

અમદાવાદ—શ્રી “ ગાયમંડ ન્યુજિલિ ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,  
પરીખ દેવીદાસ ઇનલોડે બાપુ.

# શ્રીમત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્ધમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમત મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેલ મમશે જહાંગીર સન ૧૮૮૨ મા અમદાવાદ પધાર્યા તે પ્રસંગે તેમણે જુજગત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ૩ ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા માટે સોસાયટીએ તેમને પોતાના મુરખી ( પેટ્રન ) કરાવ્યા છે, અને તે ગકમ તેમના નામથી જુદી રાખી તેનું વ્યાજ તેમને નામે અન્ધો રચાવવામાં, અન્ધો છપારી પ્રસિદ્ધ કરવામાં અને ઉત્તેજન દાખવ અન્ધો ખરીદ કરવામાં વાપગવાનો કરાર કર્યો છે તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો “ શ્રીમત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્ધમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે -

૧. ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ
- ૨ વિધવાવપન અનાયાગ
- ૩ હિંદના મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ
- ૪ ભાલજીમુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ
- ૫ કર્તવ્ય
- ૬ બર્નિયરનો પ્રવાસ
- ૭ ઔપદિ કોપ ભાગ ૧ લો
- ૮ અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ
- ૯ હેન્ડ્રી ફોસેટનું જીવનચરિત્ર
- ૧૦ હિંદની ઉદ્યોગ સ્થિતિ
- ૧૧ મરાઠી સત્તાનો ઉદય
- ૧૨ હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૩ જે બ્રિટિશ રિયાસત
- ૧૩        ,                ,                ” ભાગ ૧ લો મુસલમાની રિયાસત.

( બે વિભાગમાં )

## પ્રસ્તાવના.



શ્રીયુત્તમ ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈએ હિંદુસ્તાનનો—અર્વાચીન ઇતિહાસ લખીને મરાઠી ભાષા ઉપર જે અનદદ ઉપકાર કર્યો છે, તેનોજ કંઈક લાભ ગુજરાતી વાચકોને આપવાનો શુ. વ. સોસા-ઈની આ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે. “મરાઠી રિયાસત” નો પૂર્વાર્ધ તેમણે પ્રથમ સને ૧૯૦૨ માં પ્રકટ કર્યો, તે વખતે મરાઠી ઇતિહાસની ધણી મહત્વની બાબતો ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ચર્ચાતી હતી અને પછીનાં વર્ષોમાં એવી અગત્યની વાતો બહાર આવી કે જે પ્રથમ આવૃત્તિમાં ધણો સુધારોવધારો થઈને સને ૧૯૧૫ માં બીજી વિસ્તૃત આવૃત્તિ તદ્દન નવાજ સ્વરૂપે બહાર પડી.

આ ગુજરાતી અનુવાદ એ બીજી આવૃત્તિને અનુસરીને કરેલો છે. અક્ષરસઃ ભાષાંતર નથી, પણ આશયને અનુસરીને ઘટતી છુટ લઈ અનુવાદ કરેલો છે. ભાષાના સ્થળને લગતી કેટલીક વિગતો જે ગુજરાતી વાચકને નિરૂપણી લાગે તેવી છોડી દીધી છે. બાકી બધી ઐતિહાસિક વિગતો મૂળનો હેતુ સાચવીને અને તેટલા વિસ્તારથી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે કે ગુજરાતી વાચકોને મૂળ લેખકનો આ રીતે સારો પરિચય થશે, અને આ પુસ્તક દ્વારા ગુજરાતી વાચક વર્ગ ઉપર શ્રીયુત્તમ સરદેસાઈનો ધણો આભાર થશે.

મરાઠી ઇતિહાસ માટે ૨૬૦ ન્યાયમૂર્તિ રાનકે તેમજ ૩૦ લાંબાકરના વળનથી પ્રબળ પ્રયત્નો રહ્યા છે; અને કેટલીક મંડળાઓ તથા રા. રાજવાડે જેવી વ્યક્તિઓ તે માટે અપૂર્વ ઉત્સાહથી ઉદ્યોગ ચલાવે છે. આ બધાને પરિણામે મરાઠી ઇતિહાસમાં અનેક નવાં પ્રકરણો ઉમેરાતાં જાય છે, અને પૂર્વે સાચ તરીકે મનાયેલી ધણી વિગતો ખોટી ઠરી, તેનાં ખરાં સ્વરૂપો બહાર આવનાં જાય છે. વિદેશી પ્રભાવે લખેલા ઇતિહાસોમાં એ રીતે મહત્વના ફેરફારો થતા

જલ્યામ છે, અને જે તે પ્રગ્નનો ઇનિદામ જે તે પ્રગ્નએ જાતે સંગો-  
ધન કરીને લખવાની જરૂર સાબીત થતી જાય છે. ત્રીયુત્ત સરદેમાધ-  
એ આ દિશામાં અથાગ પરિશ્રમ અને પ્રયાસ કર્યો છે, જેની  
ફળીનિ આ પુસ્તક વાચવાથી દરેક વાચકને અવિનંતે થશે.

આ ઉપરથી આપણે ગુજરાતીઓને એક વાત ધડો લેવા જેની  
જલ્યામ છે કે મહારાષ્ટ્રની પેઠે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ  
આવીજ રીતે પ્રયત્ન પ્રયામ થવાની જરૂર છે. મરાઠી પ્રગ્નનો વિકાસ,  
જગજાવ સંવારણ, વગેરે જેમ આ મરાઠી ઇતિહાસ ઉપરથી વ્યક્ત  
થાય છે, તેમજ ગુજરાતી પ્રગ્નના સ્વભાવ, અંધારણુ અને વિકાસ  
વગેરે નમજાવનારો ગુજરાત દેશનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ મ્યારે થશે ? આ  
દિશાએ આપણા વિદ્વાનો પ્રયાણ ક્યારે કરશે ? વિદેશી લેખકોની અધુરી  
દખાકતો એ રીતે ક્યારે પૂરી થશે ? અને તેમના તેમની દૃષ્ટિથી  
કરેલા અનુમાનો આપણી દૃષ્ટિથી આપણે ક્યારે તપાસીશું ? આપણા  
કેટલાક લેખકોની એ દિશા છે. અ. ભગવાનલાલ ઇદ્રિયએ કરેલો  
તેમજ અ. હ. હ. કુવનો પ્રયામ બુની શકાય તેમ નથી. પણ હજી ઘણા  
લેખો, તાત્રપત્રો, સિક્કાઓ, દંતકથાઓ, લોકગીતો વગેરે મળી શકે કે  
જેમાંથી મંજ્યાઅંધ પ્રકરણો રચી શકાય અને ઇતિહાસની ઉજ્જટા-  
મુઢગી વાતોનો આધાર સાથે ઉકેલ લાવી શકાય.

શ્રી. કનૈયાલાલ આ. મુનશી આ વિષયમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા  
છે, અને તેમની નવલકથાઓમાં ગુજરાતના ઇતિહાસની ઘણી નવી  
વાતો બહાર આવે છે. પણ તે નવલકથાઓ હોવાથી ઇતિહાસ તરીકે  
તેની કિંમત ગણી શકાય નહિ રા. નારાયણ વિસનજી ઠંકુરે પણ એ  
વિષયની કેટલીક મહત્વની નવલકથાઓ લખી, “ગુજરાતી” પત્રદ્વારા  
પ્રનિદ કરી છે અને કરે છે. પણ તે સર્વેમાં શુદ્ધ ઇતિહાસના કરતા  
વાર્તા-વિષયક કંપનાનું ઉમેરણ વિશેષ હોવાથી તેની ઐતિહાસિક  
દૃષ્ટિએ કિંમત અંકાય નહિ, અને એટલાજ માટે આ દશામાં શુદ્ધ  
ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી પ્રયાસો થવાની અગત્ય છે

પ્રભુ આ દિશામાં ગુજરાતના વિદ્વાન લેખકો એકત્રિત થઈને કામ કરવાને વાળે એવી ઉચ્ચ અભિલાષા રજુ કરી આ મૂલ્યવાન ગ્રંથના મૂળ લેખકના ગુજરાતી વાચક વર્ગ ઉપર ચએલા ઉપકારની તેમજ આ અનુવાદ કરવામાં મને મારા મિત્ર દેવચંદ રામજી ઠક્કરે કરેલી મદદથી નોંધ કરવાની રજા લઉં છું.

હું શુ. વ. સોસાયટીમાં આસિ. સેક્રેટરી હતો તે વખતે એટલે ઈ. સ. ૧૯૦૬-૧૦ ની સાલમાં આ અનુવાદ કરવાનું કામ મને સોંપાયું હતું. મૂળ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ ઉપરથી ભાષાન્તર તૈયાર કરી આપવામાં લાંબી મુદત ગઈ, તેવામાં બહોળા સુધારાવધારા સાથે મૂળ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડી એટલે પ્રથમનું ભાષાન્તર રદ કરી બીજી આવૃત્તિ ઉપરથી તદ્દન નવેસર આ અનુવાદ કરવો પડ્યો, તેથી, તેમજ હું મારા બીજા વ્યવસાયમાં રોકાયેલ પડ્યો તેથી, આ પુસ્તક ગુજરાતી વાચકો આગળ રજુ કરવામાં ઘણો લાખો કાળ ગયો છે તે માટે તો મારે ક્ષમાજ માગી લેવાની છે.

આ ગ્રંથનો ઉત્તરાર્ધ ત્રેસમાં અપાઈ ગયો છે એટલે હવે તે જલદી બહાર પડશે એવી આશા છે.

સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ, આ પુસ્તકની ૧૦૦૦ વધુ નકલ “જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” માટે સાથે સાથે છપાવી લેવાની પરવાનગી આપી છે, તે બદલ હું તેમનો ઘણો આભારી છું.

અમરેલી, તા. ૨૦-૮-૨૫ }  
ભાદરવા સુદી ૧, સંવત ૧૯૮૧. } જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

## સાંકળિયું.

પ્રકરણ ૧ હુ.	પ્રાચીન રાજ્યો	...	...	...	૧
પ્રકરણ ૨ જી.	મહારાષ્ટ્રના સંત કવિઓની કામગિરી	...	...	...	૪૧
પ્રકરણ ૩ જી.	મહારાષ્ટ્રમાંની પૂર્વકાળની ઉચ્ચપાચલ	...	...	...	૮૩
પ્રકરણ ૪ યુ.	સ્વરાજ્ય અને સ્થાપનાની સિદ્ધતા	...	...	...	૧૨૦
પ્રકરણ ૫ મું.	શિવાજીનું પૂર્વચરિત્ર	...	...	...	૧૪૬
પ્રકરણ ૬ હુ.	રાજ્યસ્થાપનાની તૈયારી અને પરિસ્થિતિ...	...	...	...	૧૮૭
પ્રકરણ ૭ મું.	વિજાપુર સાથે વિગ્રહ	...	...	...	૨૧૨
પ્રકરણ ૮ મું.	શિવાજી અને ઔરંગઝેબ.	...	...	...	૨૨૪



# હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.

## ભાગ બીજો.

### મરાઠી રિયાસત-પૂર્વધ્વં.

#### પ્રકરણ ૧ હું.

##### પ્રાચીન રાજ્યો.

(૧) ઉદ્દેશ—હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ આપવાનો આ પુસ્તકનો આશય હોવાનું પહેલા ભાગમાં જણાવ્યું છે. એ અર્વાચીન કાળની મર્યાદા ઇ. સ. એક હજારથી લગભગ પાંચવી છે. એ કાળનો મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ પહેલા ભાગમાં આપેલો છે, તેને જોડીને આ ભાગમાં મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ આપવાનો છે. અર્વાચીન મરાઠાઓનો ઇતિહાસ શિવાજીથી શરૂ થાય છે. પણ શિવાજીનો રાજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન સમજવા સારૂ મરાઠાઓનું પૂર્વ વૃત્તાંત જાણવું જોઈએ. આ પૂર્વ વૃત્તાંતમાં મરાઠાઓનો દેશ, તેમના જૂનાં રાજ્યો, તેમની ભાષા અને ધર્મ ઇત્યાદિ જાણતો થોડે ઘણે અંશે જાણવી ઘટે. આ માહિતીથી મરાઠાઓનું સ્વભાવરહસ્ય જણાય અને હાલનાં મરાઠા રાજ્યોનો વિકાસ કેમ થતો ગયો તે પણ સમજી શકાય. એટલા માટે એ જાણતોની ઉપલબ્ધ માહિતી અહીં પ્રથમ આપવી ધારી છે. એટલું કહેવાની જરૂર છે કે મરાઠાઓની અને તેમના પ્રાચીન ઇતિહાસની સુસંગત અને સંપૂર્ણ વિગતો હજી એકત્ર કરેલી મળેલી નથી. તે અનેક ગ્રંથો પરથી તારવી કાઢવી પડે છે. વિશ્લેષ ૬૧૦ ભાગરૂકરે “દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”

ધણી જ મહેનતથી લખેલો છે, તે જ આ માહિતીને મુખ્ય આધારરૂપ છે એ સિવાય ખીજા પણ કેટલાક વિદ્વાનો પ્રાચીન ગ્રંથો, શિલાલેખો, સિક્કા, તામ્રપટ વગેરે સાધનોથી આવી માહિતી પ્રસિદ્ધ કરે છે. એટલે આ આખતોની ચર્ચા હજી શરૂ છે અને તેનો નિશ્ચય હજી થયેલો નથી.

(૨) મહારાષ્ટ્રનું મૂળ—‘મહારાષ્ટ્ર’ આ શબ્દ છ સ ના લગભગ આરંભથી પ્રચારમાં છે પુરાણકારોએ અને ગ્રીક લોકોએ એ ભાગને ‘દક્ષિણપથ’ નામ આપેલું છે મીનાઈ પ્રવાસી ક્ષાત્ર્યન જે પાચમી સદીમાં આ દેશમાં આવેલો, તેણે એ ભાગને માટે ‘દક્ષિણ’ શબ્દ વાપરેલો છે. ખીજા કેટલાકે ‘દક્ષરણ્ય’ એનું નામ આપેલું છે.

દુષ્કારણ્યે દેશે, ગોદાવર્યાઃ દક્ષિણેતીરે, કૃષ્ણા-વૈષ્ણવોઃ ઉત્તરે તીરે આવા શબ્દો મહારાષ્ટ્રના નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મના સંકલ્પમાં વાપરવામાં આવે છે. રામાયણ મહાભારતમાં ‘મહારાષ્ટ્ર’ શબ્દ મળી આવતો નથી. વિદર્ભદેશ, દક્ષદેશ, વૈષ્ણાતીરદેશ, કર્ણાટક, વગેરે કેટલાક નામ મહાભારતમાં આવે છે અને તે હાલના મહારાષ્ટ્ર પૈકીના જ છે. મહારાષ્ટ્રની હદ ઉત્તરમાં વિન્ધ્યાચળથી દક્ષિણમાં કૃષ્ણા નદી પર્યંત છે અને મરાઠી ભાષા પણ તેટલા જ ભાગમાં ચાલે છે.

મહારાષ્ટ્ર શબ્દની ઉત્પત્તિ રા. રાજવડે આ પ્રમાણે આપે છે — “જે દેશ પર રાજનું રાજ્ય ચાલે છે તે રાષ્ટ્ર, અને તેમાં વંશપત્ર-પરા વંશદારીથી રહેનારા જે લોક તે રાષ્ટ્રીય એ રાષ્ટ્રના જે અધિકારી તે રાષ્ટ્રિક ભુગુસ્ત્રિતામાં આ શબ્દ આવે છે. અશોકના શિલાલેખોમાં જે રાસ્ટિક કે રાસ્ટિક શબ્દ છે તે આનો જ અપ-ભ્રંશ છે. દક્ષરણ્યમાં આર્યો વસવા લાગ્યા પછી તેમાં જે અધિકારી થયા તે રાષ્ટ્રિક અને મોટા અધિકારી તે મહારાષ્ટ્રિક કહેવાયા. જેમ સામ તેમાં મુખ્ય હોય તે મહાસામ ત કહેવાય તેમ. અને એ મહારાષ્ટ્રિકોનો જે દેશ તે મહારાષ્ટ્ર ”

દેશના નામ બહુધા તેમાં રહેનારા લોકોના નામ પરથી પડે છે.



આર્યલોકો વાયવ્ય ખૂણેથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે એક સાથે આવેલા નથી. બે જુદા જુદા સંઘો જુદા જુદા વખતે અને જુદા જુદા રસ્તે આ દેશમાં આવેલા. પહેલો સંઘ પંજાબથી પૂર્વ દિશાએ પ્રસરી અને તે પછી ધણી વખતે ખીજો સંઘ તેમાં આવીને ભળ્યો. આ હકીકત ભાષાશાસ્ત્ર અને શરીરના માપ પરથી સિદ્ધ થાય છે. અને એ જ કારણથી સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ એવા ક્ષત્રિયના બે મોટા વર્ગ પડેલા છે. આ દેશનું “ભારતવર્ષ” એવું જ નામ પડ્યું, તે ચંદ્રવંશી દુષ્યન્ત રાજાના પુત્ર ભરત ઉપરથી નહીં, પણ એ ચંદ્રવંશ પહેલાં ધણાં વર્ષ પૂર્વે એક સૂર્યવંશી ભરત રાજા થઈ ગયો. તે પરથી પડ્યું છે. એ ભરતનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં છે, અને મહાભારતના તથા પુરાણોમાના ઉલ્લેખો આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. ક્ષત્રિયોનું મૂળ અને તેમના વંશોનો ઇતિહાસ તપાસતાં આ હકીકત ઉપયોગી થઈ પડે છે. મહારાષ્ટ્રના મૂળ મરાઠા ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ ધણે ભાગે ઉપર જણાવેલા ચંદ્રવંશમાંથી થઈ છે, અને પછીથી ચાલુક્ય વગેરે સૂર્યવંશી કુટુંબો તેમાં જોડાયાં જણાય છે.

આર્યોનો વિસ્તાર પ્રથમ વિન્ધ્યાચળ સુધી તો ઝપટામાં થયેલ. વિન્ધ્યાચળ અને તેની નીચે ગાદ અરણ્ય હોવાથી તેમને દક્ષિણમાં ઉતરવું મુશ્કેલ પડ્યું. અગસ્તિ ઋષિએ પ્રથમ પૂર્વ જાણુથી વિન્ધ્યાચળ ઓળંગીને તેની દક્ષિણે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો. અગસ્તિએ તેની દીકરી વિહલ દેશના રાજાને આપી એવી કથા છે. આર્યોના પહેલાં આ દક્ષિણ દેશમાં દ્રાવિડ વગેરે કેટલાક લોકો વસતા તે પૈકી કેટલાકને આર્યોએ જીત્યા અને કેટલાકને પહાડી પ્રદેશમાં હાંકી કહાડ્યા. વખત જતાં મૂળના લોકો જોડે આર્યોનો સંબંધ થયો અને તેને પરિણામે જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ તે મરાઠા. મરાઠી ભાષાની પ્રકૃતિ ઉપરથી પણ આ હકીકત સિદ્ધ થાય છે. આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા, તેમાંથી નિકળેલી પ્રાકૃત ભાષા, અને મૂળના લોકોની દેશી ભાષા, એ ત્રણેનું મિશ્રણ હાલની મરાઠી ભાષામાં જણાય છે. ઉત્તર તરફ આર્યોનું

મિશ્રણ વધારે, અને જેમ જેમ દક્ષિણ તરફ જઈએ તેમ તેમ તેમનું મિશ્રણ કમી થતું જણાય છે. હેઠ્ઠે દક્ષિણમાં આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય ભાષાનું મિશ્રણ બિવકુલ નથી એમ કહીએ તો પણ આવે દક્ષિણમાં મહુરાની બાબુમાં પાડ્ય, તંત્રવરની બાબુમાં ચોસ, અને મલનારની બાબુમાં ફેરવ એ રાજ્યો ધણા કાળ પર્યંત પ્રબળ રહ્યા એટલે આર્યોનો તેમાં પ્રવેશ થયો નહીં. તેમની ભાષા આર્યોથી સ્વતંત્ર અને અલિપ્ત રહી અને હજી પણ તેની જ છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું મનન વ્યાકરણ પ્રથમ પાણિનીએ રચ્યું પાણિની ઇ સ પૂર્વે ૭૦૦ વર્ષે થયા પાણિની પછી વરરચિ અથવા કાત્યાયન નામના બીજા વ્યાકરણકાર થયા તેમણે વાર્તિકો રચી પાણિનીના વ્યાકરણમાં ઉમેરો કર્યો વરરચિ ઇ સ પૂર્વે આશરે ૩૫૦ માં થયા તે પછી બન્ને કોર્ષ પતજલિ નામના વ્યાકરણના મહાભાષ્યકાર થયા વ્યાકરણના સિપમમાં આ ત્રણે વિદ્વાન મહા વિખ્યાન છે અને તેમનો સમય પણ લગભગ નિશ્ચિત છે એટલે પ્રાચીન ઇતિહાસની કેટલીક બાબતોના નિર્ણય કરવામાં આ ત્રણે વિદ્વાનો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે તે જ પ્રમાણે ગૌતમ બુદ્ધ (ઇ સ પૂર્વે ૫૬૭-૪૮૭) તથા ચક્રવર્તી રાજા અગ્નિ ( ઇ સ પૂ ૨૭૨-૨૩૨ ) એ બનેનો પણ આની બાબતોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે પાણિનીના મથોમાં વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણ તરફના ભાગોના કોઈ નામ નથી એટલે તે સમય સુધી આર્યોનો તે ભાગમાં પ્રવેશ થયો નહોતો એ અપ્રત્યક્ષ થાય છે કાત્યાયનના વાર્તિકમાં દક્ષિણની માહિતી આવે છે તે પાણિનીએ આપેલી નથી નાસિકય નામનું શહેર કાત્યાયને જણાવ્યું છે તે બહુધા હાલનું નાસિક હશે પતં-જલિને દક્ષિણ દેશની માહિતી મ પૂર્ણ હતી એમ તેના મહાભાષ્ય ઉપરથી જણાય છે પાણિનીના પૂર્વે મહાભારત લખાયું, પણ તે હાલની રિયલિટી નહીં હાલની સ્થિતિના મહાભારતમાં મૂળની રિયલિટીમાં ઘણો વધારો થઈ ગયો છે પાણિની અને કાત્યાયનના

અંથોમાં રામાયણનું નામ આવતું નથી એટલે રામાયણ તે પછીથી રચાયું હોવું જોઈએ.

અશોકના શિલાલેખો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. તેમાં જણાવેલું છે કે તેણે ધર્મપ્રસારાર્થે પોતાનાં માણસો રાષ્ટ્રિક, પૈદ્દિનિક અને અપરાન્તક લોકો તરફ મોકલેલાં. એ રાષ્ટ્રિક એટલે મહારાષ્ટ્રના લોકો, પૈદ્દિનિક એટલે પૈંચુના લોકો અને અપરાન્તક એટલે ઉત્તર કોંકણના લોકો. અને આ રાષ્ટ્રિક તે જ હાલના મરાઠાના પૂર્વજો, અને તેમની જ એક શાખા પછીથી રાષ્ટ્રકૂટ નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. અશોકની તેરમી આજ્ઞામાં રાષ્ટ્રિકની જોડે ભોજ નામ પણ આવે છે. એ ભોજની સત્તા ઘણા વખત સુધી વિદર્ભ ઉપર હતી. કેટલાક શિલાલેખોમાં એ ભોજને મહાભોજ લખવામાં આવ્યા છે; અને તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રિકને પણ મહારાષ્ટ્રિક લખવામાં આવ્યા છે. એટલે આ રીતે મહારાષ્ટ્ર અને મરાઠા એ શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા. અશોકના શિલાલેખોમાં પાંડ્ય, ચૈલ, કેરલ અને આંધ્રનાં પણ નામો આવે છે. એ ઉપર ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ પહેલાં ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે સારી વહેવાર થયેલો હશે અને બધા ભાગના લોકોના જાણવામાં આવેલો હશે એમ જણાઈ આવે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં પહેલો મોટો દેશ વિદર્ભ છે. વિદર્ભની હદ હાલના કરતાં તે વખતે વધારે હતી. અશોક, પાંડુરાષ્ટ્ર, ગોપરાષ્ટ્ર, મલ્લરાષ્ટ્ર વગેરે નામો મહાભારતમાં છે, તે રાષ્ટ્રિકના પૂર્વજો હોવા જોઈએ. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો ખેદર પાસેનો ભાગ તે વખતે કુન્તલ દેશ કહેવાતો; અને તેના પછી આલુક્યોનું રાજ્ય હતું. અપરાન્ત અને કોંકણ એ નામો મહાભારતમાં છે. અપરાન્તમાં સર્પારક (હાલનું સોપારા) શહેર ઘણું જૂનું છે. સારાંશ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં વિદર્ભ, અશોક, પાંડુરાષ્ટ્ર, ગોપરાષ્ટ્ર, મલ્લરાષ્ટ્ર, અપરાન્ત, કોંકણ, વગેરે જૂદાં જૂદાં નામો પ્રચારમાં હતાં. અશોકના વખતે એ બધાને ખોટું રાષ્ટ્રિક શબ્દ વપરાતો અને ઇ. સ. ત્રી શતકમાં પહેલાં એ બધાનો સમાવેશ મહારાષ્ટ્ર નામમાં થયેલો.

‘મહારાષ્ટ્ર’ એવું દેશનું નામ વરાહમિહિર (૪ સ ના પાચમા સત્ત્વના) ગ્રંથમાં પ્રથમ જણાય છે, એમ યા ગ્રંથરસન કહે છે પણ મહારાષ્ટ્રીએવું એક પ્રાકૃત લાપાનું નામ ૪ સ ના ચારભ મા જ જણીતું હતું એટલે દેશનું નામ પણ તે વખતે પ્રચારમાં હોય જોઈએ જોજ અને કાશ્મીની ગુફાઓ ૪ સ ના બીજા સત્ત્વની છે. તેમાંના કેટલાક લેખોમાં ‘મહારૂઠી’ અને નારીગતિને માટે ‘મહારૂઠિની’ એવા શબ્દો વપરાયા છે ‘રૂઠી’ અને ‘મહારૂઠી’ એવા શબ્દો પણ ધણા શિક્ષાલેખોમાં મળી આવે છે, તોપણ મહારાષ્ટ્ર દેશનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ વરાહમિહિરે કરેલો છે અને તેના જૂના જૂના ત્રણ દેશ તથા નવાણું હજાર ગામો હતા એમ તેણે જણાવેલું છે.

મહારાષ્ટ્રમાં પ્રથમ વસનારા આર્ય લોકો તે જોજ અને યાદવ વસના હતા. જોજ લોકો વિહર્ણ દેશમાં અને યાદવ લોકો કુન્તલ દેશમાં તથા બીજા લાગેમાં વસેલા. હરિવંશમાં જણાવેલું છે કે “ યદુને નામદન્યાથી ચારપુત્ર થયા. મુચકુંદ, પદ્મવર્ણ, સારસ અને અને હરિત એ ચારેએ વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણે ચાર રાજ્ય સ્થાપ્યા. મુચકુંદે ઋક્ષવાન પર્વતને આશરે નર્મદા નદીને તીરે માહિષ્મતી અને પુરિકા એવા બે શહેરો સ્થાપ્યા. પદ્મવર્ણે સત્યાદ્રિને આશરે વેણા નદીને તીરે કરવીર નામે નગર બાધી રાજ્ય સ્થાપ્યું, તેને પદ્માવત કહે છે. સારસે અરવલમાં કૌંચપુર નામનું શહેર બાધ્યું. એ શહેરની આસપાસનો પ્રદેશ લાલ માટીનો અને કૃષ્ણકુપ છે તેને વનવાસી કહે છે હરિતે સમુદ્ર કિનારે રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાંના લોકો સમુદ્રમાં કુબ્જી મારવામાં કુશળ હતા અને સમુદ્રમાંથી મોતી, રાંખ, પરવાળા વગેરે રત્નો કાઢતા. એ લાગ ‘રત્નદીપ’ કહેવાતો. આ પ્રમાણે દક્ષિણમાં યાદવોના ચાર રાજ્ય હતા. અને તેજ પ્રમાણે હારિકા, કાશ્મિયાવાડ, ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે પણ યાદવોના રાજ્ય હતા. આ યાદવો જ હાલના ધણા મરાઠા કુળોના પૂર્વજ હોવા જોઈએ. ઉપર જણાવેલા કરવીર અને વનવાસી નામે ધણા સંમૂળ ગ્રંથોમાં મળી

આપે છે આ પ્રમાણે કામિયાવાડ અને મહારાષ્ટ્ર અને દેશના લોકો મિત્ર આર્ય છે અને એ હકીકત તેમની ભાષા તથા તેમના શરીરો પરથી મિલ્લ થાય છે આ રીતે મહારાષ્ટ્ર તથા મગધ અને મગધી ભાષાનું મૂળ ઇ મ ના આરભથી જણાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી

(૩) શાલિવાહન વશ અને લોકસ્થિતિ.—ઇ સ પૂર્વે મહારાષ્ટ્રમાં કયા રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું નથી અશોકનો અમન પ્રત્યક્ષ મહારાષ્ટ્ર ઉપર હતો એમ પણ જણાઈ આવતું નથી ઉત્તર કોકણમાં મોપારામાં તેમના શિવાલેખો છે એટલે તે ભાગ પર તેમનો અમલ હશે અશોક પત્ની આશરે ચારમે વર્ષ સુધી આદ્રવશી રાજ્યોમાં ગળ્ય કરતા હતા

આદ્ર લોકો એ હાલના તેનગુ લોકોના પૂર્વજો, અને તેનો દેશ તે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો મધુરકિનારો અદ્રશ્યપના વખતમાં આ લોકો મોટા શરવીંગ ગણાતા તેની રાજધાની કૃષ્ણાને કાંઠે “શ્રી કાકુલ” હતી ત્યાંના રાજ્યો અશોકનું ચક્રવર્તીપણું સ્વીકારેલું અશોકના વખત પછી ત્યાંનો રાજા સિંધુક સ્વતંત્ર થયો સિંધુક પછીના રાજા કૃષ્ણે નાશિક સુધીનો પ્રદેશ જીતીને આદ્રમાં મેળવ્યો આદ્રની એક શાખા શાતવાહન નામથી પૈણ્યમાં પ્રખ્યાત થઈ તેઓ પ્રથમ આદ્રજાત્ય અથવા આદ્રોના સેવક કહેવાયતા પછીથી તેના વશજો શાતકર્ણી અથવા શાતરાહન કહેવાયા શાલિવાહન એ શાતરાહનનો અપજ્ઞય છે

ઇ સ ના પ્રાગભમાં શાલિવાહન નામના રાજા મહારાષ્ટ્રમાં ગળ્ય કરતા હોવા જોઈએ. નાશિક પાસે ગુફાઓ છે તેમાં શાલિવાહન રાજ્યોમાં સળધે કેટલાક ઉદ્ધેખો છે નાના ઘાટ પાસેની ગુફામાં પણ તેની કેટલીક હકીકત છે એ શિવાલેખોમાં રાજ્યોના, તેમની સ્ત્રીઓના અને મોટા મોટા પુરુષોના વર્ણનો આપેલા છે, અને તેમણે જમીન વગેરેના જે દાન આપેલા તે હમેશાં ચાલુ રાખવા જણાવેલું છે. થાણા પાસેની કાનેરીની ગુફામાંથી પણ શિવાલેખો

મળી આવ્યા છે કોન્દાપુરના શુદ્ધપુત્રાથી પણ કેટલાક સિદ્ધ મળી આવ્યા છે. સોપારામાંથી પણ ઘણા સિદ્ધ મળી આવ્યા છે આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે શાલિવાહન વસંત રાજ્યો મહા રાષ્ટ્રમાં રાજ્ય કરતા હતા એ રાજ્યોમાં કેટલાક ઘણા પરાક્રમી હતા તેમાંના કેટલાક નામો હવે પછી ગણાવવામાં આવશે તે પૈકીના ઘણા નામો વાસુ, વિષ્ણુ, મત્સ્ય, ભાગરત વગેરે પુરાણમાંથી મળી આવે છે માત્ર ઉક્તમાં કેટલોક જુગ નક્કાવત છે એ નામો આદ્યભૂત્ય રાજ્યોના છે એમ પુરાણોમાં જણાવેલું છે એટલે પુરાણોના આદ્યભૂત્ય તે જ શિવાયેગોમાંના શાલિવાહન હોય એ સમવિત લાગે છે આ રાજ્યોનો મહારાષ્ટ્ર ઉપર સુમારે ત્રણમો વર્ષ એટલે ૬ મ પૂર્વે ૭૩ થી ૬ મ ૨૧૮ સુધી અમલ હતો એટલા વખતમાં મોટા મોટા ૨૫-૩૦ રાજ્યો થયા તેમણે અને મોટા ધર્મકૃત્યો કર્યા - પુત્રમાંથી, યજ્ઞથી, ચતુષ્પર્ણી, માધરીપુત્ર, વગેરે નામો (ગિવાયેખમાંના) પ્રસિદ્ધ છે

આ ત્રણમો વર્ષ દરમિયાન આશરે પચાસ વર્ષ શાલિવાહન વસંતો અમલ બધ પડેલો જણાય છે, અને તેટલા સમયમાં શક નામના પવન રાજ્યોએ રાજ્ય કર્યું જણાય છે આ શક રાજ્યોએ આપણી વર્ષગણના શરૂ કરી અને પછીથી તે જ નામથી ચાલુ રહી શક રાજ ક્ષત્રપ નહપાણને ગૌતમીપુત્ર પુત્રમાંથીએ હરાવીને ફરી શાલિવાહન વસંતો અમલ ચાલુ કર્યો નહપાણનો વખત ૬ સ ૪૬ નો મળી આવે છે, અને તે પછી છ સાત વર્ષ શકનો પરાલવ થયો આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં ગકોનો અમલ ૬ સ ના આરંભમાં આશરે પચાસ વર્ષ હતો

શાલિવાહન અથવા શાતવાહન એ એક વ્યક્તિનું નહિ પણ કુટુંબનું નામ હતું શાતવાહન એ સમૃત્ત-રામ્દનુ અપભ્રષ્ટ રૂપ શાલિવાહન છે શક નામની વર્ષગણના શાલિવાહને શરૂ કરી છે એવી સાધારણ રીતે માન્યતા ચાલે છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી એ શકની

સાથે શાલિવાહન નામ ક્યારે જોડાયું તે કહી શકાતું નથી. આરંભના શકરાજ્યોનો કાળ અથવા શકકાળ એમ જ કહેવાતું. પંડીથી શક લોકોની હાર થઈ તો પણ તેમના નામની વર્ષગણના ચાલુ રહી. એ ગણનાની સાથે કોઈ પણ મોટા રાજનું નામ જોડવું જોઈએ એમ લાગવાથી શાલિવાહન નામ તેની સાથે જોડવામાં આવ્યું જણાય છે. અને તેથી “શાલિવાહન શક” એમ કહેવામાં એ રાજ્યવંશનો સમાવેશ થાય છે.

શકરાજ્યો ઉજ્જયનીમાં રાજ્ય કરતા હોવા જોઈએ. ત્યાંથી જયદામન અને શ્વેદામન નામના શકરાજ્યોએ પૌણ્ડ (પ્રતિષ્ઠાન) ઉપર હુમલો કરેલો હતો અને તેઓને પુણ્ડમાંથી શાલિવાહને પરન હાંપ્યા હતા. આ શાલિવાહનના પ્રધાન ગુણાદ્યે પૈશાચી નામની પ્રાકૃત ભાષામાં બૃહદ્ કથાસાગર નામે ગ્રંથ લખેલો છે એમ કહેવાય છે. એ શાલિવાહન રાજ પૈકી એકના દરબારી સર્વવર્મા નામના ગૃહસ્થે “કાતંત્ર” નામનું વ્યાકરણ લખ્યું છે. આજ રાજ્યોની કારકિર્દીમાં ‘સપ્તમતી’ નામનો મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં ગ્રંથ થયો તે ધણે પ્રસિદ્ધ છે. તે હાલ નામના શાલિવાહન રાજ્યએ લખેલો ગણાય છે. તે તેણે જાતે લખ્યો હશે અગર ખીજ કોઈ પાસે લખાવ્યો હશે. આ ઉપરથી એટલું ખાસ જણાય છે કે આદ્યબૃત્ય અથવા શાલિવાહન રાજ્યોના સમયમાં ભાષાની અભિવૃદ્ધિ સારી થઈ હતી; અને ગ્રંથસંગ્રહ પુષ્કળ વધ્યો હતો. એકંદરે શાલિવાહનનો સમય એ દેશને માટે આબાદીનો સમય હતો એ નિઃસંશય છે.

શાલિવાહનના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રબળ હતો. મહાભોજ અને મહારૂઢી કહેવાયનારાઓ—રાજ્યો, મુત્સદ્દીઓ, વ્યાપારીઓ, મુતારો, અનાજ વેચનારાઓ, ગાંધીઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો બૌદ્ધધર્માનુયાયી લોકો માટે અરણ્યોમાં શુદ્ધાઓ વગેરે તૈયાર કરાવતા. શક, ચણ, પશ્ચવ વગેરે જાતિના લોકો શરૂઆતમાં પરદેશમાંથી આવેલા, પણ પાછળથી બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી બનેલા. શક

લોકોએ અને યવનોએ પણ ગુફાઓ કોતરાવેલી. શકોએ તો બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ સ્વીકાર્યાના દાખલાઓ છે. જૈનોના દેવળોમાં મધ્યભાગે ચૈત્ય રખાતાં. તેમાં છુદ્ધનો કોઈ અવશેષ રાખવામાં આવતો અને લોકો તેની પૂજન કરતા. લિશ્તુ અથવા લિશ્તા મામનાર માધુ-એને માટે આવી ગુફાઓમાં ન્દાની ન્દાની ઓરડીઓ બનાવતા. આ લિશ્તુ ગમે ત્યાં ફરતા અને ચોમાસાના ચાર માસ આવી ગુફા-ઓમાં આવી રહેતા. તેઓ આવણુ માસમાં નવીન વસ્ત્ર ધારણ કરતા. તેમના માટે ધર્મીક શ્રીમંત લોકો પુષ્કળ પૈસા વ્યાજે મૂકતા. તેના વ્યાજમાંથી આ લિશ્તુએને વસો વગેરે મળતુ. રાજ્ય અને તેના કાર-ભારીઓ ધનામ તરીકે માને આપતા. આવા દાનોના લેખો આવી ગુફાઓમાંથી મળી આવ્યા છે. લિશ્તુઓ સમુદ્ર માર્ગે પણ પ્રવાસ કરતા અને તેવાને રહેવાને માટે સમુદ્રના મુખ આગળ ખાડીઓમાં પણ ગુફાઓ બંધાવી હતી. આવી ગુફાઓ કોકણમાં છે.

જૈનોની પેઠે બ્રાહ્મણોને પણ દાનો અપાતાં. બ્રાહ્મણોને જમા-ડવા અથવા તેમનાં લગ્ન કરાવી આપવાં એ હાલની પેઠે તે વખતે પણ પુણ્યકર્મ માનવામાં આવતું. ઉપવદાન્તે અને ગૌતમીપુત્ર શાંત-કર્ણીએ આવાં દાનોમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચેલું એમ નાશિક પાસેની ગુફામાંના લેખો પરથી જણાય છે.

આ વખતમાં વેપાર પણ સારો ચાલતો. ભરૂચ એ વેપારનું મોટું મથક હતું. પશ્ચિમના દેશોમાંથી ઘણો માત્ર એ માર્ગે આવતો અને પૈણ તરફ જતો. મકાન માટેના પત્થર, રૂના કપડા, તથા મલમલ વગેરે ભરૂચને માર્ગે ખીજે દેશ જતાં. પૈણ વેપારનું તેમજ વિદ્યાનું મુખ્ય સ્થાન હતું. શિલાહાર નામે રાજની રાજધાની તગર (હાલનું ધારર) પણ વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. કોકણમાં આવેલું સોપારા પણ વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતું. કલ્યાણ, સેમુલ્લા (ચાલ), મંડોર (માંદાડ), મંદાડ પાસેનું પાલ, અને મેલીજયગઢ પણ વેપારી જંદરા હતાં એમ જણાય છે. પૈણ, તગર, નાશિક, કરાડ અને કોલ્હાપુર એ મુખ્ય



વેપારી શહેરો હતાં. વેપારથી લોકો પૈસાદાર પણ થતા હતા. કાશી પાસેની મુકા એક વેપારીએ તૈયાર કરાવેલી છે.

જુદા જુદા ધંધાદારી લોકોની ગામ પંચાયતો બરાતી, અને તેવી પંચાયતો મળીને પોતપોતાના ગામની વ્યવસ્થા રાખતી. “નિગમ-સભા” નામે હાલની મ્યુનિસિપલ કારપોરેશન જેવી શહેરોની વ્યવસ્થા રાખનારી એક સભા હતી. વ્યાજનો દર તે વખતે ૫ થી ૭% ટકા સુધીનો હતો, તે પરથી લોકોના દિવમાં શાંતિ હતી એમ સમજાય છે. રસ્તા વગેરે પણ સારી સ્થિતિમાં રહેતા જણાય છે; કેમકે એક જગાના માણસો ગમે તેટલે દૂર જઈને પણ દાનધર્મ કરતા.

અશોકના વખતથી શાલિવાહનના આખર સુધી લોકોની બોલ-વાની ભાષા મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રી હતી. પાછી કે બીજી પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ પણ થતો. શિલાલેખો વગેરેમાં સંસ્કૃત ભાષા વપરાતી. શાલિ-વાહન પછી સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર વધતો ગયો.

(૪) ઇ. સ. ૨૧૮-૫૫૦ના વંશો.—શાલિવાહન પછીનાં ત્રણસો વર્ષ સુધી કયા વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું તેનો પત્તો મળતો નથી. શાલિવાહનના કાંઈ વંશજો કરાડની આજુમાં રાજ્ય કરતા હતા, તે જ પ્રમાણે અબીર વંશના ગોળી રાજાઓનું રાજ્ય પણ મહારાષ્ટ્ર પર ઘણાં વર્ષ રહ્યું. દસ અબીર રાજાનાં નામો પુરાણો-માં છે. એ સિવાય લોજ, રદ્દ, અને રાષ્ટ્રિક આ નામના ક્ષત્રિય રાજાઓ પણ પ્રખળ હતા. શાલિવાહનના વખતમાં આ રાજાઓ તાબામાં આવેલા, પણ તે પછી સ્વતંત્ર થયેલા. ઉત્તર મહારાષ્ટ્રમાં રદ્દ અથવા મહારદ્દા એવું નામ ધારણ કરેલું મળી આવે છે, અને દક્ષિણ-માં રદ્દી અથવા રદ્દ એવું નામ મળી આવે છે. રદ્દાનાં કેટલાંક કુટુંબોએ કુટ અથવા સંઘ કરીને રદ્દકુટ નામ ધારણ કરેલું અને તેનું નામ પછીથી રાઠોડ પડ્યું. તેનું સંસ્કૃત રૂપ રાઠકુટ છે. અબીર અને રાષ્ટ્રકુટનો હિંદવ ત્રીજા શતકની આખરે થયો, અને સુમારે ૨૪૫ વર્ષ સુધી તેનો અમલ થોડે ઘણે અંશે મહારાષ્ટ્ર ઉપર રહ્યો.

આજ વખતે દક્ષિણ બાબુએ હાથ ઉત્તર દાનડા જીત્યો છે ત્યાં કદંબનું એક પ્રખળ રાજ્ય હતું. તેનો દેશ વનવાસી કહેવાતો. વૈજયંતી એવું તેનું બીજું પણ નામ હતું. આ સદેર હાલના દાનગળ શહેરની ઉત્તરે ૧૬ માઇલ પર હતું. જૂના રાનકમા ચાલુક્યોએ ઉત્તરમાર્થી આવીને મહારાષ્ટ્ર દેશનો કબજો લીધો. ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ વ્યવસ્થિત મળી આવે છે.

આ ચાલુક્યો મૂળ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. હારિત અને માનવ્ય (મનુના વંશજ) નામના એ યોદ્ધા હતા તેમનાથી ચાલુક્યોની ઉત્પત્તિ થઈ. કાર્તિકેય એ તેમના કુળદેવ હતા અને તેમના નિશાન ઉપર વસાહતું ચિહ્ન હતું. તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી કહેવરાવે છે. એ ચાલુક્યોની એક શાખા દક્ષિણમાં આવી. તે શાખાનો મુખી જયસિંહ હતો. તેણે કૃષ્ણરાષ્ટ્રકુટના ઇન્દ્ર નામના પુત્રનો પરાભવ કરી ચાલુક્યોની ગાદી દક્ષિણમાં સ્થાપી (ઇ. સ. સુમારે ૫૫૦ માં), અને આસપાસના રાજ્યો જીતી તેમણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. ચાલુક્યોની નીચેની વંશાવળી ખ્યાનમાં રાખવાથી હવે પછીની હકીકત સારી રીતે સમજાશે:—

(૫.) પૂર્વ ચાલુક્ય વંશ (ઇ. સ. ૫૫૦-૭૫૩).—

૧ જયસિંહ

૨ રણરાગ

૩ પુલકેશી ૧ લો, સત્યાશ્રય, શ્રીપુલકેશી વસ્ત્રલ.  
(ઇ. સ. ૫૫૦).

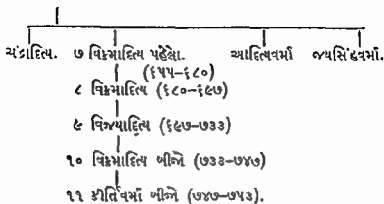
૪ કાર્તિકેય ૧ લો (સ. ૫૬૭-૫૯૧)

૫ મંગલીશ

રણપરાક્રમ

(સ. ૫૯૧-૬૧૦)

૬ પુલકેશી બીજો (સ. ૬૧૦-૬૪૨) વિષ્ણુવર્ધન જયસિંહ  
સત્યાશ્રય, શ્રીપૃથ્વીવસ્ત્રલ. (પૂર્વ તરફના ચાલુક્યોના સંસ્થાપક).



જયસિંહનો પુત્ર રણરાગ પણ ધણો પરાક્રમી હતો. રણરાગના પુત્ર પુષ્કરેશીએ વાતાપીપુર અથવા હાલના બાદામીમાં રાજધાની કરેલી. તેણે એક મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને “ સત્યાશ્રમ ત્રિપુલકેશી વક્ષલ મહારાજ ” એવો કિતાબ ધારણ કરેલો. તે પૈકી સત્યાશ્રમ અને વક્ષલ એ સંજ્ઞા તેના વંશજોએ ચાલુ રાખેલી. પુષ્કરેશી એ ચાલુક્યોમાં પહેલો મોટો રાજા હતો. પુષ્કરેશીનો મોટો પુત્ર કીર્તિવર્મા પણ તેના પિતા જેવો પરાક્રમી હતો. તેણે નળ, મૈર્ય અને કદંબ એ વંશના રાજાઓને જીતેલા. તે પૈકી મૈર્ય એ કોકણમાં બહુ વર્ષથી રાજ્ય કરતા. તે અશોકનાજ દાદા વંશજો ત્યાં આવીને વસેલા હોવા જોઈએ. કદંબ એ કાનડામાંના વનવાસીમાં રાજ્ય કરતા હતા એ હકીકત પૂર્વે આવેલી છે.

મંગલીશ (ઇ.સ. ૫૯૧-૬૧૦).—કીર્તિવર્માને ત્રણ પુત્રો હતા. તે ત્રણે પિતાના મરણ વખતે સગીર હોવાથી તેના ભાઇ મંગલીશે રાજ્ય ચલાવેલું. જ્યેષ્ઠપુર નજીક ત્રિપુર (તિવર)માં કલચુરિ નામના રાજાએ રાજ્ય કરતા હતા, તેમને મંગલીશે જીતેલા. તેના દેશને એટી દેશ કહેતા. મંગલીશે પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા સુધીનો બધો પ્રદેશ કબજે કરેલો. વેંગુરો પાસે રેદી નામે ગામ છે તેને પૂર્વે રેવતી દ્વીપ કહેતા

તે પણ તેણે જીતેલુ બાદામીમા વિજયનુ મદિ પત્થરમા કારેતુ છે તે આ રાજ્યએ સ્થાપેલું, અને તેની પૂજા વગેરે માટે ગામ આપેલુ તેનો ભત્રીજે પુનકેશી ધણેા પરાક્રમી જણાના તેને રાજ્ય ન મગે અને પોતાના દિકરાને મગે એવી ખટખટ કરતા મગવીશ માયોં ગયો.

(૬) પુનકેશી (સ ૧૧૧-૧૪૨)—પત્તી બીજો પુનકેશી ગાદી ઉપર આ યો “સત્યાગ્રહ-ગ્રીષ્મીન-વલ મહારાજ” એવો કિતામ તેણે ધારણ કર્યો તેણે કદબેને જીતી વનનાસી શહેર કમળે ધણે કાકણના મૈયોંને પણ તેણે જીત્યા પશ્ચિમ સમુદ્ર ઉપર પૂરી નામે મોટુ શહેર હતુ, તે ઉપર મો મોટા વહાણોથી જળમાર્ગે હત્યો કરી તેણે તે જીત્યુ લાટ, માવન અને ગુર્જર એ દેશના રાજ્યોને પણ જીતી તેણે તામામા લીધા આ વખતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા કનોજ શહેરમા બાણુ કવિને આગ્રહ આપનાર હર્ષવર્ધન શિનાદિત્ય (સ ૬૦૬-૬૪૮) નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેણે દક્ષિણ પગ સ્થારી કરી, પણ પુનકેશીએ તેને હરાવ્યો અને આ વિજય માટે ‘પરમેશ્વર’ ઉપનામ ધારણ કર્યું તે ઉપનામ તેના વસન્તેએ પણ આપુ રાખેતુ નર્મદા નદી ઉપર ઉત્તર સરહદના બદોમત માટે તેણે મોટુ લશ્કર રાખેલુ હતુ અને કલિંગ તથા કોસન દેશના રાજ્યો તેને શગણ આવેલા હતા ચોન, પાંચ અને કેરના રાજ્યો પણ તેના મિત્ર થયા હતા.

પુનકેશીના ન્હાના ભાઈ વિષ્ણુવર્ધનની નીમણૂક કેટલાક વખત સુધી સતારા-પદ્મપુરના પ્રદેશ ઉપર થઈ હતી તેણે બીમા નદીને કાઠે એક ગામ ધનામ આપ્યાનુ તામ્રપટ પરથી જણાય છે પણ પત્તીથી પુનકેશીએ કૃષ્ણા-ગોદાવરી વચ્ચેનો આગ્ર પ્રદેશ જીતી લઈ તેના પર વિષ્ણુવર્ધનની નીમણૂક કરી (સ ૬૦૬) તેની રાજધાની પિષ્ટપુર (પીરાપુર-ઇસ્ટકોસ્ટ રેનવે ઉપર ગોદાવરીની ઉત્તરે) હતુ વિષ્ણુવર્ધનનું રાજ્ય ૬૧૫મા સ્વતંત્ર થયુ તે નિર્વિદ્ધ ૧૦૭૦ સુધી આસુ આ રાજ્યને પૂર્વનો આનુકંપ વશ કહે છે ઇ સ ૧૦૭૦ મા ચોલ રાજ્યે તે રાજ્ય જીતી લીધુ.

પુલકેશીની કીર્તિ હિંદુસ્તાન જહાર પણ પ્રસરી હતી. તેણે પોતાનો વકીલ ધરાન દેશના બીજા ખુશર પાદશાહ તરફ ઇ. સ. ૧૨૫-૬ માં મોકલ્યો હતો. તેની વળતી મુલાકાતમાં એ ખુશર પાદશાહે પણ તેના વકીલ મોકલેલો અને તેનું પુલકેશીએ ઘણું સન્માન કરેલું. આ વખતના દરબારનો દેખાવ અબ્દાની ગુફાનાં ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રોમાં આપેલા છે. એ ચિત્રો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણા કિંમતી છે. તે પરથી તે વખતની ત્ર્યંબકળા જાણવા ઉપરાંત ઐતિહાસિક માહિતી પણ ઘણી મળે છે.

પુલકેશીએ આખો મહારાષ્ટ્ર જીત્યો અને શાંતિથી તેના પર ઘણા વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ સૌથી મોટો પરાક્રમી રાજા થયો. ચીનાઈ પ્રવાસી હુએનસંગ (ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૫) આ દેશમાં આવેલો, તેણે પુલકેશીની મુલાકાત લીધેલી (ઇ. સ. ૬૪૧). તે વખતે પુલકેશી નાશિકમાં રહેતો હતો. હુએનસંગ લખે છે કે “પુલકેશી ઉદાર તથા પ્રજાપાલનમાં દક્ષ છે. પ્રજાનો તેના પર ઘણો પ્રેમ છે. તેના રાજ્યનો પરિઘ ૧૨૦૦ માઇલ છે. મહારાષ્ટ્રની જમીન ફલદ્રુપ છે અને ત્યાં ધાન્ય ઘણું પડે છે. હવા ઉષ્ણ છે અને લોકોની રીતભાત માદી છે. લોકો કદે ઉંચા અને માની તથા સ્વભાવે આગ્રહી છે. તેના પર કાંઈ પણ ઉપકાર કરીએ, તો તે સારી રીતે સંભારી રાખે. પણ તેના વિરુદ્ધ વર્તીએ, તો તેના ગુસ્સામાંથી છૂટું પણ કાઢી પડે. બીજાનું દુઃખ જોઈ તેઓ પોતાની કાળજી ન કરતા તેમને મદદ કરે છે. શત્રુને અગાઉથી સૂચના આપ્યા પછી આ લોકો સામે લડવા જાય. લડતા લડતાં તેઓ પાછળ દોડે છે, પણ હાથમાં આવેલાની કતલ કરતા નથી. કોઈ સરદારની લડાઈમાં હાર થાય તો તેને જૈનના કપડાં પહેરાવી તે સરદારનું અપમાન કરે છે. લડવા જતાં આ લોકો દારૂ પીએ છે અને પછી તેની સામે ઉભા રહેવા કોઈની છાતી ચાલતી નથી. તેમના ટોળાંને ટોળા શત્રુ ઉપર તૂટી પડે છે. આના લોકો તાબામાં હોવાથી તેના રાજાને કંઈ પણ શીકર રહેતી નથી.”

પુલકેશી ક્યારે મરણ પામ્યો તે જણાતું નથી. ઇ. સ. ૬૦૯ થી

પુરમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની મૂર્તિની સ્થાપના કરી આ વખતે મુસનમાન લોકો સિંધ પર સનારીઓ કરના વાગ્યા.

વિજયાદિત્યના પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બીજાએ સન ૭૩૩થી ૭૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું તેણે કાચીના પદન-રાજાને પૂરોપૂરો હરાવી પુષ્કળ લૂટ આણી કાચીમાં વિક્રમાદિત્યે ઘણું દાન કર્યું અને ત્યાંના મંદિરની વ્યવસ્થા પહેલાની પેઠે ચાલુ કરી.

વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર કીર્તિવર્મા બીજાએ રાજ્ય કરતો હતો, તેના- મા રાષ્ટ્રકૂટાએ ચાતુર્યોને હરાવ્યા (સ ૭૫૩) આ પ્રમાણે બાદામીના મુખ્ય વસનો નાશ થયો પણ ચાતુક્યોની ઘણી સાખાઓ જૂદે જૂદે ઢેકાણે જામતી હતી એમાંની એક સાખા પછીના આશરે બસો વર્ષમાં પ્રમળ થઇ ૯ સ ૭૫૩ પછીથી ચાતુર્યોના દાન સંબંધે કંઈ લેખો મળી આવતા નથી દાન સંબંધીના એવા લેખોના તામ્રપટો પરથી જ ઘણા ભાગે આ ગણતરીનો વખત દરાવેનો છે.

(૭) પૂર્વચાતુક્ય, સમાલોચન—ચાતુર્યોના વખતમાં મહા- રાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર વિશેષ હતો તે પછુ પૌરાણિક અને વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર પણ ઢેકાણે ઢેકાણે હતો જૈન કવિ રવિચીત્રિને પુનઃપ્રેશી બીજાએ આશ્રય આપેના, તથા જૈન પંડિત નિજયે વિવાહ- મા બધા પંડિતોને દરાવનાથી વિક્રમાદિત્ય બીજાએ તેને હનામ આપેનુ જતા જૈન ધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ ભાગમાં જ વિશેષ હતો બીજા ઢેકાણે હિંદુ દેવતાના મંદિરો હતા, અને શાસ્ત્રત બ્રાહ્મણોને હનામ તથા દાનો મળતા હુગરો ઉપર જઈ પથ્થરમાં મંદિરો કેતરી પૂર્વે જેમ જુદા ધર્મના વિહારો કરના, તેમ હિંદુઓએ પણ એ માર્ગ લીધો ચાતુક્યોના પહેલાજ તેની શરૂઆત થયેથી બ્રાહ્મણીમાં તેરીતે એક ઉત્કૃષ્ટ મંદિર થયુ છે જુદા ધર્મને પ્રત્યક્ષ રાજ્યાશ્રમ નહોતો, પણ તેની પ્રગતિ લોકોમાં મારી હતી માત્ર તે ધર્મની ઉતરતી યજ્ઞ હતી દક્ષિણ બાલુમાં જૈનધર્મનો વિશેષ પ્રચાર હતો ચાતુર્ય રાજ-

ગાંધીના પત્ન્ય રાજ્ય જોડે તેને લગાઈ ચાલેલી, તે સ ૬૪૦ માં તેની દાર થઈ ત્યાં સુધી વતી જોઈ ચાલ્યા કરેલી પત્ન્યવરાળ નરસિંહ નમાએ વાતાપી શહેર કબજે કરી લૂટ્યું અને ઘણું કરીને પુનકેશીને પશ્ચ પકડીને તેણે દાર માર્યો પછીના તેર વર્ષ સુધી ચાનુખ્યોની સત્તાની પ તી થતી ગઈ, અને તેના ઘણાં મુલક પત્ન્યવોએ લઈ લીધે.

પુનકેશીનો બીજો ભાઈ જયસિંહ નાશિક પ્રાંત ઉપર કારભાર કરતો એ ભાગ ગોપરાજી કહેવાતો પુનકેશીનો મોટો પુત્ર ચદ્રાદિત્ય સાવતવાડી તરફ કાગભાર કરતો તેની રાણી વિજયભદ્રાગિએ દાનો આપેના એવી હકીકત મળી આવે છે પુનકેશીનો બીજો પુત્ર કૃષ્ણા-ગુગભદ્રાના સગમ ઉપરના પ્રદેશ ઉપર અમન કરતો ચિપનુજ પાસે સેન્દ્રક ઉપનામના કુડુબો જોડે પુનકેશીનો કુડુબસંબંધ હતો એ સેન્દ્રક તે હાલના સિંધે હોના જોડે.

પુલકેશી પછીના ગાળાઓ—પુનકેશી પછી તેના બીજો પુત્ર પ્રિય તનય વિક્રમાદિત્ય સ ૬૫૫ માં બાદામીમાં રાજ્ય કરના માડ્યો તેની પહેલાં મોટા પુત્ર ચદ્રાદિત્યનું સાવતવાડીના ભાગમાં રાજ્ય ચાનુ ખતુ વિક્રમાદિત્યે ઘણું પગકૂચ કરી ગાંધીના પ તવ રાજ્યને જીત્યો અને ૬૮૦ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું તેના ન્હાનાભાઈ જયમિહવર્મા ધરાત્રયે લાટ દેશમાં એટલે દક્ષિણ ગુજરાતમાં નવસારીમાં ચાનુક્યોનું એક રાજ્ય રચાવ્યું જયસિંહનો પુત્ર ત્રયાત્રય ત્યાં ઘણું ભાગે કાર-ભાર કરતો એ રાજ્ય પછીથી ખૂદ આબાદ થયું વિક્રમાદિત્યની કાગકિર્દી ધ સ ૬૮૦ માં પૂરી ૧૪

વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર વિનયાદિત્ય તેણે ધ સ ૬૮૦ થી ૬૮૬ સુધી રાજ્ય કર્યું આસપાસના ઘણાં રાજ્યો તેના તાબેદાર થયા અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ મહા સુધી તેની સત્તા ચાલતી હતી

વિનયાદિત્યનો પુત્ર વિજયાદિત્ય ધ સ ૬૮૭ માં રાજ્ય કરવા લાગ્યો તેણે સ ૭૩૩ સુધી રાજ્ય કર્યું ધ સ ૬૮૮ માં તેણે વાતાપી

પુરમા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરી મૂર્તિની સ્થાપના કરી આ વખતે મુસવમાન લોકો સિંધ પર સવારીઓ કરના લાગ્યા.

વિજયાદિત્યના પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બીજાએ સન ૭૩૩થી ૭૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું તેણે કાચીના પદ્મગગ્ગને પૂરોપૂરો દરાવી પુષ્કણ લૂટ આણી કાચીમા વિક્રમાદિત્યે ઘણું દાન કર્યું અને ત્યાંના મંદિરની વ્યવસ્થા પહેલાની પેઠે ચાલુ કરી.

વિક્રમાદિત્યેના પુત્ર કીર્તિવર્મા બીજાએ રાજ્ય કરતો હતો, તેનામા ગણદુટોએ ચાતુક્યેના દગલ્યા (સ ૭૫૩) આ પ્રમાણે બ્રાહ્મીના મુખ્ય વસનો નાશ થયો પણ ચાતુક્યેની ઘણી શાખાઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે જામતી હતી એમાંની એક શાખા પત્રીના આશરે બસો વર્ષમા પ્રત્યેક વર્ષ ૪ સ ૭૫૩ પત્રીથી ચાતુક્યેના દાન સંબંધે કંઈ લેખો મળી આવના નથી દાન સંબંધીના એવા લેખોના તામ્રપટો પરથી જ ઘણા ભાગે આ ગણતરીનો વખત દરાવેનો છે.

(૭) પૂર્વચાલુક્ય, સમાલોચન—ચાતુક્યેના વખતમા મહારાષ્ટ્રમા જૈન ધર્મનો પ્રભાવ વિશેષ હતો તો પણ પૌગણિ અને વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર પણ ઠેકાણે ઠેકાણે હતો જૈન કવિ રવિકીર્તિને પુત્રકેળી બીજાએ આશ્રય આપેનો, તથા જૈન પંડિત નિજ્યે વિવાદમા બધા પંડિતોને દગવનાથી વિક્રમાદિત્ય બીજાએ તેને ધનામ આપેતુ છતાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ ભાગમા જ વિશેષ હતો બીજા ઠેકાણે હિંદુ દેવતાના મંદિરો હતા, અને શાસ્ત્રના બ્રાહ્મણોને ધનામ તથા દાનો મળતા હુમરો ઉપર જઈ પત્થરમા મંદિરો કોતરી પૂર્વ જોમ જુદા ધર્મના નિહારો કરેના, તેમ હિંદુઓએ પણ એ માર્ગ લીધો ચાતુક્યેના પહેલાજ તેની શરૂઆત થયેલી બ્રાહ્મીમા તે રીતે એક ઉત્કૃષ્ટ મંદિર ચલુ છે જુદા ધર્મને પ્રત્યક્ષ રાજ્યાયમ નહોતો, પણ તેની પ્રગતિ લોકોમા સારી હતી માત્ર તે ધર્મની ઉતરતી કળા હતી દક્ષિણ બાણુમા જૈનધર્મનો વિશેષ પ્રચાર હતો ચાતુક્ય રાજ્ય-



ઓ બધા ધર્મો પર સગ્ગો પ્રેમ રાખતા પારસી લોકો પણ તેમના વખતમા પ્રથમ આવ્યા ધરાતના એરાસાન પ્રાતમાથી ઘણા પાઠથી કુટુંબો સને ૭૩૫ મા પશ્ચિમ કિનારે સળણમા આવી રહ્યા આનુકંથો ના પૂર્વ અને ઉત્તર એવા બે વશો જ મહારાષ્ટ્રમા પ્રમળ થયા, એટલુંજ નહિ પણ ખીજી તેની અનેઃ ગાખાઓ બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેઠાણે થોડે ધણે અશે પ્રમળ હતી એટલે હાનના મરાઠા લોકોમા એ સૂર્યવલી આનુકંથોનો વિસ્તાર પામેલી અસખ્ય શાખાઓમાથી ઉતરેલા ઘણા કુટુંબો હોવા જોઈએ હાલના સાગુકે તે આનુકંથોના વશને હશે

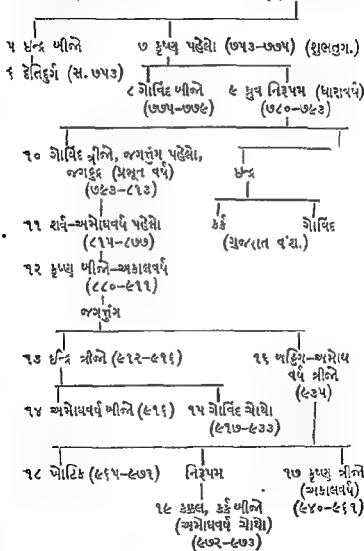
(૮) રાષ્ટ્રકૂટ વશ, (સ ૭૫૩-૯૭૩)—રાષ્ટ્રકૂટનો અમલ આનુકંથોના પહેલા મહારાષ્ટ્રના ટેટલાડ પ્રાંતો ઉપર હતો

આ વશની હકીકત હજી સુધી ખરાખર મળેલી નથી ગોવિંદ નામે પહેલો પરાક્રમી રાજા થયો તેનો પુત્ર કર્ક હતો તેનું વલણ વૈદિક ધર્મ તરફ વિશેષ હતું તેના વખતમા મઝ વગેરે પુષ્કળ થયા કર્કનો પુત્ર ઇન્દ્રરાજ હતો એનું લગ્ન આનુકંથ કન્યા જોડે થયેલુ આ પ્રમાણે સૂર્ય અને ચંદ્ર વશનું મિશ્રણ થના લાગ્યુ તેનો પુત્ર દેતિદુર્ગ મોટો લડવૈયો હતો તેણે કર્ણાટકના રાજાને હરાવ્યો અને આણ્ક્યના છેલા રાજા કીર્તિવર્માને જીત્યો આ દેતિદુર્ગે આખા મહારાષ્ટ્ર પર રાજ્ય કર્યું

પછી તેનો દીકરો કૃષ્ણરાજ માદી ઉપર આવ્યો તેણે " શુભ તુમ " પદવી ધારણ કરી અને આણ્ક્યોની સત્તાનો અત આણ્યો એનોરામા કેનાસ નામનું અપ્રતિમ મંદિર એમણે પત્યરમા કોરાવ્યુ એટલું સુદર અને પ્રચલ કામ પૃથ્વી પર ખીજે કયાય થયેલુ નથી તેનો પુત્ર દ્રુવ વળી વિશેષ પરાક્રમી નિવડ્યો તેણે દક્ષિણ તથા ઉત્તર બાબુના રાજાઓને જીત્યા તેનો પુત્ર ગોવિંદ સર્વથી પરાક્રમી થયો

રાષ્ટ્રકૂટ વશના રાજાઓના નામો નીચે પ્રમાણે —

૧ દંતિવર્મા ( સુમારે સ. ૭૪૮ ), તેનો પુત્ર (૨) ઇન્દ્ર પહેલો,  
ઇન્દ્રનો પુત્ર (૩) ગોવિંદ પહેલો, ગોવિંદનો પુત્ર (૪) કર્ક પહેલો.



ગોવિંદે ઉત્તર તથા દક્ષિણમાં ઘણી સનારીઓ કરીને શત્રુઓને દરાવ્યા. માગનાથી કાચીપુર સુધીનો સવળો પ્રદેશ તેના તાગામાં હતો. તેના લાઈ ઈન્દ્રે લાટ દેખા એક ન્વતન શાખા સ્થાપી લાટ દેશ એટલે મહી અને તાપી નદી વચ્ચેનો દક્ષિણ ગુજરાત ગોવિંદના પુત્ર શર્વે (અમોવર્ષે) રાજધાની નાશિક બદલીને માન્યખેટમાં કરી માન્યખેટ એટલે હાલનું નિગમ રાજ્યનું માલખેડ (વાઠી જક-ગન પાસે) છે તે કાનેરી ગુફાના લેખોમાં અમોવર્ષનું નામ છે તથા તે ગુફાઓ તેમના વખતમાં ગયેલી દોરી બેઠાએ એ રાજાને ગ્રેમ દિગબર પથ પર હતો જિનસેન નામનો તેમનો જૈન ગુરુ હતો. જિનસેને “આદિપુરાણ” નામે જૈન ગ્રંથ લખેલો છે જિનસેનના શિષ્ય ગુણભદ્રે એ ગ્રંથનો ઉત્તર ભાગ લખ્યો છે તેને “ઉત્તર પુરાણ” કહે છે એ પુરાણમાં અમોધર્મનો ઉલ્લેખ છે અમોવર્ષની કાર-કિર્દી ઘણી લાખી એટલે ૬૨ વર્ષ ચાલી તેના પુત્ર કૃષ્ણ (અઢાલવર્ષ) ના વખતમાં ધારવાડ તથા સૌદત્તીમાં જૈન મદિરા બધાયા એટલે દેશના હિંદુઓની રાજા કોમ્પની પુત્રી આ કૃષ્ણ રાજાને આપેલી હતી કૃષ્ણના વખતમાં ઉપર જણાવેલું જૈન પુરાણ ગુણભદ્રે ૮૯૮ માં પુરું કર્યું સન ૯૧૧ એ કૃષ્ણની કાન્કિર્દીનું વર્ષ છે.

આ પત્રીના રાજાઓની વિરોધ માહિતી મળતી નથી દેશમાં લડાઈઓ ચાલુ હતી જ જૈન અને હિંદુ વચ્ચેના ત્રિખનાદથી આ લડાઈઓ મોટું સ્વરૂપ લેતી ચોથો ગોવિંદ ધણો ઉદાર હતો તેણે અનેક ઢેઢાણે સરના મદિરા બાધ્યા છેવટનો ઠકમ રાજ્ય કરતો હતો તેનામાં તૈનપયાનુઓએ રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય લઈ લીધું (૯૭૩) એટલે રાષ્ટ્રકૂટોનું ગળ્ય ૭૪૮ થી ૯૭૩ સુધી આશરે સત્તા બસો વર્ષ ચાલ્યું.

રાષ્ટ્રકૂટ-સમાલોચન--રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ ઘણા પ્રમળ અને ભાગ્યશાળી હતા એનોરાની પત્થરની કારેલી અપ્રતિમ ગુફાએ એમના વખતમાં ચર્ધ એ એક જ ઉપરથી તેમનો વૈભવ પ્રેલો હતો તે જણાઈ આવે છે પ્રથમ જૌદ લિક્ષ્ણો માટે પત્થર કોરી ગુફાએ

જનારતા, તે પ્રચાર હવે જંધ પડી રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમાં હિંદુ દેવતા-  
ઓનાં મંદિરો જંધાવા માંડ્યાં. શંકર અને વિષ્ણુનું મહત્વ  
ત્યારથી ઘટી ગયું તે ઉત્તરોત્તર વધતું જઈ તેના પછીથી અનેક પંથો  
જન્મ્યા. નવમા સતતંદા આરંભમાં શંકરાચાર્યે સનાતન ધર્મની  
સ્થાપના નવીન પાયા પર કરી (૭૮૮-૮૨૦). તેને ક્ષીણે તથા જૈન  
ધર્મના પ્રયાસથી છુદ્ધ ધર્મ તંદન પડી ભાગતો ચાલ્યો. છતાં તેનો  
કેવળ સોપ થયો નહોતો. ઠેકાણે ઠેકાણે તેના ઉપાસકો હતા. ચાલુક્યો-  
ના વખતથી જૈન ધર્મનું મહત્વ ઘટી ગયું તે રાષ્ટ્રકૂટોના વખત-  
માં વધતું ચાલ્યું. કેટલાકે માંડલિક રાજાઓ અને વૈશ્ય શ્રદ્ધસ્થો જૈન  
ધર્મના ( દિગંબર પંથના ) ચુસ્ત ઉપાસકો હતા. આ રાષ્ટ્રકૂટોના  
આશ્રયથી અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખાયા. સંસ્કૃત વિદ્યાની તે વખ  
આબાદી હતી. માત્ર તે વખતની સંસ્કૃત લાલ્યા કૃત્રિમ અને કવિઓની  
કલ્પના પ્રમાણેની વિચિત્ર હતી. “ કવિસ્તહસ્ય ” નામનો હજારોધનો  
એક ગ્રંથ તે વખતનો છે. તેમાં કેટલે એક કૃષ્ણ રાજાનું વર્ણન  
આપેલું છે. નેમાદિત્યના પુત્ર ત્રિવિક્રમ ભટ્ટે પણ આ વખતમાં ઈન્દ્ર  
ત્રીજાને આશ્રયે રહી “ નક્ષત્રપૂ ” કાવ્ય લખ્યું છે.

(૬) ઉત્તર ચાલુક્ય વંશ (સ. ૯૭૩-૧૧૮૬).—પૂર્વ ચાલુક્ય-  
ના હેલ્લા રાજા કીર્તિવર્મા ખીજતું રાજ્ય ગયું, તોપણ તેના વંશજો-  
ની સત્તા થોડી થોડી ચાલુ હતી. રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પ્રબળ છતાં  
ચાલુક્યોનાં સાત રાજ્ય થયાં, પણ જે તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટોનો પરાભવ  
ક્યો તે મુખ્ય ચાલુક્ય વંશ પૈકી હતો કે કેમ તે સમજાવું નથી.  
ચાલુક્યોની અનેક નાની મોટી શાખાઓ હતી, તે પૈકી કેઈ શાખા-  
નો તે હશે. એ તૈલપે ચોલ અને ચેડી રાજાઓને જીત્યા, અને અણ-  
હીલયાડના ચાલુક્યોને હરાવ્યા. તેણે માળવા પર સવારી કરી ત્યાંના  
રાજા મુજને પકડી આણી દાર માર્યો. હેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની પુત્રી  
જતકોબા વેર તે પરણ્યો હતો. તેની પછીના બે ત્રણ રાજાઓ વિશેષ  
પરાક્રમી થયા નહિ. તોપણ માળવાના રાજાની સાથે તેમની લડાઈઓ

ચાલુ હતી સોમેશ્વર પહેલો ખરાકમી થયો તેણે “આદવ મલ્લ” તથા “ત્રૈલોક્યમલ્લ” એવી પદવી ધારણ કરી કનોજ તથા ઢાચીના રાજાઓને તેણે હઠાવ્યા અને ગોવા મુખીનો કોડલુ પ્રાંત જીત્યો તેણે કચ્છાણુ શહેર સ્થાપી ત્યાં રાજધાની કરી એ કચ્છાણુ શહેર નિજામ મલ્લપમા મોવાપુર અને બેદરની વચ્ચે બેદરની પશ્ચિમે આશરે ૪૦ માલમ પર છે તૈવપ પગીયા ચાલુક્ય રાજાઓ નીચે પ્રમાણે થયા -

ઉત્તર ચાલુક્યનો વંશ (મહમદ ગીઝનીનો સમકાલીન)

તૈલપ (સ ૯૭૩-૯૯૭)

જકોમા

સત્યાશ્રય, ત્રિવિભુજગ (૯૯૭-૧૦૦૮)

દાસવર્મા, ભાગાવતી

વિક્રમાદિત્ય પહેલો, ત્રિભુવનમલ્લ  
(૧૦૦૯-૧૦૧૬)

જયસિંહ, જગદેકમલ્લ પહેલો  
(૧૦૧૬-૧૦૪૦)

સોમેશ્વર પહેલો, આદવમલ્લ,  
ત્રૈલોક્યમલ્લ  
(૧૦૪૦-૧૦૬૯)

સોમેશ્વર બીજો, ભુવનેક મલ્લ  
(૧૦૬૯-૧૦૭૬)

વિક્રમાદિત્ય બીજો,  
ત્રિભુવનમલ્લ,  
(૧૦૭૬-૧૧૨૬)

જયસિંહ

સોમેશ્વર ત્રીજો, ભુલોક મલ્લ  
(૧૧૨૬-૧૧૩૮)

જગદેકમલ્લ બીજો,  
(૧૧૩૮-૧૧૫૦)

તૈવપ બીજો, ત્રૈલોક્યમલ્લ બીજો  
(૧૧૫૦-૧૧૬૫)

સોમેશ્વર ચોથો  
(૧૧૬૨-૧૧૮૯) •

સોમેશ્વરનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ધણો પગનમી હતો. પિતા ગાદી પર હતો ત્યારે તેણે ધણા દેસો પર મવારીઓ કરી સિંહલદ્વીપનો ગજન તેને શરણે આ યો પુત્રનું આનુ પરાક્રમ જોઈ સોમેશ્વરે પોતાને તાવ આવેલો તેમણી હવે નહી બચાવ એમ માનીને, શકરનું સ્મરણ કરતા તુગલકામા જનસમાધિ વીધી (૧૦૬૬) મરતા પહેલા તેણે ધણુ દાન આપ્યું તે રિવાજો ભોગી હતો. ગને તેણે અસંખ્ય ધણો કરાવેના તેના વર્ણનના અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો, જ્યાં તથા નાટકો છે તેના રાજ્યને કુન્તન દેશ કહેતા.

(૧૦) વિક્રમાદિત્ય (૧૦૭૬ ૧૧૨૬) આહવમ' નો મોટો દીકરો સોમેશ્વર જુનમી અને દુર્બળ હતો તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્ય સાથે તેને ખનનું નહી ગોપાકપટ્ટણ (હાલનું ગોવા)માં હજન શી જયકેશી રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથે આ વિક્રમાદિત્યને મિત્રતા હતી વળી વિક્રમાદિત્યે પોતાની દીકરી મનાળ મહાદેવીને જયકેશીના કુટુબમા આપી કદબો સાથે સબધ વધાર્યો અને ગમ્પીના ચોળ રાજાની દીકરીને પોતે પરણ્યો પછી પડિન ભાઈ સોમેશ્વરને પદબ્રજ કરી પોતે ગાદી પર બેઠો તેણે પચાસ વર્ષ સુધી કહાપણ અને શાતતાથી રાજ્ય કરી પ્રમતે સુખી કરી “ત્રિભુવનમલ્લ,” “કલિવિક્રમ,” “પરમાદિત્ય” એ પદવીઓ તેણે ધારણ કરી સકથી કાલગણના ચાલતી તે તેણે બધ કરીને પોતાના નામથી નવી ચાલુ કરી પણ તે બહુ ટકી નહીં કરાડના રાજા શિવાહારની દીકરી ચ્વદ્રક્ષેખા વેરે પણ તેણે લગ્ન કર્યું તેને આની ધણી રાણીઓ હતી, અને તેમને ખર્ચ પેટે તેણે જામો બાધી આપ્યા હતા તેને ધણીવાર લગાડ્યો ઈન્દ્રિયા વિરહ કરની પડી કન્યાણીમા વિષ્ણુનું તેણે એક મોટું દેવાલય બધા યુ અને વિક્રમપુર નામે શહેર વસા યુ તેની રૈયત ધણી સુખી હતી હરિમંગલો વિદ્વાન, પડિત બિન્દુલ આશ્રય માગવા દેશેદેવ કરતો કરતો આ રાજા પાસે આવેલો, તેને ધણા માનથી અહીં રાખી આમણે “વિદ્યાપતિ”ની પદવી આપી “વિક્રમાક દેવચરિત” નામનું બિન્દુલનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય આ રાજા વિશેજ

છે ધર્મશાસ્ત્ર સજ્જી જે મિતાક્ષરા નામે પ્રસિદ્ધ થય છે તેનો કર્તા વિરાનેશ્વર પણ આ રાજ્યને આશરે રહેનો મિતાક્ષરાની છેવટે ગળતના વખાણુ કર્યા છે તે માત્ર વિવેક ખાતર નહીં પણ સત્ય છે એમ જા ભાંગારપર કહે છે વિક્રમાદિત્ય એ હિત્તર આનુકંપ વશમા સૌથી મોટા રાજ્ય હતો.

વિક્રમાદિત્યના પુત્ર મોનેશ્વર ત્રીજાએ થોડા ૪ વર્ષ પણ સાદ રાજ્ય કર્યું તે વિદ્યાનો ભોગી હતો તેણે પોતે ‘માનમોક્ષાસ’ અથવા ‘અભિનવિતાર્થ ચિન્તામણિ’ નામનો એક ઉત્તમ સમૃત્ત થય લખેનો છે અને તેમા રાજ્યએને ઉપયોગી અનેક વિષયોની તથા શાસ્ત્રોની સારી ચર્ચા કરી છે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે ‘સર્વસા-ભૂપ’ એવી પદવી ધારણ કરેલી તેની પત્રીના ગજાએ દુર્ખલ થયા, અને આણુઓની સત્તા પડતી આવી કનચૂરિ વશનો વિજ્ઞાન નામે દડનાયક હતો તેણે ગજાની સત્તા લઈ લીધી અને રાજ્ય તૈનપ કંપાણુ શહેર છોડી ધારવાડ નજીક અન્નાગિરીમા જઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યો તે શહેર પણ વિજ્ઞાને કમજો ર્યું ત્યારે તૈનપ વનવાસીમા જઈ રહ્યો પણ વિજ્ઞાન પત્રી ટકી શક્યો નહીં લિંગાયત થય શક થતા તેને પરિણામે ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ, અને વિજ્ઞાન તરતજ માર્યો ગયો એટલે તૈનપના દીકરા મોમેશ્વરે પહેલાનું લગલગ બધુ રાજ્ય પાછુ મેળ થુ તેને આ કામમા બ્રહ્મા નામના તેના એક સરદારે ઘણી મદદ કરી કનચૂરિનો આ પ્રમાણે નાશ થયો પણ મોમેશ્વરની સત્તા પણ વધારે આવી નહીં દક્ષિણ તરફની તથા ઉત્તર તરફની એક વાદવ શાખાઓએ તેનો નાશ કર્યો અર્થાત્ ૧૦૮૯ પત્રી આણુઓનો પત્તો મગતો નથી આણુઓના વખતે મહમદ ગીઝની તથા મહમદ બેરી હિંદુસ્તાનમા પેસી મુસલમાન સત્તા સ્થાપતા હતા દક્ષિણના આ રાજ્યએને તેની કંઈ ખમર ન દોતી આણુઓની કેટલીક શાખાઓ પત્રીથી કેવેક ઠેકાણે રહી કોટલુમા સગમેશ્વર અને રાજપુત તાનુડામા આણુઓના દાન સજ્જી કંઈક

લેખો મળી આવે છે ચાળકે નામે કોકિલમા જે હજી કેટલાક તુડમે  
છે તે આ ચાલુક્યો પૈકી છે

(૧૧) કલ્પનૂરિ અને સિંગાયત પંથનો ઉદય—જળપુરની  
આસપાસનો પ્રદેશ ચેદી દેગ ઝટેવાતો અને ત્રિપુ (તેવૂર)મા હૈહય  
નામનો ક્ષત્રિય વગ રાજ્ય કરતો હતો એ હકીકત પ્રથમ જણાવેલી  
છે તેનો જ એક વંશજ કલ્યાણમા ચાલુક્યોને આશ્રમે આનીતે  
ગહેયો હતો અને તેની જોડે ચાલુક્યોનો કુટુંબસબધ થયો હતો ચેદી  
પ્રાતમા કવજર નામે કિથો છે ત્યાં પણ આ શોકો ગહેતા

કવચુરિનો ઉદય ન થરામા જે નિંગાયત પથ નડ્યો તેની  
ઉત્પત્તિ આની છે કાનહી ભાષામા “બસવપુરાણ” કરીને એક ગ્રંથ  
છે તેમા બસવનો વૃત્તાન્ત આપેનો છે આ બસવે વિંગાયત પથ  
ગ્યાધ્યો “વિજ્ઞાનરાયચરિત્ર” નામે એક જૈન ગૃહસ્થે લખેયો બીજો  
એક ગ્રંથ છે તેમા આ સિંગાયત પથની ખીજ બાબુ બતાવેલી છે  
જૈનોની વિરુદ્ધ આ નિંગાયત પથ હતો અને તે “વીરશૈવ” પણ કહેવાતો

કલાદગી જિલ્લામા બાગેનાદીમા માદિગજ નામે બ્રાહ્મણ  
ગહેતો તેનો પુત્ર બસવ વિજ્ઞાનનો મુખ્ય પ્રધાન બળદેવ તે આ  
બસવનો મામો થતો, અને તેની દીકરી બસવ વેરે આપેલી હતી  
બળદેવ મરણ પામતા વિજ્ઞાને બસવને પ્રધાન બનાવ્યો બસવની એક  
બહેન પદ્માવતી રાજા વિજ્ઞાનને આપી હતી, અને ખીજ બહેન  
નાગવામિદાનો દીકરો ચેન્નબસવ કરીને હતો તેને હાથમા લઈને  
બસવે શંકરનુ વિગ અને નંદીની પૂજાને પ્રાધાન્ય આપીને એક  
નવીન પંથ શરૂ કર્યો એ પંથમા વૈશ્ય વગેરે પુણ્ય લખ્યા એ  
પથના સાધુઓ જગમ કહેવાતા મરકારી પૈસા વાપરીને બસવે આ  
જગમેને મોજ બનાવ્યા આ હકીકત વિજ્ઞાનના એક ડાંગલારીએ  
વિજ્ઞાનના લક્ષપર આણી અને એથી વિજ્ઞાનનુ મન બમન માટે બગડ્યું  
અને તેણે તેને પકડવાની તજવીજ કરવા માઢી કેટલાક જગમેને તેણે



હેરાન કર્યો, અને તેથી ખળભળાટ ઊઠ્યો. બસવ ન્હાસી ગયો. તે હાથ આવતો નહોતો તેથી વિજલ પોતે લરકર લઇ તેના ઉપર આવ્યો. તેમા વિજલ ઉઘટો હાર્યો અને બસવના અનુયાયી ઘણા વધી પડ્યા બસવે કંટ્યાણુ આવી રાજ્યકારભાર હાથમાં લીધો અને પછીથી તરતજ વિજલને મરાવી નાખ્યો. આથી આખા કંટ્યાણુ શહેરમા ખંડ ઊડ્યુ. પરિણામે મુઝદાના હમ્મલા થયા અને શહેર ઊંજડ થયુ. બસવે મહાપ્રભા નદીમા સમાધિ લીધી. પછીથી ચેન્નબસવે લિંગાયત પંથની વૃદ્ધિ કરી. હાલ પણ કાનડા પ્રાંતમા લિંગાયતો વિશીષ છે. તેઓ વેદોને પ્રમાણુ માનતા નથી એમ પુનર્જન્મ માનતા નથી. બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર કરે છે, અને વિધવાઓને પુનર્લગ્ન માટે છૂટ આપે છે.

વિજલના દીકરાએ થોડો વખત પ્રયત્ન કર્યો, પણ સન ૧૧૮૨ ના મુમારે સોમેશ્વર ચોધાએ એ રાજ્યનો ધણો ભાગ છતી લીધો અને કલચૂરિનો અંત આવ્યો. એ સોમેશ્વરને પછીથી તરત ચાદ્દવો-એ છતી લીધો. આ રીતે નવો વંશ શરૂ થયો અને ઉત્તર ચાલુક્યોના રાજ્યનો સને ૧૧૯૦ માં અંત આવ્યો.

(૧૨) ઉત્તર ચાલુક્ય, સમાલોચન—ઉત્તર ચાલુક્યોનું રાજ્ય ખારમા રાનકમાં ગયું. એમના વખતમાં જૂના રિવાજો અને જૂની વ્યવસ્થા લગભગ બદલાઈ ગયાં અને નવીન સમયની શરૂઆત થઈ. બૌદ્ધ ધર્મ નાશ પામ્યો, જૈન ધર્મની પણ ઉતરતી કળા થઈ અને લિંગાયત પંથ જોરમાં આવ્યો. તેનો વિસ્તાર વૈશ્ય વર્ગમાં વધારે થયો, કેમકે જૈન ધર્મમાં પણ મોટે ભાગે વૈશ્યો હતા. હિંદુઓનાં પુરાણોની નવીન મટના થઈ અને હિંદુધર્મનો પણ ફેલાવો વધ્યો. ઘણા બ્રાહ્મણ પંડિતો થયા. હિંદુધર્મશાસ્ત્ર ઉપર પહેલાં વ્યવસ્થિત ગ્રંથ નહોતા. અનેક સ્મૃતિ અને અનેક પુરાણો વચ્ચે વિરોધ હોવાથી કાર્ષ્ણ પણ બાબતનો નિષ્કર્ષ કરવાને યોગ્ય આધાર

શોધવાની ઘણી મુશ્કેલી પડતી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા અનેક વિદ્વાન પંડિતોએ સઘળા શાસ્ત્રના આધારો એકત્ર કરી તથા દાલભેદ અને અલભેદ ધ્યાનમાં લઈ સ્મૃતિવચનોની એકવાક્યતા દરનારા નવીન ગ્રંથો લખ્યા. આ ગ્રંથોને નિબંધ ગ્રંથ કહે છે. ધારાનગરીના ભોજ-રામને મિતાદારના લખનારા વિજ્ઞાનેશ્વરે અને ઉત્તર દ્રાવિણના શિલાહાર વંશી રામ અપરાકે સંસ્કૃત ભાષામાં ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર આવા નિબંધો લખ્યા છે. ભોજ અને અપરાકના ગ્રંથોપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તે વખતના ક્ષત્રિયો સુદ્ધ સાર્વ સંસ્કૃત જાણતા અને એ ભાષામાં ગ્રંથ રચના. સંસ્કૃત વિદ્યા બ્રાહ્મણ સિવાયનાને આવડતી નહોતી એ અપવાદ આ રીતે ખોટો દરે છે. વિજ્ઞાનેશ્વરે અને બીજાઓએ ધર્મશાસ્ત્રોનું એકીકરણ કર્યું. તેજ પછીથી હિમાદ્રિએ અને સાયનાચાર્યે કર્યું. એટલે અવ્યવસ્થિત જાણતોના તેમણે નિયમો બાંધ્યા. આજ માગે ભટ્ટ વંશના તથા બીજા પંડિતોએ કાશીમાં ઘણા ગ્રંથો રચ્યા તેની હકીકત હવે પછી આવશે.

(૧૮) યાદવ વંશ—મહારાષ્ટ્રમાં આ વંશનું માહાત્મ્ય ઘણું છે. યાદવના વંશજો તે જાધવ. આ યાદવો મૂળ મયુરાના રહેનાર હોય તેમાંના કેટલાએક પ્રાચીન સમયમાં ક્યારેક ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા. હિમાદ્રિના પ્રતખંડમાં આ સંબંધી હકીકત આપેલી છે. આ યાદવોના એ વંશ પ્રખ્યાત થયા. એક નાશિક પાસે ચંદ્રાદિત્યપુર (ચાંદવડ) માં રાજ્ય કરતા હતા અને બીજા દેવગિરી (દૌલતપાલ)માં રાજ્ય કરતા હતા. પહેલાની રાજધાની શ્રીનગર સેઉણ દેશમાં હતી. મુખ્યાલુ નામનો એક પરાક્રમી યાદવ રાજા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયો તેનો પુત્ર દદ્રપદાર પ્રથમ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો, અને તેણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. દદ્રપદારના દીકરા સેઉણ-ચંદ્રે સેઉણપુર શહેર વસાવ્યું અને દેશનું નામ પણ સેઉણ દેશ દરાવ્યું. મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં ખાનદેશનું એ નામ હતું. દેવગિરી તે સેઉણની ઉત્તર સરહદ પર આવેલું છે.

આ ગણઓની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે—

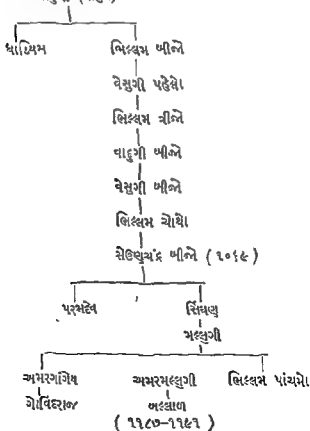
દત્તપ્રહાર ( સન ૭૬૫ ના મુમારે )

સેઉણચંદ્ર પહેલો

લિશ્વમ પહેલો ( પૌત્ર )

રાજગી ( શીરાજ )

વાહુગી ( વઢિંગ )



સેઉલુચંદ્રના પછી તેનો પુત્ર ધાડિયપ્પા અને પૌત્ર લિલ્લમ એ અનુક્રમે ગાદી ઉપર આવ્યા. પછી શ્રીરાજ, વટ્ટિગ, ધાડિયસ, લિલ્લમ વગેરે રાજાઓ યાદવકુળમાં થયા. આ લિલ્લમ પરાક્રમી હતો અને તે વખતના રાજવંશો રાષ્ટ્રકૂટ, ચાલુક્ય તથા ચાણુના સિવાદારમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. એ લિલ્લમ પછી વેસુગી, અભુર્ન અને લિલ્લમ ત્રીજો રાજા થયા. આ ત્રીજો લિલ્લમ ચાલુક્ય વંશી જયસિંહ રાજાની દીકરી વેરે પરણ્યો. પછી સેઉલુચંદ્ર બીજો પરાક્રમી થયો. તેણે ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્યને ઘણી મદદ આપી. પછી પરમહેવ, સિંહરાજ (સિંધણ), મલ્લુગી, અમરભાંગેય, ગોવિંદરાજ અને લિલ્લમ પાંચમો એ રાજા થયા. છેલ્લા લિલ્લમે ચાલુક્યોનું રાજ્ય છત્યું, તે પહેલા યાદવો ચાલુક્યોના માંડલિક હતા.

આ રીતે દરબારથી લિલ્લમ પાંચમા સુધી બાવીશ રાજા થયા. સરાસરી દરેક રાજાનાં અગર વર્ષ ગણીએ, તો યાદવોના આ પહેલા વંશે સન ૭૯૫ થી ૧૧૯૧ સુધી ૩૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ કહેવામાં બહુ ભૂલ નથી.

હોયસલ યાદવ ( સન ૧૧૯૧-૧૩૨૭ ).—યાદવોની એક શાખા દ્વારસમુદ્રમાં રાજ્ય કરતી હતી. આ પ્રાચીન શહેર હાલના મૈસુર રાજ્યના હલેબીડ પાસે હતું. એ જગાએ એક ઉત્કૃષ્ટ મંદિર પ્રાચીન શિલ્પકલાની સાક્ષી આપે છે. યાદવોની આ શાખાનું હોયસલ યાદવ એનું નામ પડ્યું. તેના પહેલા રાજા બિરાદેવ ઉર્ફે બિરિંગ દ્વારસમુદ્ર શહેર સ્થાપી ત્યાં ૧૧૧૧ થી ૧૧૪૧ સુધી રાજ્ય કર્યું. શરૂઆતમાં તો જૈનધર્મ પાળતા અને તેના પ્રધાન ગંગરાજે ઘણું જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં. પણ રામાનુજે (૧૦૧૬-૧૧૩૭) ભક્તિમાર્ગ શરૂ કર્યો, તેનો પ્રભાવ આ રાજા ઉપર પડી તે તેનો ઉપાસક થયો. તે પછી તેણે વિષ્ણુનાં ઉત્કૃષ્ટ મંદિરો દ્વારસમુદ્રમાં તથા બીજે બંધાવ્યાં. તેણે પોતાનું નામ પણ વિષ્ણુવર્ધન પાડ્યું. આ રાજા તથા તેના અનુયાયીઓએ હોયસલ યાદવની સત્તા ઘણી વધારી. તેનો પૌત્ર વીર

બ'લાળ ધણો ખરાકમી હતો તેણે ઉત્તરમાં દેવગિરી સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો ચાલુક્યવંશી સોમેશ્વર ચોથાનો સેનાપતિ બ્રહ્મા નામે હતો, તેને બળે કરી સોમેશ્વરનું ધણુ ખરૂં રાજ્ય તેણે જીતી લીધું પછી સેઉલુદેશના યાદવ વીર બ'લાળનું પણ રાજ્ય લઈ લઈ તેણે દેવગિરીમાં પોતાના વંશનું નવીન રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૧૮૭) દેવગિરી નહેર તેણેજ વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી આજ સિતનમનો યાદવ વંશ પછી મદારાષ્ટ્રમાં પ્રતાપી નિવડ્યો

હોયસલ યાદવની સત્તા કૃષ્ણાની દક્ષિણે ધણી વર્ષ ચાલી પડીથી મુસલમાનોએ તે રાજ્યાસન ૧૩૨૭ માં લઈ લીધું

યાદવોની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે —

મ'તુગી ( માવોજ ? )

૧ સિતનમ ( ૧૧૮૭-૧૧૯૧ )

૨ જૈનપાન (જૈતુગી)-(૧૧૮૧-૧૨૧૦)

૩ સિદરાજ (સિંવણ)-(૧૨૧૦-૧૨૪૭)

જૈનપાલ

૪ કૃષ્ણ (કન્હાર અથવા કંધાર ૫ મહાદેવ  
(૧૨૪૭-૧૨૬૦) (૧૨૬૦-૧૨૭૧)

૬ રામચંદ્ર (રામદેવ)  
(૧૨૭૧-૧૩૦૬)

આમણ

૭ રાકરદેવ (૧૩૦૬-૧૩૧૨)  
હમ્પાળદેવ સાંગા  
(૧૩૧૮)

બીમદેવ ( મિ બ ? )  
(માલિમમાં ગાજ્ય કરનાર)  
૧૩૦૦

હાલનું માલોજી નામ તે મલ્લુગીનો અપભ્રંશ દર્શો. તેનો પુત્ર લિલ્લમ પરાક્રમી થયો. “પ્રતાપ ચક્રવર્તી”, “મહારાજાધિરાજ” વગેરે ઉપનામો તેણે ધારણ કરેલાં. લિલ્લમનો દીકરો જૈત્રપાળ પણ પરાક્રમી હતો. ‘સમસ્ત જીવનાત્રય’ વગેરે જલકાદાર નામ તેણે ધારણ કરેલાં. શંકર નામે તેનો સેનાપતિ અથવા દંડનાયક હતો. જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યનો પુત્ર લક્ષ્મીધર આ જૈત્રપાળના વખતમાં મુખ્ય પંડિત હતો. તેણે સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યા છે. જૈત્રપાળને વેદ તથા તર્કશાસ્ત્રનું સારૂ જ્ઞાન હતું અને તે મીમાંસા પણ શીખ્યો હતો.

આઘ મરાઠી કવિ મુકુંદરાજનો ઉદય પણ આ જૈત્રપાળના વખતમાં થયો હોવો જોઈએ. “વિવેકસિંધુ” ની છેવટે મુકુંદરાજે આ પ્રમાણે લખ્યું છે—“નૃસિંહનો બલ્લાળ, અને તેનો પુત્ર જૈત્રપાળ તેણે આ ગ્રંથરચના કરાવી.”

(૧૪) સિંધણુ યાદવ (સન ૧૨૧૦-૧૨૪૭)—જૈત્રપાળના પુત્ર સિંધણુના વખતમાં યાદવોની સત્તા અતિશય વધી. તેણે કુતલ દેશ કબજે કરી માળવા, ગુજરાત, ઇન્દ્રિયમઢ (ચેદી દેસમાં), વગેરેના રાજ્યોને જીત્યા. પદ્મતાલ (પનાળા)માં શિલાહાર વસનો બોજ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેનું રાજ્ય પણ સિંધણે જીતી લીધું. કાલ્હાનુરનાં તામ્રપટ્ટામાં આ પછી શિલાહાર વંશનું નામ આવતું નથી; પણ યાદવોનાં નામ આવે છે. તે પરથી એમ જણાય છે કે શિલાહાર વંશની તે પછી સમાપ્તિ થઈ દર્શો.

સિંધણે ગુજરાત ઉપર ધણી સવારીઓ કરેલી. પ્રથમની સવારીમાં જોગેશ્વર નામનો મુદ્દગલ ગોત્રી બ્રાહ્મણ સિંધણુનો મેનાપતિ હતો. એ વખતે ગુજરાતમાં વાઘેલાવંશનું રાજ્ય હતું. એ વાઘેલાઓ ચાલુક્ય (સોલંકી) વંશના વંશજો હતા. જોગેશ્વરે તેમને અનેક વખત હરાવ્યા. કીર્તિકૌમુદીના કર્તા સોમેશ્વરે અણહીલવાડના રાજા વાઘેલા, ચાલુક્ય અને યાદવ રાજ્યોનાં મુદ્દોનાં વર્ણન આપેલાં છે. ગુજરાતના રાજા લવણપ્રસાદ તથા તેના પુત્ર વીરધવળે સિંધણુ સાથે

તહનામુ કરી તેને પાઠો વાળેલો પત્રીની સવારીમા જોજેશ્વરનો પુત્ર ગમં સેનાપતિ હતો તે વીરધરજીના પુત્ર વિસળદેવની સાથે લડતા મળ્યો. બિચ્ચણ નામે સિંચણનો એક બીજો સેનાપતિ હતો તેણે દક્ષિણ કોઠણ અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર છતાં એ દેશોનો કારભાર પણ તેજ કરતો એ બિચ્ચણ પણ જોજેશ્વરનોજ પુત્ર હતો સિંચણ ધણા સૈન્ય સાથે સતારાતી આસપાસ બહુ વખત રહ્યો હતો એ જિલ્લાના ખટાવ તાલુકાના માચણી ગામે બે નહેરાના સગમ ઉપર સગમેશ્વર નામે શિનાહય નેણે બધા યુ છે ભૂધણગઢ નામે રિલ્લે પણ તેણે બધાંયો અને માણ તાલુકામા સિંચણપુર નામે ગામ પણ તેણે વસાવ્યું એ ગામની જગાએ તેની છાવણી કોઠાપુરના બોજ રામની સાથે લડતી વખત યુદ્ધ દિવસ રહેલી દક્ષિણ ગ્રાત ઉપર તેની પ્રીતિ બહુ હતી તે વણે ધામઢ હતો અને દેવજો બધાવવાનું તેને બહુ ગમતું

એ દરે સિંચણ ધણો પરાક્રમી રાજ થયો “પૃથ્વીવલ્લભ”, “ત્રિધ્યુન શોહભવ” વગેરે નામે તેણે ધારણ કરેલા સિંચણના વાવટા ઉપર સુનર્ણ ગરડનું ચિહ્ન રહેતું સિંચણ અને તેની પહેલાના બે રાજઓના મુખ્ય ઘરભારીઓ “શ્રીઘરણાધિપ” કહેવાતા સોધલ નામનો ગૃહસ્થ આનો ઘરભારી હતો પત્રીવી હેમાદ્રિ પણ ઘરભારી થયો હતો સાધલના પુત્ર શાર્દુલે “સગિત ગલાકર” નામનો એક સિંચણના વખતમા લખ્યો ભારદ્વારચાર્યનો પૌત્ર (લક્ષ્મીધરનો પુત્ર) આગદેવ આ વખતે મોટો જ્યોતિષી હતો ભારદ્વારચાર્યના ભાઈ શ્રીપતિનો પૌત્ર અનતદેવ પણ મોટો જ્યોતિષી હતો આ રીતે આખું ભારદ્વારચાર્યનું કુટુંબ જ્યોતિષ વિદ્યામા નિપુણ હતું એમ જણાય છે ખાનદેશમા ચાળિશગામ તાલુકામા ખટણા ગામે આગદેવે ભારદ્વારચાર્યનું, ‘મિદ્ધાન્ત શિરોમણિ’ શિખવવા મોઝી પાંચાળા આપી હતી અનતદેવે તેની પરોશમા ભવાનીનું એક દેવળ બધાવ્યું હતું (સન ૧૨૨૨) સિંચણનો પરાક્રમી અને વિદ્વાન પુત્ર જૈવપાળ તેના પહેલાજ મરણ પામ્યો હતો

કૃષ્ણદેવ—(સન ૧૨૪૭-૧૨૬૦)—એ પણ ઘણો પરાક્રમી હતો. ગુજરાત ઉપર તેમણે પણ સવારીઓ કરેલી. જનાર્દનનો પુત્ર લક્ષ્મીદેવ તેનો મુખ્ય હુશિયાર સલાહકાર હતો. આ રાજ્યએ ઘણા યજ્ઞો કર્યા અને કોંકણરથ તથા દેશરથ કેટલાક બ્રાહ્મણોને ધનામ તરીકે ગામો આપ્યાં. આ બ્રાહ્મણોમાં પરવર્ધન, ઘૈસાસ, પાંક વગેરે નામો જણાય છે. લક્ષ્મીદેવ પછી જહલણ મુખ્ય મંત્રી થયો. તે પણ વિદ્વાન અને હુશિયાર હતો. “મુક્તિમુક્તાવલિ” નામનો ગ્રંથ તેણે લખ્યો છે. વેદાંતમૂત્રો ઉપર દીકા લખનાર અમલાનંદ પણ આ રાજ્યનો દરબારી હતો. એકંદરે તે વખતે સંસ્કૃત વિદ્યાની અડતી હતી.

મહાદેવ—(સ. ૧૨૬૦-૧૨૭૧)—મહાદેવ તે કૃષ્ણનો નાનોભાઈ. તેણે તૈલંગણ, ગુજરાત અને કોંકણ ઉપર સવારીઓ કરી. સોમેશ્વર નામે કોંકણનો શિક્ષાહારવંશી રાજા થાણામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને દાર મારીને કોંકણ પ્રાંત મહાદેવે યાદવેના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. એ લગાઈ સમુદ્ર ઉપર પણ ચાલેલી અને જ્યાં વહાણો સાથે સોમેશ્વર ખૂડીને મરણ પામ્યો. સોમેશ્વર પછીથી શિક્ષાહારો સંબંધનાં કોઈ તામ્રપટ થાણામાં મળી આવનાં નથી. કોંકણપ્રાંત ઉપર પછી યાદવરાજાઓએ પોતાના દંડનાયક નીમેલા. મહાદેવના વખતે યાદવેના રાજપત્રું “સેલિયુ દેશ” એવું નામ હતું. કેમકે દેવગિરી શહેર સેલિયુ દેશમાં દંડકારણની સીમા ઉપર હતું, એમ તે વખતના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. આસપાસના સર્વે રાજ્યો ઉપર મહાદેવનું વજન વધારે હોવાથી તેને “અકલર્તી”ની સંજ્ઞા અપાઈ હતી. કાર્યપ ગોત્રી કૈશવ નામના બ્રાહ્મણ પાસે મહાદેવે આપ્તોર્થામ યજ્ઞ પણ કરાવ્યો હતો. હિમાદ્રિએ મહાદેવનો ‘શ્રી કરણાધિપ’ હતો. પ્રથમ તે ઉત્તર કોંકણમાં સાટી પ્રાંતનો દંડનાયક હતો.

રામદેવ (રામચંદ્ર)—(સ. ૧૨૭૧-૧૩૦૯)—રામદેવ તે કૃષ્ણનો પુત્ર. આ રામદેવની કીર્તિ ઘણી છે. તેના વખતમાં ભાર્ગવગોત્રી કૃષ્ણ નામના બ્રાહ્મણ પાસે કોંકણનો કારભાર હતો. આ કૃષ્ણનો દાદો



પદ્મનાય સિંધણના વખતમા એજ પ્રાતનો કારભારી હતો. અન્યુત-નાયક નામનો એક બીજો બ્રાહ્મણ પણ આવાજ મોટા હોદ્દા ઉપર હતો. સન ૧૨૭૧ મા રામદેવે સત્તાવન બ્રાહ્મણોને ત્રણ ગામ ધનામ-મા આપેલા, આ ધનામની સરતો એવી હતી કે બ્રાહ્મણોએ તથા તેના વશનેએ તેજ ગામોમા રહેવું, એ ગામો કોઇને ગીરો આપવા નહીં, એ ગામોમા વેશ્યાએનિ રહેવા દેવી નહીં, જુગાર રમવો નહીં, હથિયારો વાપરના નહીં, અને બધાએ પોતાનો વખત સત્કર્મ કરવામા જાગવો. આ ઉપરથી રામદેવની પ્રતિષ્ઠા સન્માર્ગ તરફ હતી એમ જણાઈ આવે છે.

મહારાષ્ટ્રનો ઉલ્લો વૈભવી ગજ રામદેવ હતો. તેની કારકિર્દીમા મુસલમાનો દક્ષિણમા આવ્યા અને તેમણે વૈભવના સિખરે પહોંચેલા ચાલુક રાજ્યને ધૂળમા મેળવ્યું. સન ૧૨૯૩ ના ડિસેમ્બરમા અશ્વાઉદ્દીન કહ્લાઝમાણિકપુરથી નિકળ્યો અને જન્યુઆરીના તેણે દેવગિરીને ઘેરો ઘાળ્યો. એ ઘેરો ૨૫ દિવસ ચાલ્યો. તા ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૨૯૪ ના રોજ રામદેવનું રાજ્ય ગયું અને તે દિવસીના તાબામા ખંડીયો રાજા થયો. અશ્વાઉદ્દીન અપાર સપત્તિ લઈ પાછો ગયો અને સન ૧૩૦૭મા તેના સરદાર મલિકકાકુરે ફરી દેવગિરી પર ચડાઈ કરી અને રામદેવને પકડી દિવસી લઈ ગયો. ત્યાંથી તે છ માસે છૂટીને આવ્યો. ત્યારથી તે દિવસીને આપનાની ખાત્રી નિયમિત મોકલતો. સન ૧૩૦૯ મા તે મરણ પામ્યો હતો.

યાદવરાજના વખતમા આધુનિક મરાઠી ભાષા જોરથી પ્રચારમા આવી. કોઈ પણ દષ્ટિથી જોઈએ તો પણ યાદવોના વખતથી અર્વાચીન કાળની શરૂઆત થઈ ગણાય. જૂની ભાષા, જૂના રીતરિવાજો, જૂના ધર્મમતો, વગેરે જાડો બંધી જગ્યાએ નવીનતા આની આજ દષ્ટિથી સન ૧૦૦૦ ને અર્વાચીન કાળના આરંભ તરીકે આ ઇતિહાસમા ગણવામા આવ્યો છે. જ્ઞાનદેવ અને તેના બન્ને ભાઈઓ.

તથા એક બહેન એ ચારે વિદ્વાદો રામદેવના વખતમાં થયા તે જ પ્રમાણે હેમાદ્રિ, બોખદેવ, ચાંગદેવ, મુકુન્દરાજ, શાર્ગધર, એ વિદ્વાન પુરો પશુ યાદવોના વખતમાં થયા જ્ઞાનદેવે તેના ગ્રંથમાં રામદેવનું વર્ણન ધણા ગૌરવથી રમય વાણીમાં કરેલું છે “યદુવંશ વિનાસ થી રામચંદ્ર (રામદેવ) સકળકળા નિવાસ (હોઇ) પ્રાપ્તને ન્યાયથી પોષતા હતા ” બાવો ઉક્તેષ “સનિશ્વરી”માં સને ૧૨૬૦ માં કરેલો છે તે ઉપરથી રામદેવ રાત, દયાળુ અને ધર્મશીલ રાજા હતો એમ જણાય છે શૌચાદિ ગુણ તેનામાં વિશેષ નહીં હોય, તેમ જ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યના બદોનસ્ત માટે તેણે જે બક્ષ પશુ રાખ્યું જણાતું નથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાનોના કૃત્યોની તેણે બિનકુન ખબર જ રાખી નહીં અગ્રાઉદીનની બધી રચના શરૂઆતથી કપટભરી હતી, છતાં એકાએક આવેલા આવા સંકટમાંથી આટલા મોટા રાજ્ય વડે કંઈ જ નિરાકરણ કરી શક્યું નહીં, તેમ યાદવોને મુસલમાનો પાસેથી પોતાનું રાજ્ય પરત પશુ મેળવી શકાયું નહીં, એ ઉપરથી રાજ્યના બદોનસ્ત તરફ રામદેવનું પૂરતું લક્ષ નહોતું, એમ જ કહેવાય.

રામદેવના દીકરા શકરદેવે દિલ્હીની ખડણી બંધ કરતાં મતેક કાકુરે સ ૧૩૧૩માં ફરી દક્ષિણ પર સવારી કરી અને શકરદેવને દાર માયો તથા યાદવોનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું અગ્રાઉદીનના મરણ પછી દિલ્હીમાં બખેડા શરૂ થયા એ લાગ જોઈ રામદેવના જમાઇ હુર પાળદેવે દેવગિરિમાંથી મુસલમાન અમલદારોને લાડી કાઢ્યા, અને યાદવોનું રાજ્ય પુનઃ સ્થાપનાનો વિચાર કર્યો પણ તે ખબર મળતાં મુબારક ખાનજીએ જાતે દક્ષિણમાં આવી હુરપાળદેવને પકડી તેની જીવતા ચામડી ઉતરાવી મરાવી નાખ્યો આ વખતથી મદારાજેનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થઈ તે મુસલમાનોના તાબામાં આન્ય.

(૧૫) હેમાદ્રિ—હેમાદ્રિ નામનો પ્રમિદ્ધ વિદ્વાન ગૃહસ્થ મહાદેવ તથા રામદેવનો મુખ્ય પ્રધાન એટલે “શ્રી કરણાધિપ” હતો.

તે વત્સજોની યજ્ઞવેદી ગ્રાહણ કામદેવનો પુત્ર કામદેવના પિતા વાસુદેવ અને તેના પિતા વામન હોમાદ્રિ “શ્રી કરણાધિપ” હોવાથી ગવા કામોનો તે મુખ્યત્વાર હતો તેણે ધર્મગ્રાસ્ત્ર ઉપર અનેક ગ્રંથ લખેના છે, તેમાં કેટલેક ઠેકાણે યાદવવંશની હખીકત આપેલી છે એ ગ્રંથોની રચના ઉત્કૃષ્ટ પદ્યમાં હોવાથી તેના પરથી હોમાદ્રિનું કવિત્વ તથા યાદવોનો વૈભવ જણાઈ આવે છે તેણે અનેક ગ્રાહણોને આશ્રય આપેનો તે લગાઈમાં શરૂ અને રાજનીતિમાં નિપુણ હતો પણ ખાંજી રીતે ધાર્મિક તથા ભક્તિપરાયણ હતો રાજ્યમાં તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હતું તેનો મોટો ગ્રંથ ‘ચતુર્વર્ગ શિરોમણિ’ નામે છે, એ ગ્રંથના પ્રતખંડ, દાનખંડ, તીર્થખંડ અને મોક્ષખંડ એવા ચાર ભાગ છે ‘પરિરોચન’ નામે એક પાત્રમાં ખંડો પછી તેને બેડેડેડે છે આવડો મોટો ગ્રંથ તેણે પોતે નહિ પણ અનેક વિદ્વાનોની મદદ વી લખેનો હશે બોપદેવ નામનો એક વિદ્વાન પુરુષ તેનો જોડી-દાર હતો, તેના લખેલા ‘મુક્તાશ્લોક’ તથા “હગ્નિનીના” એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે બોપદેવ એ કેશવ નામના વૈદ્યનો દીકરો અને ધનેશનો શિષ્ય કેશવ અને ધનેશ એ ગ્રાહણો વગરના વર્ધાને કાઠે સાથે નામના મામમાં રહેતા “મુગ્ધમોધ” નામનું પ્રાકૃત ભાગાનું સમૃદ્ધતામાં લખેલું વ્યાસરણ છે તે આ બોપદેવે જ લખેલું છે સિનાય બોપદેવે કેટલાક વૈદ્ય ગ્રંથો પણ લખ્યા છે હોમાદ્રિએ રાજપ્રશસ્તિ નામ એક પ્રકરણ લખેલું છે તે યાદવોનો ઇતિહાસ છે હોમાદ્રિના ગ્રંથો કનકામાં છપાયા છે તેના ગ્રંથોના રાષ્ટ્રીય ઉપયોગ વિષેનો વિચાર હવે પછી કરીશું

મહારાષ્ટ્રમાં હોમાદ્રિ હોમાડપતિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેણે મોઢી લિપિની શરૂઆત કરી તે હજી પણ ચાલે છે હોમાડપતિ ઘરો બાંધવાની શૈલી પણ પડેલી છે અને પદ્મપુરનું દેવળ તેના નમૂનો છે હોમાદ્રિએ ઘણે ઠેણે દેવળો, તળાવો વગેરે બાંધી લોકોને મુખના આધન કર્યા હતા

હેમાદ્રિ વિદ્વાન, ષુદ્ધિમાન તથા કર્તૃત્વવાન પુરુષ હતો. દરકોઈ આબનમાં સુધારણા કરવા તથા વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ રાખવા તેનો વિશેષ આગ્રહ હતો. સ્વ. રાજવાડેએ કેટલીક જૂની હેમાડપંતી નોંધો પ્રસિદ્ધ કરી છે. તે ઉપરથી હેમાદ્રિએ દરાવેલી જમાખર્ચની અને દિસાખની પદ્ધતિ, રાજ્યકારભારની અનેક શાખાની વ્યવસ્થા તથા વ્યવહારનાં ધોરણો મળી આવે છે. હેમાડપંતી ધરબાધણી તથા ઉતાવળે લખવાની મોટી લિપિ એ પણ હેમાદ્રિની વ્યવસ્થા દર્શાવે છે. એટલે તે વખતના માપથી હેમાદ્રિની વ્યવહારનિપુણતા અને વ્યવસ્થાની આવડન વિશેષ માનને પાત્ર છે. અનેક વ્યવહારની, સમાજની તથા રાજ્યની વ્યવસ્થા સરળ આલવાને શા શા ઉપાય કરવા જોઈએ, તેના વિચારમાં તેનું મન હંમેશાં નિમગ્ન રહેતું. જાતે વિદ્વાન હોવાથી વિદ્વાનેનો ઉપયોગ કેમ કરી લેવો એ તેને આવડતું હતું. અને રાજ્યની પૂર્ણ મદદ તથા સુભાએ અર્ધો શતક સુધી હાથમાં રહેલી સત્તાને લીધે તેના હાથે કેટલાંક હાથમનાં મોટાં કામો થયાં હતાં.

પણ રાજ્યના રક્ષણનું કામ તેના હાથે થયું નહીં. તે લક્ષ્યેયો નહોતો, તેમ કોઈ અપ્રતિભ સેનાનાયકની તેને સહાયતા ન હોતી, નહીંતર રામદેવનું રાજ્યવૈભવ સિખરે પહોંચેલું હોવા છતાં મુસલમાનોની સવારી 'ચનાં પળવારમાં તૂટી પડ્યું' ન હોત. રાજ્યના સારા અંદોજસ્તનો વિચાર હેમાદ્રિને સ્પર્ધો જ નહીં, એ તેની કીર્તિને ઝાંખપ લગાડનારું છે. તેનો મરણકાળ ઉપલબ્ધ નથી. અષાઢિહાનની સવારી વખતે તે હયાત હોય એમ જણાતું નથી.

(૧૬) કોલહાપુરના શિલાહાર—( સ. ૯૪૯-૧૨૦૫ )—  
શિલાહારની ત્રણ શાખાઓ હતી. તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ વિચાર ગંધર્વથી માને છે. એ ત્રણ શાખાઓ ઉપરાંત એક વંશ તગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ તગર શહેર પૂર્વે ઘણું વિખ્યાત હતું. નિજમ રાજ્યનું ધારૂર તે જ તગર એમ કેટલાક માને છે. શિલાહાર

રાષ્ટ્રકૂટાના માડલિકે હતો. ઉપર ગણાવેલી ત્રણે શાખા અનુક્રમે ઉત્તર કોઠાકણુમા પૂરીમા, દક્ષિણ કોઠાકણુમા ખારાપાટણ નજીક, અને કોઠાકણુમા એમ રાજ્ય કગતી હતી એ બધામા કોઠાકણુમા રાજ્ય વિશેષ આખાદ થયું અને તેની સત્તા કરાડ, મિરજ તથા કોઠાકણુમા ઉપર અને પંજીથી દક્ષિણ કોઠાકણુમા ઉપર પ્રમરી કોઠાકણુમા મૂળ નામ કરવીર હતું જતિંગ, ગંડાદિત્ય, વિજયાર્ક, ભોજ વગેરે કેટલાક મોટા રાજાઓ એ ગાદીએ ચલા યાદવવંશી સિંવણ રાજાએ આ રાજ્યને છતી લીધું પદ્મતાલ દુર્ગ-પન્નાદ દુર્ગ (પન્નાળા) એ શિલાદારેને રહેવાનું મળખૂત સ્થળ હતું બિલિમદ (બેલણા) અથવા વિશાળગદ એ કિલ્લો ભોજ શિલાદારે સન ૧૨૦૦ મા બાધ્યો “શ્રી મહાલક્ષ્મી લખ્ધનપ્રસાદ” એની પદ્મી શિલાદારે પોતાના નામ સાથે ખેડતા. એ પરથી તેઓ કોઠાકણુમા મહાલક્ષ્મીના ભક્ત જણાય છે. તેઓ પૌરાણિક અને વૈદિક ધર્મ પાળતા. જૈન લોકોને પણ તેઓ ધણો આશ્રય આપતા. બંને ધર્મ માટે તેમના મનમા એટલો સમભાવ હતો કે ગંડાદિત્યે ત્રણ દેવો બાધ્યા, તેમા શંકર, બ્રહ્મા તથા અર્ધત (જૈન)ની મૂર્તિઓ રાખી. શિલાદાર તે જ હાલના શેલાર. એ નામના અનેક કુટુંબો દક્ષિણમા છે. શેલારવાડી ગામ પણ મૂળે શિલાદારોનું હશે એમ જણાય છે કરાડા બાલણના નામ શિલાદારોના દાનવેખોમા જણાય છે. કરોડી ગામ કરાડા ભાગવતોને શિલાદારોએ બલિસ આપ્યું હતું.

સન ૧૨૬૦ મા મહાદેવ યાદવે ઉપર કોઠાકણુમા શિલાદારો પાસેથી છતી દેવગિરીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ત્યારથી આ પ્રાતન અનુપનાયક તથા કૃષ્ણ નામે બે અમલદાર અથવા દંડનાયક યાદવોના ચલા. સન ૧૨૯૪ મા અબાલદિન દેવગિરી લીધા બાદ રામદેવનો ભાઈ દીકરો ભીમદેવ (બિમદેવ ?) પોતાના રાજ્યગુરુના અને સૂર્યવંશી તથા ગોમવંશી પાસે પ્રભૂના કેટલાક કુટુંબોને સાથે લઈ માહિમમા આવી રહ્યો. હાલ મુંબઈમા પાસે પ્રભૂના તથા તેના

ગુરુ યજુર્વેદી બ્રાહ્મણોના ષ્ટલાઙ્ગ આપત જૂના કુટુંબો છે, તેનું મૂળ આ ઉપરની હકીકતમા મળી આવે છે ભીમદેવ ( ખિખિરાજ ) સન ૧૩૦૦ લગભગ મુધી સાદી બેટ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

(૧૭) સમાલોચન—મહારાષ્ટ્રમા આગે વસ્યા ત્યારથી સ. ૧૩૦૦ મુધીમા આ યા ગળ્યો થયા અને તેની સામાન્ય સ્થિતિ કેવી હતી તેનું અત્યાગ મુધી નર્ણન આપ્યું પ્રચન શાતવાહન અથવા શાલિનાહન રાજ્યો થયા તેમણે ઈ સ પૂર્વે ૭૩ થી ૨૧૮ મુધી પેાણમા રહી રાજ્ય ચલાયું પુગણોમા જણાવેલા આત્મભૂત રાજ્યો તે આજ એવું અનુમાન છે વચમા રાક નામના સોકોનો અમન આશરે પચાસ વર્ષ રહ્યો શાલિનાહન પછી અબીર તથા રાષ્ટ્રકૂટ વંશોની સત્તા લગભગ નણસો વર્ષ મુધી થોડે થણે અશે આકી આ વખતમા બોજ, રટ્ટા (રાષ્ટ્રિ) અને મહારટ્ટા વગેરે ક્ષત્રિયવંશો આખા દેશમા પ્રસર્ધા હતા રાષ્ટ્રકૂટ, રટ્ટકૂટ અને રાઠોડ એ વંશો પણ તેજ પ્રમાણે હતા શાલિનાહનના વખતમા તેમના પર સારો દાબ હોવાથી તેઓ આગળ આવેલા નહીં, પણ તે સત્તા થયા પછી તેના રાજ્યો ઠેક ઠેકાણે સ્થપાયા અર્થાત્ ત્રીજા શતકથી જટ્ટા શતક મુધી આ રાષ્ટ્રકૂટ સોકોના રાજ્યો મહારાષ્ટ્રમા હતા જટ્ટા શતકના આરભથી સન ૭૫૩ મુધી આશરે દોઢસો વર્ષ વ્યતીતીપુર (બાદામી)મા ચાલુક્યે રાજ્ય કરતા હતા સ ૭૫૩ થી ૮૭૩ મુધી રાષ્ટ્રકૂટોનો અમન મહારાષ્ટ્ર પર હતો તેની રાજધાની આનખડેમા હતી તે પછી ચાલુક્યોનો ખીજો વંશ ગાદીએ આ પેા એ વંશનો પહેલા વંશ સાથે કાઈ સબધ હોવાનું જણાયું નથી એ વંશે સન ૮૭૩ થી ૧૧૮૬ મુધી રાજ્ય કર્યું કન્યાલુમા તેમની રાજધાની હતી પછી યાદવોની સત્તા પ્રબળ થઈ સન ૧૧૮૭ થી ૧૩૧૮ મુધી યાદવોએ રાજ્ય કર્યું તે પછી મુસલમાની સત્તા સ્થપાઈ સન ૧૩૧૮ થી ૧૩૪૭ મુધી દિલ્લીના રાજ્યો મહારાષ્ટ્ર પર અમન કરતા સન ૧૩૪૭મા બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના થઈ એ સબધી હકીકત મુસલમાની

ઘનિદાસના વિભાગમાં આપેલી છે. બ્રાહ્મણી રાજ્યની શાખાઓ આજતી હતી તે દરમિયાન મરાઠી રાજ્યની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ. આ રીતે સરાસરીએ જોતા મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઘનિદાસમાં નીચેના રાજવંશો ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે -

- ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં આર્યોનો પ્રવેશ નહોતો.  
 ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ થી ઈ. સ. ૫ ૩૫૦ સુધીમાં આર્યોનો પ્રવેશ થયો.  
 ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦ થી ઈ. સ. ૫. ૭૩ સુધી આર્યો મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસર્યા.  
 ઈ. સ. પૂ. ૭૩ થી ઈ. સ. ૨૧૮ સુધી શાસિવાહન કિંવા અંબ્રિભૂત્ય.  
 ઈ. સ. ૨૧૮ થી ઈ. સ. ૫૫૦ અબીર, રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે.  
 ઈ. સ. ૫૫૦ થી ઈ. સ. ૭૫૩ પૂર્વ આબુકય.  
 ઈ. સ. ૭૫૩ થી ઈ. સ. ૯૭૩ રાષ્ટ્રકૂટ.  
 ઈ. સ. ૯૭૩ થી ઈ. સ. ૧૧૮૯ ઉત્તર આબુકય.  
 ઈ. સ. ૧૧૮૯ થી ઈ. સ. ૧૩૧૮ યાદવ.  
 ઈ. સ. ૧૩૧૮ થી ઈ. સ. ૧૩૪૭ દિલ્લીના મુસલમાન મુલ્કનાન.  
 ઈ. સ. ૧૩૪૭ થી ઈ. સ. ૧૫૨૬ બ્રાહ્મણી રાજ્ય.  
 ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ઈ. સ. ૧૬૫૦ બ્રાહ્મણી રાજ્યની શાખાઓ.

મોજસો વર્ષનો આ સમય ધણો મોટો છે. તેથી કેવળ રાજવંશોની નામાવળી પુરતો અહાં વિચાર થયો છે. પણ સામાજિક તથા બીજી બાબતોનો ઉપર ઉપરથી પણ વિચાર કર્યા વગર મરાઠી રાજ્ય-સ્થાપનાના કારણો સારી રીતે સમજાય નહીં. સન ૧૨૫૦ થી ૧૬૫૦ સુધીની દેશની સ્થિતિનું સામાન્ય ચિત્ર તે સમયના કવિઓ અને સંતોના લેખો ઉપરથી સમજી શકાય છે. તેથી પ્રથમ તેમનાં અલ્પ વૃત્તાન્તો આપી તે સમયની સ્થિતિનું અવલોકન કરીશું.

## પ્રકરણ ૨ જી.

### મહારાષ્ટ્રના સંત કવિઓની કામગિરી.

૧. સંત કવિઓનું જીવન—શિવાજીએ મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું તેનાં કારણો સમજવા માટે ઇ. સનના ચૌદમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો કાળ ધણુ મહત્વનો છે. એ કાળની દેશસ્થિતિની માહિતી જોટલી મળશે, તેટલા પ્રમાણમાં ત્યાર પછીના ઇતિહાસની સ્પષ્ટતા થશે. દેશના પ્રચલિત પ્રશ્નો અને ફેરફારોની ચર્ચા તે તે કાળના સાહિત્યમાં જણાઈ આવે છે. કવિઓ એ રાષ્ટ્રના નેતા હોય છે અને તેમની વાણી એ રાષ્ટ્રની ભાષા હોય છે. એટલે ઉપર જણાવેલાં ત્રણસો વર્ષનું સાહિત્ય તપાસીએ તો તે પરથી સારી માહિતી મળે છે. સંતોની રાષ્ટ્રીય કામગિરી સંબંધે આજ સુધી ઘણી ચર્ચા થઈ છે, અને હવે પણ થશે. તેમાં અનેક મહત્વના પ્રશ્નો આવે છે અને મનભેદ પણ ધણો છે. આ ચર્ચાની એકંદર હકીકત આપવાથી તે કાળનો ઇતિહાસ ઠીક સમજાય છે, તેથી આજ પર્વત પ્રસિદ્ધ ચણેશી માહિતી અને સાયક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય અહીં ક્રમવાર આપવામાં આવે છે. તે ઉપરથી વાચકોએ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે મનભેદના પ્રશ્નો નિર્ણય કરી લેવો. આ ચર્ચા સમજવા સારૂ પ્રથમ મુખ્ય મુખ્ય કવિઓ અને મંત્રોનાં અદ્ય જીવન આપવાની જરૂર છે. તેમનાં સંપૂર્ણ ચરિત્રો અહીં આપવાનાં નથી. તેમના કાળ, અંશેનાં નામ તથા ઇતિહાસને ઉપયોગી કેટલીક અગત્યની હકીકત માત્ર અહીં આપી છે.

શ્રીપતિ—સને ૧૦૪૦ ના સુમારે શ્રીપતિ નામના ગૃહસ્થે જ્યોતિર્ગણિત ઉપર મરાઠીમાં લખેલો એક ગ્રંથ મળેલો છે. એ શ્રીપતિ નેવાસામાં થયો. એ વખતના વૈષ્ણવ વગેરે સંબંધી કેટલાક ગ્રંથો દાલ મળી આવે છે.



(ક) ધ સ ૧૨૦૦-૧૩૦૦

પુરુષીક—એ મોટા ભગનદ્વલકા હતો તેણે મન ૧૨૨૮ માં પદ્મપુરના વિદ્યાગાની ગ્વાપના કરી મહાપાટ્નના ભક્તિમાર્ગનો એ પ્રથમ ભક્ત હતો તેણે અથ લખ્યા નથી

મુકુંદરાજ ( સન ૧૨૦૦-૧૩૦૦ )—જેત્રપાળ ( સન ૧૧૬૧-૧૨૧૦ ) યાદવના વખતમાં મુકુંદરાજ થયો તે પચ્ચોણી ઉર્દે પેનગ ગા નદીને કાંઠે જોઆધની અમાનો ગરીબ હતો “ પરમામૃત ” અને “ વિવેકસિંધુ ” નામે તેના બે અથ તથા કેટલાક છૂટક પ્રવરણો મળેલા છે તેની બાણી શુદ્ધ, પ્રાદ અને ગ્સાળ છે મરાઠી ભાષાનો આ પહેલો ભક્તકવિ તેના લખેલા અથો મૂળ અરૂપમાં મળેલા છે કે કેમ તેની શકા છે નહીંતર તે વખતની મરાઠી ભાષાનું અરૂપ બગાડતું સમગ્રતત ધણા જૂના અથોની ભાષા તેની નકલ કરનારાઓ અર્વાચીન કરી નાખે છે

ચાંગદેવ—આ નામના અનેક પુત્રો થયા છે ચાંગાવટેશ્વર તે જ્ઞાનદેવની સમકાલીન મુક્તાબાધનો સિધ્ધ તેનું મરણ સ ૧૨૬૬ માં થયું તેના અભગ વગેરે કેટલીક કવિતાઓ છે

નિવૃત્તિનાથ ( ૧૨૬૬-૧૨૬૮ )	} આ બધા ભાકુ આળ- દીમાં રહેનારા વિદ્વલપત નામના આલણના ઊકરા તેમની માતાનું નામ રુખમા
જ્ઞાનદેવ ( ૧૨૭૧-૧૨૬૬ )	
સોપાનદેવ ( ૧૨૭૩-૧૨૬૭ )	
મુક્તાબાધ ( ૧૨૭૭-૧૨૮૭ )	

બાધ તેમના જન્મ આપેઆમ થયેલા વિદ્વલપત મસાર છોડી સંન્યાસ લઈ કાશીએ જઈ રહ્યા પછી એક સત્પુરુષના ઉપદેશથી વેર પાછો આવ્યો અને મસાર માડતા આછોકરા થયા તેથી સંન્યાસીના આ છોકરાને ગામના આલણોએ નાતમાં લીધા નહીં અને છોકરાઓને જનોઈ ન દેવાવાથી તેમની માતા રુખમામાધને દુઃખ થવા લાગ્યું વિદ્વલપત તો છોકરાની બાળજી ન કરતા ફરી કાશી જઈને રહ્યા. આ બધા છોકરા અલૌકિક બુદ્ધિમાન, સદાચરણી અને ધર્મચર-

લક્ષિપરાયણ હતાં. અધ્યાત્મ વિદ્યામાં તેમનો વેગ અકુચિત વધ્યો. નિવૃત્તિનાથે આ ભાંડુઓને અધ્યાત્મ વિદ્યા શીખવી. જ્ઞાનદેવ પોતાના મોટા ભાઈને ગુરુ તરીકે માનતો. નિવૃત્તિનાથે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા હશે. તેની સમાધિ જ્યેષ્ઠકેશ્વરના છે, અને ત્યાં પોણ વહિ ૧૧ ના રાજ મેળો ભરાય છે. સિંધે કુંડુળની ખાચળખાઈએ એની સમાધિનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.

આ બધાં ભાંડુ પૈંજીમાં આખ્યાં અને ત્યાંથી પછી આળંદી-મા જઈને રહ્યાં. આળંદીમાં રહીને મુક્તાખાઈએ આંગદેવને ઉપદેશ કર્યો અને એલાખાઈ નજીક જલસમાધિ લીધી. સોપાનદેવની સમાધિ સાસવડ-માં છે. સોપાનદેવ અને મુક્તાખાઈના અલંગ તથા પદો વગેરે છે.

બધાં ભાંડુમાં જ્ઞાનેશ્વર વિશેષ શુદ્ધિમાન હતો. પૈંજીમાં તેની મુદ્ધિમતાની તથા સાધુતાની સદુને ખાત્રી થઈ. નેવાસામાં રહીને તેણે “ભાવાર્થ દીપિકા” નામની ગીતા ઉપર દીક્ષા લખી છે. તે જ “જ્ઞાનેશ્વરી” કહેવાય છે. તેના “અમૃતાનુલવ” “યોગવસિષ્ઠ” વગેરે ખીળ પણુ ધણા ઉત્તમ ગ્રંથો છે. વેદાન્ત સંબંધે મંસ્કૃત ભાષામાં અનેક મોટા ગ્રંથો છે, તેનાં સાર તેણે ઉદ્ઘૃષ્ટ વાણીથી મરાઠીમાં આપી પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવની ખાત્રી કરાવી. જ્ઞાનેશ્વરના ગ્રંથો ધણા વખત સુધી અપ્રસિદ્ધ હતા. ત્રણસો વર્ષ પછી એકનાથે તે ગ્રંથો સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા. જ્ઞાનેશ્વરના મૂળ લેખ અને એકનાથે પ્રકટ કરેલા લેખમાં ભાષાનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. જ્ઞાનેશ્વરના મૂળ લેખ પરથી તે વખતની ભાષાનું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. મરાઠી ભાષાનો આદ્ય ગ્રંથ “જ્ઞાનેશ્વરી” જ છે. તેની ભાષા ગ્રાંથ, રસાળ અને શિષ્ટ છે. તે પરથી એમ સમજાય છે કે જ્ઞાનેશ્વરના પહેલાં સેંકડો વર્ષથી એ ભાષા વપરાતી હતી, અને તે ભાષામાં ગ્રંથો પણ રચાયેલા હોવા નોંધએ. જ્ઞાનેશ્વરનું જીવન અને તેના ગ્રંથોના કાળનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં તેના વખતની ભાષા તથા સમાજનું જ્ઞાન ચાલે છે. એના

અંચની બાપા જૂની હોવાથી દાવના મરાઠી વાચકોને સમજની ધણી કઠણ પડે છે. તેથી તે ભાષાને દાવનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે.

નાની ઉંમર છતાં આ બાદુઓએ વેદનના વિષયમાં અત્યંત નિપુણતા મેળવેલી એ ઉપરથી એ અવતારી માણુઓ હતા એમ ખતાય છે. જ્ઞાનદેવની મહાધિ આગદીમાં છે અને ત્યાં કાર્તિક વદિ ૧૧ ના રોજ મેળો લરાય છે. આ મેળામાં ઘણા દૂરદૂરના માણુઓ આવે છે.

તેરમાં શનકના ખીજા કોઈ કવિ અથવા અંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નથી. આ શનકમાં સાધુના અને અંચકર્તાત્વ બંને શુભ સાથે સાથે મળી આવ્યા છે.

(છ) સન ૧૩૦૦-૧૪૦૦.

ચૌદમાં શતકમાં કવિત્વ કરનાં સાધુત્વ વિશેષ નજરે આવે છે. નામદેવ, તેના પિતા દામાશેડી અને માતા ગોણાઈ, તેમજ સાંવતા-માળી (૧૨૯૫), ગોરાકુંભાર (૧૩૦૦), વિમેળા ખેયર (૧૩૦૯), કૂર્મદાસ (૧૩૧૦), નરહરિ સોની (૧૩૧૪), બંકા મદાર. (૧૩૧૯), ચૌખા મેળા (૧૩૪૦) અને રોહીદાસ ચમાર: આ બધા વિદોબાના પરમભક્ત થયા. એમનો વખત નિશ્ચિત થયેલો નથી. નામદેવનો કાળ સ. ૧૨૭૦ નો મળે છે એટલે તે જ્ઞાનદેવના સમકાલીન જણાય છે. પણ તેના અભગોની ભાષા ઉપરથી તે સો વર્ષ પછીના હોવા જોઈએ, એમ લાગે છે.

નામદેવ દરજી—એ સંતમંડળના વિખ્યાત ભક્ત પંદરપુરમાં રહેતા. ઉંમરના આઠમાં વર્ષથી જ તે ઈશ્વરભક્તિમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. તે અન્નાદાર છોડી માત્ર દૂધ લેતા. તેણે કરેલા ચમત્કારોની વાતો ખીજાં પુસ્તકોમાં જણાવેલી છે. અભંગદત્ત તેણે પ્રચારમાં આણ્યું. એમ કહેવાય છે કે શતકોટિ અભંગ કરવાનો તેનો સંકલ્પ હતો. તેનાં માતાપિતા, તેની સ્ત્રી રાજગર્ભ, અને નારાયણ, મહાદેવ,

ગોવિંદ તથા વિઠ્ઠાબા એવા તેના ચાર પુત્રો, તેની બહેન નાહિમાઇ, અને તેની તેની દોઢરી તિબાઇ, અને ધીડાઇ, ગોડાઇ, ચેમાઇ તથા સાંડરાઇ નામની તેની ચારે પુત્રવધૂઓ, તથા તેની કામારી જની (ગંગાખેડના દમા નામના લકતની દીકરી), આ બધા શતકોટિ અલગ હવામા ગુચાયલા હતા આ બધા અલગો મળી આવેના નથી અને શતકોટિ કહેવામા હઇક અતિશયોક્તિ પણ હશે તો પણ આ બધા કુટુંબીઓ લક્તિપગાયણ અને લોકોને સન્માર્ગ દર્શાવનારા હતાં એ તો ખરે જ જ્ઞાનદેવ અગર નામદેવની પેઠે આખું કુટુંબ ધર્મ-લક્તિપગાયણ હોય એ હકીકત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વની ગણાય એમ કહેવાય છે કે નામદેવના અલગમા ચાર લાખ ઓછા હતા તે તુકારામે પૂરા કર્યા નામદેવ કીર્તન કરતા તેના અલગો માદા અને ચેમાઇ છે, તેની વાણી રસાળ અને ચિત્તાર્પદ છે જ્ઞાન અને સ્વાર્થત્યાગનું ગૌરવ તથા મૂર્તિપૂજનનો નિબેધ વગેરે વિષયોપર તેના વચનો ધણા જ માર્મિક તથા રસમય છે નામદેવની સમાધિ પદરપુરમા વિરોમાના દેવાનથના મંદાદાર નજીક છે, અને નામદેવના પગથીયાને નામે તે પ્રસિદ્ધ છે

ગોરા કુંભાર—એ લક્તિમા પૂરો નિષ્ણાત અને બધામા પુખ્ત ઉમરનો હોવાથી તેને ગોરાબા કાકા કહેતા એ સ્પષ્ટવક્તા હતો. એ બાવાવાટ પરના તેટલોક નામના ગામનો સ્તીશ તે રાત દિવસ વિરોમાની લક્તિમા નિમગ્ન રહેતો તેના બનાવેલા અલગો સતો બોનતા નામદેવના માથા ઉપર હાંના ઘજવાની ટીપણી મારી માગીને ગોરા કુંભારે તેને ગુરુને ગરબે મોડવ્યો હતો એવી યોકવદતા છે ઉદ્ધવ ચિદ્ધને ગોગાનુ ચગ્તિ ઓનીમા લખેલું છે એ પદરપુરમા પચાસ વર્ષની ઉંમરે દેવનોડ પામ્યો

ચોખામિળા—એ પદરપુરનો વતનદાર મદાર (દેડ) પગમલકત હતો નામદેવના પગથીયાની ડાબી બાજુએ તેની સમાધિનો પથરો છે.

ચૌહીદાસ ચમાર—એ કખીરનો સમકાવીન (પદરમી સદી) હોઈ કૃષ્ણભક્ત અને ઘણો પરાપકારી હતો.

નરહરિ સોની—એ પ્રથમ લિંગાયત પંથનો એટલું શિવભક્ત હતો, પછી વિરોખાનો ભક્ત થયો.

કુર્મદાસ—એ પૈઠણનો રહીશ બ્રાહ્મણ જન્મથી પગે પગુ અને હાથે લગેડો હતો તેની સમાધિ લઉનમા છે.

સન ૧૩૦૦-૧૬૦૦ દરમિયાન મહારાષ્ટ્રમા વિકૃત ભક્તોનો અસાધારણ ઉછાળો ઉઠ્યોતો માત્ર હલખી ભતિના કારણે કેટલાક સત્પુરોનો જ ધર્મભો, પણ તેમણે પોતાની ભક્તિના બળથી જળ કળનારા લોકોને હગીની સમાજમા પ્રતિષ્ઠા મેળવી, અને ઈશ્વરને બધી ભતો સરખી જ પ્રિય છે એ સિદ્ધ કર્યું એ ભક્તોની કવિતાઓ-અલગો, પદો વગેરે પ્રેમાળ છે.

(ગ) સન ૧૪૦૦-૧૫૦૦

પદરમા શતકમા કવિત્વ અને સાધુત્વ બંને જોરમા હતા ચૌહામા શતકની પેઠે આ વખતમા પણ ઘણા ભક્તો પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા તે પૈકી કેટલાકનો પ્રભાવ મુસનમાન રાજાઓ પર પણ પડતો આ શતકમા દત્તનો નવીન અવતાર શરૂ થઈ કેટલાક વિદ્વાનો તેના ઉપાસક નિકળ્યા શ્રીપાદ શ્રી વલ્લભ (૧૪૩૦) અને તેનો શિષ્ય નૃસિંહ સરસ્વતી (૧૪૬૮ મરણ) એણે દત્તની ઉપાસના શરૂ કરી દત્તનો અવતાર ભાગવતમા જણાવેલો છે આ બે પુરોએ આ અવતારનું નવીન સ્વરૂપ ઐાદુજરમા શરૂ કર્યું બ્રાહ્મણી રાજ્યના દુષ્ટતથોનો આ લોકોએ અવરોધ ર્યો અને પોતાની છાપ તેમના પર બેસાડી

આ કાળની કવિતા હાન થોડી થોડી મળના લાગી છે ચૌહા નામનો એક ઈવિ આ વખતમા થયો તે ભત્તનો બ્રાહ્મણ હતો તેણે “ઉપાદરણ” નામે એક ગ્રંથ આપીમા લખ્યો છે ભાગવત અને હરિવંશ વાંચીને તેણે ઉપાદરણ લખ્યું આ ગ્રંથ હજી આખો

મળેલો નથી. આ કાળની બીજી પણ કવિતાઓ હજી શોધતાં મળી રહેશે એમ આશા રહે છે.

દામાજીપંત—(સ. ૧૪૭૫)—આ શતકનો આ મોટો ભક્ત હતો. દુર્ગાદેવીના દુકાળ વખતે તેણે સરકારી ધાન્યના કેહારો લૂંટાવ્યા હતા. અને રાજા તરફથી તેને શિક્ષા ખમવાનો પ્રસંગ આવતા, પંદરપુરના વિડોળાએ વિદુ મહારનું રૂપ લઈ ધાન્યની કિંમત સરકારને ભરી આપી હતી. દામાજીપંતની આ હૃદયદ્રાવક લોકકથા સુંપ્રસિદ્ધ છે. દુર્ગાદેવીનો આ દુકાળ ૧૪૬૮ થી ૧૪૭૫ સુધી પડેલો. દામાજીના કેટલાંક પદો વગેરે છે.

બહિરં ભટ્ટ (બહિરં જાતવેદ)—સ. ૧૪૦૦—આ નામનો એક કવિ આ શતકમાં થયો. તેની સ્ત્રી કંઈ ખરાબ બોલી તે ઉપરથી તે મસિદમાં જઈ મુસલમાન થયો. મુસલમાનોએ તેને ત્રાસ આપ્યો તેથી તે નાગપથી સિદ્ધનાગેશને શરણે ગયો. તેણે તેને અધ્યાત્મવિદ્યા શીખવી. ભાગવતના દશમસ્કંધ ઉપર તેણે ઓવીમા દીકા લખી છે. એ ગ્રંથ ધણા મોટો છે.

(ચ) સન ૧૫૦૦-૧૬૦૦.

આ સોળમું અને આ પછીનું સત્તરમું શતક એ મરાઠી ભાષાનો અત્યંત આબાદીનો કાળ હતો. એ સમયમાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથકાર થયા. તેઓમાં સાધુત્વ કંઈ કમી નહોતું, પરંતુ કવિત્વનો વિસ્તાર અને નેર અતિશય હતું. ભાનુદાસ, જનાર્દનસ્વામી, એકનાથ, મત્યુંજય બ્રહ્મણી, સરસ્વતી ગંગાધર, મહાલિંગદાસ, મુખેશચાગા, ત્રિંબકસ્વામી, દાસોમંત, વિષ્ણુદાસનામા વગેરે ઘણા મોટા નામાકિત જૂના કવિઓ આ મોળમાં શક્તમા થયા. આ સર્વમાં એકનાથ પ્રમુખ હોવાથી તેની હકીકત પ્રથમ આપીએ છીએ.

એકનાથ (સ. ૧૫૨૮-૧૫૯૯).—એકનાથના વડાદાદા ભાનુદાસ હતા. તેણે વિજયનગરના રાજા પાસેથી પાંડુરંગની મૂર્તિ

પાત્રી આણી હતી ભાનુદાસનો પુત્ર ચક્રપાણિ અને તેનો પૌત્ર મૂર્ધાંશ-  
પત, સૂર્યાંશ પતનો પુત્ર એનાય તેની માતાનું નામ રુકિમણી એ  
પૈણના રહીશ અને ઝગવેદી શાહણ એનાયના માત પિતાનાન-  
પણામા ગુજરી જવાથી તેના દાદા ચક્રપાણિએ તેમને ઉઠેયા એક-  
નાય સદાચારસપન્ન, નૈધિક, ક્ષમાશીલ, ભક્તિમાન અને વિગત  
હતા તેની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી તેણે વેદાધ્યયન કર્યું તથા પુરાણો  
વગેરે સાહિત્ય દેવગિરીના જનાર્દનપત નામના એક શકર મતાનુ-  
યાયી ગૃહસ્થને તેણે ગુરુ કર્યા આ ગુરુકૃપાના ફલરૂપે તેને શ્રી દત્તનો  
પ્રમાદ મળ્યો પછી તેણે બ્રહ્મનિધાનો અભ્યાસ કર્યો અને તીર્થ  
યાત્રા નિમિત્તે આખા હિંદુસ્તાનમા પ્રવાસ કર્યો તેણે કરેલા ચમત્કાર-  
ની અનેક વાતો આવે છે, તે પરથી એમ મમજાય છે કે એ વખત-  
મા તેનું માન ઘણું હતું તે કીર્તન કરતા તેના અનેક મંથો પ્રસિદ્ધ  
છે તેમા ભાગવત ઉપરની ગીતા, રુકિમણી સ્વયંવર, ગમગીતા,  
આનંદવજરી, હસ્તામલકપર ટીકા, ભાવાર્થ રામાયણ, એકનાથી ભાગ-  
વત અને સ્વાત્મમોક્ષ, આદિના મુખ્ય છે આ ઉપગત પણ કેટલાક  
પદો, અલગો વગેરે છે તેની ભાષા સાદી અને ચિત્તાર્કક છે તેમા  
અપ્રસિદ્ધ શબ્દો નથી જ્ઞાનદેવની કવિતા પ્રથમ એકનાથે પ્રસિદ્ધ કરી  
મગરી ભાષાનું આ વખતનું નમૂનાદાર સ્વરૂપ એકનાથના પુસ્તકો  
પૃથ્વી જણાઈ આવે છે ભાવિંદુ ભોમિ આ પુસ્તકોનું પારાયણ કરે  
છે રુકિમણી સ્વયંવર વિશેષ જોજમવાળું હોય તે જાણમા તે વિશેષ  
અર્તિદાયક નીવડ્યો હતો

એકનાથની સ્ત્રી ગિર્ગિજાબાઈ હતી તેનાથી તેને હરિપતિ  
નામે પુત્ર અને દીવાયાબાઈ નામે પુત્રી થઈ સુપ્રસિદ્ધ મુત્તેશ્વર કવિ  
તે આ દીવાયાબાઈનો પુત્ર

જનાર્દન સ્વામી ( સ ૧૫૦૪-૧૫૫૮ )—આ એકનાથના  
ગુરુ તે મુસંતમાની રાજ્યમા દેવગિરીના કિલ્લેદાર અને મુત્તસદી પુરુષ  
હતા શ્રીદત્તમુતિ વગેરે તેના કેટલાક મંથ છે

મૃત્યુંજય આહાણુ નામનો વિદ્વાન સતારા પ્રાતનો ગ્રીષ્મ મોટો ડવિ અને સાધુ હતો. બેદના દરબારમાં તેનું ધણું માન હતું. મહામદશાહ આહાણુને તેણે “વિવેકસિંધુ”ની ચોથી આપી હતી. અદ્વૈત પ્રકાશ, ગુપ્તીના, ગુણવાગ્દત, પ્રકાશદીપ, ચંદ્રપગિહિ વગેરે તેના ધણા અથો મળેલા છે.

સરસ્વતી ગંગાધર—આ પ્રસિદ્ધ ગુરુચરિત્રનો કર્તા સોળમા શતકના ઉત્તરભાગમાં થયો. તેના ગુરુ નૃસિંહ સમ્બતી દત્તના ઉપામક હતા. એટલે તેનો આ રમિઃ અથ મહારાષ્ટ્રમાં વેગે વેગે વ્યાપ્ય છે.

મુદેશ આંગા—આ માધુ પુરુષ સોળમા શતકના આગલમાં થયો. આહાણુ સુન્તાન મન્મદશાહ બીજાએ પદરપુરના વિડોબાનું દેવાયય પાડેલું, તે આ પુરુષે એ શાહ પામે ફરી બધાનું તેણે પુણ્યતાબેમાં મમાધિ લીધી.

મહાલિંગદાસ—(મ ૧૫૬૫)—આ એન્જી પ્રકારનો અથ-કાગ હતો. તેની માહિતી હતી થોડી મળેલી છે. એ ખાનદેશમાં આગીશગામ તાલુકામાં વાઝાગામમાં રહેતો તેને મસ્કૃત માર આનન્દુ તેનો “સિદ્ધાસન બત્રિલી” નામે અથ પ્રમિદ્ધ છે અને તેમાં ગાન્ય-નીતિ વર્ણવેલા છે, એમ તે જણાવે છે. ૨૨૨૦ મેના દરવા બદન આહાણુની તેણે દીઠ કરી છે, તેમ જ વર્ણાશ્રમધર્મ પાળવા આગ્રહ કર્યો છે.

ત્રિબક્તવામી—તેણે “બાવમોધ” નામે અથ લખ્યો છે. તેમાં મરાઠી ભાષા માટે અસાધારણ માન જનાની આપ્યું છે.

દાસોપત—(સ ૧૫૭૮-૧૬૧૫)—આ દત્તપથી કવિનો અથ-મગ્રક ધણો હોઇ દાનમાં તે સળધી માહિતી બદા આવતી જાય છે. ખરી રીતે આને મત્તમાં જનમાં ગણવો બેધએ તેના પિતા આહાણુ ગાન્યમાં નોડ દત્તા મેત્રામાં અત્ત પડવાથી દાસોપતને કેદમાં રાખી તે બેદરથી પાજ આપ્યા દાસોપત કેદમાં હતો ત્યારે તેને



મુસવમાન બનાવનાનો ત્યાના લોકોએ વિચાર કર્યો પણ શ્રીગુરુદત્તને આશ્રય માગનાથી દત્તે તેનો છૂટકો કર્યો એની સમાધિ તથા મઠ બેંગાલની અબામા છે સવાલાખ ગીતાર્ણવ તથા સવાલાખ પદાર્ણવ તેણે મગીમા બનાવ્યા છે, અને સંસ્કૃતમાં પણ તેટલાજ બનાવ્યા છે

(ક) સન ૧૬૦૦—૧૭૦૦

સત્તરમા શતકના ઈવિ તે મહારાષ્ટ્ર લાપાના મુદ્દતમણિ છે તે કાળમાં સાધુત્વ પણ કાયમ છે, પરંતુ કવિત્વનો વેગ સંપૂર્ણ છે મુખ્તેશ્વર, તુકારામ, રામદાસ તથા રામદાસી કવિ, વામન પંડિત, રત્નનાથ પંડિત, વગેરે કેટલાક આ શતકના મુખ્ય નામો ધણે ભાગે મહારાષ્ટ્રીઓને પરિચિત છે કેટલાક અપરિચિત નામો પણ હાલમાં જણાયા છે જેમકે,—

મુદ્દગલ કવિ—આતુ નામ કૃષ્ણદાસ મુદ્દગલ અનતસુત મુદ્દગલ તે કદાચ આજ હશે રામાયણ, રુકિમણી સ્વયંવર વગેરે તેના કેટલાક રસમય ગ્રંથો છે ગદ્યાયણ પૈકી તેનો મુદ્દગલ શિવાજીના પ્રત્યેક કિશ્કા ઉપર વચ્ચાતો એમ કહેવાય છે તે વખતે સમાજ-ગિદ્દાણમાં આના વિષયોનું પ્રાધાન્ય હતું

વિષ્ણુદાસ નામા—(સ ૧૫૬૫)—મુખ્તેશ્વરે ભારતના ચાર પવે લખેના, બાકીના આ વિષ્ણુદાસે લખ્યા છે બીજા પણ એના લેખો છે

નામા પાઠક ઈદુગુરુ—આ ઈવિ પણ આ જ વખતનો હતો ચંદ્રદાસ કથા, ભારતભેટ વગેરે તેના કેટલાક ગ્રંથો રસિક છે

જનજસર્વત—(સ ૧૬૦૮)—એ બાગલાણુમાં મુદ્દેરનો રહીજ તેનો પિતા જનાર્દન અને ગુરુ તુલસીદાસ સન ૧૬૧૭ ના શુભારમાં તેણે તાપીને નાકે સમાધિ લીધી પદો, દોહરા વગેરે તેની કેટલીક દિંદી કવિતાઓ લોકોમાં ચાલે છે

રંગનાથ સ્વામી મોગરેકર—(સન ૧૬૦૮)—નાશિક પાસે ગોદાવરી તીરે રહેનાર ભગવદ્ગીતા ઉપર ટીકા, ચિદાનંદ લક્ષરી તથા યોગવાસિષ્ઠ સાર એ તેના ગ્રંથો છે

નિરંજન પંડરપુરકર—(સ ૧૬૩૭-૧૭૨૭)—કરાચના નૃસિંહ અને કૃષ્ણમાધના આ પુત્ર તે ગણપતિ હિપાસક હતો અને મળેશ-ગીતા નામે અથ તેણે ઓનીમા લખ્યો છે,

તુકારામ—(સ ૧૫૬૮-૧૬૪૬)—એનો જન્મ યુનાથી નન ગાઉ ઉપર દેવુ નામે ગામ છે ત્યાં થયો તેની મૂળની અટક મેરે અથના આમને કે આખીને જણાય છે ઘરે ભાગે એ મરાઠા શત્રિય હતા, પણ વેપાર કરના હોનાથી વાણીઆ (ઘાણી) હોનાયા પિતાનું નામ ઘોઠોમા અને માતાનું નામ કનકાઈ માતાપિતા તથા તેના વડિય પણ મોળા ભક્ત હતા ઘોઠોમાને સાનજી, તુકારામ અને કાનોમા એવા ત્રણ દીકરા હતા સાનજી સિકતા હોનાથી અનદારનો ભાર તુકારામ પર હતો એ વખતે તેની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી ૧૭ વર્ષની ઉંમર થતા તેના માતાપિતા મરણ પામ્યા વડિયમાઇની સ્ત્રી મરી જવાથી તે તીર્થયાત્રામા આલ્થો ગયો, અને તેનો પોતાનો દીકરો એનું પણ મળણ પામ્યો આ મમયે દેશમા એકવારી હતી અને ટોરે વગેરે મળણ પામ્યા, તેથી તુકારામ પામે નિર્વાહનું સાધન કાઈ નહીં એકનીય વર્ષની તેની એક સ્ત્રી પણ હુલિલનાથી મરણ પામી અને બીજી સ્ત્રી જીજમાઈ તથા નાનો ભાઈ અને તેની સ્ત્રી એટના જ બચ્યા આના અનેક દુખો પડવાથી તુકારામને વિગમ થતો ગયો અને સર્વની આસપ્તિ છોડીને તે ધર્મગલકિતમા નિમગ્ન થયો નામ દેવના અલગ, કમીરના પદ, યાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવત, વગેરે નો તેણે પા' કંઠવા માડ્યો લોકો પામે પોતાનું દહેણુ હતુ તેના દમ્તાવેન્ને તેણે હદ્રામણી નદીમા કુબારી દીધા પછી તે કીર્તન કરના વાગો કીર્તન વખતે તેની પ્રેમાળ વાણીથી શ્રોતાના અતકંગ્લ પીગળી જતા તે નિશ્ચિત રીતે પંડરપુર જતો તેની સ્ત્રી સ્વભાવે કોરાર હતી તેના ત્રાસથી જયવા સાર તે બે ગાઉ દૂર લામનાથના કુમર ઉપર જઈને એમતો ૫૪ીથી તેને કવિતા કરવાની પ્રેરણા થઈ અને તેણે પુષ્કળ અલગો બનાવ્યા તુકારામનો વૈરાગ્ય બહુ તીવ્ર

હતો. તે અત્યંત નિસ્પૃહ, ક્રોધથી પણ ન દબાઈ જનાર અને સ્વપ્રજ્ઞતા હતો. વેદ અને બ્રાહ્મણને એ વ્રંધ માનતો એકંદરે આદરો વિરક્ત અને પોતાના ઉદારરણુથી જગતને ધકે આપનાર પુરુષ કલિ-યુગમાં કવચિત્ જ થયો હશે એમ નિવવાદ કહી શકાય. તે બ્રાહ્મણાદિ પ્રમાણે વિદ્યા શીખેલો ન હોતો, તો પણ આત્મ નિશ્ચયના જોરથી તે સર્વ સતોમાં અગ્રેસર ગણાયો સતત પરિશ્રમને લીધે તે બહુ શ્રુત પણ થયો, અને સસ્કૃત સારી રીતે સમજવા લાગ્યો. સંતોના સંબંધ પ્રથોની તેને સારી માહિતી હતી તેની ઓનું વલણ જોતા પ્રસિદ્ધ શ્રીક સાધુ સોઢેદીસ યાદ આવે છે એ બંને વચ્ચે ધણી રીતે સામ્ય જણાય છે. તુકારામના જીવનમાં અનેક અદ્ભુત ચમત્કારો જણાયા છે. પણ તે પોતે પોતાનામાં કંઈ પણ અદ્ભુત શક્તિ નથી, એક મામાન્ય વ્યક્તિના જેવો જ હુ છું, એમ ધણી જોરથી પ્રતિપાદન કરતો. તુકારામની પ્રામાણિક વાણીથી નામદેવના અભંગ પાછળ પડી ગયા- ધણી બ્રાહ્મણો પણ તેના ભક્ત થયા પણ તેમને ઉપદેશ આપ્યો નહીં. શિવાજી મહારાજે તુકારામની મુલાકાત લઈ ઘણું દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું, પણ તે એક પૈસાને પણ અડ્યો નહીં. તેણે શિવાજીને રામદાસ પાસે જવા કહેલું. શિવાજી લાગે પડેથી પણ તુકારામનું કીર્તન સાંભળવા આવતો. તેને ઉપદેશ દાખલ તુકારામે કેટલાક અભંગો મોકલેલા તે પ્રસિદ્ધ છે. તુકારામને કાચી, આગીરથી અને ગંગા એ ત્રણ દીકરીઓ તથા મહાદેવ, વિદોળા અને નારાયણ એ ત્રણ દીકરા થયા. એ પૈકી નારાયણ ગર્ભમાં હતો તે વખતે તુકારામ દેવગોષ્ઠ પામ્યો. એ નારાયણ પછીથી ઉત્કૃષ્ટ કીર્તનો કરવા લાગ્યો. તેનું કીર્તન અને ભક્તિ જોઈને શિવાજી મહારાજે તેને ચાર ગામ ઇનામ તરીકે આપ્યા. તેની સમાધિ દેહુમાં છે. ત્યાં ફગણ વદિ ૧ થી ૬ મુધી મેટો મેલો ભરાય છે. તુકારામની પ્રસિદ્ધ અભંગ વાણીને પ્રસાદ મહારાષ્ટ્રનાં આબાલવૃદ્ધને વિદિત છે. સામાન્ય જનસમૂહ પર અને વિશેષે કરીને નીચલા વર્ગના અસિક્ષિત લોકો ઉપર તુકારામના

ઉપદેશે એટલી પ્રગળ અસર કરી છે કે તેટલી અસર બીજા કોઈ સંતે નથી કરી. આજ પણ લાખો માણસો તુકારામના અલંગોનું બજન પ્રેમથી કર્યાજ કરે છે. 'જાનદેવ તુકારામ,' અને 'જાનોઆ તુકારામ,' એવી ધૂન આજ પણ મહારાષ્ટ્રમાં ધીરધીર અને દેવ-મંદિરોમાં સતત મંલનાય છે. આખો દિવસ સખત મગૂરી કર્યા પછી રાત્રે આવા બજનો અને ધૂનો ગરીબ શોકોને ઘણી શાંતિ આપે છે.

રામદાસ ( સન ૧૬૦૮-૧૬૮૨ )—ગોદાવરીને કાંઠે બાંમ ગામમાં મૃદ્યાંશુપંત ડોસર નામે એક દેશસ્થ આશ્વસાયન બ્રાહ્મણ કુળકર્ણી (ગામનો તે વખતનો તલાટી) હતો તેનો આ નાનો પુત્ર. મોટા પુત્રનું નામ ગંગાધરપંત અને સ્ત્રીનું નામ રાણુબાઈ. મૃદ્યાના પ્રમાદ-થી પુત્ર થયેલો માટે તેને પ્રથમ નારાયણ કહેતા. પણ પછીથી રામ-અંદાજની ઉપાસના કરવા માંડવાથી રામદાસ નામ પડ્યું. તે પરણેજ નહોતો. ન્દાનપણથી જ વૈરાગ્યશીલ હોઈને તે રામભક્તિ કર્યા કરતો. તેના પર રામની કૃપા હતી તેથી તેને માર્તી (હનુમાન)નો અવતાર પણ ગણે છે. એમણે નાસિક પામે ટાકળામાં તપશ્વર્યા કરી હતી. પ્રુષ્ઠજ વર્ષો સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી તીર્થયાત્રા કરી. પછીથી તેમણે કૃષ્ણા નદીને તીરે રહીને અંથો લખ્યા તથા ઉપદેશ કર્યો. ડુંગર ઉપર મઢીમાં બેસી તે તપશ્વર્યા કરતો અને અંથો લખતો. તેના ચરિત્રો અનેક લખાયાં છે. તેમાના અદ્ભુત ચમત્કારો બાદ કરીએ તોપણ મહારાષ્ટ્ર ઉપર કેટલાક વખત સુધી રામદાસના ઉપદેશની ચણી અસર હતી એ નિર્બંશય છે. રામદાસે રામદાસીપંથની સ્થાપના કરી તેના મઠો આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઠેકઠેકાણે સ્થાપેલા. આવા મઠ એક હજાર ઉપર હતા. ઉદ્ધવ, કૃત્વાણુ, જયરામ, બયાબાઈ શાહપુર, આકાબાઈ, વેણુબાઈ, વગેરે અનેક સ્ત્રી પુરુષો રામદાસના શિષ્ય થયેલાં. રામદાસે શ્લોક, અલંગ, પદો, વગેરે-થી પદરચના કરી અનેક અંથો લખેલા છે. દાસબોધ, રામાયણ, મનના શ્લોકો, સગુણ નિર્ગુણ ધ્યાન, પંચીકરણ, માનસપૂજન અને

ખીજી અથો તેણે રચ્યા છે એ બધામા “ દાસબોધ ” એ મુખ્ય અથ હોઈ તેનો અભ્યાસ આખા મહારાષ્ટ્રમા ચાલુ છે. ગમદાસ અપ્રતિમ નિઝામ અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. વીસ વર્ષની ઉમરે તેને તપસ્વિતા, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા. છુ-રામ અને રામદાસ મમકાનીન હતા અને જને વચ્ચે પ્રેમ હતો. ચાઝળમા રામદાસનો મુખ્ય મંદ હતો અને પૂરણના કિલ્લાપર તે રહેતો એ કિનારે સનજનગઢ કહે છે. રામદાસની સમાધિ એ કિનાર છે. ગમદાસ ના ઉપદેશ અને વિચારની દિશા ખીજી મતો જરતા જિન્ન હતી. આખા સમાજને ઐક્યમધનથી એક કરી તેમના પાસે રાષ્ટ્રકાર્ય ગવવાનો ઉદ્દેશ તેમણે મહારાષ્ટ્રમા કર્યો. તેઓ જણાવતા કે ‘ બધા હામે ગમતા નામથી કરવા-રામ સર્વનુ જ્ઞાણ કરશે. રામ નામમા વિનક્ષણ શક્તિ છે, અને એવા નિશ્ચયથી જે ઉદ્દેશ કરશે તે કામ પણ કાર્ય પાડ પાડવાને સમર્થ થશે ’. આજ કાવનાથી ગમદાસે “ સમર્થ ” એવું સાર્થ નામ સ્વીકારેલું એ વિદ્વાન, વૈરાગ્યશીલ તથા સતપુરુષ હતા. તે દેશ જ્ઞાન જણતા અને પ્રનાસ તથા અતુલવથી દેશની અદ્યગી સ્થિતિની ખરેખરી ખબર રાખતા. મખન તપશ્ચર્યાના પ્રતાપે તથા નિરુદ્ધતાના જળે આખા સમાજપર તેમની ઠાપ ઉત્પાદ પડી હતી. રાજથી રક મુધી સૌ તેને પૂજતા. મરાઠી રાજ્ય ચાપનામા રામદાસના ઉપદેશનો મનઘ હોવાથી તે જાગનુ તથા રામદાસના ઉદ્દેશનુ નિરૂપણ હવે મધી સ્વતંત્ર કરવામા આવશે.

આકાબાદ એ કરાગના રુદ્રાજમત દેશપાડેની કન્યા અને રામદાસની શિષ્યા. તેનો પતિ ન્હાની ઉમરમા જ મરણ પામ્યો હતો. જાપની સમિતિથી તેણે સમર્થનો ઉપદેશ લીધો. તે ધણીજ એકનિષ્ઠ અને શુભલક્ષ્ત હતી. રામદાસની સમાધિ અને દેવળ તેણે બધાવ્યા. સમર્થની ૫૭ી ૪૦ વર્ષે તેમણે પાળી.

વેણુખાદ ( સ ૧૬૨૫-૧૬૭૮ )-રામદાસ ગ્રામીની આ ખીજી શિષ્યા એ મિજનના દેશપાડેની કન્યા લગના દિવસે જ તેનો

પતિ મરણ પામવાથી તે વિધવા થઇ હતી પછીથી સમર્થનો ઉપ  
દેશ પામી તે અધ્યાત્મ વિદ્યામાં પારગત થઇ તેણે પોતાનું આધુન્ય  
નામસંજ્ઞનમાં ગણ્યુ “નિવૃત્તિગ” નામનો અથ તથા મેટના  
પહે તેણે બનાવ્યા હતા

વિકલ કવિ બીહડ (સ ૧૬૦૮-૧૬૮૧)—એ બીહડ શહેર  
નજીકના ગૌરીપુત્રનો રહીશ, સમ્બેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ જ્યોતિ શાસ્ત્રી  
ભારકરાચાર્ય પણ એજ ગામમાં ગહેતા બીહડ શહેર અહમદનગરની  
પૂર્વે ૪૦ ગાઉ પર છે એ મંત્રકૃત કાવ્ય કવિમાં નિપુણ હતો અને  
તેને સરકૃત હદશાસ્ત્ર તથા ચિન્તનન્ય સારા આવજ્ઞતા તેથી મહા  
ગણ્યુ ભાષામાં પણ તેણે તેવા નમૂના આપ્યાદ બનાયા છે સીતા  
સ્વયંવર, રુઝિમણી સ્વયંવર, રસમંત્રી, બિલ્હણ ચમિત્ર, પાચાનીસ્તન,  
ગજગૌરીવ્રત, ગણશુક મંવાદ, દ્રૌપદીવ્રતહંચ, લગવહગીતા વગેરે  
નાયો અને થોડો તેણે પણ બનાવ્યા છે

ઉદ્ભવ ગોસાંધ (સ ૧૬૨૪-૧૭૧૩)—રામદાસનો એ પહેલો  
ગિધ્ય, ટાકળીનો રહીશ અને સદાશિવપત નામના દેશસ્થ બ્રાહ્મણનો  
પુત્ર તેની માતાનું નામ ઉમાબાઇ સમર્થના પ્રસાદથી આ દોકરો  
થયેલો, તેથી માતા પિતાએ સમર્થની સેવામાં તેને આપી દીધો હતો

ગુનાથ સ્વામી (સ ૧૬૧૨-૧૬૮૪)—ચંદ્રપુરથી ૫૬૨ ગાઉ  
ઉપર નાગરા કરીને ગામ છે ત્યાંના ગોપાળપત નામના બ્રાહ્મણનો  
આ પુત્ર માતાનું નામ બુધાનાઇ તેના મોટા ભાઈનું નામ ચાંદન  
અથવા બ્રહ્માનંદ સ્વામી રામવિજય વગેરે મથના મર્તા થીધર કવિ  
તે આ બ્રહ્માનંદના પુત્ર અને રંગનાથ સ્વામીના ભત્રિજા ગુનાથ  
બહુ સ્વરૂપવાન હતા અને દરબારી હાકમાર રાખતા માથે સો દોડસો  
અપિયાનું મદિન, કાનમાં બસો અઢીસો રૂપિયાની સેનમ્લી પગમાં  
મોગી કિમ્મતની પ્રખર, ગરીરે જરી લરેલુ અગળ્યુ, હાથમાં ભાલો,  
પીંડે ટાન અને તીંગકામકુ, બેસવાને પાચમો ઠસેનો વોડો, ડાબા

પગમા સો સવામો ભારનો ચાદોનો તોડો, અને સાથે દોડનારા વીસ પચીસ લગોટખંધ બ્રહ્મચારી આવો એનો દાઢ હતો પણ આ પોશાક ઉતાવો કે તેનું સખત બ્રહ્મચર્ય કાયમજ હતું એ આખી જી દગી બ્રહ્મચારી જ રહ્યા તેમણે વેદાન્ત મંત્રો ત્રેયો લખ્યા છે તેના પરો ધણા ગસિંહ અને તાવનાળા છે તેની સમાધિ નિગદીમા છે

જયરામ સ્વામી—વડાગામના ગદીગ અને રામદાસના અનુયાયી

કેશવસ્વામી અને આનંદમૂર્તિ બ્રહ્મનાથકર—આ અને રામદાસી પંથના હતા

મુક્તેશ્વર ( સ ૧૬૦૯-૧૬૫૩ )—એ એકનાથની દીઠરીનો દોકરો બાપનું નામ વિશ્વભર અને પૈરણનો રહીશ 'કવિ' તરીકે મરાઠી ભાષામા આની યોગ્યતા ધણી વધારે છે તેણે મદાભારતના પહેલા ચાર અને સૌમિક એમ પાંચ પર્વ અને બીજી ધણી કવિતાઓનીમા લખી છે તે કેમજ ભાષાતર રૂપે નહી, પણ ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલકારોથી અને શૂમાર, વીર, કરુણ, વગેરે રસોથી ભરપૂર છે થોડા મન્દમા, એક ન્હાના વાક્યમા અમર વાક્યના ભાગમા આ કવિ કોઇ પ્રયત્ન અથવા ઉદ્દાત્ત વ્ત્તપના અમર ચિત્ર, વાચકોના મનમા ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉતારી શકે છે તેના બાબ રહેલા પદો વિષ્ણુ-દામે પૂરા કર્યા રામાયણનો પણ કેટલોક ભાગ અને બીજી પુષ્કળ કવિતા મુક્તેશ્વરની છે

શિવરામ સ્વામી ( સ ૧૬૫૪ )—કૃત્યાણીના મંત્રમા શિવ-રામસ્વામીના આશરે મો અથ અવગ્રહિત ગણેલા છે તેની જ પામે આપયદ અને ચેકેરાણીના મડોમા બીજા પણ ધણા નવીન અથો તેના છે ગુરુભક્તિ એ તેની કવિતાનો વિષય છે અને એ કવિતાઓ-સોક, ઓવી વગેરે જૂના જૂના પ્રકારની છે એનો 'ગીતાયટ્રિંગ' નામે અથ પ્રસિદ્ધ છે

નાગેશ લિંગારુર—એના ‘ચંદ્રાવળી વર્ણન,’ ‘શીતા વ્યથ-  
વર’ વગેરે કેટલાક સારા ગ્રંથો છે.

દેવદાસ-દેવીદાસ (સ. ૧૬૫૮-૧૬૯૮).—એ ચૈતન્ય મતનો  
દત્તો. તેનાં ‘બંદેશ સ્તોત્ર,’ ‘સંતમાલિકા સ્તોત્ર’ વગેરે કવનોનો આગે  
જે પણ લોકો પાઠ કરે છે.

બોધલા બાવા, સંતોબા પવાર એ તુકારામના સમકાલીન  
દત્તા. તેમનાં પદો, અલંગ વગેરે છે.

શોખમહુમદ.—આ મુસલમાન સાધુ કબીરનો અવતાર ગણાય  
છે. એને સોળ વર્ષની ઉંમરે વિરાગ થયો અને એ રામભજન કરવા  
લાગ્યો. તેના અનુયાયીઓ હિંદુઓની પેઠે વર્તે છે, પણ મુસલમાનો  
જેડે શરીરમંથન રાખે છે. “યોગમંત્રામ” વગેરે કેટલાક વેદાન્ત  
મંત્રો તેના ગ્રંથો છે.

વામન પંડિત. (સ. ૧૬૩૬-૧૬૯૬).—એ સુતારા જિલ્લાના  
કોરગામના રહીશ ઋવેદી દેશરથ બ્રાહ્મણ. એ ગામમાં જ્ઞેશીપણનો  
ધંધો તેમના વડિલો કરતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ ગિરજાબાઈ, પિતાનું  
નામ નરહરિ પંડિત, અને માતાનું નામ લક્ષ્મીબાઈ. મધ્વમતના  
એ વિદ્વાન પંડિત દત્તા અને વિવાદ કરવા માટે દિવસે મશાલ રાખી  
દેશ દેશ ફરતા. કાશીના પંડિતોને તેણે વિવાદમાં જીતેલા. પછીથી  
કંઈ દોકર લાગતાં તેનો વિવાદ માટેનો આવો ગર્વ છૂટી ગયો અને  
તેનું લક્ષ ઈશ્વર ભજન તરફ વળ્યું. સારથી મંસ્કૃત બાપાને પરિચય  
છોટી તેઓ મહારાષ્ટ્ર બાપામાં કવિતા કરવા માંગ્યા. વેદનું શિક્ષણ  
બ્રાહ્મણ સિવાયનાને ન આપવું એ મતને દૂર મૂકી ગમે તેને વેદમંત્ર  
શિખવાય એવું સત્ય મત તેણે પ્રકટ કર્યું. તુકારામ તથા રામદાસની  
તેમણે મુલાકાત લીધેલી. રામદામે તેને આશ્વાસન આપી કહેલું કે,  
“તારા ઉપર ભગવંતની કૃપા થનાર છે.” એ હિપરથી તેમણે મધ્વ,  
રામાનુજ, વલ્લભ અને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તોનો એકાગ્ર મનથી



અભ્યાસ કયો ત્યારે તેમના અતઃકરણમા અદ્વૈત મત માટે પૂર્ણ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ વામનના અનેક ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ છે ભગવદ્ગીતા ઉપરની ભાવાર્થ દીપિકા નામે દીકા, બ્રહ્મસ્તુતિ ઉપર દીકા, કૃષ્ણ લીલાના જૂદા જૂદા વર્ણનો, મહાભારત તથા રામાયણમાના અનેક ભાગો વગેરે તેમણે લખ્યા છે યમક મેળનવામા એ કુશળ હતા

અવચિત સુતકાશી ( સ ૧૬૬૨ ) — એની અટક સોળાખી દ્રૌપદી અપ વા નામે તેનો ગ્રંથ છે, તેમા તેણે પોતાના કુળનો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને સ્વદેશાભિમાન તથા સ્વધર્મપ્રેમ જણાવ્યા છે

(ચ) સન ૧૭૦૦-૧૮૦૦.

સત્તરમા શતકમા સાધુત્વનુ માપ ઉત્તરોત્તર કમી થઈ કવિત્વનો વેગ ભરતીમા આનવા લાગ્યો, અને સ્વરાજ્ય સ્થાપનો થનાથી કવિ ત્વના જૂદા જૂદા અંગોનો વિકાસ થઈ પેશનાઇના વખતમા તેનું અવરૂપ રંગી અને વિનાસી થતું ચા'યુ કાન્યના ગૌરવનો લોપ થયો અને શબ્દાકબર શરૂ થયો, તથા તાલમધ લાવણીઓ, કટિબધો, પદો, પોવાડા, વગેરે ફૂલી નીકળ્યા આ સ્થિતિમા મરાઠી રાજ્યનો અત થયો વિષયનો મગધ સાયવના માટે આ પત્રીના ફેટલાક કવિઓ પદ્ય આ ભાગમા લઇ લીધા છે

અનંત કવિ ( સુમારે સ ૧૬૫૮-૧૭૨૦ ) — એ રામદાસ આમીનો શિષ્ય, સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા હયાત હતો એ રામ ઉપા-મક હતો અને રામાયણ, મહાભારત વગેરેમાથી તેણે અનેક આખ્યાનો રચ્યા છે એમ લાગે છે કે એની કવિતા હજી ઘણી મળી નથી એની યોગ્યતા મરાઠી કવિઓમા પડેલા વર્ગની નહીં, તેપણ ઘણી મારી છે તેની કવિતા મોહક, મરણ અને સુમોહક હોવાથી ન્હાના બાળકો માટે લાયક છે તેમા નીરસ ઘણો હોય છે તેને હિંદી તથા સંસ્કૃત ભાષાનો સારો પરિચય હતો

આનંદ નનય. ( શિવાજીનો સમકાલીન ) — એ જાતે ઋગ્વેદી દેરાચ આશ્વલુ કર્ણાટકના અરણી ગામનો ગ્રહીત તેનું નામ ગોપાળ ગન હતું અને તેના પિતાનું નામ આનંદગવ શાહજી ભોસાલેનો એ ગુરુ અને શિવહિપાસક હતો અરણીની લડાઈમાં તેણે ભાગ લીધો હતો તેના ગુરુનું નામ મુરારપરબ્રહ્મ આની પત્નીના કવિઓએ આને મોટા કવિ તરીકે ગણ્યો છે એમ કહેવાય છે કે રઘુનાથ પંડિતનો આ વેવાઈ ચાલુ ભાગવત, ગમાયણ, પુરાણો વગેરેમાંથી તેણે અનેક સરસ આખ્યાનો કવિતામાં બનાવ્યા છે તેની બધી કવિતા મળેલી નથી, પણ જે મળી છે તે ઘણીજ પ્રાક, ગસલરી, અને સુમોધક છે તેમાં આરણી તથા કાગસી શબ્દો પુષ્કળ જણાઈ આવે છે મરાઠીમાં અક્ષરમેળ છદોની યોજના આણેજ પ્રથમ દરી મરાઠી ભાષાપર એનો એ મોટો ઉપકાર થયો.

રઘુનાથ પંડિત—આનંદ નનયનો એ વેવાઈ એટલે શિવાજીનો સમકાલીન હોવા જોઈએ તે સંસ્કૃત સાગ જાણતો તેનું “ નય દમયંતી અયવરાખ્યાન ” નામે કાવ્ય મળેલું છે, તે અનેક અર્થો પરિપૂર્ણ છે શિવાજીનો ગજવ્યવહાર કોશ અન્યાર રઘુનાથ પંડિત તે આ નહીં.

મુકુન્દ—આ કવિની ઘણી કવિતા મળી આવી છે એ બાગલાણમાં થયો. વવનોની નોકરીમાં તેને મદગુરુનો ઉપદેશ મળતા તે વેદાંતી બન્યો તેનું મુકુન્દક રામાયણ પ્રસિદ્ધ છે.

ગોસાવીનંદન અને મુલાનરાવ એ અરણીના ખીન્ન કવિઓ હતા.

શ્રીધર—(સ ૧૬૭૮-૧૭૨૮)—એ રઘુનાથ આખીનો લત્રિજે નામવિજય, હરિવિજય, પાણવપ્રતાપ, જૈમિની અશ્વમેધ, વેદાંત સૂર્પ, ગિવધીવામૃત, વગેરે ગ્રંથો તેણે એવીમાં લખ્યા છે તેની વાણી રસ-ભરી અને અવકારીક છે તેના ગ્રંથો આસ્થાથી વચાપ છે પદર-

પુગમા તેની મમાધિ છે તેના કુટુંબીઓ નાઝરા ( પંદરપુરથી નીસ માધન ઉપર ) નામે ગામના મળ મહેવાલી હતા તેની અટક વૉડે હતી તેણે પ્રથમ સ સાર ભોગવેનો, અને ડોકગ થયા પછી સ ન્યાસ લીધેનો.

**અમૃતનાથ**-(૧૬૮૮-૧૭૫૩)-એ જાતે ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ એ નામાર્જિત કવિ થયો એમ ગાળાદ્વમા વિસાળ મોરો નામે મોગલોનો એક અધિારી હતો તેને આશરે એ રહેતો તે વૈરાગ્યવાદી ૧૧૦૦ થી અને કીર્તન કરતો બાલાજી બાજરાવ પેશવાના વખતમા મનિવાગ્દાસમા એનું કીર્તન થયું હતું કટાવ, દોહરા પદો વગેરે તેની કવિતા ઘણી સારી વખણાતી, અને તેમા પણ કટાવ ખાસ વખણાતા તેણે અનેક આખ્યાનો ઉપર કવિતા રી છે એ શીઘ્ર કવિ હતો તેની વાણી ઘણી મનોરંજક હતી અને કવિતામા યમક બહુ આવતા તેણે હિંદીમા પણ કવિતા કરી છે હરિયા કરનારી મંડળીને આની કવિતા ઘણી ઉપયોગી થતી

**મ વસુનીચર**-( સ ૧૬૮૬-૧૭૩૪ )-આ બ્રાહ્મણ રિ અમૃતગામના વખતે નાશિઆ રહેતો પાંકુ ગનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેણે પદો તથા અલગમા કંથરના ગુણાનુવાદ ગાયા એ પછી એમ ગામાદ્વમા જળને રહ્યો તે ઘણા પ્રેમભાવથી હરિકીર્તન કરતો, અને કીર્તન કરતા ટરતાજ પ્રસાદિક કવિતા જનાની ચાતો આથી તેની કીર્તિ આરે તરફ પ્રસરી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ક્રનોજ આગરે નામનો એક મોટો સદાર હતો તેની પામે પુજળ પડિતો હતા એ ક્રનોજ ના વાડામા કીર્તન કરી સસ્કૃતનું અભિમાન રાખનારા તેના પડિતોનો આણે ગર્વ ગાળી નાખ્યો હતો

**જ્યોતિર્પત મહાભાગવત** (સ ૧૭૮૮)-શુધામનો અને તુકાવિપ્ર (૧૭૮૦-૧૭૯૦) ગદિમત્પુરનો એ જાને તપસ્વી તથા વિદ્વાન સાધુ હતા, અને તેમણે વેદાત ઉપર ગ્રંથ લખ્યા છે

**કેંકુ (કુંડલીશ)** પણ એધા જ વેદાતી કવિ જણાયો છે

પ્રભુનદનનો સ ૧૭૪૧મા રચેનો શ્રીખડવા ચરિત્ર નામે  
અથ મળી આવ્યો છે

કૃષ્ણદયાર્ણવ—(મં ૧૬૭૪-૧૭૪૦)—તેણે ભાગવત ઉપર  
દરિયગદા દીક્ષા લખી છે

શુભાનંદ સ્વામી—(મં ૧૭૬૬)—તેણે ‘ઉલોમપર્વ’ સાર  
લખ્યું છે

મોરોપંત—(મં ૧૭૨૬-૧૭૪૪)—ગ્લાગિરી જિલ્લામા  
ગામપુર તાલુકામા સૌદળ ગામમા પગડર નામનો કગડા બ્રાહ્મણ  
ગહેતો હતો, તે આ કવિનો પૂર્વજ એ પછી એક ગૃન્થ પનાન-  
ગ ઉપર જઈને રહ્યો મોરોપતના પિતા ગમાજપત કોલ્હાપુર  
દગ્ધારમા નોકર હતા મોરોપતનો જન્મ પનાનગડમા થયો હતો માતાનું  
નામ હક્ષ્મીમાઈ મોટાભાઈ ગરોપત અને ન્દાનાભાઈ આમાજ  
પત રાયોજપત કાઈ અગ્રણ્ય આવના કોલ્હાપુર છોડી બારામતીમા  
બાવાજ વિશ્વનાથ પેશવાના જમાઈ આમાજ નાઈક ભેરી રહેતા  
હતા ત્યા જઈ પાચગાના કામ ઉપર રહ્યા મોરોપત પણ પછીથી  
આમાજ નાઈકને પુરાણ મલજાવના પાચમે કપિયાના વર્ણસનથી  
બારામતીમા ગયા અણેશ પાચે જોળવેલજ એ મોરોપતના ગુરુ  
ધર્મસિંધુના કર્તા કરીનાથ ઉપાધ્યાયની દી-રી મુદરામાઈ મોરોપત-  
ના દી-રા રામકૃણપત વેરે આપી હતી સંસ્કૃત નિધાનો ઉત્તમ  
અભ્યાસ કરીને પુરાણ તૈયાર કરવા માટે તેને ગમાવણુ ભાગતાદિ અથેની  
પાગવણુ કરની પડેલી તેથી તેને મરાઠી ભાષામા કવિતા કવવાની  
સાગી ટેવ પડી આર્યોદ્ધત તેને પ્રચારમા આવડ્યું અને એ જ વૃત્તમા  
તેણે ઘણી ખરી કવિતા રી દરોજ ગતે ધૂળની પાગી, સંસ્કૃત  
પોથી તથા દીની એટલી તૈયારી આકરને ગમ્મની પગ્તી નિત્યમર્મ  
ર્થ પગી પાગીપર અથ લખી રહ્યા પગી જ મુવુ એવો તેનો નિયમ  
હતો બીજે દિને સનાગે પાગી ઉપનુ લખાણુ ચાહીથી લખવાન

દામ લક્ષ્મણુ ભટ્ટ વાઘડેર કરતા મત્રભાગવત, જૂદા દશમ, મહા ભારત અષ્ટોત્તરશત ગમાયણુ, હરિવંશ, બ્રહ્માત્તરખંડ, ભગવદ્ગીતા સપ્તશતી, કેકાવલી, અને બાળ અનેક આખ્યાનો તેણે મરાઠીમાં બનાવ્યા છે સિવાય કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથ પણ તેણે લખ્યા છે તેનું એક દર પુર ત્રણ લાખ છે તે 'મહારાષ્ટ્ર કવિમુદ્રમણિ' કહેવાય છે

સન ૧૭૪૮ વી ૧૭૬૪ સુધીના એટલે પેગવાઇનો ઢાળ મોરોપતે જોયો નાનાસાહેબ તથા માધવરાવ પેશવા, ગોપિકાબાઈ, અહલયાબાઈ, વગેરે મહાનુ વ્યક્તિઓની સાથે તેને સારી પિઠાન હતી મોરોપતે પોતાની ખિતા લઈ કાશીએ ગયેલા અને ત્યાંના પંડિતોએ તેની કવિતાને સારી રીતે માન્ય રાખી મરાઠી ભાષાને પ્રતિજ્ઞા મળવામાં મોરોપતેનો પરિશ્રમ ધણે બંધે દારણભૂત થયો તેની આર્થાએ રામજોશી સોલાપુર-રે પ્રસિદ્ધિમાં આણી મોરોપતે કરિ હતો તેવોજ નૈઋતિ ભક્ત પણ હતો તેનો દેહાવસાન ૫ દરપુરમાં થયો

**મહિપતિ** (સ ૧૭૧૫-૧૭૮૦)—એ અહમદનગર જિલ્લાના તાહરામાલ ગામનો રહીશ અને ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો દાદોના અને ગંગાબાઈનો એ દીકરો એમ કહેવાય છે કે એને પાંદુરગને સાક્ષાત્કાર થવાથી મવિતા ઋવાની સ્તુતિ આવી અને ભક્તિચિન્ત્ય, સતીવામૃત, ભક્તાનીનામૃત, કથાસારામૃત, પાંદુરગસ્તોત્ર, શનિમહાત્મ્ય, કૃષ્ણલીનામૃત, પત્ની મહાત્મ્ય, વગેરે ગ્રંથો આપીમાં તેણે લખ્યા મને સંસ્કૃત આવડતુ નથી, અમરકોશ જોયો પણ નથી, એવું એ પોતે કહેતો તેના ગ્રંથમાં વર્ણનો તથા ઇતિહાસ ધણે છે રામ નામના તેના શિષ્યે તેની છબી ચીતરી હતી

**ગમજોશી** (સ ૧૭૬૨-૧૮૧૨)—એ સોલાપુરનો રહીશ યજુર્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ તેણે વૈરાગ્ય વિષે અને ઉત્કૃષ્ટ લાવણીઓ લખી છે હસ્તાશ્ર સંબંધે પણ મદોમજરી નામે ગ્રંથ તેણે લખ્યો

છે. મેરોપંતની આર્થા ધણે ભાગે આણે પ્રસિદ્ધિમાં આણી. એ કથા કરી નિર્વાહ કરતો. તેની કવિતા મુરસ તથા મુખોષક છે.

**અનંત કુંદી** ( સ. ૧૭૪૪-૧૮૧૯ )—એ સંગમેશ્વરનો રહીશ દેશસ્થ બ્રાહ્મણ, ભવાની બાવા અને રાઘિબાઈનો પુત્ર. એ ખેલ કરતો અને પોતાની બનાવેલી લાવણીઓ ખેલમાં ખેલતો. અહલ્યાબાઈ હોદ્દર સંગમનેર આવેલાં સારે તેમણે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ ખેલ કરે એ ઠીક નહીં, તેથી ખેલ કરવાનું છોડી દઇ તે કીર્તન કરવા લાગ્યો. તેના કટકા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત કટાવ, લાવણી, શ્લોક, આર્થા તથા આવીઓ તેણે બનાવી છે. તેના વંશજો વડોદરામાં છે.

**દેવનાથ**—( સ. ૧૭૫૪-૧૮૨૧ )—એ ધણો પ્રખ્યાત સાધુ થઇ ગયો. વરાડમાં અંજનગામ એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. તેના શિર્જંગામમાં એ ધયો. પ્રથમ તે તાલીમબાજ ( મસ્ત ) હતો. પછી કંઈ કારણ પરથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતા તે હનુમાનની ભક્તિ કરવા લાગ્યો; પછીથી તેને કવિત્વની પ્રેરણા થઈ અને કવિતા બનાવતાં આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કર્યો. બાલિયરમાં કીર્તન કરતાં મંડપને આગ લાગવાથી તે બળી મુક્યો. તેની કવિતામાં ઘણાં પદો અને કટિ-ખંધો છે. તેની કવિતા પરથી તેને ‘ સાધુકવિ ’ કહી શકાય.

શિવાજીના ભૂપણ ભાટ તથા પોવાડા રચનારા શાહિર વગેરે અન્ય પ્રકારના કવિઓ પુષ્કળ થયા, તેના ઉલ્લેખ યોગ્ય સ્થળે હવે પછી આવશે.

સંતમંડળનાં નામો ગણાવતાં ઉદ્દૃષ્ટ કાળથી આગળ જનું પડ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે મરાઠી રાજ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આ સંતમંડળનો ઉલોભ દેટલે અંશે કારણભૂત થયો તે આ સંતચરિત્રો ઉપરથી દર્શાવવાનું છે. પરંતુ બધા સંતકવિઓનું વિવેચન એક જ ભાગમાં આવી જાય એવા હેતુથી છેક ઓગણીશમાં ચાલક મુઘીના સંઘના

મુખ્ય સતોની હાજીત ઉપર આપી છે આ મહાજનો ઇતિહાસ એ મગદાના એક દર ઇતિહાસનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે

સતોનો અને કનિઓનો જૂનો વર્ગ પાડવો મુશ્કેલ છે ઘણા ખગ કવિ હોધને સત, અને સત હોધને કનિ જતા તેમના ચરિત્રો અફશુત ચમત્કારોવાળા છે એ ચમત્કારો ખરા માનવા કે ખોટા એ જોના તેના નિચાગ અને અનુભવની વાત છે પણ સત અને કનિ વચ્ચે અભેદ હોનાથી મહાગણની રિતાનુ એક જ દુનરૂપ વૈરાગ્ય રીત તથા પરમાર્થ સાધન જણાય છે આ અભિપ્રાય માત્ર ઐતિહાસિક ચર્ચા માટે આપેનો છે હાલમા ઘણી મહિતી મળી આવી છે અને હજી પુષ્કળ મળી આવવાનો મભવ છે તેની મદદથી મહાગણની કવિતા વિશે સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાનું તથા તેના ગુણદોષ વિશે વિવેચન કરી તેની કિંમત આકવાનું તો અત્યાયદુર્લભ રાખવું જોઈએ.

૨ માનભાવ અથવા મહાનુભાવ પંથ—મરાઠી ભાષામા ઘણા જૂના ગ્રંથો માનભાવ પંથના છે મહારાષ્ટ્રમા ધર્મ સંબંધી ગ્રંથોમા પ્રથમ માનભાવોએ શરૂ કરેલી તેમના પ્રયત્નથી જ મુકુદગજ, જ્ઞાનદેવ, વગેરેને પ્રેરણા મળેલી માનભાવોના ગ્રંથો ઉપરથી શરૂઆતમા મરાઠી ભાષા કેની હતી તેવો અદાજ આની શરૂ છે. 'મહાન્ એટલે મોટો, અને 'અનુભવ' અથવા 'અનુભાવ' છે જેનો તે મહાનુભાવ દેવગિરીના યાદવરાજ કૃષ્ણ અને મહાદેવ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે પ્રચલિત ચક્રધર નામના વિદ્વાન ગૃહસ્થે આ પંથ કહાડેલો પત્રીથી નાગદેવભટ્ટ નામના વિદ્વાન આચાર્યે એ મત દેલા થો લીલાચરિત અને ચક્રધરચરિત એ આ મતના બે મોટા ગ્રંથો છે રામદેવરાવની રાણી કૈવશા નાગદેવભટ્ટને ઘણું માન આપતી આ મત હિંદુધર્મથી વિરુદ્ધ નહોતો ઉપનિષદો અને ભગવદ્ ગીતાને તેઓ પૂજ્ય માનતા એક શ્રીકૃષ્ણને જ ભજતા ભક્તિભેદ માનતા નહીં માસમદિગને નિષિદ્ધ ગણતા લિક્ષા માગીને ઇશ્વરભક્તિમા વખત ગાળવો એ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય હતું બીજા

હિંદુ દેવાને તે માનતા નહીં. અસ્પૃશ્ય ગતિ સિવાય ખીન બધા હિંદુઓ આ પંથની દીક્ષા લઈ શકતા; શૂદ્ર પણ મહંત થઈ શકતો. તેના મુખ્ય ત્રણ પંથ હતા. કાળાં કપડા વાપરવાનો તેમનો રિવાજ હતો. ચંદન અગર તુલસીની માળા તેઓ રાખતા. એ પંથનાં ધણુ-ખરાં પુસ્તકો મરાઠીમાં હતાં અને તે ઓછામાં ઓછાં ત્રણસો ચારસો હશે. તે દેવનાગરી લિપિમાં લખેલાં છે. પણ સામાન્ય લોકો સમજ ન જાય માટે તેમણે અક્ષરો ઉઘટ પાછટ કરીને પોતાની કેટલીક સાકેતિક નિશાનીઓ દર્શાવી હતી. તે નિશાનીઓ સમજાયા સિવાય અંથ અમજાવજ નહીં. આજ સુધીમાં તેના અંથો બહાર નથી આવ્યા તેનું એજ કારણ છે. હુરીચંદ્ર મુનિ, કેશરાજ, ભાસ્કર, વગેરે કેટલાક આ પંથના કવિઓ નામાંકિત થઈ ગયા છે. ભગવદ્ગીતા ઉપર કમીમાં કમી સત્તર દીકા આ પંથીઓએ લખેલી છે. તે પૈકી દૈવત્યદીપિકા નામની દીકા સંસ્કૃતમાં છે. તેના કેટલાક અંથો જ્ઞાનેશ્વરીની પણ પહેલાના હોવાથી તે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તે પરથી જૂની મરાઠી ભાષાનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાશે. ધર્મની બાળનમાં પણ અગિયારમા ગાનકમાં કેટલી વિચારક્રાન્તિ થઈ હતી તે આ અંથો ઉપરથી સમજ શકાય છે. ધર્મની અવનતિ થઈ છે એ દર્શકત તે વખતે સર્વ-માન્ય હતી, અને તે રિયતિ મુધારવાનો પ્રયત્ન આ લોકોએ કરેલો. અને તેજ પ્રયત્ન પછીથી જ્ઞાનેશ્વર વગેરેએ ઉપાડી લીધો. ડૉ. ભાંડારકરના “શૈવ અને વૈષ્ણવ પંથ” એ નામે અંથ ઉપરથી તથા માનભાવોના અંથ ઉપરથી બે વાતો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અગિયારમા શતકમાં અને તે પહેલાં મરાઠી ભાષા સારી રીતે પ્રૌઢ દશામાં આવી હતી, અને લોકોમાં ધર્મ ગ્રંથો વિચારક્રાન્તિ આણી હતી. ખાનદેશ, પરાક વગેરે દેકાણે મહાનુભાવોનો મોટો સમૂહ છે અને હાલમાં તેમની નવીન યજવળ શરૂ છે.

૩. મરાઠી અને હિંદુસ્તાની સંતોનો અન્યોન્ય સંબંધ-  
મંતો અને કવિઓ જજરા ઉગોળી અને અનિ શ્રમ વેદનારા હતા.



ઘણાખરાએ હિંદુસ્તાનની બધી યાત્રાઓ કરી હતી. આ પ્રમાણે યાત્રા કરવી એ મોટું પુણ્ય અને જીંદગીનું સાફલ્ય મનાયેલું હોવાથી ગમે તેવી અડચણ હોય તો પણ તેની પરવા ન કરતા તેઓ યાત્રા કરતા. આ યાત્રા એટલે હિમાલયના શિખરથી પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુએ થઈ છેક દક્ષિણ સુધી ફરવું પડતુ આ પ્રવાસમા અનેક સાધુઓ મળતા, અનેક વાતો જણાવી, અને અનેક દેશચાર તથા રીતરિવાજ નજરે પડતા. ઘણી જૂદા જૂદા ઠેકાણાની દેશસ્થિતિ તેમને સમજાતી. પોતાની પહેલાના કવિઓના ગ્રંથો ઘણે ભાગે તેઓ જાણી ભેતા હતા અને ઘણાખરાને મંસ્કૃત ભાષા પણ આવડતી હતી. મુસાફરીથી બહુક્રુન થવાય છે એ સહુ જાણે છે. પણ હાલની આગગાહીની દોડાદોડીની મુસાફરીથી આ હેતુ ખરાબર સરતો નથી. તે વખતે યાત્રાને નિમિત્તે બધા લોકોમા જળી જવાની અને દરેક પ્રકારની માહિતી મેળવવાની અપૂર્વ મંધિ આ મંતમંડળીને મળેલી. જૂદા જૂદા ઠેકાણાના કવિઓ તથા સાધુઓના ઉદ્દેશ, કીર્તનો, લજનો, અને નિરૂપણો આ મંડળીને સાંભળવાના મળતાં, અને અન્ય ભાષા શીખીને તેમાંના ઉત્તમોત્તમ દાખલાઓ તથા વિચારો આ લોકો મેળવી લઈ રહેશમા અને સ્વભાષામાં તે લાવતા. તે વખતે પરસ્પર વ્યવહારનાં અને જાતમી કેલાવવાના સાધનો ન હોવાથી આવા યાત્રાળુઓ જ બધા ઠેકાણાની જાતમીઓના અને સધળા પ્રકારના અનુભવના ભંડાર હતા; અને તેઓ પોતાની મધુર વાણીદ્વારા આ ભંડાર દેશેદેશ ફેલાવતા. કોઈ સત્પુરુષ અગર કંઈ પણ અપૂર્વ પ્રકાર જણાય તો તેઓ તે સ્થળે ઘણો વખત રહેતા અને પોતાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરતા. સારાંશ કે ઓગણીસમા શતકથી આ દેશમાં પાશ્ચાત્ય પ્રગતિ શરૂ થઈ ત્યાં સુધી લોકોના ખરા શિક્ષક અને ખરા ઉપદેશક આ સાધુઓ અને કવિઓ જ હતા અને એજ કારણથી લોકોપર તેમની ઘણી અસર હતી. લોકો પણ તે વખતે ભાવિક હોવાથી સાધુ-સંતના ઉપદેશને બહુ માન આપતા. રામદાસ, મૈનીસ્વામી પારગાવકર, વગેરે પુરુષો-

એ શિવાજીનો હેતુ પોતાની અમરકાંઠ લાપામા લોઢાને સમજાવે.  
હતો. મુસલમાની અમલમાં હેકેકાણેની થયેલી દુર્દશા પ્રવાસમાં તેમના  
પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવેલી પદ્ધતિની અને દેવળદેવીનો બનાવ દેશના  
બધા ભાગમાં જાણીતો હતો. શકરદેવ અને હરપાળદેવનું પરિણુ મ  
અધા જાણના હતા. મરેકકાકુરે વણા દેરાયો અને સમાધિઓ  
નષ્ટ કર્યાં. આરા બનાવે મંતમડળીને પ્રભામમાં પ્રત્યક્ષ જાણતા તેની  
તેઓ અર્થા ક્રતા, અને એ અનુભવનો ઉપયોગ તેઓ પોતાના  
ગ્રંથોમાં પણ કરતા. શિવાજીનું ગભ્ય ચનાજ તેને મતોએ ૭૩  
આપ્યો અને યોદ્ધામાં તેને માટે આદર તથા ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો.

લક્ષ્મીની દક્ષિણી જ જોઈએ, તો ઉત્તર દિશામાંના સાધુ  
ઓની દક્ષિણની મતમડળી ઉપર વણી અને થયેલી હોની જોઈએ  
મહારાષ્ટ્ર લાપા ૫૦ તથા મરાઠી કવિતા ૫૦ એની અસર ઘણી થઈ  
છે, અને અનેક મહારાષ્ટ્ર કવિઓએ પોતાની કૃતિ દિંદી વગેરે  
લાપામાં લખી ૭ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગ્રંથામના પરિણામે આ  
કવિઓનું બહુમુતપણું અને વિદ્વતા વધ્યા, અને તેમની વાણીના  
અનેક ઉપમા, અનેક પ્રકારો તથા વિવિધતા આવ્યા મહારાષ્ટ્ર લાપાને  
આથી ધણો ગમદો થયો અને તે જોગા, નિપુન તથા વિસ્તૃત બની

મતના ચરિત્રો નિગતના લખવાની પ્રવૃત્તિ તે વખતે મહારાષ્ટ્ર  
માં નહોતી જ્ઞાનેશ્વરના જેવી કોઈ મહાન ચક્રિના ચરિત્રો તેના  
લક્ષ્યો જે તે વખતે માતા પણ સમજા નતોના ચક્રિ એકત્ર કરી  
લખવાની ગરજાત પ્રથમ નાલાજીએ મનુનામી કરી નાનાજી  
અથવા નારાયણદાસ એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો અને આખે આખો  
હતો તેણે લખામાળા નામે ગ્રંથ લખ્યો છે તેના શિષ્ય પ્રિયાદાસે  
“લક્ષ્મીરસખોધિની” નામની દીકા નાનાજીના એ ગ્રંથ ૫૦ લખી  
છે, એ દીકાને જ હાલમાં લક્ષ્મીનામ ગણવામાં આવે છે મતોના  
ચરિત્રો લખવાની નાલાજીની ગરજાતનું અનુકરણ મહારાષ્ટ્રમાં

યયુ ઉદ્ધવ ચિદાન અને દામો દિગબરે આવા ચગિત્રો લખવાનો ગિવાજ શરૂ કર્યો. દામો દિગબરનો 'મતવિજય' ગ્રંથ મળેલો છે, તેમાં તેણે નાભાજીનો ઉત્કલ્પ ગૌરવપૂર્વક કરેલો છે. જયરામજીની પણ આ પ્રકારનો ચરિત્રલેખક થયો. પણ આ બધામાં સૌથી વિશેષ મહેનત લેનાર મહીપતિ હતો. તેણે બધી જગ્યાએ જઈને અને અત્યંત શ્રમ તથા પ્રયામ કરીને દરેક માધુ પુરૂષની માહિતી એકત્ર કરી, અને એ માહિતી તેના રસિક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરી તે વખતનો વિચાર કરતા મહીપતિનો એ પ્રયાસ ઘણો મુશ્કેલ ગણાય. તેમની હકીકતો એણે ભાવિક શુદ્ધિ લખેલી હોવાથી ચાલુ સમયને અનુરૂપ ચર્યામક ભાગ તેમાં નથી, પણ પ્રાયેક માધુની હકીકત તેણે એકઠી કરી એ મોટો ફાયદો કર્યો. મહીપતિ પંચી લીમજી, રાજરામપ્રાસાદી વગેરે ગૃહજીએ મંતચરિત્રો લખેલા છે.

આ નાભાજી ગુરૂ ગોવિંદસિંહના સમયે એટલે સન ૧૬૭૭ ના સુમારે હયાત હતો. મહીપતિ તેના પછી થયો. નાભાજીએ પૌરાણિક કાળના અને તેની પણ પહેલાના સાધુ પુરૂષોના નામો આપેલા છે, મહીપતિએ તેમ કર્યું નથી, તો પણ નાભાજીના ગ્રંથમાંથી ૧૧૬ મતોના નામ મહીપતિએ લીધા છે. આ ૧૧૬ સંતો મોટે ભાગે મથુરા, લુંદાવન તરફના છે. નાભાજી અદ્વૈતમાર્ગી હતો તેથી મધ્ય મંપ્રદાયી દ્વૈતવાદી સંતોના નામ તેણે આપ્યા નથી. રામાનુજ, વિષ્ણુસ્વામી, મધ્વાચાર્ય અને નિંબાદિત્ય, એમના દ્વારે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં લક્ષ્મી માર્ગની સ્થાપના થઈ, અને આશરે સો વર્ષ એ માર્ગનો પ્રવેશ મહારાષ્ટ્રમાં થયો. બારમાં ગતકની પહેલાના એક પણ મહારાષ્ટ્રીય સંતનું નામ મહીપતિએ કે બીજા કોઈએ આપેલું નથી એ પાંચી જણાય છે કે બારમાં શનક પહેલા લક્ષ્મી-માર્ગનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં નહોતો, અને શરૂઆતમાં તો તે પ્રચાર ઉત્તર તરફથી જ આવેલો હોવો જોઈએ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જઈને તીર્થયાત્રા કરવાનો રિવાજ ઘણા જૂના વખતથી ચાલતો આવેલો.

હોવાથી મહારાષ્ટ્રના ગૃહસ્થોને યાત્રાના પ્રસંગમાં ઉત્તરની ભક્તમંડળી-  
ની ઓળખાણ થયેલી, અને તેને પરિણામે યાદવોનું રાજ્ય પડી  
લાગ્યા પછી મહારાષ્ટ્રમાં તેરમા શતકની આખરે કંઈ કંઈ ભક્તો  
અમકયા લાગેલા. “સ્વરાજ્ય હોય ત્યારે નિવૃત્તિમય ધર્મનું મહાત્મ્ય  
વધનું નથી, અને સ્વરાજ્ય ન હોય ત્યારે નિવૃત્તિમાર્ગ જોરમાં આવે  
છે” આપું કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે, તે મનન કરવા લાયક છે.  
નહીંતર, ખારમા શતક પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં નિવૃત્તિનું નામ નહોતું, અને  
તેરમા શતકથી સોળમા શતક સુધી નિવૃત્તિમય ભક્તિમાર્ગ ઉત્તરો-  
ત્તર વધતો ગયો છે; અને શિવાજીએ સ્વરાજ્ય સ્થાપના કર્યા પછી  
નિવૃત્તિનું ખંડન થઈ પુનઃ પ્રવૃત્તિનું જોર જામ્યું. એનો ખુલાસો થઈ  
શકતો નથી. એટલે કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ મત છે કે આ  
સંતોએ રાષ્ટ્રને પંથુ બનાવ્યું.

૪. સાગવત ધર્મનાં સ્થિત્યંતરો—મંતમંડળના ઉગોગનું  
રદસ્થ સમજવાને મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મનાં સ્થિત્યંતરો કેવાં કેવાં થયાં તે  
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવું પડશે. મૂળનો વૈદિક ધર્મ સંકુચિત થઈ  
સમાજના બધા વર્ગોમાંથી તેનો ઉપયોગ નીકળી ગયો. અને યૌદ્ધ  
તથા જૈનધર્મ સ્થાપિત થયા. આ બંને ધર્મનું જોર કેટલું હતું તે  
પહેલાં પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. પછી શાકરાયણે વૈદિક ધર્મનો ઉદ્ધાર  
કરી સમાજમાં નવી ધર્મવ્યવસ્થા દાખલ કરી. એ વ્યવસ્થા કેવળ  
વિદ્વાનેને માટે અને તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપની હતી. સમાજના બધા વર્ગોને  
હંમેશના વ્યવહાર માટે જે ધર્મમાર્ગ જોઈએ, તે તેમાં નહોતો. આ  
ખોટ પૂરી પાડવા જૈનધર્મ દસમા અને અગિયારમા શતકમાં વધ્યો.  
તેની જ જોડે ત્રિંગાવત પંથ પણ સ્થપાયો અને તેની ચડતી કેટલોક  
વખત રહી. માનભાવ પંથ પણ આ રીતે જ નીકળ્યો.

પાંચમા શતકમાં ચંદ્રગુપ્ત, કુમારગુપ્ત, સ્કંદગુપ્ત, વગેરે જે  
પરાક્રમી રાજાઓ ઉજ્જવનમાં થઈ ગયા, તે સાગવત ધર્મના દિમાપતિ

હતા તેઓ પોતાને 'પ મ ભાગવત' કહેવગવતા નવમા શતકના આરંભે શકગચ્ચાર્યે વેદાન્ત માર્ગનું પ્રતિપાદન કરી જૂદા જૂદા ધર્મમતોમાં એકતા સ્થાપવાનો તથા અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કર્યો, તો પણ પથો વધતાજ ગયા રામાનુજ (સ ૧૦૧૦-૧૧૦૭), વિશ્વનાથી (સ ૧૧૦૦), નિવાર્ડ (મરણ સ ૧૧૬૦) અને મધ્વ (મ ૧૧૬૭-૧૨૭૬) આ બધા ભાગવત ધર્મના હિમાયતી હતા તેમના મતદાયો અનુક્રમે 'આનંદ' 'પ્રકાશ' ચૈતન્ય અને 'અવરૂપ' એ નામે ઓળખાતા આ નામો ધારણ કરનારા પંડીતી ઘણા મતો થયા મધ્વાચાર્યના વખતથી મહાગાદ્ગીર મતોની માળા શરૂ થઈ હતી

બધા પથોનો પાયો ભગવદ્ગીતા જેવા કેષ ધણુ પ્રાચીન ગ્રંથ ઉપરજ ગ્રાપ્યો હતો, પણ તેનો અર્થ તથા ઉપયોગ માત્ર જે તે પંથના ઉપદેશો પોતપોતાના વિચારને અનુસરીને કરી લેતા હતા ભાગવત ધર્મના હિમાયતીઓ જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા થયા તેમના ઉદ્યોગ મધ્વી વિવેચન ડૉ. ભાં.ગરે કરેલુ છે એમણે આપેલો એ મતોનો સમય વિચારતા એ ધર્મ કેમ પ્રસંગતો ગયો તે જણાઈ આવે છે. મહારાષ્ટ્રના મતોનો ઉદ્યોગ પણ તેમના સમરૂપ છે ઉપર જણાવ્યા છે તે ઉપરાંત નીચે જણાવેલા પુરો પણુ ભક્તિમાર્ગના હિમાયતી હતા —

નામદેવ—૧૨૭૦

રામાનંદ—૧૨૬૯-૧૪૧૧

કૃષ્ણીર—૧૩૬૮-૧૫૧૮

વલ્લભાચાર્ય—૧૪૭૬

ચૈતન્ય—૧૪૮૫-૧૫૩૩

તુલસીદાસ—૧૫૩૨-૧૬૨૩

તુકારામ—૧૫૬૮-૧૬૪૯.

આ સતોના ઉપદેશનો મુખ્ય વિષય ભગવદ્ભક્તિ હતો તેમના મતગ્ર ચરિત્રો એ તેમના ધર્મનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે ભક્તિના જુદા જુદા માર્ગો નીકળ્યા, અને જે તે માર્ગના પ્રવર્તક અધિકારી પુરો અનંતારકૃત કર્યા તેમના ચાલુ રહેલા પથો આજ પણ આપણા સમાજમાં દૃઢ થયેલા જણાઈ આવે છે

આ પુરોએ ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામ એ મહાપુરોએ તથા તેના અને અનુ-વાયીઓએ ભક્તિનું મંત્રન દી સમાજના મનના વર્ગોની ધર્મ-તૃષ્ણા મટાડી મંત્રોના આ ભક્તિમાર્ગથી સનાતન ધર્મ ધણોત્તર પાડળ દહ્યો, અને ત્રણેય વર્ણના મુમત્સુના સમયમા સનાતન ધર્મને ઘણું જ અમલુ પડ્યું ભક્તિમાર્ગને પણ એ સમયમા અમ-નાનું તો આવેલું, પણ થોડો તે માર્ગ ચડેલા હોવાથી મુમત્સુનાનું કંઈ વધુ નહોતું ઉતરું દામાત્ર જેવા અનેક ભક્તોએ મુમત્સુનાને પણ ભક્તિનો પ્રભાવ જનાર્યો અને તે તન્ક વાગેના વળી આ ભક્તો-એ ઇતિદામ, પુરાણો તથા જીવન ધર્મશાસ્ત્રો મગી લાલ્લમા લાનીને મન્દુરમા ગહેતો જ્ઞાનભંગ ખધા નોકેને માટે મુશ્કેલ દી આપ્યો.

મહારાષ્ટ્રમા ભક્તિમાર્ગની શ્યાપના એટલે પંડુરમા વિડોના-ની શ્યાપના ઇ સન ૧૦૦૮ આ વિડોનાની મૂર્તિ મથુરાથી પુલ્કલિકે આણી, અને તેની શ્યાપના સાદી ઇંટો ઉપર કરી, એમ કહેનાથ છે પુલ્કલિકે એજ પહેલો નામાદિન ભગવદ્ભક્ત થયો હતો તેણે આખા દેગમા હોડીને પુલ્કળ યાત્રા કરી હતી આ યાત્રામા તેને ભક્તિમાર્ગની મહત્તા જણાઈ. યાદવ રાજાએ આ નીતિ પંથને આશ્રય આપવાથી તેનો ફલાવો ઉતાવળો થયો યાદવ રાજ્યના સમયમા અનેક શ્રી પુરોએ વિડોનાના મંદિરને ખસિએ આપેલી છે

વિડોમા, પાંડુરગ, પંડરી અને પંડુર એ નામે ક્યારે અને કેવી રીતે પ્રચારમા આવ્યા તે માટે ડૉ. ભાંગડકરે યોગ્ય નિર્ણય આપેલો છે કાનહી ભાપામા વિપ્લવનો અપભ્રંશ વિદુ યાપ છે એ શબ્દને બા એવો પ્રત્યય પ્રેમ તથા સન્માન દર્શાવવા લાગી વિદુમા અથવા વિડોના શબ્દ જન્યો છે યાદવ કૃષ્ણ રાજાના વખત-ના એક તામ્રપટમા એવો ઉલ્લેખ છે કે ભીમચીને કાંડે આવેલા પૌષ્ઠિકે ક્ષેત્રને ઇ સન ૧૦૪૬ મા એક ગામ ઇનામ આપેલું છે.

પદરપુરનું ખીજી નામ પદરી છે. પદરપુરના એક શિક્ષાનેખમા પાંડુરગપુર એક પણ તેનું એક નામ જણાવેલું છે. પાંડુરગ એટલે શિવ અથવા રૂઢ પાંડુગમા વિભાના દર્શન લેતા પહેલાં શિવ ના દર્શન કરવા પડે છે. પુ રીકના નામ ઉપરથી પાંડરીક ક્ષેત્ર અને તેનો અપભ્રંશ થતા થતા પદરી અથવા પદરપુર એનામો પ્રચાર મા આવ્યા અર્થાત્ પાંડુગ, વિડોયા અને પદરપુર એ ત્રણેના મૂળમા શિવ, વિષ્ણુ અને શુક્રિયનો મમ્મ છે. શિવ અને વૈષ્ણવ એ બે પથો વચ્ચે દક્ષિણમા નીન મનભેદ આવતો હોવાથી તેની એકતા કરવાનો ઉદ્દેશ મળ મિભાની આપના વખતે હોવો જોઈએ માત્ર તેનું પરિણામ આવેલું નથી.

મહારાષ્ટ્રના મતો બધા જો કે ભક્તિમાર્ગપરાયણ હતા, તો પણ તેમાના કેટલાક કેનગ નિવૃત્તિમાર્ગી, કેટલાક કેવળ પ્રવૃત્તિમાર્ગી, અને કેટલાક માત્ર કવિ હતા. જનિતા તો બધાએ કરી છે, પણ એ કવિતામા એકલો જીવિતનો જ હેતુ છે કે ખીજે પણ કંઈ હેતુ છે તે જોવું જોઈએ. શુક્રિક, જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને તુકા-ગમ એ નિવૃત્તિમાર્ગી મુખ્ય મતો હતા. પ્રવૃત્તિમાર્ગી મત એક જ થયા, અને તે ગ્વામી રામદાસ. રામને દેવ માનીને ભજવાની અથવા રામના મંદિરો બાંધવાની શરૂઆત મને ત્યારે થઈ હોય પણ પાંચમા શતકનો અમરસિંહ રામનું નામ આપતો નથી. રામભક્તિનો વિગેર ફેલાવો ઉત્તરમા તુલસીદાસે અને દક્ષિણમા રામદાસે કર્યો. રામદાસ એ નામજ હેતુસર રાખેલું લાગે છે. રામદાસે રામદાસી મરો વણા સ્થાપન કર્યો, પણ રામદાસનો મૂળ હેતુ તે મરોથી સંકળ થયો નહીં. રામદાસ અસ્ત પામતા તેના મરો પણ ખીજા મંદિરોની પેઠે રદ થયા અને તેનો પ્રધાનહેતુ વિસગયો. ગંસાગમા ગ્હીને દેશકાર્ય કરવા, અને ધર્મનો હેતુ મસાગને સુખી બનાવવાનોજ છે, એ રામદાસની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય અર્થ. એ દેવ પહેલા વર્ગના સાધુઓમા જણાઈ આવતો નથી, મારે જ રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારના કામમા એ સાધુઓના ઉદ્દેશથી પશુના

આવી એમ કહેવાને અડચણ નથી. ત્રીજો વર્ગ માત્ર કવિઓનો મોરોપત વગેરે ભાષાના સૌન્દર્ય તરફ જ વિશેષ લક્ષ આપનારા કવિઓ આ વર્ગમાં આવે છે. યૂરોપની પેઠે સાધુત્વથી નિરાશું કેવળ કવિત્વ મહારાષ્ટ્રમાં અચળા તો હિંદુસ્તાનમાં નીપળ્યુ નથી પરમેશ્વરના શુભના વર્ણન સિવાયના વિષયો આ દેશના પ્રાચીન કવિઓએ કદાપિ લીધા નહોતા. તોપણ મહારાષ્ટ્રમાં જે નિદાન હજાર પાંચસો કવિઓ તથા સાધુઓ થયા, તેમાંના કેટલાએક માત્ર કવિઓ પણ છે. પોતાના મનના વિચારો સુંદર ભાષામાં મધીને લોદાના ચિત્ર આકર્ષવાની તેમની કળા વિશેષ દેખાઈ આવે છે. નામદેવ તથા તુકારામનું લક્ષ કવિત્વ તાજ બિન્નકુલ નહોતું, માટે જ તેમની વાણી સાદી અને ઓળસભરી તથા મનોવેધક છે. જ્ઞાનેશ્વરમાં તો ઉત્કૃષ્ટ સાધુત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વનો મનોહર મંથોગ છે. મુકનેશ્વર, વામન વગેરેની વાણીમાં કવિત્વનો વેશ વધારે છે. સાધુત્વનું તે વખતે વિશેષ માન હતું, કેમકે ધણા જણે કવિત્વના કારણે સાધુત્વ મેળવવા પ્રયાસ કરેલો જણાય છે.

૨ નિવૃત્તિમાર્ગી સાધુઓની ત્રીજી નિશાની એ છે કે ‘પ્રકાશ’, ‘આનંદ’, ‘ચૈતન્ય’, અથવા ‘સ્વરૂપ’ એમાંના કોઈ પણ એક સંપ્રદાયના તે હોય, અને તેણે પોતાના મંથમાં પોતાની ગુરુપરંપરા ગણ્યાની હોય. રામદાસને આવી ગુરુપરંપરા ન હોતી. સાદાત રામ પાસેથી તેણે અનુચ્છ મેળવેલો, એવું તેનું કહેવું છે. તે સમયના પ્રચલિત માર્ગો છોડી દઈ નવીન પંથ તેણે કહાડ્યો, એમા જ તેની પ્રવૃત્તિનું ખીજ છે. રામદાસના બારસો મુખ્ય શિષ્યો મહારાષ્ટ્રમાં ફરતા અને સુમારે હજાર બારસો તેમના મઠો ગયપાયેલા એમ જણાય છે.

૩ કવિ અને મંત્ર એવા અંશકારોના એ વર્ગ પડે છે. જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ, એ મંત્રો પૈકી મુખ્ય છે. એમાં બધી ભક્તિના મંત્રો અને સ્તીઓ પણ આવે છે. એ જાણ મંત્રો વિદ્યાન હતા એમ પણ નહોતું. તેમનું નિર્માણ વર્તન અને અંતઃકરણનો ઉપદેશ



એની લોહા ઉપર લક્ષિતા મળંધમા સારી છાપ પડી. અંજિજ પશુ તેમના નામે મહારાષ્ટ્રમાં ગવાય છે, અને બધે દેકાણે તેમની જ્યાં ખોદાય છે ભગવદ્ગીતનો વિષય અભાષામાં સમગ્રવનાર તેરમાં ગતકનો જ્ઞાનદેવ અને ઇચ્છકમાં બાઈબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાતર કરનાર ચૌદમાં નનકનો વિકલિક્ એ બંનેની કૃતિમાં ઘણું સામ્ય છે “ધર્મ મુધા-રણાનો અગણુ” એવું નામ વિકલિક્ને આપવામાં આવ્યું છે, તેવું જ જ્ઞાનદેવને પણ આપી રાખાય

જ્ઞાનદેવ પછી બસો વર્ષે એકનાથ થયો. દરમિયાન મુમલમાંની અમલમાં ધર્મની દશા કેવી થઈ એ એકનાથને તથા તે વખતના બીજા સાધુઓને સારી રીતે જણાયું હતું મરાઠી ભાષામાં ગ્રંથોનો વધારો તો થતો જ હતો તેમાં હતાનવના અવતારથી વેગ આવ્યો, અને શુર્યચરિત્રના નામે અથ તૈયાર થયો. બે દેકલિવની અને ઐતિ-હાસિક દૃષ્ટિએ બેતા એ અંથ ઘણેજ નિર્બળ છે.

નાભાજીની મંત્રમાલિકામાં સન ૧૧૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના આશરે ત્રણસો મંત્રોના નામો આવેલા છે. તેમાં જ્ઞાનેશ્વર અને નામ-દેવ બે જ મહારાષ્ટ્રીય મંત્રો આવેલા છે. મહીપતિના અંથમાં પણ આશરે ત્રણસો નામ છે તેમાંય સવાસો ઉત્તર હિંદુસ્થાનના છે, સાંક પામક રામદાસી છે, અને બાકીના સન ૧૨૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના માત્ર મહારાષ્ટ્રના મંત્રો છે. ઉપર જે સાંક રામદાસી સાધુ ગણાવ્યા, તે સવળા શિવાજીના અંત વખતે હયાત હતા. ઉપરાંત બારસો ગમદાસી સાધુ હતા આટલા માણસો એક જ મનનો પ્રચાર અને એક જ મનની સિદ્ધિ કરવા ફરતા હતા. તેનો વિચાર કરતા સમર્થ રામદાસે મહારાષ્ટ્રના ગળ્ડીય પુનર્જીવન માટે કેવડું મોડું થંત્ર ચલાવ્યું હતું, તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. તેમણે રામબક્ષિનો પંથ કેમ કાઢ્યો, અને કેવળ રાજકીય પંથ કેમ ન કાઢ્યો, તેનું કારણ મહારા-ગળ્ડીના લોકોનું તે વખતનું મનોબંધાગ્રણ હતું. સન ૧૩૩૦ થી

૧૮૪૦ સુધી દેશમાં ભગિર્માર્ગનો અને નિવૃત્તિમાર્ગનો વણો પ્રચાર થયો હતો, અને લોકોને તે પ્રકારની ટેવ પડી હતી તે જ ટેવનો અમર્યે ઉપયોગ કર્યો. પાંચસો વર્ષ સુધી જે ભક્તિ નિવૃત્તિમય હતી તે અમર્યે ખોતાની હયાતીમાં પ્રગતિમય બની ગઈ એ પ્રગતિનું ફરી નિર્ણય મ્વાતમ્ય હતું નગનમ પડી તેનો પથ નિર્ણય થઈ ગયો ને હજી પણ તેવો જ છે.

૫. સતો અને સસ્કૃત પડિતો વચ્ચેનો વિગેધ—અતો પૈત્રી કેટલાક મસ્કૃત ભાસામાં જાનજાણ મગધીમાં બાનતા હતા, અને કેટલાક ઝર્મમાર્ગી ઉપાધ્યાયો જપમળો, મનો, અનુષ્ઠાનો, પાપશ્ચિતો, દાનો વગેરે પધાગના ઉદ્યોગો કરતા હતા આમાં મુખ્ય હિમાદ્રિ થયો તેણે પુરાણ અને લોકાચારમાંથી બધી ધર્મિક વિધિ એકત્ર કરી “ચતુર્વર્ગ ચિન્તામણિ” નામે અથ તૈયાર કર્યો તે જ રીતના ખીજા પણ નિમગ્ધકો અને ધર્મશાસ્ત્રકારો થયા તેમણે નવીન સસ્કૃત અથો લખી પૂર્વની નિર્ણય થયેલી ચતુર્વર્ગાદિ વગેરે વિધિઓ પુનઃ તાજી કરી.

ધર્મનો પ્રચાર દેશી ભાષામાં બાનતા છતાં મસ્કૃત અથમ્યના પણ અનિવાર્યપણે વધતી હતી જન્મભૂતવાદન (૧૨ માં શતકના આરભે), લક્ષ્મીધર (ભાગ્યકેશવના પુત્ર-આરભે શતકના પૂર્વાર્ધમાં), હિમાલય (૧૨ માં શતકની આખરે), શૂનપાણિ ઉપાધ્યાય (૫૬૨ માં શતકના આરભે), રઘુનંદન ભટ્ટાચાર્ય (૫૬૨ માં શતકના પ્રથમાર્ધમાં) વગેરે પડિતો ધર્મ, ન્યાય આચાર, વ્યવહાર વગેરે વિષયો ઉપર અને નવીન અથો લખ્યા ચાતુર્ય અને યાદના સમયમાં જે જે મસ્કૃત અથમરો થયા, તેમના નામો તે વખતે જણાવેલા છે ઉપનયન વણ દક્ષિણી પડિતો કાલીમાં રહેના નારાયણભટ્ટ કન્યાના ભાગ્ય અનંતદેવ વગેરે પડિતોના અથો તેનો પુરાવો આપે છે તેમાં સમગ્રી આદ્યમાં શતક સુધીમાં મગધી અથમરો આસરે એક દળત

થયા અને તે વખતમા મમ્મૂત ગ્રંથ હો પશુ તેટલા જ થયા આ ઉપરથી એવુ કૃતિત થાય છે કે એક તરફ મતમડળી ઈર્મમાર્ગ અજસારનાનો પ્રયત્ન કરી હતી, ત્યારે બીજી તરફ ઉપાધ્યાયના પડિતો નનો ઈર્મો અને તેમા દ્વંધ ઘણા મૌખથી પ્રતિપાદન કરતા અને પશ્ચેનો ઉદ્ધોગ અનાદિ કાળથી આજ સુધી અનિવાર્ય થાયુ છે એમનો મેળ દ્વંધપિ પડ્યોજ નહી જોતમણુદે તથા જ્ઞાન દેવે મમ્મૂતભાષામા રહેત જ્ઞાન અનુક્રમે પાવી તથા મરાગી ભાષામા આખુ ત્યારે હિંદુઓએ તથા નાગવણુદે દેવીભાષામા હતુ તે જ્ઞાન પશુ જાણી જોઈતે મમ્મૂતભાષામા વાવી દીધુ આ વિરોધી ઉદ્ધોગોતુ ઈર્મમાપ પશુ નહી અને જાણતા કે અજાણતા નીતિ અને રૂઢી તથા ભક્તિ અને ઈર્મો વિરોધી રીતે થાયુ જ્ઞા મતમડળનો ઉપેય વ્યવહારમા પાગવાનો છે એની સમજણુ રહી નહી અને દેવગમા જઈ કથા પુગણો સામળના અને વેગ આવી આન મધ્યા તિતર માળા વગેરે ક્રમો કરવા એવો રિવાજ સેકડો વર્ષથી પડી ગયો આ વિરોધમા આચાર મગધી ગ્રંથો મરાગીભાષામા ક્રોધએ કથા જ નહી અને હજી પશુ તે સમ્મૂતમા જ હોનાથી લોકોની સમજણુમા તે ઉતર્યા જ નહી જો મરાગીમા તેવા ગ્રંથો થયા હોત તો તે શાસ્ત્રપુસ્તક થયા છે, એમ કોઈ માનત નહી આ વિરોધનુ શુ પરિણામ થયુ તે હવે પડીના પ્રકરણમા જોઈશુ

ઘણા સાધુઓને અગ્ર્યણો વેશી પડેલી એ અગ્ર્યણો ઈર્મ માર્ગોએએ જાણી રહેલી આપણુને એ ઉપરથી ઈર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે આ અગ્ર્યણો એમને ગમેતી નહીં પણ એ રીતે એમનો તિરસ્કાર થતા તેમા મુધારણુ થઈ કેદગ મન્યાસીના ડોન્સ હોવાના કારણે જ જ્ઞાનેશ્વરના શુદ્ધિમાન કુટુમ્બને અગ્ર્યણુ થઈ પશુ તેમ થવાથી ઈર્મની ખરી રિયતિ તેના નક્ષત્રા આપી, ઈર્મમાર્ગનો તેને ઠટાજો આવ્યો ખરી ઈશ્વરભક્તિ તેનાં મનમા જાગી, ટોળી સમાજ માટે તેને દયા આવી, અને એ

મમાજને સન્માર્ગ બનાવવાની બજારન પ્રેરણા તેના દીવમા ઉદ્ભવી  
માત્ર પોતાનો એકવાનો ઉદ્ધાર ક્ષમાથી ન આવે, સગમ સમાજનો  
ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, એ જ આપણું કર્તવ્ય, અને એ જ આપણું  
શ્રુતિસાક્ષ્ય, આની સ્ફૂર્તિથી આ સાધુઓએ અત્ર જતોને ઉદ્ધારવા  
માટે, તેમને સમજાય એવી ભાષામા, પોતાના વ્યાખ્યાનો-ઉપદેશો  
મા એની જ ઉચ્ચ ભાવનાથી નામદેવ અને તુડાગમે પણ એ માર્ગ  
સીધો તે જ ભાવનાને પગિણામે મહાર, ચમાર વગેરે વ્યતિના સાધુઓ  
પરમેશ્વરના ભક્તો થયા અને બધી જાનિઓએ તેને વધ ગમ્યા  
ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવું એ તેમના અવિનશ્વ રહસ્ય હતું તેમને ધર્મ-  
અર્થ અને વ્યવહાર એ સર્વથા અલિન હતા. યુરોપમા પણ માર્ટિન  
લૂથર, લૅટિમર, રિચ્ચે, છૂનો વગેરેએ સત્યની ખાતર અતિશય  
નકરો સહન કર્યા અને મનને જે મત્ત વાગ્યું તે જ તેમણે સમાજને  
મમજાવ્યું, તેમ કરતા સમાજની પરવા કરી નહીં સત્યની ખાતર  
(અનરના અનાજની ખાતર) તેમણે પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપ્યો.

ખરી રીતે જોઈએ, તો મતોએ કોઈ પણ પ્રકારનો સદ્વિચાર  
બનાવવાનું બાકી રાખ્યું નથી એમ છતાં મમાજ કેમ મુધર્યો નથી ?  
વિચાર કરતા એમ જણાઈ આવે છે કે ધર્મ, નીતિ, મુજનતા, વગેરે  
બાનતો વિરો બોલવાનું જ આપણે મમજાવી છીએ એ દરેકે દરેક હ મેશા  
આપણુમા મૂકવાના છે, અર્થાત્ તેવી પ્રત્યક્ષ કૃતિ જ કરવાની છે,  
આની અંત કમળની ભાવના આપણને કદી જ ચર્મ નથી આપણા  
દેવો દેવાવયોમા, ધર્મજ્ઞાન મધ્યામા, અને મત્ત્યા કથાપુરાણોમા,  
આની આપણી જિવિ છે મારે જ ધર્મકર્મો કરતા છતાં, બનકારમા  
ગમે તેણે નિર્ધ કર્મ કરતા આપણું અનકન્ય દુલાનું નથી જેને અતર-  
નો અવાજ કહે છે, એ અવાજને જ આપણે પગખ્યો નથી એ  
અનાજની ખાતર, અથરા સત્યની ખાતર યુરોપમા લગાઈએ ચાલી,  
અને અનેક શ્રવેનો ભોગ અપાણે પણ આપણે તો ધર્મ અને  
વ્યવહાર વચ્ચે હમેશા તફાવત રાખ્યો એ તફાવત મતોએ મટાડ્યો

નહી, અને સમાજે ધર્મચાત્ર તથા વ્યવહારનો મેળ કયો નહી. સ તોથી એ કાર્ય થયું નહીં.

૬. સતોની કામગિરીનું માપ—ધર્મથી ગણતર મંવર્ધન થાય છે અને તે ધર્મ હમેશા સારી ગિતિમાં રહે, તેટલા મારે પૃથ્વી ઉપર આજ મુખીમાં અનેક ગણા પુરોએ ઘણી જાદી જાદી રીતે પ્રયત્નો કરેલા છે સતોના હિમાવતીઓ કહે છે કે ધર્મનીસનના મોદમાં, પદરમાં તથા મોળમાં શનકમાં પૃથ્વી ઉપર ધણે દેકાણે ધર્મ જાગૃતિની કેઈ વિલક્ષણ ચળવળ ચાલી નહી હતી એ ચળવળ નુ પરિણામ કેટલાક દેશોમાં ઘણું અમરણીય આવેલું છે અને કેટલાક દેશોમાં ભાવી ઇતિહાસ એને લીધે બદલાઈ ગયો છે ધર્મ નર્મથી કલ્પને લીધે યુરોપમાં વૃમ્મલ મુદ્દો થયા છે, તે જ વખતે હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં પણ ધર્મમુધારણા મારે વિલક્ષણ પ્રેરણા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. માત્ર આપણા દેશમાં તે દારણે રક્તપાત થયો નથી મહારાષ્ટ્રની બહાર હિંદુસ્તાનમાં આ વખતે ધર્મ મંમંધે થુ થયું હતું તે મુસલમાની સમયના ઇતિહાસમાં વિગતવાર જણાવેલું છે યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, ફ્રાન્સ અને રુસેન વગેરે દેશના ગણઓ ધર્મની બાબતમાં આગેવાન થઈને વર્તતા હતા તેજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પણ અંકબર સાખો બાદશાહ એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો નહોતો. મહારાષ્ટ્રમાં બાદશાહી દ્વાર થઈને મુસલમાની અમલ શરૂ થતા લોકો બહુ હેરાન થયા લાગ્યા અને એ હેરાનગતીમાંથી છૂટવા લોકોના મન રોકાયા હતા, એ વખતે લોકોને સહાય કરવા અનેક સાધુસતો ઉત્પન્ન થયા ધર્મમુધારણા સિવાય રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થવાની નથી, અને ધર્મ એ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ નુ એક મુખ્ય અંગ છે, આની તે વખતે સહુની ભાવના હતી ધર્મની અવનતિ થતા જપગપો, પ્રતો, અતુલનો વગેરે બહુ વધ્યા. મૂર્તિપૂજના નામ નીચે અનાચાર ચાલ્યો. પારમાર્થિક સુખપ્રાપ્તિના લાભમાં લોકો આ લોકના કર્તવ્યો વિસરી ગયા. જાતિમંધન અનિ-

પાર્થ થઈ પડ્યું અને વિચાર. હિચ્ચાર તથા આચાર એ મંસાની આવશ્યક ત્રણે બાબતો વચ્ચે મેળ રહ્યો નહીં. આ અનિષ્ટ સ્થિતિ સુધારવા મંતમંડળે જે પ્રયત્ન કર્યો તે દત્તિદાસની દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે. એ જ કારણથી શિવાજી સરખા પુરુષને પોતાના રાષ્ટ્રની ઉત્થાપના કરવાનું સામર્થ્ય ધણે અંશે પ્રાપ્ત થયું, એવો ધણાનો મત છે.

સર્વ વિદ્યા, સર્વ તત્વજ્ઞાન અને સર્વ વ્યવહારિક શાસ્ત્રો પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાતાં. પણ સામાન્ય જનસમૂહને એ ભાષા આવડતી નહીં. વૈદ્યક, ગણિત, જ્યોતિષ વગેરે લોકોપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન પણ સંસ્કૃત ભાષામાં ગોપાલ રહ્યું હતું. આ સંધળો જ્ઞાન-ભંડાર દંમેશની બોલવાની ભાષામાં બધા લોકોને સમજાય તેવી મનોહર રીતે સંતોએ લાવી ચૂક્યો. આ મોટી કામગિરી તેમણે કરી. આ દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં તુકારામ, એકનાથ, સુક્તેશ્વર, શ્રીધર વગેરેનો જે ઉપયોગ સામાન્ય જનસમૂહને થયો, તેનો મોરોપંત સરખા વિદ્વાન કવિનો થયો નહીં. લૂખા અને જાડા અજ વસ્ત્ર ઉપર ખરીબો ગુન્નગે કરી શકે છે, અને ઉંચા પકવાનો તથા ઉંચા અક્ષરોનો ખપ એશઆરામી ધનવાન લોકોને જ માત્ર હોય છે; તે પ્રમાણે મોરોપંતની અક્ષરકૃત વાણીથી સામાન્ય વર્ગને કાંઈ લાભ થયો નહીં. આ ઉપરથી એશઆરામના એવા પદાર્થો કેવળ નિરપયોગી છે એમ કહેવાનું નથી, દેશની આબાદીના વખતમાં તેનો મણ ઉપયોગ છે. ભાષાને પ્રોત્સાહ આપવામાં મોરોપંતની કળા બહુ ઉપયોગમાં આવી, પણ લોકશિક્ષાનું કામ તો ઘણા ભાગે શ્રીધર, મહીપતિ સરખાની સાદી બોળી વાણીથી જ પાર પડ્યું. સંતમંડળમાં ગણાવેલા બધા સ્ત્રીપુરુષો જ્ઞાને વિદ્વાન હતાં એમ ન હોતું, પણ લોકોને સદુપદેશ આપવાની તેમને સ્વભાવતઃ પ્રેરણા હોવાથી, તે વિદ્વાન ન હોવા છતાં તેમની રસાળ વાણીનો ઉપદેશ લોકોના મન ઉપર ઉત્તમ રીતે દેખાયો. વળી બોલવા પ્રમાણે જ વર્તવાનું અપૂર્વ સામર્થ્ય તેમનામાં હોવાથી લોકોનો તેમના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. ઉપાધ્યાય વર્ગ ઉપરથી થતા ઉઠી ગઈ, અને

વોકો સ્વતંત્રનાથી વિચાર કરના શીખ્યા સ્વતંત્ર વિચારનો વિદ્વાન પુરુષ એક વખત મનની ખાત્રી થયા પછી પોતાનો ઉદ્દેશ છોડતો નથી તે મમાજને ઈષ્ટ દિશા તરફ લઇ જાય છે અને સન્માર્ગ તરફ વાળી મૂકે છે.

આ મતોએ સમૃત્ત ઐથોમા રહેલું જ્ઞાન મગ ! ભાષામા આપ્તુ પણ તેમા એમ્લુ ધ્યાનમા મળવા લાયક છે કે બ્રાહ્મણ શિવાય નાને જે ઐથો વાચના હરકત ન હોતી, તે ઐથોના જ મરાઠીમા દ્વાપાતરો થયા નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોના, સરકારોના, અને સ્મૃતિઓ વગેરેના ભાષાતરો કોઈએ કર્યા જ નહી.

ધર્મશિક્ષણ અને ધર્મસરકાર એ કામો આચાર્ય દહેવગવના બ્રાહ્મણોના હાથમા હતા એ બ્રાહ્મણો ધણા ભાગે યજમાગાદિ ક્રમોમા મગ્યા હોના, અને તે કામોને લીધે જ તેમનું ખીજ જાનિ ગતા મહત્ત્વ ટલું.

બ્રાહ્મણ જન્મથી ત્રેષ મનાતો હતો અને તેણે શિખવેલા કર્મ-માર્ગ સિવાય ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેના છતર માર્ગોની લોકોને ખબર ન હતી આ રિયતિ મુધાળવા આ સતોએ પ્રમળ પ્રયત્ન કર્યો. ગમે તે માણસ પોતાની ઇચ્છાથી ભક્તિપૂર્વક અને ખરા ભાનથી ઈશ્વરોપાસના જે તો તેને ઈશ્વર મળે કે અમુક જ માર્ગે ઈશ્વરની આરાધના કરનાનું વધ કારણ નથી, કેનગ અમુક કુળમા જન્મવાથી કોને પણ એનતા મળતી નથી ઈશ્વરને બધા જ પ્રાણી સરખા પ્રિય છે વગેરે ઉદાત્ત વિચારો આ સાધુઓએ લોકોને શીખ્યા, અને પોતાના દૃષ્ટાન્તથી તે વિચારો તેમના મન ઉપર દસાળ્યા તેમ જ યોગસાધન, નન્યાસધારણ અને મવામ વગેરે પ્રચલિત માર્ગો છોડી દેવા લાયક છે અને સંસારમા રહેવા છતાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિના સાધનો અશક્ય નથી, એ વાત પણ આ સતોએ લોકોને બતાવી આપી.

ઈશ્વરના અરૂપ સર્વથી પણ ઉદાત્ત તથા યોગ્ય કંપના આ મતોએ લોકોને શીખવી આપણા લોકો ઈશ્વરને માખાપ, ભાઈમધ,

કે સગાવહાસા તરીકે તથા ન્યાય અને દંડ કરતાં પણ માખાપની પેઠે પ્રીતિ રાખનાર તરીકે માને છે. એ દયાળુ છે, પ્રેમાળ છે, ભક્તોનાં મંકટ નિવારવા દોડી આવે છે, ભક્તો જોડે જમે છે, ખેલે છે, આવી કલ્પના આ સાધુઓએ ઉપદેશમાં તથા તેમના જીવનના અનુભવમાં ડગલે ડગલે બતાવી. પરમાત્માના અહોનિશ સાંનિધ્યના અનુભવથી પ્રાપ્ત થતો ઈશ્વરપ્રેમ આ સાધુઓનાં વ્યવેશમાં રાખદેશખંડે જણાઇ આવે છે.

ઈશ્વરપ્રાપ્તિના અનેક માર્ગો પ્રચારમાં હતા અને હાલ પણ છે. કોઈ યોગાભ્યાસ કરે છે, કોઈ યજ્ઞયાગાદિ કરે છે, કોઈ જપ-જાપ તથા નિયમો પાળે છે, કોઈ જ્ઞાન માર્ગે જાય છે, અને કોઈ ઈશ્વર ઉપર અલંત પ્રેમ રાખી તેની ભક્તિ કરે છે. તેમાં છેવટનો ભક્તિમાર્ગ એ સાધુને મુલ્યભ છે અને તે માર્ગે ઈશ્વર પ્રાપ્તિના અનુભવ જેટલો જલદી અને નિષ્પાલમપણે થાય છે, તેટલો બીજા કોઈ માર્ગે થવો શક્ય નથી. વળી ભક્તિમાર્ગ સ્વીકારનારમાં એક પ્રકારનું વિશ્વક્ષણ ઐક્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા માણુમ કોઈ પણ કામ હળીમળીને કરવાને તૈયાર હોય છે. હર ચોમામામાં ખેતીનું કામ પડ્યું મૂકીને ગણુ પંદરીની યાત્રાએ મહારાષ્ટ્રીય લોકસમૂહ આજ પણ શા માટે જાય છે, એ લક્ષમાં લઇએ, તે ઉપરની હકીકતની મત્સના જણાય છે. ભક્તિ અને જ્ઞાનના યોગથી મન પવિત્ર થતાં પછી પરા-પકાર કરવાને વિલંબ લાગતો નથી. આ જ ભક્તિના જોર ઉપર આ સાધુઓએ લોકોને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા. સંસારના ત્રાસ અને ચિંતાથી છૂટવા સાર એકાંતવાસ સેવવાથી રાષ્ટ્રમાં દુર્બળતા આવે છે. તે મટાડવા સાર સંસારમાં રહીને પરમાર્થ સાધવાનો માર્ગ જ આ સાધુઓએ બતાવ્યો.

એકનાયના સમયના સાધુઓને મુસલમાનો તરફથી વણી હેરાનગતિ લોગવેલી પડેલી. તેથી ‘પ્રભુ અમને આ ત્રાસથી છોડાવ’



એવી તે સાધુઓની માગણી હતી એ કારણથી તેમની ભાષા પણ તેટલી જ લાગણીભરી છે એકનાયનામાં કેટલુંક જ્ઞાનેશ્વરી વનણું હતું, પણ અંચની વૃદ્ધિ કરીને લોકોને સદુપદેશ આપનાર એજ પ્રથમ મુખ્ય સાધુ હતો. એ કેટલેક અરો પાશ્ચાત્ય ધર્મસુધારક લૂથરનો સમ-કાલીન હતો. સ્વધર્મની અવનતિ યથેલી હોવાથી લોકોને નીતિને માગે ચડાવવાની લાગણી એકનાયના વિચારમાં ધણી ખળવાન જણાય છે. લૂથરની પેઠે ઉપદેશ તથા આચાર એ બંનેના મૂળ નાખીને જનસમૂહને નવીન ધર્મ વલણ આપવાનો એકનાયે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે સફળ થયો નહોતો જૂનો મતતંદન થયો નહોતો નવીન વલણ આબુ નહોતો.

સત્તરમાં અને અઠારમાં શતકમાં કવિત્વનો પ્રભાવ વિશેષ છે. મોરારામ, અમરરાય, અનનકવિ, શ્રીધર, મહીપતિ, રામજીશી તથા હાલના ખીજા ધણા કવિઓ આ શાખામાં આવે છે. એ શાખાએ મરાઠી સત્તાનો પૂર્ણ પ્રભાવ જોયેરો, તેમને પારખી સત્તાના ગ્રાસની કટપના પણ નહોતી એટલે તેમની કવિતામાં સાધુત્વ ગૌણ થયું. અગર નીકળી ગયું, અને માત્ર મોકખા કવિત્વની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. મરાઠી ભાષાનું જોરદાર સ્વરૂપ આ વખતે થયું એ ભાષા હવે સુસ્વરૂપ માર્મિક, રાજદરબારને શોભનારી અને ચિત્તાકર્ષક બની વિશેરે કરીને ભાષાને સરકારી બનાવવાનોજ પ્રયત્ન આ વખતમાં થયો. સાધુત્વ સરી જવાથી ધર્મનો વિચાર પણ જતો રહ્યો. રત્ન-રાજ્યના આશ્રમમાં એશ્વઆરામ ભોગવનાના મળવાથી ધર્મસુધારણાનો વિચાર મનમાં આવ્યો નહોતો. પાંચસ્વાને કામળા તથા પેટ ભરવાને માત્ર જે કોળીયા અને એટલુંજ લેવાની જે પૂર્વે સ્થિતિ હતી તે બદલાઈ જતા સ્વરાજ્યને આગ્રે કઈ પણ અડચણ ન રહેવાથી તેમનું લક્ષ એશ્વઆરામ તરફ વળ્યું. હવે સાદા ભોળા અલગોનો ભાવ કોણ પૂછે? નવીન પદ્યરચના, નવીન સારા સારા આખ્યાનો, નવીન પ્રકારના સંગીતયુક્ત તથા સાધનયુક્ત કીર્તનો, અને સાથે સાથે

તમાશાની રેલછેલ ચાલી મુદર તાવનધ પદો, કૃષ્ણમધુર કટાવો. લાવણીઓ, કટકા વગેરે એકથી એક ચડતી રચનાઓ કરી લોકોના મન ખેંચવાનો પ્રયત્ન આ વખતે થયો. રામદાસના વખતના સ્વરાજ્ય, સ્વદેશ, સ્વધર્મ, એ વિષયો લોકો સન્મુખ હતા તે બંધ પડ્યા, કારણ એ વિષયોની દ્રવે જરૂર રહી નહોતી તુકાગમના વખતનું ઈશ્વરનું પણ સાદુ ભોળું સ્વરૂપ જતું રહી એશઆરામી શ્રીમતી હાંને શોભનારૂ અને કીડના નવીન નવીન પ્રકાર કરનારૂ સ્વરૂપ બન્યું. રૂકામા, આઘાત પછી પ્રત્યાઘાત થાય છે એ શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે ધર્મની બાબતમા, સ્વરાજ્યમંરક્ષણની બાબતમા તથા ખીજી દરેક બાબતમા દ્રવે પ્રત્યાઘાત સર થયો. ભતિભેદ, મૂર્તિપૂજન, યજ્ઞયાજ્ઞાદિ કર્મો વગેરે બાબતો પણ પ્રથમના સાધુઓએ નિષેધ કર્યા છતાં કરી લોકોને ગમવા માહી આ રીતે ધર્મની સ્થિતિ પાડી મૂળ ઉપર આવી ગઈ.

### પ્રકરણ ૩ જી.

#### મહારાષ્ટ્રમાંની પૂર્વકાળની ઉચ્ચપાઠલ.

૧. પ્રાચીન રાજવંશોની રાજ્યનીતિ—શાસિવાદનોથી યાદવો મુઢી જે ગાંવરો થયા, તે સર્વનું લક્ષ ઉત્તરોત્તર મગાઓ સાથે મગા જવાનું હતું એટલે તે સર્વનું વિકસિત સ્વરૂપ હાવના મગાઓ છે એ સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર વધતું જઈ યાદવોના વખતમા પૂર્ણ થયું, અને તેજ પુન શિવાજીના વખતથી પ્રાદુર્ભૂત થયું વચમા ત્રણસો વર્ષના મુસવમાની અમવમા એ સ્વરૂપ દમાઈ ગયેલું, પણ વિકૃત થયેલું નહીં કુટુંબકલ્લ, ઉત્કર્ષ અને મ્વનત્રનાની તૃપ્તિ, ખીજા કોઈને તામે ન ગેના ભતે જ ગમે ત્યાં જઈ નસીજ અજમાવવાની દૃષ્ટિ અને અનિવાર્ય અડચણમા પણ વેચ ન મુમાવતું,

વગેરે બાબતોમા મરાઠાઓના વિશેષ લક્ષણુ જેવા શિવાજીના વખત-  
મા કે પેશવાના વખતમા દેખાઈ આવે છે, તેવાજ પહેલાના ચાલુક્યો-  
ના, રાષ્ટ્રકૂટોના ટિંબા ચાદવોના વખતમા અથવા માવળના દેશમુખોમા  
પણ દેખાઈ આવે છે પ્રાચીન લોકોના એ સ્વભાવદોષ તથા ગુણ  
જાને તેમની પછીના મરાઠાઓમા પણ ઉતરેલા છે પહેલા પ્રકરણુ-  
માની પીકેતો મૂકમ દૃષ્ટિથી વાચતા આ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે

વિદ્યા, કળા, ભાષા, અયમગ્રહ, ધર્મ, વ્યાપાર, વગેરે બાબતો-  
મા મહારાષ્ટ્રીઓની હજાર વર્ષમા ઉચ્ચેતર ઉત્ક્રાન્તિ થતી ચાલી  
છે એ ઉત્ક્રાન્તિનુ રમ્ય સ્વરૂપ ચાદવોના સમયમા દેખાય છે રાજ-  
વ્યવહાર શાસ્ત્રની બાબતમા માત્ર આ ઉત્ક્રાન્તિ દેખાતી નથી યુરોપિ-  
યન ઇતિહાસ અને આપણા ઇતિહાસ વચ્ચે આ જ મોટો ફરક છે.  
પરદેસીઓના હુમલાથી રાજ્યનો ખ્યાલ જવાને શા ઉપાયો લેવા,  
અને સમાજનુ મુખ તથા શાંતિ કેમ સાધવા, તે મગધી વિચાર  
પ્રાચીન ગ્રીક તથા રોમન પ્રજાએ અને હાલની યુરોપિયન પ્રજાઓએ  
કરીને એક પ્રકારની રાષ્ટ્રસંવ પદ્ધતિ નિર્માણુ કરી છે યુરોપમા  
જૂદા જૂદા ન્હાના મોટા રાજ્યોના બચાવ માટે દરેક રાજ્ય વચ્ચે  
મમતોલપણુ જાળવવાનુ તત્વ (એલેન્સ ઓફ પાવર) ધીમે ધીમે  
અમલમા આ મુ છે અને રાજ્યોના પરસ્પરના વ્યવહારને નિયમમા  
રાખનારા કાયદાઓ (ઇન્ટર નેશનલ લૉ) તૈયાર થયા છે તેના  
ઉપયોગ જો કે હમેશા જ થાય છે એમ નથી, તોપણ તેવી રાજ-  
વ્યવહાર શાસ્ત્રની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે અને સમસ્ત યુરોપિયન સમાજને  
તેથી ઘણો લાભ થાય છે આ બાબતમા હિંદુસ્તાન અને યુરોપ  
બંનેમા પ્રથમ સરખી સ્થિતિ હતી યુરોપની પેઠે જ હિંદુસ્તાનમા  
અનેક ન્હાના મોટા રાજ્યો હતા અને તેમની વચ્ચે હમેશા ટટા  
બખેડા ચાલુ રહેતા કેાઇ પરાક્રમી મહારાજા થતો, ત્યારે તે બધા  
ઉપર પોતાનો દાવ બેસારતો, અને કેટલોક વખત શાંતિ અપાઈ  
લોકવ્યવહાર સરળતાથી ચાલતો પણ એ સત્તાની ગેરલાજરી થતા

અધો વ્યવહાર પ્રથમ મુજબ ઇન્દ્રલિંગ થઈ જતો. પુલકેશી, હુય, હોજ, વિક્રમાદિત્ય, સિંધણ, ચાદવ વગેરે રાજાઓ મહાપરાક્રમી થયા, તેમના વખતમાં વિદ્યાકળાની આજ્ઞાદી થઈ, પણ ન્દાનાં મોટા જુદાં જુદાં રાજ્યોનો પરસ્પર વ્યવહાર નિયમમાં લાવવાની કલ્પના તેમાંના કોઈના પણ મનમાં આવેલી દેખાતી નથી. જે હિમાલયે “ચતુર્વર્ગ ચિન્તામણી” નામનો ધર્મગ્રંથ લખ્યો, તેને રાજ્યનીતિનો આ પ્રથમ ઉદ્દેશવો કંઈ મુશ્કેલ નહોતો. રાજાએ અથવા તેમના મહાદેવોએ તે વખતે આ પ્રયત્ન ક્યોં હોત, તો પરચકના સમયે તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ થયો જ હોત. ઉત્તર મરાઠી રાજ્યના વખત માં પણ આ જ સ્થિતિ જણાય છે.

૨ ચારે વર્ણોનાં કામો વહેંચાયાં, એ પણ આ દેશમાં રાજ્યનીતિ શાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ ન થવાનું એક કારણ છે. દ્વિતીયો સમજ્યા કે લગ્ન અને પ્રગપાસન કરવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે. જેણે લગ્નપ્રસારક્રમ કર્યું નહોતું, તેને પોતાનું જીવન વ્યર્થ લાગ્યું. આવી સમજ સાર્વાત્રિક થવાથી ઘણા રાજાઓ કારણ વગર કેવળ વિજયક્ષાત્રસાથી લગ્નપ્રસાર કરતા. “અમોઘવર્ષ”, “જગત્તુંગ”, “નિરુપમ”, “પ્રતાપચક્રવર્તી” વગેરે ગ્રંથનાં નામો તેમણે ધારણ કરેલાં. એ ઉપરથી પણ ઉપજી જણાવેલું અનુમાન ખરું દે છે. મોહું નામ મેળવવું એટલે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ખીજી રાજાઓને માંડલિક બનાવવા. પૂર્વકાળમાં જે જે પરાક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા તેમણે ઘણાંએ લોકોપયોગી કામો કર્યા હશે, પરંતુ ખીજી રાજાને માંડલિક બનાવવામાં મોહું ભૂપણ માનતા. રાજવ્યવહારશાસ્ત્ર નિર્માણ કરીને પોતાના કર્તવ્યની મર્યાદા પોતાની મેળે જ મંકુચિત કરવાનું કોઈને ગમતું નહોતું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સંઘસક્તિ ઉત્પન્ન થઈ નહીં, અને સિકંદર, મહમંદ ગોરી અને અસ્લાઉદ્દીન ખીલજી આગળ આ દેશના રાજાઓ પરાક્રમી હોવા છતાં હારી ગયા. આગળના મરાઠી રાજ્યમાં પણ આજ સ્થિતિ હતી.

સન ૭૧૧ માં મહામદ કાઠિમે સિંધ તાત જીત્યો, તે વખતે કનોજ અને ભિનમાળના રજપૂત ગણઓએ ઐશ્ય કરી મુસલમાનોને સિંધમાંથી તાજી કાઢવા માટે સૌ પચાસ વડા એક સરખો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પ્રયત્નને દક્ષિણના રાષ્ટ્રદૂત રાજ્યે મહાથ આપી નહીં, એટલું જ નહીં પણ ઉપરી તેમણે મુસલમાનો સાથે દોસ્તી કરી આરબ વ્યાપારીઓ તથા પ્રવાસીઓ એક માથ સૌ પચાસ વર્ષો મુધી રાષ્ટ્રદૂત રાજ્યમાં આવતા તેમણે એ ગળ્યના વર્ણનો પણ લખેલા છે એ વર્ણનો ઉપરથી તે વખતે રાષ્ટ્રદૂતોનું રાજ્ય ધણુ આનાદ હતું એમ જણાય છે આરબ વેકો આ રાજ્યોને બધારા (વર્તમાન ઉપરથી) જોતા

મધ્યકાલિનો મુહો જવા દઈએ, તો ધણુ ભાગે દરેક રાજ્યને ત્રિપ્રતાની અને કાર્તિની હોશ હોઈ, શાસ્ત્રમાં જણાવેલા રાજના કર્તવ્યો કરવા તેઓ સદા તત્પર હતા લોકહિત માટે આપણુ જીવન છે, અને આપણુ પરાક્રમ તથા આપણુ દ્વ્ય લોકહિતાચેજ વાપરવું જોઈએ, એવી તેમની ભાવના હતી એ બધા ધણુ ઉદાર અને ધાર્મિક હતા ‘સસાશ્રય,’ ‘પૃથ્વીવલ્લભ,’ ‘પ્રભૂતવર્ધ,’ ‘સમસ્ત જીવનાશ્રય,’ વગેરે તેમને લગાડાતા વિશેષણો તેમની કર્તવ્યપરાયણતા સૂચવે છે આદ્યો-ને તથા દેવસમાનેને આપેલા દાનોના અસખ્ય તામ્રનેપો મળી આવ્યા છે તે સિવાય મદિરો, ગુફાઓ, કિલ્લાઓ, તળાવો, વગેરે તેમના અનેક લોકોપયોગી કામો પણ અઘાપિ જીવત છે ગ્રિસ્દહણુ ‘વિક્રમાદ દેવચરિત’, વિરાનેશ્વરની ‘મિતાક્ષગ’ અને જ્ઞાનદેવની ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ વગેરે ગ્રન્થો ઉપરથી તે વખતના ગણઓ વિદ્યાને ઘણું આશ્રય આપતા તે પણ જણાઈ આવે છે ધણુ રાજ્યોને સંસ્કૃત ભાષા ધરૂં સારી આવડતી હતી આદ્યો ધણુ ભાગે યજ્ઞયાગમાં અને ગ્રથયેષ્વનમાં નિમગ્ન રહેતા ઉત્તરોત્તર તેઓ રાજ્ય-ચલારમાં, યુદ્ધમાં અને બીજાં ધધાઓમાં પડવા લાગ્યા ગામપચાસતની વ્યવસ્થા સર્વત્ર ચાલુ હતી, અને પરચક આવે કે દેશમાં લડાઈ ચાલે, ત્યારે પણ આ ગામ-

પચાવતોને લીધે સમાજનો જવદાર સરળતાથી ચાલતો. આગળના મરાઠી રાજ્યની સ્થિતિ સાથે પણ એ સ્થિતિ સરખાવી શકાશે.

૨. મરાઠા કુટુંબોની ઉત્પત્તિ—પહેલા પ્રકરણમાં પ્રાચીન રાજ્ય શેની દૃષ્ટિકત આપેલી છે, તે ઉપરથી હાલના મરાઠા કુટુંબોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું અનુમાન કરી શકાશે. ઉત્તરમાંથી આર્યોના જૂદા જૂદા કુટુંબો જૂદે જૂદે વળતે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા, અને તેઓ જૂદા જૂદા ભાગોમાં વચ્ચા એ ભાગોને તેમણે નવા નામો આપ્યા અને ત્યાં પોતાના આચાર વિચાર ચાલુ કર્યા. પછી તેમણે અનેક નહાના મોટા રાજ્યો સ્થાપન કર્યા. તેમાંના કેટલાક રાજ્યો ધણા આબાદ થયા. કેટલાક માડલિક બન્યા અને કેટલાંકને રાજ્યપદ મળ્યું જ નહીં તેઓ મોટા રાજ્યને આગ્રપે ચોડું ધણુ વતન મેળવીને જ રહ્યા. આ બધા કુટુંબોને એકમેક સાથે તથા ઉત્તરના કુટુંબો સાથે શરીરસંબંધ થતો હતો. પરાભવ પામેલા કુટુંબની કન્યાનું લગ્ન ધણે ભાગે વિજયી કુટુંબના પુરુષ સાથે થતું આવુચ્ચ, રાષ્ટ્રકૂટ, લોજ, રુદા, રાષ્ટ્રિક, મૌર્ય, કદબ, સેન્દ્રક, શિલાહાર, ચાદવ, હોપસલ, વગેરે કેટલાક વંશોના ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષ મળે છે. આ બધા કોઈ પણ કારણથી દક્ષિણમાં આવ્યા અને તેમની શાખા ઠેકઠેકાણે પસરી તથા તે શાખાઓમાંથી હાલના મરાઠાના વંશો બન્યા એમ જણાય છે. આ સિવાય પણ ખીજા ધણા વંશો મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા હશે, પણ હાલના વિસ્તૃત જનસંઘમાં એ બધા વંશોના મિશ્રણનું પૃથક્કરણ કરવું અને તેમનું મૂળ શોધવું એ ધણું વિષ્ટ છે. આર્યલોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા કે તરત જ ત્યાંના મૂળ વતની દ્રાવિડ વગેરે લોકો સાથે તેમનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. દક્ષિણમાં આવ્યા પછી તે મિશ્રણ વધતું ચાલ્યું. મહારાષ્ટ્રમાંનો પહેલો જ રાજ્યવંશ આન્ધ્રોનો હતો. તેજ 'શાલિવાહન' કહેવાયો વળત જતા તેનો સંબંધ પણ ખીજા કુટુંબો જોડે થયો એ મિશ્રણમાં મૂળના આર્યોનું પ્રમાણ કેટલું છે તે ભાષા, આચાર અને શરીરરચના વગેરે બાબતો ઉપરથી

જાણી શકાય આર્યોની ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા તેઓ ગમે ત્યાં ગયા તોપણ ચાલુ રહી કોઈ પણ જગ્યાએ નરીન વસાહત થઇ કે ત્યાં તેમની એ વર્ણવ્યવસ્થા ચાલુ થતી ચક્રવર્તી અને સૂર્યવર્તી કુટુંબોનો ભેદ વેદકાળથી ચાલુજ છે હાલની અટકો કોઈ પણ એક જ કારણથી પડેલી નથી કોઈ પગખી વ્યક્તિ ઉપરથી, કોઈ જૂના નામના અપભ્રંશ ઉપરથી, કોઈ ધંધા ઉપરથી, કોઈ અલૌકિક કામો ઉપરથી અને કોઈ ગામો ઉપરથી, વગેરે અનેક કારણો ઉપરથી હાલની ક્ષત્રિયોની તેમજ બીજી જાતિઓની અટકો પડેલી છે એમ જણાય છે જૂના ગિવાળે કાયમ ગણવાની આપણી પમળ વૃત્તિ હોવાથી, અને વિનાહ વગેરે પ્રસંગોમાં આપણા રીતરિવાજો આપણે છોડતા ન હોવાથી, અતિ તથા વશ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત ગિવાળો ઉપરથી ઓળખાઈ આવે છે શિવાજીએ ગત્ય સ્થાપન કર્યું, તે વખતે કોઠણમાં તથા ઘાટ ઉપરના પ્રદેશોમાં ઢેકઢેલાણે અનેક ક્ષત્રિય કુટુંબો વસતા હતા. એ કુટુંબો ક્ષત્રિયોના હતા તેઓ ખેતીના ધંધામાં પડી ગયેલા હોવાથી તેમને હલકી જાતિના ગણી ન શકાય.

એમ કહેવામાં આવે છે કે ભોસલેનો વંશ ઉદેપુરના કુટુંબ પૈકી નથી, પણ તેના આધારજૂત કારણો કોઈ આપતું નથી મૈર્યા, ભોજ, ચાલુક્ય, યાદવ વગેરે ઘણા વંશો ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં આવ્યા, અને તેજ પ્રમાણે દક્ષિણનાં ઘણા કુટુંબો કારણપરત્વે ઉત્તરમાં કાયમ જઈને રહ્યા જણાય છે કૃત્તણના નિંબાજકર એ ધારના પરમાર હતા આ વ્યવહાર જ્યારે સેંકડો નહોં પણ હજારો વર્ષથી ચાલુ છે, ત્યારે ઉદેપુરની શાખા દક્ષિણમાં ન આવી હોય એમ શા ઉપરથી કહી શકાય? એકલા ચાલુક્ય અને યાદવના કેટલાએ વંશો ઢેકઢેલાણે પસર્થા ભોંસલે પોતાની ઉત્પત્તિ ઉદેપુરની શાખા સાથે માને છે નિંબાજકર અને યાદવોએ તેમની જોડે શરીરસંબંધ જોડેલો હતો વંશોની મિશ્રતા કરવા માટે ઘણો અભાવ હોવા છતાં જ્યારે ભોસલેના સંબંધમાં સર્વની અને ખાસ કરીને તેમની પોતાની

ત્રણસો વર્ષથી એવી માન્યતા છે, અને બધી જગ્ગે તથા દસ્તા-  
વેને પણ તેની સાક્ષી આપે છે, ત્યારે તે હકીકતને પ્રજા પુરાવા  
સિવાય ખોટી ગણી શકાય નહીં. ઉત્તરનાં રજપૂત વંશોની ઉત્પત્તિ  
પણ દક્ષિણનાં આ વંશોના જેવી જ મિશ્ર છે.

ખ્રીસ્ત જાતિઓને પોતાની અંદર ભેળવી દેવાની વિશ્વશાસ્ત્ર  
શક્તિ પ્રાપ્તિન આપેલા હતી. જે જે ઠેકાણે તેઓ ગયા, તે તે  
ઠેકાણાના મૂળના લોકોને તેઓ પોતાનામાં ભેળવતા ગયા, અને તેમ-  
નામાં પોતાની સંસ્કૃતિ તથા ચાર વર્ણો વગેરે દાખલ કર્યા. શક,  
ધ્રુવી, હૂણ વગેરે અનેક જાતિના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, પણ  
તે બધા કાળાંતરે અહીંના સમાજમાં ન જળાય તેવી રીતે ભળી  
ગયા. શક વગેરે લોકોએ પરદેશમાંથી અહીં આવીને રાજ્યો સ્થાપ્યા.  
તેમનો અંતર્ભાવ થોડા જ વખતમાં આપણા સમાજમાં થવા માંડ્યો.  
પાંચમા તથા છઠ્ઠા શતકમાં જંગલી લોકોનાં અનેક ટોળા આ દેશમાં  
ધુસ્યા, તેને સેળભેળ રજપૂતોમાં થયો. ‘પરિહાર’ નામનો જે  
એક રજપૂતનો વર્ગ છે તે આવી જ રીતે ઉભો થયેલો છે. તે પૈકી  
જેમણે રાજ્યો સ્થાપ્યા તે રજપૂત બન્યા, અને બાકીના લોકો  
‘ગુજર’ કહેવાયા. તે ઉપરથી તેમના પ્રાંતનું નામ ‘ગુજરાત’ પડ્યું.  
ગોંડ, ભાર, ખર્જાર વગેરે કેટલીક મૂળની જાતિઓ હતી, તેમણે  
આપ સંસ્કૃતિ મેળવી તથા રાજ્ય મેળવ્યું, એટલે તેઓ ચંડેલ,  
રાઠોડ, અને ગઢવાર નામના રજપૂતો કહેવાયા. પછી તેઓએ  
પોતાના વંશની મહત્તા વધારવા પોતાની વંશાવળીને ચંદ્રમુખવંશ  
સુધી મેળવી દીધી.

આવો જ પ્રકાર દક્ષિણમાં પણ બન્યો. માત્ર દક્ષિણમાં બહાર-  
ના લોકો બહુ ન આવ્યા, પણ ઉત્તર તરફના જ લોકો આવ્યા,  
અને તેમની જ સાથે દક્ષિણના મૂળના લોકો ભેળાયા. આ ઉપરથી  
એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે રજપૂતો જ અસલ ક્ષત્રિયો, અને  
બાકીના તથા એાછી ચોખ્ખતાવાળા એમ કહેવાને ઇતિહાસનો



આધાર બિલકુલ નથી. ઉચ્ચરું એ હકીકત આર્યોના મૂળ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. જાતિસંઘ વધારવા તરફ જે મૂળના આર્યોની પ્રવૃત્તિ હોત, તેા હિંદુ પ્રજા અને હિંદુ ધર્મ આટલો લાભો વખત હયાત જ રહ્યા ન હોત.

૩. મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ—મરાઠી ભાષા કયારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તેનો વિચાર કરતા ઘણા પ્રાચીનકાળ સુધી જવું પડે તેમ છે. ઈ સ. પૂર્વે ૮૦૦ પછી અને ૫૦૦ ની અંદર મહારાષ્ટ્રમાં આર્યોનો વસવાટ થયો એજ વખતમાં ગૌતમબુદ્ધનો અવતાર થયો. ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી નહીં, અને તેથી જ બધા લોકોને સમજાય તેની પાલી ભાષામાં તેણે પોતાનો ઉપદેશ કર્યો. વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે કે બુદ્ધધર્મના આ ધોરણથી જ દેશી ભાષાઓ પ્રાદ યદ્ય. બુદ્ધ પછી આશરે એક હજાર વર્ષ સુધી પાલી ભાષા મગધ દેશમાં ચાલુ હતી અને બીજા દેશોમાં પ્રાકૃતભાષા ચાલુ હતી. પાલી ભાષાનો ઉત્તમ નમૂનો અશોકના વખતમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ ના સુમારમાં જેવામાં આવે છે. અશોકે નિશ્ચિત કરેલું 'બુદ્ધધર્મ'નું પુસ્તક આ વખતનું છે. મિલિંદ પ્રશ્ન નામે બીજો એક પાલી ભાષાનો સારો અંશ છે, તે ઇ.સ. પૂર્વે હોદ્દસો વર્ષ ઉપરનો હશે. સંસ્કૃત ઉપરથી દેશભેદે થોડા થોડા ફેરફાર સાથે પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ ફરક કાળભેદના પરિણામે નહીં, પણ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના લોકોની ભાષા બોલી મરુતિના લોકો બોલવા જતા પડ્યો. પ્રાકૃત એટલે સામાન્ય વર્ગની ભાષા એ ભાષાની સંખ્યા માટે મતભેદ છે. તેપણ મહારાષ્ટ્રી, સૌરાષ્ટ્રી, માગધી અને પૈશાચી એ ચાર મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ હતી. તેના વ્યાકરણ પણ થયેલા છે જે ભાષાનું અત્યુત્તમ વ્યાકરણ થયું, એટલે તે ભાષા પૂર્ણવસ્થા પામી ગણાય. આવા વ્યાકરણને લીધે લેખકોના મનસ્વી તરંગ ઉપર અંકુશ પડે છે, અને એ ભાષા પંજી ધણે અંશે વધતી નથી. આવી જ હાલના પ્રાકૃત ભાષાઓની યદ્ય. વરરુચિએ પ્રાકૃત ભાષાઓનું 'પ્રાકૃત પ્રકાશ' નામે વ્યાકરણ

લખ્યું. એ વસ્તુ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સતકમાં થયો. ઉપર જણાવેલી ચાર ભાષા પૈકી મહારાષ્ટ્રી ભાષા વિશેષ મુદ્દરેલી અને વિસ્તૃત હતી, તેથી તેનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં અને મહારાષ્ટ્ર બહાર ગુજરાત તથા માળવા પ્રાંતમાં પણ થયો હતો. શૌરસેની મથુરા તરફ, અને પૈશાચી સિંધ, પંચજ તથા કારિમરમાં વ્યાપ્ત હતી. માગધીનો વિસ્તાર પૂર્વ બાજુમાં હતો. આ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી હાલની ભાષાઓ નીકળી. મહારાષ્ટ્રીમાંથી મરાઠી, શૌરસેનીમાંથી વ્રજભાષા તથા દિંદી, માગધીમાંથી બંગાળી અને પૈશાચીમાંથી કારિમરી, મુક્તાની તથા સિંધી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ.

મહારાષ્ટ્રી ભાષા ઈ. સ. ૬૦૦ મુઘી મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસક્ત વપરાતી હતી અને ઘણી વૃદ્ધિ પામેલી હતી. સાંના મેકો મૂળથી હોંશિયાર તથા વિદ્યાસંપન્ન હોવાથી એ ભાષાનો ઉત્કર્ષ વિશેષ થયેલો. લોકસ્વભાવ હમેશાં ભાષામાં ઉતરે છે. એ સત્ય ધ્યાનમાં રાખતાં મરાઠી ભાષા તથા મરાઠી પ્રજા વચ્ચેનો પરસ્પર આધાર ધ્યાનમાં આવશે. મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં અંચરચના પણ ઘણી થઈ છે. ઈ.સ. ના પહેલા સતકમાં શાલિવાહન નામે રાજાએ ‘સમશતી’ નામનો ગ્રંથ આપ્યો હતો. તે ગ્રંથ માટે અનેક પ્રાચીન વિદ્વાનોએ આદર જતાવેલો છે. ‘સેતુબંધ’ નામનું એક કાવ્ય કાલિદાસે લખેલું છે તથા શાલિવાહનના સમયમાં ગુણાદય નામનો પ્રધાન હતો તેણે પૈશાચી ભાષામાં ‘બૃહતકથા’ નામનો પ્રચંડ ગ્રંથ લખ્યો છે. તે મૂળ ગ્રંથ હાલ મળતો નથી, પણ તેનાં સંસ્કૃત, તામીલ વગેરે ભાષાનાં ભાષાંતરો મળે છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં કદ પ્રાકૃત ભાષા કથા પાત્રને આપવી એ માટે નિયમો દિવા છે. પ્રાકૃતભાષાઓમાં પ્રાંતિક રાજ્યો લગીને અપભ્રંશ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. આવી અપભ્રંશ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ દંડી પદ્મીના ગ્રંથોમાં મળે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઈ.સ. ના છઠ્ઠા સતકથી પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ થઈને હાલની ભાષાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી.

૪મ ૧૦૦૦ પત્રીના મરાઠી ગદ્ય લેખો અને ૪ સ ૧૧૦૦ પત્રીના મગડી પદ્ય લેખો મળ્યા આવે છે જ્ઞાનેશ્વરની પૂર્વે આશરે સો વર્ષ પહેલાં 'શકુનવતી' નામે લેખ ગૌરખનાથે લખેલો મળ્યો છે તે પહેલાના માનસાવેના કેટલાક જૂના લેખો મળ્યા આવેલા છે, પણ તે યુગ્મવિપિમા લખેલા છે એમ જણાય છે કે ૪ સ ૬૦૦ થી ૬૦૦ સુધી મરાઠી ભાષા ઘડાતી હતી એ વખતના લેખો અર્ધાપર્ધા મગડી અને અપભ્રંશ મસ્કૃત ભાષાના છે હાલ એ લેખો શાધી જાવનાનો પ્રયાસ આવે છે જૂની મરાઠી ભાષા સમજવાને પ્રાકૃત ભાષાઓની માહિતી જોઈએ એવાજરી જૈનોની ભાષા મહારાષ્ટ્રી હોવાથી એ પદિતોએ તેનો અભ્યાસ હાલમાં રાખ્યો હોમચદ્રે પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખ્યું છે, તે ઘણું ડિમતી છે હોમચદ્રે ભાષાનો કોશ કર્યો છે તેની સાથે પ્રાકૃત ભાષાઓમા જે દેલી સમ્પ્રદાય છે તેના પણ કોશ કર્યો છે તેના એ ત્રયે પ્રાકૃત ભાષા શીખવા માટે ઘણું ઉપયોગી છે. મગડી ભાષાને સમ્પ્રદાય ભાષાનો આધાર હોમચદ્રે દત્તો અને છે તેને પશ્ચિમે આર્યોની બધી સંસ્કૃતિ મરાઠીમા ઉતરી છે વગર એ અને હોમચદ્રની વચગાળેના વખતમા પ્રાકૃત ભાષાના કોઈ અથવારો થયા જણાતા નથી ઉચ્ચારની નિર્બળતા તથા, નવીન રૂપો વધારી, તથા સંસ્કૃત શબ્દોની ઘટતી સદાચતા લઈ મહારાષ્ટ્રમા મરાઠી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ વિદ્યતા અને શુદ્ધિમતાને અનુરૂપ ભાષા મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ બનાવી પ્રાકૃત ભાષાઓને જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મનો આશ્રય હતો ત્યાં સુધી તે ભાષાઓ રહી, પણ ધીમે ધીમે તે ધર્મોનું જોર ઘટતું ગયું અને લોકોને પૂર્વના વૈદિક ધર્મનું અભિમાન થઈ આવ્યું, તેની જ સાથે સમ્પ્રદાય ભાષા માટે પણ અભિમાન જાયું. આ અભિમાનથી મહારાષ્ટ્રી ભાષા પાછળ પડી અને મરાઠી ભાષા જોરથી આગળ આવી તેરમા શતકમા જ્ઞાનેશ્વરના અપ્રિતમ ત્રયેએ મરાઠીનું ગૌરવ એકદમ વધાર્યું ભાષાને કવિના આશ્રયની અતિશય જરૂર હોય જ્ઞાનેશ્વરનું મહત્ત્વ મરાઠી ભાષા

જન ત દર્શી તથા મુખી અચળ રહેતે મગીનું જોરદાર સ્વરૂપ જાને શરીરમાં જણાઈ આવે છે જ્ઞાનેશ્વર પછી ત્રણમો વર્ષે મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય નષ્ટ થયું, તે સમયમાં સરકાર દરબારમાં જો કે મરાઠીનું મહત્ત્વ હતું નહીં, તથાપિ તેનું સ્વરૂપ બહુ બદલાયું નહીં અને તેની નૈસર્ગિક વૃદ્ધિ પણ અમ્કી નહીં અનેક સાધુસતો તેના પક્ષમાં હતા મહાલિંગદાસ, એકનાથ, સરસ્વતી ગંગાધર, વિષ્ણુદાસ નામા, તુકારામ વગેરે અથકારેએ મુસલમાની ગત્યમાં પણ તેનું ધણું પ્રેમથી પાવન કર્યું સત્તમ શતકમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપન થતાં બાપાનો પણ ઉત્સર્ગ થયો અને મુકતેશ્વર, વામન તથા પછીથી શ્રીધર, મારોપત વગેરે કવિઓએ મરાઠી બાપાને ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચાડી છત્રપતિના કુટુંબમાં કે પેશવાના કુટુંબમાં વિદ્યાભ્યાસગી પુરુષ કેઈ થયો નહીં અને લકાષ્ટની ધમાધમીમાં તેમને અવકાશ પણ મળ્યો નહીં-માત્ર શિવાજી એમાં અપવાદ છે સામાન્ય રીતે એમ જણાય છે કે મગી બાપાની વૃદ્ધિ મરાઠી ગત્ય અને મરાઠી પ્રજાની સમરૂપ છે

જ્ઞાનેશ્વરના વખતમાં મગી પ્રજા બાપ્યાવસ્થામાં કે જગતી અવસ્થામાં નહીં, પણ પ્રૌઢાવસ્થામાં હતી તે જ સમયમાં હિંમદિ, ઘોષદેવ વગેરે વિદ્વાનો થયા અને તેની પહેલાં સો બે વર્ષ અગાઉ ભાસ્કરનાથ થયા આવા વિદ્વાનો જે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયા તે પ્રજાને જગતી કે બાપ્યાવસ્થાની ગણી શકાય નહીં. એથી ઉપર તે પ્રૌઢાવસ્થામાં જ હતી ફરક એટલો જ કે સ્ત્રી શદ્દાદિકાને મસ્કૃત ભાષા સમજતી ન હોવાથી જ્ઞાનેશ્વરે મુદ્દામ તેવાને માટે મરાઠીમાં અથ લખ્યા જ્ઞાનેશ્વરની પહેલાં નિવૃત્તિ, મુકુટગજ તથા સદેવ ભાગી એ પણ મરાઠીમાં અથગ્યના કરી છે અને તે રીતે કેળવણી મગીભાષામાં જ્ઞાનેશ્વરે લખેલું છે અર્થાત્ તે વખતે મગીભાષાની બાપ્યાવસ્થા નહોતી જ.

૪. મોઢી લિપિની ઉત્પત્તિ—મુસલમાનોના આગમન સુધી.

મહારાષ્ટ્રમાં કાગળની માહિતી નહોતી તે પહેલા બધા લેખો શિવા, તામ્રપટ, ભોજપત્ર, તાડપત્ર કે વસ્ત્ર ઉપર લખવામાં આવતા શિવા કે તામ્રપટ પર અક્ષરો કાતરાવવા પડતા દાનલેખો એ રીતે કાતરાવેલા છે પોથીઓ, કાગળો વગેરે તાડપત્રો ઉપર લખાતા તાડ પત્રોના ઉલ્લેખ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’માં છે તે ઉપર લખેલું બૂસી ચકાતું નથી તે બૂસવાને હરતાલનો લેખ લગાડતા “જ્ઞાનેશ્વરી”માં “કાગળ” શબ્દ કાંઈ જગ્યાએ આવ્યો નથી પણ લાકડાની પાત્રી એવો શબ્દ આવેલો છે કાગળ બનાવવાની કળા મુસલમાનોને વિદિત હતી હિંમદ્રિના પહેલા સો પચાસ વર્ષ અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું સિધણુ યાદવે માળવા વગેરે પ્રાંત જીત્યા ત્યારે તેને મુસલમાનોની ઓળખાણ થઈ, અને ત્યારથીજ મહારાષ્ટ્રમાં કાગળનું નામ જણાયું હોવું જોઈએ મુકુદરાજનો “વિવેકસિંધુ” નામે ગ્રંથ મૂળ કાગળ પર લખેલો જોગાઈની અબામાં છે તે ઉપરથી મુકુદરાજ તથા જ્ઞાનેશ્વરના વખતમાં કાગળનો ઉપયોગ થોડો થોડો પણ લોકો ડરવા માડ્યા હતા એમ જણાય છે

લખાણથી રાજ્યનો તેમજ ખાનગી વ્યવહાર ઘણો સુલભ અને વ્યવસ્થિત થાય છે તે હિંમદ્રિને તે વખતે જ જણાયું લખવાનું મુખ્ય સાધન કાગળ તે હજી સહેજ જણાયું હતું તેથી ઉતાવળે તથા ચાલચલાઉ લખવાની લિપિ શોધી કાઢવા તરફ તેનું વલણ થયું જણાય છે ‘ચતુર્ગ’ ચિંતામણી’ જેવો સંસ્કૃત ગ્રંથ બાળમોઢ લિપિમાં લખવામાં કેટલો શ્રમ પડે છે તે તેના જણનામાં હતું જ તેથી ફારસી ના ‘શિકસ્તા’ પ્રમાણે બાળમોઢ અક્ષરો એક પછી એક જોડીને વચમાં કલમ ઉપાડ્યા સિવાય લખવાની સવડ તેણે કાઢી જણાય છે દુગ્ધ, દીર્ઘ, અનુસ્વાર, વગેરેની હમેશના વ્યવહારમાં ખડું જરૂર નહોતું આ રીતે બાળમોઢ અક્ષરો જોડીને ઉતાવળે લખવાની પદ્ધતિ તેણે શરૂ કરી અને તે પછી ધીમે ધીમે અમલમાં આવી તે માટે

બાળભોધ અક્ષરો જરૂરના ફરફાર પણ તેણે કર્યા તે નિષિનો ઉપયોગ અને ફેલાવો પછીથી પુષ્કળ વધી પડ્યો.

બાળભોધ અક્ષરો 'મોઢીને' એટલે એક બીજાને લગાડીને લખવાની પદ્ધતિ ઉપરથી આ નિષિનું નામ "મોઢી" પડ્યું એમ કહે છે તે બધમેસતુ નથી 'મૌર્યો' એ શબ્દ ઉપરથી એ નામ પડેલું હોવું જોઈએ. મૌર્યો નિષિ આ પ્રમાણે જ ઉતાવળે લખના માટે હતી અને તે પરથી હિંમાદ્રિએ અથવા લોકોએ આ નિષિને તે નામ આપેલું હોવું જોઈએ. ટેલક તે પરથી એવું અનુમાન કરે છે કે 'મૌર્ય' (અશોક)ના વખતથી આ નિષિ પ્રચલિત હતી પરંતુ તે અનુમાન પણ બગબગ લાગતું નથી એમ હોત તો તેમાં લખેના ફાર્ડ પણ લેખો મળી આવત વળી તાડપત્ર જેવા ઉપર લખના માટે મોઢી નિષિ ઉપયોગી રહ્યું નથી, એટલે તે નિષિ ફરફારી નિષિ અને લાગણીના આગમન પછી ગ્યાયેની હોની જોઈએ.

મોઢીના લેખો મન ૧૪૧૬ ની પહેલાના એટલે હિંમાદ્રિ પછીના સો વર્ષના અઘાપિ મળી આવ્યા નથી આગલમાં એવા લેખો થા. જ થતા હોય અને નવીન નિષિનો ફેલાવો લેખમાં થતા પણ ઘણા કાળ લાગે છ મ ૧૪૧૬ પછીના કાળગણતોના મોઢી અક્ષરો મારે મેળની જોઈએ તો બાળભોધ ઉપરથી એ કેમ બનાવેલા છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે બાળભોધ અક્ષરો દ્વારા ઉપાડ્યા વિના ચાતુકનમે લખીએ એટલે મોઢી અક્ષરો બને છે.

૫. મુસલમાની રાજ્યની મગઢી લાપા ઉપર અસર—  
જ્ઞાનેશ્વરની લારા શુદ્ધ નિર્માણ મરાઈ છે તેમાં ફારસી શબ્દો બિનકુલ નથી તે પછીથી જ્યાં જ્યાં મુસલમાની ગળ્ય સ્થાપન થયું ત્યાં ત્યાં ફારસી શબ્દો ખાસ કરીને રાજકીય સ્વરૂપના શબ્દોનો ઉમેરો થતો આવ્યો છે જ્યાં મુસલમાની ગળ્ય સ્થાપાયું નહીં તેના ખૂણાઓ-કોઠણ વગેરે પ્રાંતોમાં તેવા શબ્દોનો ઉમેરો જલદી ન થયો.

કોકણના સાર્વત રાજ્યના વખતનો સન ૧૩૯૭ નો એક પત્ર જોતાં તેમા શુદ્ધ મરાઠી ભાષા છે સન ૧૪૧૬, ૧૪૭૧, ૧૪૮૫, વગેરે સાલના કાગળો તપાસતા તેમા ઘણા જ ફારસી શબ્દો જણાઈ આવે છે. એટલે આરંભના સો દોઢસો વર્ષમા જ ફારસી શબ્દો ઘણા વધી ગયા સામાન્ય લોકોના બોલવા તથા લખવામા પણ એવા શબ્દો અજાણતા ધુસી ગયા ફારસી પ્રયોગો અને રચના પણ મરાઠીમા આવ્યા. સન ૧૫૪૧ તથા ૧૫૫૮ ના બે કાગળો તપાસતા તેમા અર્ધોઅર્ધ શબ્દો ફારસી છે એકનાથના એક લેખ (સન ૧૫૬૦ નો) મા ત્રણ ચતુર્થાશ ઉપર ફારસી શબ્દો છે પછીના વર્ષોમા ધીમે ધીમે ફારસી શબ્દોનું મિશ્રણ વધતુ ગયું. લખવામા ખીજી ભાષાના શબ્દો દેટકા વપરાય તે લખનારની શક્તિ અને પૂર્વ સંસ્કાર ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ મુસલમાની રાજ્યના વખતમા મરાઠી ભાષા ઉપર તેની ઘણી અસર થઈ અને તે અસર શિવાજીનું રાજ્ય સ્થપાતા એાછી થતી ગઈ એ નિવવાદ જણાય છે મુસલમાનો રાજ્ય વખતે ફારસી ભાષાના શબ્દો આવ્યા, એટલું જ નહીં પણ મરાઠી ભાષાનું સ્વરૂપ પણ ફારસી જેવું થયું. શિવાજીએ રાજ્યવ્યવહારકેશ વગેરે સાધનોથી ભાષાને સંસ્કૃત વલણ આપ્યું, અને રાજદ્વારી કામકાજ માટેના શબ્દો સંસ્કૃત રૂપના બનાવ્યા. શિવાજીએ શરૂ કરેલી આ પદ્ધતિ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ, અને પેશવાના વખતમા પત્થક મુસલમાનો સાથેના પત્રવ્યવહારમા પણ બદલના ફારસી શબ્દો વપરાતા નહોતા અર્થાત્ સન ૧૩૧૮ થી ૧૬૫૬ સુધી આશરે ૩૩૮ વર્ષ ફારસીનું દબાણ મરાઠી ઉપર હતું. ભાષાની આ વત્તીએાછી અમર સંબંધે પણ મોઘમ અનુમાન કાઢી શકાય

મરાઠાઓની સંસ્કૃતિ ઉગ્ય હોવાથી તેમને મુસલમાનો પાસેથી શાખવા યોગ્ય કાંઈ લાગ્યું નહીં. રાજદ્વારની કામમા માત્ર તેમની ફારસી ભાષા વપરાવા લાગી. પહેલા પાંચ પચાસ વર્ષો સુધી મુસલમાનોની ખાતરી કે સરકારી નોકરી કરવા હિંદુઓ આવના

નહોતા. દેશમાં બંદોબસ્ત રાખવો અને કર વસુલ કરવો એ બે મુખ્ય કામો મુસલમાનોને કરવાનાં હતાં. પોતાની જનત વધારવાને હિંદુ લોકોને વટલાવીને મુસલમાન કરવાનો ઉદ્દેશ તેમણે રાખ્યો તેટલો કમો, અને તેના પરિણામે નીચલા વર્ગનાં ઘણા માણસો મુસલમાન થયાં. નોકરોની જેમ પડવા માઠી ત્યારે વેઠના રિવાજ તેમણે શરૂ કર્યો, અને સાર્વજનિક કામો ગમે તે માણસ પામે જરૂર પડે ત્યારે કરાવવા લાગ્યા. પછીથી બ્રાહ્મણ મગદા વગેરે મંભવિત જાતિઓ ધીમે ધીમે નોકરી કરવા લાગી, અને એ રીતે ફારસી બાધા મરાઠીમાં ઘુસવા લાગી.

સિવાય આપુકરોના અધિકારીઓ પાસે દુભાષીઆનું કામ કાયરથો કરતા. સન ૧૪૧૬ ના ફારસી-મરાઠી કાગળોમાં આવ્યા કાયરથ દુભાષીઆઓનાં નામો છે. તેમની મારફત ફારસી લાપાને લોકોમાં ધીમે ધીમે ફેલાવો થતો ગયો.

સો દોઢસો વર્ષમાં વટલાઈને મુસલમાન થયેલા લોકોની મંજૂઆ ઘણી વધી ગઈ. શહેરોમાં, ગામડાઓમાં, જંગલોમાં, કુંગરોના શિખરો ઉપર વગેરે વગેરે ઢેકાણે મસજિદો, દરગાઓ અને પીરની જગાએ સ્થાપન થઈ. મુસલમાન અધિકારીઓ, ફકીરો, વટલાયેલા લોકો અને હિંદુ નોકરોના મોઢામાંથી નિકળેલા ફારસી શબ્દો નાના મોટા બધા માણસોના કાન ઉપર પડવા લાગ્યા. આને પરિણામે વ્યવહારમાં તેનું ગહાત્મ્ય વધતું ગયું. છતાં ખેડૂત વગેરે લોકોને એ ભાષાનો વિશેષ સંસ્પર્શ થયો નહીં. તેમજ કવિતા, ધર્મશાસ્ત્રો તથા વિદ્વાતાના વિષયોમાં પણ ફારસીઓનો પ્રવેગ થયો નહીં.

ફારસીના સાન્નિધ્યથી ઘણાજ નવીન પ્રયોગો મરાઠીમાં આવ્યા. કેટલાક ઉદ્દગારવાચક શબ્દો, અવ્યયો, ક્રિયાપિશેષણો, તથા સર્વનામો મરાઠીમાં આવ્યાં, અને અર્થ તથા ઉદ્દગારના અનેક બારીક ભેદો સફાઈથી વ્યક્ત કરવાની સવડ થઈ. હાલના કેટલાક મરાઠી



પ્રત્યયો પણ ફારસી ઉપરથી આવેલા છે. ઉચ્ચારની અને બોલવાની દ્રષ્ટિ પણ ફારસીના સંસર્ગથી મરાઠીમાં નવીન આવી. ભાવવાચક નામો, વિશેષણો તથા સંબંધીઓનાં અને ધંધાના ઘણા વિશેષનામો ફારસીમાંથી મરાઠીમાં આવ્યાં.

શિવાજીની કુશળતાથી તથા રામદાસની સંસ્કારી વાણીથી ફારસીના આ દબાણની ત્રિદિ ઉત્તરોત્તર ઘટતી ગઈ અને મરાઠીના કૃદલાક ખાસ સંસ્કાર પણ ઘણે અંશે ફારસીમાં પેલા. મરાઠીની દેવનાગરી પરિપૂર્ણ હોવાથી ફારસી લેખો મરાઠીમાં તથા મોઢીમાં પણ સફાઈથી લખી શકાવા લાગ્યા. અને પરિણામે રાજદરબારમાં પણ મરાઠી ભાષા ધીમે ધીમે ફારસીને હાથીને દાખલ થવા લાગી. કારકુની કામ બધું બાંહેણો તથા કાપસથોના હાથમાં હતું. એ લોકોની કારકુની કુશળતાથી પણ મરાઠી ભાષાને પગપેસારો વધતો ગયો. પરદેશી અમલદારોને ઘણે અંશે આવા કારકુનોનાં આધારેજ રહેવું પડે છે. લોકસંખ્યા ઘણી અને રાજ્યકર્તા વર્ગનાં માણસોની સંખ્યા ઘણી એટલી હોવાથી ઉત્તરોત્તર મુસલમાન બાદશાહો તથા તેના અધિકારીઓ પણ ફારસી બોલવાનું છોડી દઈ મરાઠી-ઉર્દુ બોલવા લાગ્યા. પહેલા ત્રણસો વર્ષમાં મરાઠી અંધકારોએ પણ મરાઠી ભાષાનું મંરકણ સારી રીતે કર્યું. ધર્મના વિષયમાં અને જીતનાર વચ્ચે મૂળે અત્યંત ભેદ હતોજ, તે ભેદ આ સાદા અંધકારોએ પોતાના અંધોમાં સ્પષ્ટ કરી, સ્વભાષા તથા સ્વરાજ્ય કાયમ રાખવામાં સારી મદદ કરી. મહાભારત, રામાયણ તથા ધર્મસંબંધી મરાઠી અંધો લોકો ગામે ગામ વાચતા અને તેની ભાષા પણ વ્યવહારમાં થતા ફારસી મિશ્રણને અટકાવતી. તુકારામના કવનમાં ઉર્દુ કે ફારસી શબ્દો થોડાજ છે. તેજ પ્રમાણે જેજુરી, પંદરપુર, તુળખપુર વગેરે અનેક ટેકાણાના કથાકારો, પુરાણીઓ, ઉપદેશકો, હરિદાસો વગેરેની ભાષા પણ શુદ્ધ મરાઠી હતી, અને તેને લીધે પણ ફારસીનો પ્રવેશ વિશેષ થયો નહીં. સ્ત્રીઓનાં ગીતો તથા પુરોનાં ભજનો, પદો,

અબ ગો વગેરે વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક સાહિત્ય તેા ઘણીજ શુદ્ધ અને મૂળ મરાઠીમાં જ હતું.

ફારસી ભાષાના મંસર્ગથી મરાઠી ભાષાને નુકસાન થયું એવો કેટલાકનો મત છે, અને તેનેજ અનુસરીને અંગ્રેજી ભાષાના મંસર્ગથી પણ મરાઠી ભાષાને ઘણું નુકસાન લાગશે એવું અનુમાન કાઢી કાઢી દે છે પણ તેની બીજી રાખવાને કારણ નથી ઉપર મુસલમાનોના મંસર્ગથી જેમ અવહારનું ક્ષેત્ર વધ્યું, તેમ ફારસીના મંસર્ગથી મરાઠી ભાષાનું પણ ક્ષેત્ર વધ્યું તેમાં ઘણું નવીન ઉમેરો થયો, અને નવીન શબ્દપ્રયોગો તથા અર્થોદ્ગમના બેઠો પાડવાની સગવડ થઈ. મરાઠીઓનો અજ્ઞાપ કેટલેક અંશે બોલોમોળો તથા સાદો હતો, તેજ પ્રમાણે તેમની ભાષાનું સ્વરૂપ પણ બોળુ સોળુ અને સાદું હતું તેને ફારસીના બાદશાહી પહેરવેશ મળતા જ તેનું સ્વરૂપ બારેખમ, મૃદુ, મંપત્ત તથા ઉચ્ચવળ થયું અને અંગ્રેજી જેવી તંબુલિન્ન પ્રકારની ભાષાનો પણ તેને મંસર્ગ થતા એ ઉત્તરોત્તર વિશેષ વૈભવ શાળા થઈને પૃથ્વી ઉપરની મારી ગણાતી ભાષામાં તેની ગણના થઈ ખુશાખોશમાં પડી રહેવાથી, વ્યક્તની પેઠે ભાષા પણ ઝળકતી નથી એમ કહેવામાં આવે છે કે વ્યાસિયરથી તંબુલ મુધી મરાઠી ભાષા પ્રસરી હતી તેની જગા દાસ અંગ્રેજીએ લીધી છે પણ, ભાષાનો ફેલાવો ગણ્યના ફેલાવાને અનુસરીને થાય છે એ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ અને વિસ્તામ્ન કમીપણ ઉડાણના વધારાથી વળી મહે એ નિર્મશય છે.

૬. સંસ્કૃત અને સંતોના સાહિત્યની વિરોધી અમર—  
મહારાષ્ટ્રમાં વિચારપ્રવર્ધન સંસ્કૃત અને મરાઠી એ બનેમાં એક જ સમયે થતું હતું નહીંન ધર્મ નિકળતા જ જૂના ધર્મની હિમાયત કરવા લાગ્યા તે જ પ્રમાણે ભાષામાં પણ જન્યુ. પ્રાકૃતમાં અને મરાઠીમાં અચરચના થવા માઠી, કે તરત જ જૂના પડિતોને ધામ્તી લાગતા તેઓ સંસ્કૃત અથવા લખવા માગ્યા અને જૂના વિચારો નામ

હમાવના લાગ્યા મતોનો છગદો એવો હતો કે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન બધા વર્ગોને સગળી રીતે મળે અને નાના મોટા બધા સ્ત્રીશુદ્રો પણ મત પાત્રી મેળવે તેથી હિન્દુ, પંડિતોનો આશય એવો હતો કે જૂના વખતથી ચાલતા આવેના ઉચ્ચ નીચ ભેદ તથા આચારો કાયમ રાખના સમાજમાતા આ પરસ્પર વિરોધી પ્રનાહનો ઉલ્લેખ આ પહેલા કરી ગયા છીએ મહારાષ્ટ્રમાની લાગ્યાઓ વિરો રા- નજવાડે હો છે કે —

‘ ગયા હજાર વર્ષમા મહારાષ્ટ્રમા ગ્વલાયા એટલે એકની મગઠી ભાસા નહીં, પણ મસ્કૂન અને મરાઠી બેઉ ભાસા હતી વિચાર પ્રદર્શન મગઠીમા થયેલુ તેમ જ મસ્કૂનમા પણ થયેલુ વેદાત, તર્ક, ન્યાય, ન્યાયશાસ્ત્ર જ્યોતિષ, ધર્મ, નાટક, કાવ્ય, પુરાણ તથા વૈદ્યક- ના નિયો ઉપર ગયા એ હજાર વર્ષમા અથો લખાયા અપરાધ, હિમાદ્રિ, ઓપદેવ, આપદેન નારાયણમઠ, નાગોજીમઠ, ગાગામઠ, ભાગ રાચાર, મૂર્ચ્જ્યોતિની, ગણેશ દેવરા પાયગુડે, પાધ્યે, શેપ, હૈગાક્ષિભાગ, અને ત્રિય- વૈવ વગેરે મોટા કુધા પતિઓ મસ્કૂન ભાસામા મહત્ત વિચારો દર્શાવ્યા છે આ વિચારપ્રદર્શન ન્હાતુ સંતુ નથી તેના જેવુ વિચારપ્રદર્શન પાયાત્ય કે પૌર્વાત્ય તત્કાલીન પંડિતોમા અચિત્ત જ મળી આનરો સમ્મત લાપાની પેઠે મરાઠી ભાષામા પણ તેના જ પ્રાસનીય વિચારો તે સમયમા લખાયા છે વેદાત, જ્યોતિષ, ઇતિહાસ, ધર્મ, વૈદ્યક અને તાલ્ય હત્યાદિ વિષયો- નુ ઉદ્ધારન મરાઠીભાસામા થયુ છે જો કે તે અથો મસ્કૂત અથોની કાયાકપ છે, જતા કેટલાક મરાઠી ભાસાના અથો જેવા તો સમ્મત લાપામા પણ નવી થયા સામાન્ય રીતે એ ખદ કે વણાખગ મરાઠી અથો મસ્કૂત અથોના નિમ્ના કે મક્ષેપ રૂપના હતા તાત્પર્ય કે મુખ્ય વિચારો મસ્કૂતમા જણાવાથી તેનું પ્રતિબિંબ મરાઠીમા આ યુ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો મસ્કૂતમા ખીગ બ્રાહ્મણો માટે વિચારો જણાવતા, અને તેનુ જ પ્રતિબિંબ સ્ત્રી શુદ્રો માટે મગઠીમા ધમતુ મહાન અને

ગંભીર સપ્તમા વિચારો મંસ્કૃતમાં જલાર પડે, અને સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા મદ્રો માટે તેમને લાયકના સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબરૂપે મરાઠીમાં ઉતરે.

મહારાષ્ટ્રમાં સામાન્ય-લૌકિક વ્યવહારમાં જેમ મરાઠીભાષા વાપરે છે, તેમ શાસ્ત્રીય અને પારલૌકિક વ્યવહારમાં મંસ્કૃતભાષા વાપરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં મંસ્કૃત એ મૃતભાષા નથી; શુદ્ધ છે. વૈયાકરણી, ન્યૌતિરી, વેદાન્તી, પૌરાણિક અને વૈદિક વિદ્વાનોની ગ્રંથભાષા આજ પણ સંસ્કૃત છે; અને સ્ત્રી, મદ્ર બાળકો વગેરે માટે વિચારો તથા વિકાસ જણાવવા માટે મરાઠી ભાષા વપરાય છે. સારાંશ, ગયાં એક દસર વર્ષમાં મહારાષ્ટ્રમાં એ ભાષા પ્રચારમાં હતી; મંસ્કૃત અને મરાઠી, અને એ બંને ભાષાઓ અભાષા અથવા માતૃભાષા કહેવાય.

મહારાષ્ટ્રનો જ્ઞાનભંડાર ગણતા આ બંને ભાષાનો વિચાર સાથે સેવા જોઈએ. એકલા મંસ્કૃત ગ્રંથો ગણતાં જેવી બૃહ્ત થશે, તેવીજ ભૂત એકલા મરાઠી ગ્રંથો ગણતા પણ થશે. બંને ભાષાના ગ્રંથો સાથે લઈએ, ત્યારે જ એકંદર જ્ઞાનભંડારનો ખ્યાલ આવી શકે. આ ભંડાર ઉમદા, ઉત્તેજક અને અભિમાનજનક છે. આગીશગામ નજીક ભાસ્કરાચાર્યના સ્મારક તરીકે જે શિલાલેખ તેના પૌત્ર આગદેવે મુકાવેલો છે, તેમાં આ બંને ભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે. અને તે ઉપરથી આ બંને ભાષાનો સંબંધ તથા મહત્તા પણ જણાઈ આવે છે. હિમાદ્રિએ ચતુર્વર્ગચિંતામણિ નામે ગ્રંથ મંસ્કૃતમાં લખ્યો, પણ આવક ખર્ચની પદ્ધતિ મરાઠીમાં લખી. દાસોપતે લક્ષ્મણધિ પદો મરાઠીમાં રચ્યા; પણ ઉપનિષદોનું ભાષ્ય સંસ્કૃતમાં લખ્યું. રામદામે તેા તથા ભાષાનો આશ્રય લીધો. “ દાસગોધ ” મરાઠીમાં લખ્યો, બીજું કેટલુંએક મહારાષ્ટ્રીમાં લખ્યું અને ભક્તિમાર્ગનો એક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખ્યો. ગોરોપતે પણ એ પ્રમાણે મરાઠીમાં તથા સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખ્યા. વામન પંડિતે પણ એજ રીત સ્વીકારી. આ બધા દાખલા સો વર્ષ પહેલાના જ છે. દાલ પણ આ પ્રદાનિ આપુ હોવાનું જણાય છે.

સ સ્કૃત વિદ્યામા આદ્યોના એ કોઠો કુટુમ્બો વગર પગથી વિદ્યાન હોઈ, પોતપોતાના વિષયમા પારગત હતા ભાસ્કરાચાર્યનું કુટુમ્બ અનેક પેઢીઓથી જ્યોતિષી તરીકે નામાકિત હતું તેના પૂર્વજ ત્રિવિક્રમભટ્ટ સં ૮૧૦ ના અગ્સામા ચલા ભાસ્કરાચાર્ય જનમે સન ૧૦૩૬ થી ૧૧૦૬ સુધી હવાન હતા ભાસ્કરાચાર્યનો દીકરો અને પૌત્ર આદ્યોના જ્યોતિષી હતા તેના પૌત્ર ચગદેવે કાતગવેલો શિના-લેખ પ્રસિદ્ધ છે જ ત્રિવિક્રમથી ચગદેવ સુધી નવ પુરૂષ થયા તે બધા વિદ્યાન હતા ગાગાભટ્ટનું કુટુમ્બ પણ ધર્મશાસ્ત્ર માટે પ્રખ્યાત હતું આ કુટુમ્બના ૨૦-૨૫ પુરોના ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રન્થો હોઈ તેમાના પેટલાક સર્વમાન્ય છે કનિત્ય માટે એજ રીતે એનાથ, દામોપત તથા શ્રીધરના કુટુમ્બો જાણીતા છે અને જ્ઞાનદેવ, નામદેવ તથા છુકારામના કુટુમ્બો ઇશ્વરભક્તિ માટે નામીયા હતા આ રીતે દશ દશ અથવા તેથી પણ વધારે પેઢી સુધી એકની એક વિદ્યા અને ધર્મો અરખી રીતે એક કુટુમ્બમા ચાલ્યો આનતો હતો આવો પ્રકાર હિંદુસ્તાન સિવાય પૂર્વી ઉપર ખીજા કોઈ દેશમા જણાશે નહીં પાશ્ચાત્ય સમાજ અનામા તો એ કેવળ અસહ્ય છે હાલમા આપણા દેશમા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રસારતી હોનાથી હવે પગી તો એવું આનુવશિત નૈપુણ્ય કદાચ ન પણ દેખાય આ પ્રભાણે વશપર પરાગત એકજ વિદ્યા ટકી રહે એ પદ્ધતિ સારી ન મારી એનો નિર્ણય કરવાનો અહીં હેતુ નથી માત્ર આનુવશિત પદ્ધતિમા પ્રાચીનકાળમા વિદ્યાકળાની વૃદ્ધિ સારી થઈ એટલું તો અષ્ટ મમળય છે અજડા અને વેરલની મુશાઓમા જે ડારીગિરી તથા ઉલૂષ કળા દેખાય છે તે આ આનુ-વશિક પદ્ધતિનો જ પ્રતાપ છે માત્ર એ પદ્ધતિથી વિદ્યાકળામા દિવ-સાનુદિનસ મુધાગે વધારો થતો નથી, અને તેથી સમજ પણ પ્રગતિમય જનતો નથી, એ તો ખરૂં

સ સ્કૃત પડિતાની કૃતિ ખીજી દષ્ટિએ પણ જોવી જોઈએ પડિતા-ની સંસ્કૃતજ્ઞાપા અને લેખિની, લેખિણાયા વગેરેના વિરોધ જોતમા

શુદ્ધતા વખતનો આતુ છે. પંડિતોનો પ્રયાસ જૂના આચારો કાયમ રાખવાનો અને જ્ઞાતિમંધન ન છોડે તથા ધર્મકૃત્યો કરવા કરાવવાનો પોતાનો અધિકાર સંભાળવાનો હતો. ત્યારે ખીજાઓનો પ્રયાસ સર્વ લોક સમક્ષને જ્ઞાનવાન કરવાનો, જ્ઞાનિમંધન તોડીને જપ્તાને સરખા બનાવવા માટેનો હતો. પછાત વર્ગની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન આ રીતે હાથનો આ સૈકાનો નહીં, પણ અનાદિ છે. સર્વને સુગમ ચિકીત્સાની અને તે દ્વારા ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના પણ તે જ ઉદ્દેશથી થઈ છે. જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ વગેરે મહા પુરોહિત કર્તવ્ય-મર્વસ્વ આ ભાંજગડમાં જ છે. હેમાદ્રિ, માધવાચાર્ય, સાયણાચાર્ય, નારાયણમહા વગેરેના અંધો એથી વિરૂદ્ધ પક્ષના છે. એકનાથ પહેલા વર્ગનો, ત્યારે તેનો દીકરો બાપથી છેકળ ઉછટા વિચારનો જણાય છે. રામદાસે કદાચ આ બંને વર્ગનો મેળ પાડ્યો હશે. આપા તિમ્બિરે વિરોધમાં પણ હિંદુ રાષ્ટ્ર આજ પર્યંત અવંત રહ્યું છે. કોઈપણ એક પક્ષ પૂરુંપણે યશસ્વી થયો હોત, તો આર્યોની અમૂલ્ય મંસ્કૃતિને આજ દુનિયા જૂસી ગઈ હોત. વેદ, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ વગેરે અંધ ભંડાર તથા સંસ્કૃતભાષા અવંત રાખવાનું કામ એક પક્ષે કર્યું છે; જ્યારે ખીજા પક્ષે જોદોએ, જૈનોએ અને મંત્રોએ તેકસો જ ઢિંમતી જાનભંડાર સામાન્ય લોકોમાં ફેલાવ્યો છે. મંસ્કૃત અંધોમાં જણાવેલા વિચારો મહાન અને ઉંચા પ્રકારના, અને મરાઠી અંધોમાં જણાવેલા વિચારો સામાન્ય વર્ગ માટેના સામાન્ય પ્રકારના એવો ભેદ કરવો એ જરાજર નથી. કેમકે જ્ઞાનેશ્વર અને તુકારામની વાણીમાં ઉતરેલો નથી એવો મહાન વિચાર કયો છે? વેદાંતના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતો, અત્યંત નીચ ગણાતી કોમોમાં પણ, જાણે તેમણે જ શોધી કાઢ્યા હોય એવી રીતે જણાના થઈ ગયા છે. ખીજા ધર્મોની પેઠે આ સિદ્ધાંતો સ્વતંત્ર શિખવવા પડતા નથી, એજ હિંદુ લોકોની આર્થ મંસ્કૃતિનો વિશિષ્ટ ગુણ છે, અને તેને જ લીધે ઉપર જણાવેલો વિરોધ છે. એ વિરોધ ચાલુ હોય એ રાષ્ટ્ર અવંત હોવાનો

પુરાવો છે ત્યા તીવ્ર મતભેદો નથી ત્યા પ્રગતિ નથી, અને મુધા-  
રણા પણ નથી જે અથવા વધારે પદ્મમોના પગિલાએ રાટ્ની ઈષ્ટ  
મર્યાદા વડાય છે અને એવી જ વ્યાપક દૃષ્ટિથી આ વિરોધોનું અવ  
ચોકન કરીએ, ત્યારે જ ઇતિહાસનું મધ્ય્ય જાણી શકાય

૭ મહારાષ્ટ્ર-પ્રાર્મ્ય—શિનાઇનું ગૃહ સ્થાપવામાં મતકનિઓના  
શિક્ષણનો ઉપયોગ કેટલો થયો એ પ્રશ્ન ઘણો વાદ્યમ્ન છે એમ અગાઉ  
જણાવેલું છે અને આગળ પણ આશે કેટલાંકને આ મત-  
કનિઓના નામ માત્રથી જ મેહના કરણા છટે છે અને આના નેહના  
ઝગ્ગા છટવા પડી અર્થાત્ વિચારશક્તિ ગુમ થયા પડી જે વિવે-  
ચન થાય તે કેટલું કિમતી હોય તે સદજ સમજ શકાશે અ  
શનાડોએ મતકનિઓના આ શિક્ષણને ઘણું જ મહત્ત્વ આપેલું છે,  
અને શાળાઓએ એ મત્ત્વ વિરોધ પડતું લાગ્યું છે વાસ્તવિક જોના  
મતકનિઓના જે વર્ગ પાઠી શકાય, એક કેવળ લક્ષિ વરનારા અને  
બીજા ઐતિહાસિક, પહેલાનું લક્ષ રાષ્ટ્ર તરફ કે ઐદિવ નુખ તરફ  
નહોતું વિદ્યોગાની લક્ષિ તેમનામાં ઉતરી હતી અને તેઓ ટુવળ  
લક્ષિમાં નિમજ્ન થઈ રહેતા ગાદના સમયમાં તેમણે કાઈ કહેલું  
નથી બીજાઓએ ગાદને શ્રદ્ધાત ગાળ્યું. બૂની વાતો, પ્રાચીન વીરોના  
પગક્રમો અને આખ્યાયિકાઓ વગેરે ભોંકોને બહુ પ્રિય હોય છે  
રામાયણ અને મહાભારત એ આની અથાગ વાતોનો લગાર છે  
આ ગ્રંથોમાંથી કંઈ કંઈ આખ્યાનો લખે, તેના ઉપર લગાઈના,  
ગાંધીનીતિના, અને મહાન પુરોના પરાક્રમેના નસમય કવનો  
કરવા અને ગાદાલિમાન જગૃત રાખવું, એ આ બીજા વર્ગનું કામ  
હતું તે વર્ગથી રાષ્ટ્રને ઘણું લાભ થયો છે રાષ્ટ્રની ઇમારત  
રાષ્ટ્રીય ગ્રંથોપર ચલાય છે રામાયણ, મહાભારત, દાસમોધ, વગેરે  
ગ્રંથો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપે છે બધે વખતે અને બધી સ્થિતિમાં  
આના ગ્રંથો રાષ્ટ્રને ઝર્તવ્ય શીખરી જગૃત રાખે છે ચાતીના વખતે  
તેને ઉન્મત્ત થવા દેતા નથી, તેમજ પછીના વખતે તેનું ધૈય

ટકાની ગણે છે આવા પ્રયોગો અગ્રામ ગદ્યને હમેશા સન્માર્ગે  
વાપે છે અર્થાત્ મહામાત્ર અને ગમાયણ ઉપર અથવા તેના  
નિર્યો ઉપર જેમણે કસિત વાપર્યું, તેમના ગિદાબ્દોના ગદ્યને ઘણો  
ઉપયોગ થયો છે નકારના ખાતી વર્ણનોથી પણ રાષ્ટ્રનું વીર્યનેજ  
થોડું ઘણું જળાનુ રહે છે મુનિશ્વર વગેરેએ આના વર્ણનોની કમાન  
કરી છે તેમના એ નિર્ણયો ઉપર જલાવેલો દેવ રહેલો છે મહા  
ગદ્યના જે સ્વરૂપ સ્થાપના થઈ તેના બીજા આ ઐતિહાસિક  
કવિઓએ વાન્યા એમ કહેવામાં થઈ જોડું નથી એમ જણાય છે  
૩ શિવાજીના દરે કિ ના ઉપર મુદ્દગ કવિનું ગમાયણ કાવ્ય ગદ્ય  
એ કવિએ મુનિમાન તથા મરાઠાના કેટલાક ચિત્રો પણ કાઢેલા  
છે તે જોવા વાચક છે દરેક ના ઉપર ગમે વાળુ પાણી થતા  
પછી આ ગમાયણ વચાતુ, અને તેની જ રીતે નરકેશમાં પણ તે  
મુદ્દમ વચાસતું ગમદાએ ગમાયણ પૈકી માત્ર મુદ્દ કાઢજ લખ્યો  
છે, અને એનાથી કહ્યા “ અગ્નિમણી વ્યવહાર ” લખ્યો છે મુદ્દે  
શ્રી અને ચોંભા પણ આ વર્ગના જ હતા નરમદાસના અથવા  
હમેશા ‘ ધર્મગાન્ય ’ શબ્દ આવે છે રાત્રીકેલુ ? શિવાજીનું નહીં  
પણ ધર્મનું આવી ઉચ્ચ જ્ઞાનના કેટલાક કવિઓની હતી

રાષ્ટ્રોત્થાનનું એક મુખ્ય અંગ જા સતોએ આ રીતે તૈયાર  
ર્યું તેમના પ્રયાસથી જાતિદ્રોષ કમી થયો આ શુદ્ધને પણ બ્રાહ્મણોની  
પેઠે જ્ઞાન મેળવવાની મગત થઈ સસારમાં સ્ત્રીનું મહત્ત્વ વધી કૌટુંબિક  
જીવન પવિત્ર થતું માન્યું અને રાષ્ટ્ર પરોપકારશીલ, સદનશીલ તેમજ  
એક સઘથી જામ કરવાને તૈયાર બનવા લાગ્યું જપગ્નપ, મસાગ,  
ચોગાબ્યાસ, વગેરે કામેશમાં જે જાગ અને ગજિતો વ્યવ થતો હતો  
તે બધું પેલો વિચાર અને આચાર વચ્ચેનો નિરોધ મળી ગયો  
નસારમાં ગદ્યને અપહિત સાધનું, એ જ ઉત્તમ ધર્મ, એ જ  
પુરુષાર્થ, અને એ જ શુદ્ધીનું સાર્થક એવી માન્યતા થઈ, અને  
સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન થયું લોકો કમર બાંધી ચત્રનું ચક્ષુ કરના



તૈયાર થયા આહણો હોતોની સાથે સાથે જ કામ કરવા લાગ્યા, અને આપણી ચોખ્ખતાની કદર આહણો કરે છે એમ દ્વેષ કરી આહણોને મનથી સદાય કરના લાગ્યા નિર્નાદ પુગતા અન્ન વગ્ન મગે એટલે ખસ, અને નિર્ધનતામા પણ આનદી અને સતોષી રહેતુ એ વાત મતોએ પોતાના દૃષ્ટાન્તોથી વાગને સીખતી તેઓ ધાન્ય કે દ્રવ્યનો મગ્ન ક્રમ નહીં દયા લારીને ઓછ ગૃહસ્થ તેમને દ્રવ્ય આપતા, તો તેઓ લાગનાજ ગરીબોને તે વહેચી આપના, અને પોતે તદ્દન ખાલી હાથે ગઢેલા ધનવાનો કોઇ કોઇ વખત તેમને ન જાણાવતા દ્રવ્ય પહોંચાડતા પરંતુ તે તેઓ તાળડતોળ ગરીબોમા હુટાવી દેતા એથી બધાની તેમના ઉપર ભક્તિ હતી આગીભક્તિ અને સાધુમેનાનું મહત્ત્વ તુકારામે પહેખે ગાયુ છે

સતોએ ભાગનન ધર્મ પ્રચારમા આપણે કીર્તનો, પુગણો વગેરે માર્ગે તેમણે લોકભાષા દ્વારા પ્રગળે સત્તાન કરી વૈયાકરણી, નૈયાયિક વગેરે પદ્ધતિને નિવાનુ તથા પાઠિત્યનુ જે શુભાન હતુ તે ચાલી ગયુ આ રીતે સ્ત્રી પુરુષ એક સરખા થયા, સર્વ જાતિ એક મનની થઈ, અને સર્વ લોકો એકદિલીથી કામ કરવાને તૈયાર થયા આ પાયા ઉપર સ્વરાજ્ય સ્થાપના સુખમ થઈ આની તૈયારીના પરિણામેજ શિનાજીથી સ્વરાજ્ય સ્થાપના થઈ સદી એજ મનુષ્ય એક કામ કરવાને તૈયાર હોય, પણ તેના સાથીઓ તે માટે તૈયાર ન હોય, અને બીજા સાધનો પણ તૈયાર ન હોય, તો એ એટલા પુરુષથી કોઈ પણ મહત્ત્વ પાન પડી શકે નહીં એથી ઉવદુ, જે સાધનો અને સાથીઓ તૈયાર હોય, તો તેના ઉપયોગ કરનાર શક્તિમાન પુરુષ નિપજતા વિવંજ લાગતો નથી શિવાજીએ આ ઉપયોગ ન કર્યો હોત તો બીજો કોઈ પણ ડરત આ ઉપરથી શિવાજીનામા અઘૌકિક ગુણ હતા, તેને માટે ના નથી પણ જોઈતી બીજી બધી મદદને વીધે એ ગુણોનુ ફળ વેળાસગ આનુ અઘૌકિક ગુણો સિવાય તો પ્રગળા ઉદ્ધારનુ મહત્ત્વનુ કામ ઉપાડી શકાય નહીં એ ખુસ્તુ છે

“મરાઠા તેટલા એકત્ર કરો અને મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ વધારો”

આવો ઉપદેશ રામદાસે કરેલો છે. એ ઉપરથી રામદાસની યોગ્યતા : જણાઈ આવશે. આ ઉપદેશમાં જણાવેલો મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ એટલે સાધુ સંતોએ જણાવેલો ધર્મ તો ખરો જ, પણ તેથીએ કેટલોક વિશેષ અર્થ તેમાં સમાતો. નહીં તો મહારાષ્ટ્ર એવો શબ્દ તેને જોડવાની જરૂર જ ન હોતી. એ શબ્દની અંદર ઘણો અર્થ સમાઈ જાય છે. મહારાષ્ટ્ર દેશની રચના, સ્થાના લોકોના અંગમા રહેલું પાણી, અને પ્રયત્ન કરતાં ખડાર આવનારું તેમનું સામર્થ્ય, ઇલાહિ બ્રાહ્મણો એ રાષ્ટ્રથી રામદાસ સૂચવે છે. પહેલાના સાધુઓના ઉપદેશની દિશા કેવળ વૈરાગ્ય-મય રહી સ્વદેશ તથા સ્વરાજ્યના સંબંધમાં લોકોનું કાંઈ કર્તવ્ય છે અને તે તેમને સમજાવવું જોઈએ એ વિચાર એમને નહતો. વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી, એનાથી આગળ તેમના વિચારો ગયેલા નહીં. પણ રામદાસ વિદ્વાન, બહુશ્રુત તથા દેશકાલ જાણનાર હતા. તેમનું અર્ધુ જીવન દુનિયાનો અનુભવ લેવામાં અને અવલોકન કરવામાં ગયું હતું. લોકોએ ઐક્ય કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવું, સ્વરાજ્ય સિવાય ધર્મેભતિ થવાની નહીં, અને ધર્મ તથા રાજ્યનો નિકટ સંબંધ છે, આવો તેમના ઉપદેશનો હેતુ હતો. તેઓ સ્વદેશભિમાની, દુરદર્શી, કુશળ, તથા સમાજ અને રાજ્યની ઉન્નતિ કરીને ઇચ્છિત પાર પાડવાના વિચારવાળા હતા. નહીં તો વ્યવહારની અનેક બાબતો ઉપર તેઓ નિયમ શા માટે બાંધી આપે ? તે કોઈ પણ એક ગામમાં બહુ દિવસ રહેતા નહીં; પણ બધો વખત ગામેગામ ફરવામાં અને લોકસ્થિતિ સમજવામાં ગાળતા. તેમનો ઉપદેશ સૌ સૌની રિયતિને અનુસરીને ચતો. આ રીતે જાતે જાતે લોકસ્થિતિ સુધારવાની આવશ્યકતા તુકારામને જણાઈ ન હોતી. તે જાતે વૈરાગ્યશીલ હોવાથી લોકોની તેના પર પ્રીતિ હતી, પણ લોકોથી તેઓ કંટાળતા. સમાજની તેને જરૂર ન હોતી, અને પોતાનું વજન સમાજ ઉપર પડે એવી તેની ઇચ્છા પણ નહોતી. રામદાસનું એવી ઉલટું હતું. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે લોકો

આપ ની પામે આવે અને તે ન આવે તો આવે એવું આપણે કરવું અને તેમના મતનો તેમને મમજવના આ રીતે ઇન્જિન પાઠ પાઠનાં તેમના પ્રયત્ન હતા એ પ્રમાણે તેઓ રાષ્ટ્રદિનૈરી અને સમાજને તેવું કર્તવ્ય સમજવનાર હતા સમાજના તેને અત્યંત જરૂર હતી તેને છોડીને ફર ઝાંઝામાં પુરુષાર્થ નહોતો પણ ઉત્તરુ તેમનું કર્તવ્ય તેમની પાસે જ હતું તેમને સમજવનું, આના વિચારો તેમના મનમાં વોગાતા તે પોતાના પ્રવાસ વખતે પણ અભ્યાસના દતિદાસનું સાદિત્ય એમ્બુ કરતા નહોતો જગાએ કેવી રિથિની છે તે તેઓ જાણી રેતા હતા અને મહા ગાદીની રાજકીય ચગવળના મુખ્ય મેગણા મુખ્ય મુદ્દાઓ, અને તેના બદલામલ એ બધા વિશે પુખ્ત વિચારો ઘડી તે બદલાની માહિતી તે શિવાજીને આપતા એ જેના વેશમાં સાધુ હતા તેના જ આચારમાં પણ ખાસ સાધુ હતા.

૮ રામદાસની ચોખ્ખતા—તેમનો જન્મ ૧૬૦૮ માં થયો અને દેહાંતસાન ૧૬૮૧માં થયું એટલે પોણા એક વર્ષ સુધી મહારાષ્ટ્રના ભાગોડ્યનો અપૂર્ણ પૂર્વરૂપ તેમણે જોયો એ ભાગોડ્ય સાથે થયેલું તેમનું નાનાતમ્મ દાસમોધમાં અષ્ટ જણાઈ આવે છે તેમના વાંન મધુ રામીરામનાં જોને તેઓ 'શ્રેષ્ઠ' કહે છે, તેના અને રામદાસનાં અથોમાં આપણને તે નામની દેશસ્થિતિ અને સમાજનો ઉદ્યોગ જણાઈ આવે છે દેશની દીનતા જોઈ નામીગમદાસ પદેપદે વિલાપ કરે છે રામદાસ માત્ર વિનાય કરી બેસી ન રહેતા અત્યંત લાગણી પૂર્વક અને સાવધતાથી તેના ઉપાયો વિચારે છે રામદાસના વિચારો તે નામીરામનાંસનું આગળનું પગથીઈ છે મરાઠી રાજ્યના ઉદય માટે જે જે પ્રયત્નો થયા તે આ જોના અથોમાંથી જણાઈ આવે છે હાન પ્રસિદ્ધ થયેલા વાગળપત્રો ઉપરથી પણ તેજ અનુમાન ઉપર આની શક્ય છે સત્કાયોતેજક સભાએ પ્રશ્ન કરેલા અથોમાં પણ નામ દાસના ઉદ્યોગનું સર્પૂર્ણ ચિત્ર જોઈ શકાય છે એમાં જણાવેલા અમત્કારો તથા તેમના ગૌરવ માટે મનબંદ હોઈ શકે, પણ તેમના

અથ તથા કાળાળપત્રો ઉપરથી તેમના ઉદ્યોગની એકદમ દેખના આની શકે છે

તે નિદાન હતા અને તેમને સમૃદ્ધ, મરાઠી તથા ખીંડ પશુ કેટલીક લાખા આવડતી હતી જૂના સસ્કૃત તથા મરાઠી અથવા તેમને અવગત હતા, અને તે સમયના વિદ્યાશાસ્ત્રો પણ તેમણે જોયા હતા એ દેશકાળ તથા વ્યવહારને પણ જાણવાવાળા હતા, અને મનુષ્ય-સ્વભાવની તેને સારી પરીક્ષા હતી તેમની અવધોક્ષનશક્તિ જામરી હતી, અને લોકોમાં લક્ષણ જવાની તથા તેમના મનમાની વાતો જાણી લેવાની તેમને સારી આનડત હતી લોકોના કપડો, શુભદોષ, વ્યસનો જેવો વગેરે તે જાણતા હતા ઘણા વર્ગો પ્રસન્ન કરીને ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીના યાત્રાના બધા દેશો પગે ચાલીને તેમણે જોયા હતા, અને તે ઉપરથી તેમને દેગસ્થિતિની પણ સારી માહિતી મળી હતી અનેક માધુ સંતો સાથે તથા અનેક ન્હાના મોટા માણસો સાથે તેમને સમાગમ, વાતચીત અને નિઆરોની લેવડદેવડ થઈ હતી તે જાતે અલગ ત નિઃશૃંક અને સદાચારસ પત્ર બ્રહ્મચારી હતા, અને તેની છાપ ગમે તેના પુરુષ ઉપર પણ પડતી 'બોલવું તેનું ચાલવું' અને 'પ્રથમ કરવું, પછી બોલવું' એવું તેનું મન હોવાથી તે યાદને પણ જે જાહેર જોવા સમર્થ હતા સર્વ ધર્મોનું, સર્વ પંથોનું અને મર્મ આચારોનું ગદ્ય તે જાણતા હતા તેના કોઈ શત્રુ નહોતો તેની આજ સુધી કોઈએ પણ નિંદા કરી નથી તુલારામ જેનાએ પણ તેને માન આપેલું છે ઘણાખરા સાધુઓ પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા અને પછી કઈ સકટ કે ત્રાસ પડતા ગુરુનો ઉપદેશ લઈ માધુ થયેલા તેવો પણ પ્રજાર રામદાસનો નહોતો બધી અનુગ્રહતા હતા તે જન્મથી જ ખરેખરા સાધુ જ હતા સમાજને ઐદિક તથા આમુખિક કર્તવ્યો શિખવના યોગ્ય વિદ્વાતામાં, અનુભવમાં, અને બ્રહ્મવર્ચસ્વમાં એકંદરે સતતમડળમાં તેના જેવો સમર્થ કોઈ જ થયો નથી, અને તેટલા જ માટે તેમને એકલાને

‘સમર્થ’ એવું માનવાયક પદ મળ્યું છે. રામદાસનું આ વર્ણન અતિશયોક્તિવાળું કે અસ્વીકારણીય નથી.

બધા પ્રચલિત ગ્રંથો તથા ગુરુપરંપરા છોડી રામદાસે રામો-પસાના શરૂ કરેલી. જાતે ગુરુ તરીકે ન ગણાવતાં શ્રી રામચંદ્રને જ ગુરુ તરીકે યોજ્યા. આ ગેદવણુ પણ તેમની હેતુસરહતી. રામની ભક્તિ કરવી, રામના નામથી દરેક પ્રયત્ન કરવો, સર્વ યશ અપયશ રામને અર્પણ કરવો, અને સર્વ સુખ દુઃખનો ભાર રામ ઉપર નાખવો; એ રામભક્તિનું રહસ્ય છે એમ રામદાસ જણાવે છે. શિવાજીને તે કહે છે; “ શિવજી, તને વારંવાર જય મળે છે, તે પ્રભાવ રામનો છે, તારો નથી. રામની યદ્દા રાખીને તું કામ કરે છે, તેથી તને સફળતા મળે છે. એમા તારે આપજાળ માટે ગર્વ લાવવાનું કારણ નથી. પહેલાંના સાધુ મંતોએ ભક્તિનું મહાત્મ્ય વધારેલું, અને ભક્તિની વિશેષતામાં લોકો મંસારથી વિમુખ થતા તથા આ લોકનાં કર્તવ્યો વિસરતા. તેને પરિણામે રાષ્ટ્ર શક્તિહીન બન્યું. રામદાસે આ દીનતાને દૂર કરવા પ્રયાસ કર્યો. તેમણે સમગ્રવ્યું કે મંસારમાં રહીને નિલચ્ચવહાર પ્રામાણિકતાથી કરવો, નથા પોતાનાં કર્તવ્યો યોગ્ય રીતે બજાવવાં એ ધર્મનો ખરો હેતુ છે. સમાજ છોડી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી સમાજ આપણને વિસારે છે અને આપણે સમાજને વિસારી ખૂટીએ છીએ. અને એ રીતે તો લોકસમાજ કર્તવ્યબ્રષ્ટ થઈ નાશ પામતો જાય છે. આ પ્રમાણે સાધુ સંતોનું વલણ વૈરાગ્ય તરફ હતું, તે રામદાસે ફેરવી રાષ્ટ્રહિત તરફ અને સમાજના સુખની વૃદ્ધિ કરવા તરફ વાળ્યું. ધર્મના તાત્કાલિક તથા પારમાર્થિક ઉપયોગ આ જ છે, અને એજ તકાવત પ્રથમના સાધુઓ અને રામદાસ વચ્ચે જણાઈ આવે છે. સંસાર કાલુલંગુર છે, અને કોઈપણ વખતે મરણ તો આવવાનુંજ છે, પણ તે મરણ પથારીમાં પડી રહીને લેવા કરતાં સ્વદેશસેવામાં જો આવે, તો જીવિતની સફલતા ગણાય, એ સૂત્ર રામદાસે શીખવ્યું. રામની સેવા તે એજ, અને રામના નામથી કામો

કરવાં તે પણ એ જ. આ રીતે કામ કરતાં સદ્ગતતા મળે જ, અને ન મળે તો રામ ખાતર જીંદગીનો તથા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો એ મહત્પુણ્ય છે. આવો ઉપદેશ કરી રામદાસે લોકોને સતત જાગૃત રાખ્યા. કષ્ટ સિવાય કંઈ પણ સાધ્ય થતું નથી, દરેકે પોતાના જીવની પરવા ન કરતાં કષ્ટ વેઠવાં, અને ઉદ્યોગના પરિણામે સઘળું મળા આવે છે, આવો ઉપદેશ “દાસબોધ”માં કરીને રામદાસે લોકોનું આજ્ઞાસ હાકી કાઢ્યું. એથી પણ મોટી વાત રામદાસે કરી તે એ કે તેમણે લોકોને સ્વાર્થત્યાગ શીખવ્યો. હું અને માફ એવી સંકુચિત દ્રષ્ટિ તેણે ઠાઠી મૂકી, અને જહંતા મટાડી દીધી. તે વખતના પંડિત ગણાતા વિદ્વાનોની આખોમાં પણ રામદાસે આવું અંજન આંજ્યું.

સંસાર છોડી વૈરાગ્ય લેવાથી અગર જંગલમાં જઈ રહેવાથી અહુ તો તે માણસને પોતાને સુક્રિત મળે, પણ ને માર્ગથી પાછળ રહેલાઓ માટે શું બને? બધાં માણસો કંઈ તુકારામ થઈ શકે નહીં તેમ આખો સંસાર શન્ય કરવો પણ અશક્ય છે. તેટલા માટે બધાંના કલ્યાણનો જે માર્ગ તેજ ખરો ધર્મ ગણાય. સંસારમાં રહીને કલતૂણ્યા નુ રાખતાં કર્તવ્ય કરવાં એજ બધાને અનુકૂળ જોઈએ એવો ધર્મ છે. રામદાસનો રામ તે એ જ. સુક્રિત ન જોઈએ, પુનર્જન્મ જોઈએ. પણ પુનર્જન્મ લઈ તેનું સાર્યક કરવું એ નવીન દિશા રામદાસે બતાવી. એથી રામદાસનાં વૈરાગ્ય, સાધુતા અને પરમાર્થ-પરામણતા કમી નથી થતાં, પણ ઉલટાં તે વધારેજ સતેજ ચાપ છે. દેશરિયતિ સમજી લઈ લોકોને ખરી જરૂર હોય તે આપવું, તેના કરતાં મહાન દાન બીજું કયું હોય? રામદાસ સાધુ ન હોત, અને માત્ર રાત્ર્ય-કારભારી હોત, તો આ કામ તેના હાથે થયું ન હોત. પૃથ્વી ઉપર મોટા મોટા ધર્મવેત્તાઓ થઈ ગયા, તેઓ આવી જ રીતે સમાજ ઉપર ઉપકાર કરી ગયા છે. કર્તવ્ય કરવામાં પ્રાણ પણ આપવો, આ ઉદાત્ત તત્ત્વ મુસલમાન અગર ક્રિશ્ચિયન ધર્મોપાસીઓએ સ્વીકાર્યું ન હોત, તો તે ધર્મોની આટલી વૃદ્ધિ થઈ ન હોત. એટલે દેશહિન

તરફ લક્ષ દેવાને કારણે જ રામદાસની યોગ્યતા વિશેષ છે. તેમણે ખેતાની પાછળ પણ આ કામ ચાલુ રાખવાની યોગ્યતા કરેલી. રામદાસી પંથ કાઢી સેંકડો માં સ્થાપી લોકોને ઉપદેશ આપવાનું ચાલુ રાખવા તથા આજસુધી હાકી કાઢવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. એ માટે સ્ત્રીઓનો પણ ઉપયોગ તેમણે કરી લીધો. તેમના શિષ્યવર્ગમાં અનેક મુક્ત-સ્ત્રીઓ હતી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે.

અગિયારમા અને બારમા શતકમાં પીટર નામનો એક સાધુ ક્રિશ્ચિયન પ્રજાને મુખ્યમાનો વિરદ્ધ લડવા તૈયાર કરતો અને તેને પગિણામે પછીથી તે મને પ્રજા વચ્ચે અનેક લગાઇઓ થઈ. એ પીટર સાધુ અને આ રામદાસ વચ્ચે ઘણું જ સામ્ય છે. પીટરે ક્રિશ્ચિયન પ્રજાને લગાઇ કરવા પ્રેરી તેથી તેનું સાધુત્વ કમી થયું નહીં, ઉલટું તેને માટે બધી ક્રિશ્ચિયન પ્રજાને ઘણી પૂજ્ય સુદ્ધિ છે. તેજ પ્રમાણે રામદાસના આ પ્રયત્ન માટે આખા ગણને અભિમાન થાય તેવો એ અદ્વિતીય પુરવ્વો હતો.

રામદાસની એ માટેની યોગ્યતા પૂરેપૂરી હતી, પણ તેમના પ્રયત્ન પછીના પગથીઆ માટે એક જોડીદારની જરૂર હતી. સંભારમાં રહીને મુખવૃદ્ધિ કરવાના અન્ય માર્ગો બતાવનારા જેવા મહાપુરોહો યુગોપમાં પછીથી મળ્યા તેના આ દેશમાં પછી કોઈ મળ્યા નહીં, એ જ મોટા દુઃખની વાત થઈ. સત્યના રક્ષણ માટે પ્રાણ આપનારા, અને દૃઢ નિશ્ચયવાળા અનેક સાધુઓ ઈર્ષ્યામાં ધર્મ-મુદારણના વખતે નીકળી આવ્યા, તે જ પ્રમાણે અહીં પણ તેવે વખતે તેની બંદોબસ્તીના જ સાધુઓ મળી આવ્યા. મંસાર છોડી દહને મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મૂળ સ્થિતિ હતી. તે સુધારી સંસારમાં રહીને મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ ચર્ચામાં સુધી પાશ્ચાત્યોની સાથે આપણે જોડાઈએ આવ્યા. પણ તેની પછી મંસાર સુધારી ઐદિક મુખવૃદ્ધિ કરી સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવાનું જે પગથીઈ તે પાશ્ચાત્યોને મળ્યું: આપણને મળ્યું નહીં. અગર કદાચ હિંદુ નિર્વાહની અડચણ ન

હોવાથી આપણને તેની જરૂર લાગી પણ નહીં હોય. સર ટોમસ મૂર, સર ફ્રાન્સિસ રૂક, સર ચોલ્ટર રેલે, લોર્ડ બેકન, વગેરે મહાપુરો-એ ઇંગ્લાંડને ભાવી ઉન્નતિની દિશા દર્શાવી અને રાષ્ટ્રનું લોકશિક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તે શીખવ્યું. તેના પરિણામે ધર્મશુધારણાની સાથે જ સમાજમાં તથા કેળવણીમાં સુધારો થયો અને ઐદિક શુષ્કની પ્રાપ્તિનાં અનેક સાધનો ત્યાં ઉત્પન્ન થયાં. પણ આપણે દિંદીઓ બધી પ્રજાની પહેલાં કર્તવ્ય તરફ વળેલા છતાં હાલ નિદ્રાચક્ત થયા છીએ.

૬. શિવાજીની સ્વરાજ્ય સ્થાપનામાં રામદાસનો ભાગ—  
શિવાજીની સ્વરાજ્ય સ્થાપનામાં રામદાસસ્વામી કેટલે અંશે સહાયક હતા એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે, અને તે સંબંધે આજ પણ ઘણી ચર્ચા ચાલે છે. હજી એ પ્રશ્નનો તટસ્થપણે નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. એ માટે તેનું જરા વિગતથી વિવેચન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. એ સંબંધમાં પ્રથમ નીચે જણાવેલી સાક્ષો ધ્યાનમાં રાખવી પડશે—

ક્ર.સન ૧૬૦૮ રામદાસનો જન્મ થયો.

૧૬૨૧ લગ્ન કરતાં નાસી ગયા અને ટાંકળીમાં તપશ્ચર્યા શરૂ કરી.

૧૬૩૨ તીર્થયાત્રા તથા પ્રવાસ ૧૨ વર્ષ સુધી.

૧૬૪૪ કૃષ્ણા નદીને તીરે આત્મ્યા.

૧૬૪૦-૪૫ શિવાજીના પ્રથમ રાજ્યની શરૂઆત.

૧૬૪૯ આદ્વજના મંદીરની સ્થાપના અને રામજન્મોત્સવની શરૂઆત.

૧૬૪૯ ના એપ્રિલની ૧૨ મી તારીખે શિવાજીની સ્વામી સાથે આદ્વજમાં મુલાકાત થઈ (?) અને સ્વામી પછી વખતે વખત ઉપદેશ શરૂ રહ્યો. (એક પક્ષનું કથન).

૧૬૫૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે છુકરામનું મરણ.

૧૬૫૨ માં જાંબ, ૧૬૫૫ માં મિરજ અને ૧૬૬૧ માં ભાગલગરના મંદીરની સ્થાપના.

૧૬૫૬-૬૪ “દાસબોધ”ની શરૂઆત. ૧૬૮૧ માં પૂરો થયો.



૧૬૭૫ આશ્વિનના ઉત્તમ વખતે દરેસાલ ૧૨૧ ખાડી ધાન્ય આપવાનો હુકમ થયો.

૧૬૭૮ વિજયાદશમીએ તેમના મોઠા માટે ગામ આખ્યા બદલની શિવાજીની સર્નમ મળી

૧૬૮૨ ના ફેબ્રુઆરીમા રામદાસનું મરણ થયું

આજ સુધીમા પ્રમિદ્ધ થયેલી માહિતીના આધારે આ સાચો જણાવેલી છે તેમા શિવાજીની મુલાકાતની સાલ સન ૧૬૪૬ ની જણાવી છે, પણ તે માટે જોઈતો આધાર નથી. રામદાસ પાસેથી ગુરુ ઉપદેશ લઈને શિવાજીએ સ્વગાજ્ય સ્થાપનનો પ્રયત્ન સફળ કર્યો હોત તો આશ્વિનના ઉત્તમ માટે તથા મઠ માટે શિવાજીએ જે ઉપજ બાંધી આપી, તે એટલી મોટી કેમ આપી ? વહેલી કેમ ન આપી ? વળી સન ૧૬૬૨ માં દિવાકર ગોસાઈને કેશવ ગોમાઈએ પત્ર લખ્યો છે, તેમાં જણાવેલું છે કે શિવાજીની અને સમર્થની આ પ્રથમ મુલાકાત થઈ તેને અસત્ય ગણવાનું કંઈ કારણ નથી શિવાજીને રામદાસ પૂજ્ય હતા એમા કાંઈ મંશય નથી. પણ શિવાજીએ ગુરુ ઉપદેશ તો જીજ્ઞાસુ અને કુળગુરુ પ્રભાકર ભટ્ટની હયાતીમા મહાજગજ્જરના ગોપાળભટ્ટ પાસેથી લીધો. અને તે બદલ તેને વર્ષોસન બાંધી આપ્યું તેની મૂળ સનદ સન ૧૬૫૩ ના માર્ચ માસની લખી આપેલી મળી આવી છે. એટલે રામદાસ પાસેથી શિવાજીએ ગુરુ ઉપદેશ લીધો જણાતો નથી, તેમજ તે બંનેની મુલાકાત પણ સન ૧૬૫૯ પહેલાં અથવા તે પછીથી પણ થઈ વખત સુધી થયેલી જણાતી નથી.

શિવાજીના રાજ્યનો આરંભ સન ૧૬૪૫ ના મુમારમા થયો હતો. તે આરંભ કરવામા રામદાસની સહાયતા કંઈ પણ જણાતી નથી અર્થાત્ રાજ્ય સ્થાપન કરવાની પ્રેરણા શિવાજીને રામદાસ તરફથી મળેલી નથી શિવાજીએ આત્મજગજ્જર ચલાવેલો પ્રયત્ન રામદાસને આશ્વિની મુલાકાત પછી ધીમે ધીમે જણાતો ગયો દેશની અવનતિ

કયા ઉપાયોથી દૂર ચાલે તે વિશેના વિચાર રામદાસને અહોનિશ ચાલતા હતા. તેમાં શિવાજીની સરખાત જોઈને નવીન પ્રકાર પડ્યો. શિવાજીનો નવીન ઉદ્યોગ તથા કુશળતા જોઈને તેમને નવી દિશા સુઝી. આ નવીન દિશા તે રાજકીય ઉન્નતિ. તે પહેલા રામદાસના મનમાં રાજકીય ઉન્નતિનો વિષય નહોતો. સન ૧૬૫૯ માં “ દાસ-બોધ ” અર્થ ઉપરાંત લખાયેલો હતો. તે અર્થ લાગુમા એ વિષય ખિલકુલ નથી. તેટલા લાગ પછી એ વિષય દાખલ થયેલો જણાય છે. મોરે, અમરકુલખાન, વગેરેના બનાવો બનતાં શિવાજીની સત્તા પછી વધતી ચાલી, અને તેમ તેમ રામદાસને રાજકીય બાબતોની આવ-સ્થિતતા સમજતી ગઈ. એ મદાયતુર હતા. વસ્તુસ્થિતિ સમજીને તેને મદદ કરવામાં તેમણે વિલંબ કર્યો નહોતો. સમર્થના વખતના પ્રસિદ્ધ થયેલા નવીન પત્રવ્યવહાર ઉપરથી પણ આવી જ દ્રષ્ટિકોણ સમજાય છે. શિવાજીનો પ્રયાસ જોઈ રામદાસને લાગ્યું કે તેના પ્રયાસને વિશેષ ધરા મળે એમ કરવું એ દરેક મહારાષ્ટ્રીયનું તે વખતનું કર્તવ્ય છે. શિવાજીના કોઈ સનુઓ ન રહે, તેને બધા લોકો અંતઃકરણથી મદદ કરે, અને કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થત્યાગ કરતા લોકો પાછા ન દો, આવા વિચારથી રામદાસ શિવાજીના પ્રયાસનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાવવા માંડ્યા. શિવાજી ધર્મરાજ્ય સ્થાપન કરે છે; એ રાજ્ય શિવાજીનું નહીં, પણ ધર્મનું છે; અને શિવાજી ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળક છે, એ પ્રકારનો વિશ્વાસ રામદાસે તેમના મહાદારા મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન કર્યો. અને જે કોઈ ઇસ્તિમ એ કામને માટે લાચક જણાયા, તેને શિવાજી પાસે મોકલી આપ્યા. શિવાજીના અષ્ટ પ્રધાનો તથા સરદારો રામદાસને ચલાતા હતા જ. તેમને રામદાસે વિશેષ પ્રોત્સાહન આપ્યું તથા સતેજ કર્યો. રામદાસને પ્રવૃત્તિમાં જે અનુલવ મળ્યો હતો, તેનો ઉપયોગ કરીને શિવાજીના પ્રયાસને તેમણે જળ આપ્યું. તેમણે લક્ષિતમાર્ગનો અને કર્મમાર્ગનો યુક્તિથી યોગ કરીને બંનેનું લક્ષ રાજ્યવૃદ્ધિ તરફ વાળ્યું.

આ પ્રમાણે “ દાસબોધ ” માના રાજકીય વિચારોની પ્રેરણા રામદાસને શિવાજીના પ્રયાસ પછી થઈ. શિવાજીને “ દાસબોધ ” ના વિચારોથી સ્વરાજ્ય સ્થાપનાની પ્રેરણા થઈ એમ કહેવું એ કાર્ય-કારણને ઉલટાવી નાખવા જેવું છે. “ હું તમારા રાજ્યમાં આવીને રહેલો, છતાં રાજકારણને લીધે તમે આટલા દિવસ મારી ખમર લઈ શક્યા નહીં; ” આ પ્રમાણે રામદાસે શિવાજીને લખેલું છે. એટલે એ પરથી પણ શિવાજીનું રાજ્ય રામદાસની મુલાકાત અગાઉ સ્થપાયું હતું એમ જણાઈ આવે છે. “ દાસબોધ ” વાચતાં પણ તેવી જ હકીકત જણાય છે. દરેક પ્રસંગે ‘ તમે સાઈ કામ કર્યું ’, ‘ એવું જ કરતા રહો ’, ‘ ધર્મના રક્ષણ માટે જ તમારો અવતાર છે, ’ એ રીતે કહી રામદાસે શિવાજીનું ગૌરવ કરેલું છે. તથા જે જે કાર્ય શિવાજીએ આરંભીને પાર પાડ્યા તે તે બદલ તેને શાખાશી આપેલ છે. એટલે રાજ્યવ્યવહારની દરેક બાબત મૂળ શિવાજીએ ઉપાડેલી, એમ “ દાસબોધ ” ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે. અર્થાત્ “ દાસબોધ ” શિવાજીને ઉપદેશ આપવા માટે રામદાસે લખ્યો એવી જે સાર્વાત્રિક સમજ છે, તેમાં કાંઈ વલ્લુદ લાગતું નથી. શિવાજીને આવા સમર્થ પુરુષની જરૂર હતી જ, અને તેની આસપાસના બધા માણસો રામદાસને પૂર્ણ માનતા, તેથી તેના પ્રયાસને રામદાસની મદદથી પરોક્ષ લાભ પણ થયો હતો. “ દાસબોધ ” એ એક સાથે લખાયો નથી શિવાજીના પ્રયાસ પછી તેની શરૂઆત થઈ અને પછીના વીર પચીસ વર્ષો સુધી તે લખાયો જેમ જેમ શિવાજીનો પ્રયાસ સફળ થતો ગયો. અને રાજ્યની ધમારત બંધવા માઠી, તેમ તેમ જૂદા જૂદા પ્રસંગો અને જૂદા જૂદા અનુભવો ‘ દાસબોધ ’ માં ગુંથાતા ગયા, અને તેથી કરીને જ ‘ દાસબોધ ’ માં સારના બધા વિષયો આવી ગયા છે, “ વ્યવહારમાં રહીને પરસ્પર સાધવો ” આ સૂત્ર રામદાસે દરેક પ્રસંગમાં ગોઠવી દીધું છે “ દાસબોધ ” નામ પણ એ અર્થને છેક છેવટે આપેલું લાગે છે. શિવાજીની ચક્રી વખતે રામદાસ જેવો લાયક

સત્પુરુષ તે વખતે જીજ્ઞે કોઈ ન હોતો તેની બધા માણસો ઉપર અમર હતી અને આજુ મહારાષ્ટ્ર તેને ગુરુ ગણી પૂજ્ય માનતું ગુરુકૃપા સિવાય મનુષ્યનું કોઈ પણ કામ સફળ થાય નહીં, એવી આવના આજ પણ રાખ્યો તથા જીજ્ઞ ઘણા લોકોની છે, તે તે વખતે તે બહુ વધારે હોય જ શિવાજીને રાજ્ય મળ્યું, અને તેનો ઉદ્ધોગ સફળ થયો, તેની જ સાથે ઘણી વર્ષોની મહારાષ્ટ્રની જે આશા તે ફળીભૂત થઈ, એટલે એ બધું પરિણામ રામદાસની કૃપા થી શિવાજીને મળ્યું અને રામદાસના ઉપદેશથી આજુ એવી લોકોની સમજ થાય, અને એવી જ સમજને લીધે સલાજી તથા રામરામ ના આપત્તિકાળમાં લોકોની ધીરજ કંઈક અંશે ચાતુરી બખર કરાએ પણ એની જ સમજથી બખરો લખી, અને જે પ્રકાર શિવાજીના ઉત્તરકાળમાં તથા પછીના વખતમાં લોકોએ જોયો, તે લેખકોએ શિવાજીના આરભને લાગુ પાડ્યો. આમ સવાથી અનર્થ થયો છે એવું કાંઈ કહેવાનું નથી કેમકે રામદાસસ્વામી અતઃકરણથી શિવાજીના પ્રયાસોને પુષ્ટિ આપતા હતા, અને આવા ઉત્તેજનની કોઈ પણ મહાન કૃત્યને હમેશા જરૂર હોય જ રામદાસની અને તેમના પ્રયાસની ચોક્કસતા પણ આમ બતાવીને કાંઈ એાછી ગણવાની ધારણા નથી માત્ર એટલું જ બનાવવાનું છે કે રાજ્ય સ્થાપનાનું કામ કશિયોનું છે, અને કશિયે જ બધા જોખમો પોતાની જાત ઉપર વહોરીને તેની શરૂઆત કરી છે, તથા પોતાની જ કુશળતાથી તે તેણે પાગ પાડ્યું છે એ કામમાં આહાલોની સલાહ તથા શિખા મળ્યા શિવાજીએ પ્રેમથી સ્વીકારી, અને તેનો બનતો ઉપયોગ પણ કર્યો, પરંતુ આરભના પ્રયાસની સવળી જ્યાંબદારી એકલા શિવાજીની ઉપર જ હતી તેમાં રામદાસનો કાંઈ સબંધ નહોતો.

શિવાજીને જ્યારે રામદાસના પ્રયાસની ખબર પડી, ત્યારે તેણે તે મારે માન બતાવી તેનો પોતાના કામમાં ઉપયોગ કરી લીધો. શ્રી કુટુંબો, લાડવા લોકો, અને બેહુતો પગે ઉપર શિવાજીએ

પ્રથમથી છાપ પાઠી હતી; પણ રામદાસી પંચના ફેલાવાની સાથે શિક્ષિત વર્ગ પણ શિવાજી તરફ વળ્યો.

રામદાસની અને શિવાજીની મુલાકાત થયા પછી શિવાજીને રામદાસના પ્રયાસની ખબર પડી, અને સકય તેટલો તેનો ઉપયોગ તેણે કરી લીધો. તે વખતે ધર્મશ્રદ્ધા વિશેષ પ્રબળ હતી, અને રામદાસનું પવિત્ર આચરણ તથા કીર્તિ જોધને શિવાજીએ તેને માન આપ્યું. તેણે રામદાસને ચરણે રાજ્ય અર્પણ કર્યું, અને કાગળપત્રોમાં પોતે હેમના ચરણુરજ હોવાનું જણાવ્યું, એ માત્ર વિવેક હતો. માત્ર જ તેટલા ઉપરથી જ સ્વરાજ્યની મૂળ કલ્પના રામદાસે ઉપજાવી, અને શિવાજી માત્ર તેના હાથમા રમનાર રમકડું હતો, એમ માનવું એ બૂલાવો છે.

રા. રાજવાડે જણાવે છે કે શિવાજીના મરણ વખતે ૧૩૦૦ રામદાસી સાધુઓ મહારાષ્ટ્રમાં ફરતા હતા, અને તે પરથી પણ તેમણે મહારાષ્ટ્રના રાજકીય પુનરુજ્જીવનમાં ફેટલો મોટો ભાગ આપ્યો તે જણાઈ આવે છે. પરંતુ રામદાસી મઠોનો ફેલાવો શિવાજીના રાજ્યના ફેલાવાની સાથે સાથે થયેલો છે. એ મતના સાતસો આઠસો મઠો સ્થપાયા, પણ તેમાં ૭૨ મુખ્ય હતા. એ મઠોમાં આવનારા લોકો ઉપર રામદાસના ઉપદેશની સારી છાપ પડી અને એમનાં તથા એમના સંબંધમાં આવનારાં માણસોનાં મન શિવાજીને અનુકૂળ થયાં. શિવાજીના પ્રયાસનું રહસ્ય તેઓ જાણવા લાગ્યા, અને તેટલા પ્રમાણમાં શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રયત્ન સરળ તથા સફળ થયો. પરંતુ એના કરતાં કંઈજ વધારે ઉપયોગ એ મઠોનો થયો જણાતો નથી. એ પંથનું જોર સંલાજી તથા રામ-રામના વખતમાં વિશેષ હતું, અને તે આપત્કાળમાં તેમનો કંઈક પણ ઉપયોગ થયો કહેવાય.

રામદાસી મઠો રાજ્યનું કયું કામ કરતા હતા તે સમજી શકાતું નથી. એવા મઠોમાં રામનાં અને હનુમાનનાં દેવજો હતાં, અને નજીકમાં કસરતનો અખાડો પણ રહેતો. તે ઉપરથી લોકોની શારી-

રિક તથા માનસિક શક્તિ વધારવાનો આ મહોનો હેતુ કહી શકાય. “દાસબોધ” જેમ જેમ તૈયાર થતો, તેમ તેમ આ મહોદ્વારા લોકોમાં ફેલાતો. જૂદા જૂદા સંઘો તૈયાર કરવા, મંડળોએ એકઠી કરવી, અને સંઘશક્તિ વધારવી એવું “દાસબોધ”માં વ્યયાં વ્યયાં રામદાસે જણાવેલું છે. આ શિખામણો ઓછેવત્ અંશે આ મહોદ્વારા લોકોમાં પણ ફેલાતી. સરસ્વાતમા આ મહોનાં આપ્પાનો સાંભળવા બહુ બહુ માણસો આવનાં. તેમાં શિવાજીના શિષ્યવર્ગ પૈકીના કેટલાક મરાઠાઓ પણ હતા. પણ એકંદરે આ મહોનું વજન આદ્ય શિવાયના વર્ગોપર વિશેષ પડ્યું નહીં. સ્વરાજ્યની ઈમારત ઉઠાવવામાં તો આદ્ય શિવાયનો જ વર્ગ ધણો હોવો જોઈએ. એટલે, રામદાસી મહોએ જો આ પ્રકારનું કંઈ કામ કર્યું હોય, તો તે રામદાસની હયાતીમાં જ થયું હોય. એ તેજસ્વી સત્પુરુષ વિદેહ યતાં જ પછીથી દાષ તેવો મહાન્ પુરુષ પાક્યો નહીં અને મહોમાં ઉત્પન્ન વગેરેના કલહ થનાં તે નિર્ણય થઈ ગયા. પછીના વખતમાં મહો હોવા છતાં પણ રાષ્ટ્રની અવનતિ અટકી નહીં.

ખીજ બાણ, શિવાજી અને રામદાસ વચ્ચે કંઈ પણ સંબંધ ન હોતો એમ દરાવવું પણ થોડું નથી. મરાઠાઓનું ભગવું નિશાન તથા ‘રામ રામ’ કરવાનો રિવાજ એ ઉપરથી રામદાસનું નામ મહા-રાષ્ટ્રમાં અજરામર છે. પણ ઇતિહાસનો બધો આધાર જૂના ગ્રંથો અને કાગળપત્રો ઉપર રહે છે. એ આધારને અનુસરીને “દાસબોધ” કેવી રીતે અને ક્યાં કારણોથી લખાયો, તથા “શિવદિગ્વિજય” વગેરે દરેક બખરકાર રામદાસના ઉપદેશને કેટલું મહત્ત્વ આપે છે, તેનો નિર્ણય કરવો ઘટે. એ નિર્ણય એ રીતે ન કરીએ તો પછી ઇતિહાસ ક્યાં રહ્યો? એ નિર્ણય એ ચાય છે, કે રામદાસે લોકોનાં મન શિવાજીના પ્રવાસ તરફ વાળ્યાં અને શિવાજીએ પણ એ સત્પુરુષનો લાભ લીધો.

## પ્રકરણ ૪ થું.

## સ્વરાજ્ય સ્થાપનાની સિદ્ધતા.

## ૧. મુસલમાની અમલ વખતે મહારાષ્ટ્રની સ્થિતિ—

એક પ્રજા ખીજી પ્રજાને જીતે છે, ત્યારે જીતનાર પ્રજાની ઉચ્ચતર મુધારણાની અસર હારેલી પ્રજાની નબળી મુધારણા ઉપર થયા સિવાય રહેતી નથી, એવો સામાન્ય નિયમ છે. મુધરેલી શ્રીક તથા રોમન પ્રજાએ આસપાસની નબળી મુધારણાવાળી પ્રજાને જીતીને પોતાના સંસર્ગથી સુશિક્ષિત કરી. પરંતુ મુધારણામાં મુસલમાનો હિંદુઓ કરતાં આગળ નહોતા; એટલું જ નહીં, પણ ધણે અંશે પાછળ હતા. તેથી પૂર્વાપર આવતી આવેલી હિંદુ સંસ્થાઓ મુસલમાનો દ્વારા શક્યા નહીં. વળી હિંદુઓની મદદ સિવાય મુસલમાનોને પળવાર પણ આલે તેમ નહોતું. વિદ્યા, કળા, તથા સમાજની અનેક ખાખતોમાં હિંદુઓની જ અસર મુસલમાનો ઉપર વિશેષ થઈ. આદિશી રાજ્યની પ્રથમ સ્થાપનાના સમયે મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાનોની સંખ્યા આશરે એક લાખ હશે. દેશમાં શાંતિ રાખવા માટે આણેલું લશ્કર ધણા ભાગે મુસલમાનોનું જ હતું. તેમજ કાઝી, મુન્સિફ, કમાવિસદાર, દિવાન વગેરે દિવાની, મુલકી તથા રાજદરબારી હોદ્દાઓ ઉપર મુસલમાનો જ હતા. તે ઉપરાંત તખીખી, સરાશી વગેરે કેટલાક ધંધા કરવાવાળા લોકો પણ મુસલમાન હતા. પરંતુ તે બધાની સંખ્યા એક લાખ કરતાં વિશેષ નહોતી હોય. કોઈ પણ રાજ્યના બળાબળનો નિર્ણય કરતાં તેની સાંપત્તિક સ્થિતિ જોવી જોઈએ. રાજ્યનાં ખાતાં ધણા ભાગે સંરક્ષક અને સંવર્ધક એવા બે પ્રકારનાં હોય છે. લશ્કર, પોલિસ, ન્યાયખાતું, અને દુષ્કાળ-નિવારણ વગેરે ખાતાં સંરક્ષક સ્વરૂપનાં છે; અને વિદ્યા, દાન ધર્મ વગેરે ખાખતો સંવર્ધક છે. આદિશી રાજ્યમાં આ બંને ખાખતોની

ધણીજ અવ્યવસ્થા હતી, અને એ વ્યવસ્થા જરાજર કદી થઈ શકી જ નહીં. પરશુ એ ધણું કરીને હમેશના બનાવ જેવું થઈ પડ્યું હતું. ચોર તથા ધાડપાડુઓનો ત્રાસ એટલો હતો કે પ્રજાનાં બાળ માલ હમેશાં જોખમમાં હતાં; અને દુકાણોને લીધે પણ ધણો ભાગ ઉજડ થઈ ગયો હતો.

દક્ષિણમાં આવેલા મુસલમાનોમાં અસલ મુસલમાનો ધણીજ થોડા હતા. મદારાજ્ઞમાંના મુસલમાનોની સંખ્યા એક લાખની માંડ માંડ હતી. તેમાં પણ ધણા પ્રકારના અને ધણી જાતના લોક હતા. દેશમાં રહીને પેટ ભરવા સિવાય વિશેષ તેમનો ઉદ્દેશ નહોતો. માત્ર પેટ ભરવાના તથા સ્વસંરક્ષણ કરવાના હેતુથી તેઓ એકત્ર થયા હતા. પૈસા મેળવવાના હેતુથી ધર્મના નામનો આશ્રય તેમણે લીધો હતો. રૈયત કે પ્રજાનું સંવર્ધન કરવું એવું તેમના મનમાંજ નહોતું. સોડા પામેથી વસુલાતની રકમ એકઠી કરવાનું એક કામ તેઓ જરા-ખર કરતા રાજમહેતાનાં અન્ય કર્તવ્યો તેમણે કદીજ કર્યા નથી. આ પ્રમાણે મુસલમાન લોકો જ્ઞાતમણી પ્રજા કરતાં દરેક બાબતમાં ઉતરતી સ્થિતિના હોવાથી લોકસ્થિતિ સુધારવાનું કામ તેમના હાથે થવું શક્ય જ નહોતું. પહેલાંનાં વખતમાં ગામોની ઉપજની વસુલાત કરવા અને તે સરકારમાં ભરવા હિંદુ વહીવટદારો હતા. તેમના તરફથી વસુલાત વખતસર ન આવવાથી આ લોકોએ એ જૂના વહીવટદારોને કાઢી નાંખી નવા મુસલમાન વહીવટદારો નીમ્યા. લોકોનાં મન તેથી ધણાં કચવાયાં. દેશમાં દુકાણ પણ વારંવાર પડવા લાગ્યા. એક મોટો દુકાણ સન ૧૪૬૮ થી ૧૪૭૫ ચુધી પડ્યો. દામાજપંતની કથા આ દુકાણની છે. આ દુકાણનાં વર્ણનો ધણા કવિઓએ તથા ખીજા લેખકોએ કરેલાં છે. એ 'દુર્ગાદેવી'નો દુકાણ કહેવાય છે. એ દુકાણમાં અસંખ્ય માણસો મરણ પામ્યાં. આજો દેશ ઉજડ થયો. સરકારનું વસુલ આનું નહીં અને સરકારી કામો બંધ પડ્યાં. પૈણ તથા પુણતાબેમાં મોટી પ્રાચીન સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠો હતી તેને આશ્રય



અપાતો બંધ થયો. નિર્વાહની મુશ્કેલીના કારણે અનેક પંડિત કુટુંબો દેશ છોડી ચાલ્યાં ગયા. પોતાના સર્વ ગ્રંથો સાથે લઈ તેઓ કાશી ગયેલા હોવા જોઈએ. ગાગાભટ્ટનું પ્રસિદ્ધ કુટુંબ આ વખતે જ કાશી ગયું હશે. કાશીમાં આ દક્ષણી કુટુંબોએ પછીથી ઘણી ખ્યાતી મેળવી હતી. તેની હકીકત પંડિત હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી (બંગાળા) એ પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. પૈશ્વ, પુણ્યાંગેના સંસ્કૃત વિદ્યાલયોની ખ્યાતી પુરાણી હતી. આ સ્થાનો કર્મકંદ બ્રાહ્મણોના સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ વગેરેના જીવ પૈશ્વનાજ બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ ધાર્મિક બાબતમાં પૈશ્વના બ્રાહ્મણોની સંમતિ જરૂર મેળવવી પડતી હતી. આજ કારણને લીધે શિવાજીના અભિપ્રેક વખતે ગાગાભટ્ટનું આટલું મહત્વ વધ્યું હતું.

જૂના વખતનાં વતનો બંધ પડ્યા. દેવસ્થાનોનાં ઉત્પન્ન બ્રાહ્મણ થવાથી બધાં જૂનાં દેવાલયો નાશ પામ્યાં. જ્ઞાનેશ્વરે વર્ણવેલું નેવાસેનું મહાલક્ષ્મી દેવીનું પ્રત્યંક દેવસ્થાન પણ બંધ પડ્યું. નાશિકમાં પૂર્વ ધણું હેમાડપંતી દેવળો હતાં. હાલ ત્યાં તેમાંનું એક પણ નથી. એકંદરે મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણસો વર્ષથી જૂનું એક પણ દેવસ્થાન રહ્યું નથી. આમ હોવાથી શિવાજીના ઉદયકાળ વખતે જૂના દેવસ્થાનને ઉત્પન્ન બાધી આપવાનું પ્રયોજન જ રહ્યું નહોતું. આ રીતે અન્ન અને દ્રવ્યનો નાશ થતાં ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગ નામશેષ થયો.

રહેવામાં રહ્યા માત્ર વૈશ્યો. એ વર્ગ વેપાર કરનારો હોવાથી માલની લેવડદેવડ કરવામાં હંમેશાં ધનવાન બને છે. પણ દુકાળમાં ખેડૂતો નાશ પામવાથી આ વૈશ્ય વર્ગ ઉપર જ સઘળો બોજો પડ્યો, અને તેના પરિણામે તે વર્ગ પણ સો દોઢસો વર્ષમાં નાશ પામ્યો. પરંતુ વૈશ્યો બગર સમાજ વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલે ? દેશમાંની એટલે અંદર અંદરની લેવડદેવડ તો ચાલવી જ જોઈએ. મૂળનો વૈશ્ય વર્ગ નાશ પામ્યો એટલે બહારના ગુજરાતી અને મારવાડી વૈશ્યો આવ્યા, અને તેમણે લેવડદેવડનો ધંધો ઉપાડી લીધો. હાલ સર્વત્ર જો મારવાડી.

તથા ક્યાંક ગુજરાતી વૈરથો મહારાષ્ટ્રમાં દેખાય છે, તેઓ ધણાખરા આ રીતે જ આવ્યા હશે. લિંગાયત (વાળી) પણ એ જ રીતે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા. અર્થાત્ આખા મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણસો સાઠીત્રણસો વર્ષ પહેલાંનાં જૂનાં કુટુંબો આજે ધણાં રહ્યા નથી. ધણાંખરાં નવાં આવેલાં જ છે. જે વર્ગ પાસેથી પૈસા મેળવીને રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાનો તે વૈરથ તથા ખેડૂત વર્ગનું રાજ્યે તો રક્ષણ કરવું જોઈએ. તે ન થવાથી રાજ્યકારભાર તથા સરકારનાં કામો બંધ પડ્યાં અને દેસની દુર્દશા યષ્ટ. કોકણ જેવી અગવડ ભરેલી અને છોક ખૂણાની જગ્યાએ કોઈ કોઈ પ્રાચીન કુટુંબો રહેલાં છે. પાંચસો છસો વર્ષનાં કુટુંબો ત્યાં કવચિત્ મળ્યા આવે છે. વિશેષ કસવાળો અને આખાદીભર્યો જેટલો પ્રદેશ હતો તે બધો ઉગડ થયો. અહમદનગર જીલ્લામાંનો ગોદાવરીકાંઠાનો 'નેવાસે' વગેરે તરફનો પ્રદેશ પાકમાં બહુ ઉત્તમ છે તેજ પ્રદેશમાં જ્ઞાનેશ્વર જેવો મહાપુરુષ થયો. તેજ પ્રમાણે દેવગિરિ ઔરંગાબાદ તરફનો પ્રદેશ પણ પાકમાં સારો મળ્યાય છે, તેથી જ ત્યાં યાદવો વગેરે મોટા મોટાં રાજ્યોની રાજધાની થઈ હતી, સારાંશ કે સન ૧૩૧૮ માં યાદવોનું રાજ્ય મધું ત્યારથી સન ૧૪૭૫ માં દુર્ગદિનીનો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યાં સુધીમાં ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ થયેલી જણાય છે.

યાદવોના રાજ્યમાં સુલ્તાની પર્વતની નીચે કોકણમાં તથા ઘાટ ઉપરના ભાગોમાં ધણા ધનામદારો, જમીનદારો, જગીરદારો વગેરે સરદાર વર્ગના લોકો ધણાં વર્ષથી રહેતા હતા. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનું પોષણ આ લોકો જ કરતા. સન ૧૩૧૮ માં યાદવોનું રાજ્ય નાશ પામ્યું ત્યાર પછીનાં સો પચાસ વર્ષોમાં આ સરદારો લગભગ નાશ પામ્યા. એ સરદારોનું વળ્લન લોકો ઉપર વિશેષ હતું, અને આવા સરદારો સારી સ્થિતિમાં રહે એ રાજ્યનું એક મોટું બળ જ ગણાય. આ સરદારો બળવા કરી સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરતા, તેથી તેને જીતીને રાજ્યકર્તાઓએ તેનો નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રની આ

સ્વાતંત્ર્યપ્રિય મંડળી નાશ પામી, વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો બીજા લાગોમા ગ્રહેવા ગયા, અને માત્ર કેળી બીજા વગેરે જ ગવી લોકો તથા ગુલામગિરી કરનારા નીચલા વર્ગના કેટલાક લોકો રહ્યા સિવાય દેશભુખ, દેશપાડે, પટેલો અને કુલકર્ણી ગયા રાજ્યની વસુલાત એકની કરવામા તેમનો ખપ હતો.

દેશમાની લોકસખ્યા અને તેના વર્ગ કેવી રીતે બદલાતા ગયા, અને તેમા નવું જૂનું શું થયું, તેનો ઐતિહાસિક શોધ થયો છે. આપણા પ્રત્યેક સમાજ, વર્ગ અને કુટુંબની આ રીતે શોધ કરીએ, તો ધણીજ ઉપયોગી હકીકત બહાર આવે રાજ્યકર્તા-એ અખણપણે દેશનો સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર વર્ગનો આ રીતે નાશ કર્યો, તેથી વસુલાત મેળવવાની મુશ્કેલી પડી અને કારભાર અટકી પડ્યો. ત્યારે ઉજડ થયેલા ગામો ફરી વસાવવા તેમણે પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. પણ એમ કરવા જતા પૂર્વના વશપર પરાના કામો બદલાયા, અને ગમે તેને ગમે તે કામ સોંપાયા. બ્રાહ્મણો, કાયસ્થોને ગામોના હિસાબ કીતાબ કરવાનું કારકુનીનું કામ મળ્યું. પટેલો પધા નવા થયા હાલના પટેલો 'દુર્ગાદેવી'ના દુકાળ પછીના છે તેમા ઢેક, હળમ વગેરે જાતના પણ પટેલો છે આ નવી વ્યવસ્થા દુકાળ પછીના પચાસ વર્ષમા થઇ તે પછીના ચાળીસ વર્ષની જ અદર (સન ૧૫૬૫) તાલિકોટમા હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભારે ઝઘડો થયો તેથી હિંદુઓની દરેક વ્યવસ્થા અને સંઘણી પૂર્વ પરંપરા નાશ પામી એકંદરે પરરાજ્ય, રાજ્યકાન્તિ, દુકાળ અને અધાધુધી વગેરે અનેક એક સરખી આકતોથી દેશની દુર્દશા થઈ પડી.

૨. નવીન સમયનો આરંભ—તાલિકોટની લડાઇ વખતે વિજયનગરમા એક હિંદુ રાજ્ય હતું એ રાજ્યનો નાશ થતા હિંદુઓ માટે કોઈ આધાર રહ્યો નહીં પ્રજાનો ક્ષય થતો ચાલ્યો. સાધુ-અંતોના પ્રયોગમા આ સ્થિતિનું વર્ણન કોઈ કોઈ જગ્યાએ આપેલું

જણાય છે. તે વખતના સાધુઓ પણ કેવળ હતારા અને દીન થઈ ગયા હતા. તાલિકોટની લડાઈ પછીથી માલોજી બોસલેના કાર્યની શરૂઆત થઈ.

દેશની આ અવનતિ જોઈ ગાલા અને વિચારવંત મનુષ્યોની આંખો ઉઘડી. લોકોને તેઓ આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાના ઉપાયો સૂચવવા લાગ્યા. મુસલમાનોને પણ પોતાની સ્થિતિની પરીક્ષા થવા માંડી. હિંદુઓ કરતાં તેમનામાં સંસ્કૃતિ કમી હતી, તેમનાં વૈવાહિક બંધનો શિથિલ હતાં. હિંદુ સ્ત્રીઓને પકડીને તેઓ ખુશ્કી રીતે તેની સાથે લગ્ન કરતા. આ રીતે મુસલમાનોની સંખ્યા વધતી ગઈ. હિંદુઓને આવાં લગ્નો પસંદ નથી હોતાં, તેને તેઓ આસુરી ગણે છે. આવા મુસલમાનો ઘણે ભાગે નામના હતા. તેઓ હિંદુ આચારો પાળતા. કેટલાક ગણપતિને માનતા અને કેટલાક એકાદશી કરતા. અદાનવર્ગ ઉપર આવા લોકો જોકે અસર કરી શક્યા, પણ હિંદુઓની મદદ વગર ચાલ્યું નહીં, તેથી અધિકારીઓએ કેટલાક ખાનદાન મરાઠાઓને મનસખદારીઓ આપી. અને એ રીતે નવીન રાજ-કુટુંબોની સ્થાપના થઈ. માલોજી બોસલે તે રીતે બાદશાહી મનસખદાર થયા. આવા સરદારોને હાથમાં લઈ મુસલમાનો રાજ્ય ટકાવી શક્યા. માત્ર શાહજી જેવા સરદારો કારણપરત્વે તેને ભારે પડી જતા. પરંતુ એ રીતે દાક્ષના દેશમુખ, દેશપાડે વગેરે આ વખતમાં નિર્માણ થયા. તેમનું વલણ મુસલમાનો તરફ હતું, અને મુસલમાનોની તાબેદારી કરવામાં તેમને બૂપણ ભાસતું. મોટે તથા ખીજા માવજા દેશમુખ આ પ્રકારના હતા. અને તેથી જ તેઓ શરૂઆતમાં શિવાજીના શત્રુ જેવા હતા. આ લોકોને પોતાના પક્ષમાં લેવાનું કામ પ્રથમ શિવાજીએ કર્યું.

આ પ્રભાણે મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થવા છતાં હિંદુઓનું સ્વત્વ નષ્ટ થયું નહીં. કોઈ પણ રાજ્યની ગિરસ્યાધિતા જોવાને માટે, જીતનાર રાજ્યે જીતાયક્ષી પ્રજાનું સ્વત્વ કેટલે અંશે નષ્ટ કર્યું

અને મરાઠી શિક્ષકો તથા બારગિરો મુસલમાની લશ્કરમાં હતા. વળી મુસલમાન મુલ્તાનો હિંદુ સ્ત્રીઓ પરણતા, અને તેથી કુદરતી રીતેજ તેઓ તથા તેમની પ્રજા હિંદુઓ માટે લાગણી રાખતાં. વિજયપુરના પહેલા સુલતાન યુસુફ આદિલશાહની સ્ત્રી મુકુંદરાવ નામના બ્રાહ્મણની બહેન હતી. તેનો જ દીકરો પછી ગાદી ઉપર આવ્યો. તે જ રીતે અહમદ નિજમશાહ કુલકર્ણીનો દીકરો હતો. અને ધમાદશાહીનો સ્થાપનાર પણ મૂળે હિંદુ હતો, અને તેની સ્ત્રી મરાઠા સરદારની દીકરી હતી. આ પ્રમાણે મુસલમાની અમલ ચાલુ રહેવા છતાં હિંદુત્વ નષ્ટ થયું નહોતું.

આ સ્વત્વ કાયમ રાખવાને અનેક મરાઠા સરદારો તથા બ્રાહ્મણ મુસલમાનો કારણરૂપ હતા. મલિક ઉત્તમજી દેકણપ્રાંત જીત્યો તેની મદદમાં હાદો નરસો કાલે નામનો એક હેંશિયાર બ્રાહ્મણ હતો. તેણે દેકણના બળવાઓ ખેસાડી દઇ વસુલાતની વ્યવસ્થા કરાવી આપી. કુંબરસેન નામનો એક બ્રાહ્મણ નિજમશાહીમાં જુમ્હુમ્ પ્રધાન હતો. ખાનદાન મરાઠાઓને લશ્કરમાં રાખી તેણે મોટા મોટા હોદ્દાઓ અપાવ્યા. આ મરાઠાઓ કુંગરાઓમાં રહેતા, અને મુસલમાન સરદારોને માનતા નહીં. એમના ઉપર ભરોસો રાખવામાં નહોતો આવતો, એટલે તેઓ નવરા રહી બખેડા કર્યા કરતા. પણ કુંબરસેને તેમને મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપી લશ્કરમાં ગોઠવ્યા, અને રાજ્યના લાભમાં તેમને વાળી લીધા. અયલકર્ણ (અયલોજી જાધવ) ને આ વખતમાંજ પાંચ હજારની મનસખદારી નિજમશાહીમાં મળી. આ અયલોજીનો પૈત્ર લખુજી જાધવ. કુંબરસેનના વખતમાં સંભાળ ચિટનીસ નામના એક મુસ્લિમને 'પ્રતાપરાવ' એવો કિતાબ મળ્યો અને તેની પરરાજ્યના વહીવટ તરીકે નીમણુક થઇ હતી. મુસર જગદેવ નામનો બ્રાહ્મણ આદિલશાહીમાં લગભગ પચીસ વર્ષ સુધી જુમ્હુમ્ પ્રધાન હતો. શાહજીનો વિજયપુરમાં ખેસારો આ માણસને લીધે થયેલો. એ માણસે મરાઠા સરદારોનો લાભ લઈ અનેક રાજકીય કામો પાર પાડ્યાં. તેમના

વખતમા મરાઠા તથા મુસલમાન સરદારો વચ્ચે સારો મેળ હતો. વિકટ પ્રસંગે શાહજીએ તેને સારી મદદ કરવાથી શાહજીના ઉપર તેનો ઘણો સ્નેહ હતો. એ જ રીતે મુરારાવ, જગદેવરાવ, રાયરાવ, કદમ રાવ, મદનપત, વગેરે સરદારોએ ઘણી કામગિરી કરેલી. મુરારાવ કુતુબશાહીના છેવટના ભાગમા મુખ્ય પ્રધાન હતો અને શરૂઆતમા જગદેવરાવ તથા રાયરાવ આગેવાન હતા. જગદેવરાવે રાજ્ય મેળવ વામા મદદ કરેલી હોવાથી બાદશાહની તેના પર ઘણી પ્રીતિ હતી. એ બંને ગૃહસ્થોએ મરાઠા લોકોને મોગી પદ્ધતિઓ આપેલી અને તેને લીધે એ રાજ્યમા મરાઠાઓની ભરતી વિશેષ હતી. કદમરાવ બાદિન શાહીમા પરાક્રમી જાગીરદાર હતો અને મદનપત કુતુબશાહીમા મુખ્ય કારભાર કરતો.

૩. પૂર્વ તૈયારીનું સ્વરૂપ—ઇતિહાસનાર આન્ડ કદ લખે છે, કે “મહારાષ્ટ્રના લોકોમા બીજી ક્ષત્રી દબાવી ન શકાય એવું વિનંતાળું અભિમાન ધણી વર્ષોથી ધૂમાતું હતું. મોગલ બાદશાહ અને દક્ષિણના મુસલમાન સુનતાનો વચ્ચે વિરોધ ચાલતા એ અભિમાન થોડે અંશે પ્રદીપ્ત થયું અને સલાદિ પર્વત ઉપર બેઠેલા ધાસમા પડેલી ચિનગારીની પેઠે તે અભિમાને એવું વિલક્ષણ રૂપ લીધું કે તેનો ભડકો જોઈને દૂર દૂરના લોકોને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું.”

શિવાજીની રાજ્યસ્થાપનાના સમયમા એ મત પ્રચલિત છે એક મત એવો છે કે આશ્ચર્યક રીતે શિવાજીને સ્વરાજ્ય મળી ગયું અને બીજો મત એવો છે, કે પહેલાથી જ મરાઠાઓનું અભિમાન ધીમે ધીમે વધતું જતું હતું. મુસલમાની અમલમા તેના પર દબાણ થયું, પણ તે નષ્ટ થયું નહોતું અને અનુકૂળ સંધિ મળતાજ કરી તે પ્રકટ થયું. પહેલા મત વિપરતી તો એમ ક્ષલિત થાય કે મરાઠા ઓમા રાષ્ટ્રીય ભાવના નહોતી અને શિવાજી સ્વયંસ્થિતિથી સાદસ કરી હિંદની પેઠે કેટલો વખત પ્રખ્યાત થયો, પણ રાષ્ટ્રનો તેને ટેકો નહોતો હોવાથી તેનો આરભ બહુ વખત ટક્યો નહીં, અને હિંદુસ્તાનના

ઇતિહાસમાં તેને લીધે કંઈ મોટો ફરક પણ પડ્યો નહીં. એટલે કે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓને સ્વતંત્ર સ્થાન આપવાની કંઈ જરૂર નથી, અને મોમલોના સામ્રાજ્ય પછી અંગ્રેજોનું જ સામ્રાજ્ય શરૂ થયું ગણાય.

સ્વ. રાનડેએ પહેલાં મનને તોડી પાડી ઇતિહાસમાં મરાઠી રાજ્યનું મહત્ત્વ સ્થાપન કર્યું છે. તેમણે તથા ખીજા વિચારવંત લેખકોએ સાબીત કર્યું છે કે મરાઠાઓમાં રાષ્ટ્રીય તેજ મૂળથી હતું. મુસલમાનોના વખતમાં ચણેલી દુર્દશા તેમનાથી સહન થઈ શકી નહીં. સંતો વગેરેએ પ્રયાસ કરી પૂર્વ તૈયારી કરી અને મુસલમાની રાજ્યની ઉતરતી કળા થતા જ અનેક મરાઠા સરદારો સ્વરાજ્ય માટે પ્રયાસ કરવા લાગ્યા, અને દોઢસો વર્ષ મુઘી પરાક્રમો કરી મરાઠી સરદારોએ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને જાજ્વાલી નાખ્યો. જો ઉચ્ચ મંસ્કૃતિવાળી પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે પ્રસંગ પડ્યો ન હોત, તો કદાચ મરાઠાનું જ રાજ્ય કાયમ રહ્યું હોત. ઇતિહાસનું અધ્યયન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કરીએ, તો આ વિચાર જ ખરો લાગે છે, અને મરાઠી ઇતિહાસનું મહત્ત્વ સમજાય છે.

આ રાજ્ય સ્થાપનાની તૈયારી કેણે કેટલા પ્રમાણમાં કરી તે ઠરાવવું કઠણ છે, પણ તે ઠરાવવા માટેની માહિતી અત્યાર મુઘી આપી છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય, કે પોતાની પરવા ન કરતા કેવળ ખીજાના હિત માટે મથવાની શુનિ સતોના ઉપદેશથી ભેડાના મનમાં આવેલી અને આ મુર્તિમાં કેટલીક રાજકીય ભાવના રામદાસે મૂકી. રામદાસ અને શિવાજીનો પ્રયાસ સ્વતંત્રપણે જુદો જુદો થયો. શિવાજી આકસ્મિક રીતે ઉભો થયેલો જંડખોર નહોતો, પણ તેની તૈયારી કેટલીક પેઢીઓથી ચાલુ હતી તેની જ માથે કેટલાક વજનદાર સરદારોનાં મન પણ તે કામે લાગેલાં હતાં. આ જ ખરેખરી અને મહત્ત્વની તૈયારી હતી. મુસલમાની રાજ્ય વખતે કેટલાક સરદારો માંડલિક હતા અને તેમની પાસે લશ્કરો રહેતાં.

પ્રસંગે તેમને લશ્કર લઈ રાજ્યની નોકરી કરવા જવું પડતું. આ ઉપરાંત ઠેકાણે ઠેકાણે મરાઠા દેશમુખો હતા. સરદારો અને આ દેશ મુખોમાં કાંઈ વિશેષ તફાવત ન હોતો. સરદારી મળના પહેલાં તેઓ ઘણાખરા દેશમુખ જ હતા. દેશમાં વસાયત અને વાવેતર કગાવી સરકારી મહેસુલ એકઠું કરવું એ આ દેશમુખોનું કામ હતું. તેની મદદમાં હિસાબ વગેરેનું કામ કરનાર દેશપાડે ઘણા ભાગે પ્રભુ યાત્રિના હતા. દરેક ગામમાં જેમ પટેલ અને કુલકર્ણી (તલાટી) હતા તેમ હરાવી આપેલા પ્રાંત (દિશના ભાગ) માટે દેશમુખ અને દેશપાડે હતા. મોટા પ્રાંત માટેના સરદેશમુખ કહેવાતા સરકારી અધિકારીઓ. આ દેશમુખો પાસેથી મહેસુલ એક સાથે લેતા. કુલકર્ણીના નિર્ણાયકર, મયનડીમાં ઘાટગે, મરાવડમાં માને, જતમાં ડફળે, વાઢીમાં સાવંત અને સિંદખેડમાં જાધન આવા દેશમુખ હતા. શિવાજીના પૂર્વજો ભોંસલે પશુ મૂળ આવા દેશમુખ હતા. દેશમુખ એ જ તે વખતના તે તે દેશના વતનદાર હતા.

આ દેશમુખો પૈકી માનના દેશમુખોનો ઇતિહાસ ઘણો ચિતા-કર્ષક છે, અને તે વખતની સ્થિતિ સમજવા માટે ઘણો ઉપયોગી છે. શિવાજીની કામગિરી સાથે તેનો પ્રત્યક્ષ અને નિકટ સંબંધ છે. તેથી તેમની હકીકત શિવાજીના પ્રકરણમાં આપનામાં આવશે. આલોજ અને શાદજના પ્રનાસમાં જે કેટલાક સરદારોનો વિશેષ ભાગ હતો તેમની હકીકત પ્રથમ આપીએ છીએ.

૬. મુખ્ય સરદાર કુટુંબો--(૧) શિર્કે-ઘણા વર્ષથી શિર્કે કોંકણમાં હતા એ પ્રાંત જીતના આલ્મણી મુલતાનોએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૪૦૮ થી ઘણા વર્ષ મુધી કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેના મુલક દુકાળ પડવાથી ઉગડ થઈ ગયો હતો અને ત્યાંના મરાઠા મરદારોએ જડ કરીને ત્યાંના ડુંગરી કિલ્લાઓ મુસલમાનો પાસેથી લઈ લીધા હતા તથા લોકો પાસેથી કર લેવા માડ્યો હતો. સન ૧૪૨૯ માં તેટલા માટે મુલતાન અવમદયાહની કારકિર્દીમાં સરદાર



અલિક ઉત્તુમર દાદા નરસો કાગે નામના હોશિયાર બ્રાહ્મણને સાથે લઇને ખંડ સમાવવા તથા દેશમાં વસાવત કરાવવા આવ્યો. દાદો નરસોએ એ વસાવત કરી તથા કર વસુલ લેવાની સારી વ્યવસ્થા કરી (૧૪૨૭-૧૪૩૬). એ તુમર શિકેં તરફ તે વખતે ગયો જ નહોતો. ફરી તે અમ્લાઉદ્દીનની કારકિર્દીમાં કોકણ પ્રાંત જીતવાના ધરાદાથી મોટી ફાજ લઇને આવ્યો (૧૪૫૩), અને આકણ કિલ્લા ઉપર તેણે પગાવ નાખ્યો. તે વખતે તેણે શિકેંને કબ્જે કરી મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવા તેના ઉપર દબાણ કર્યું. શિકેંની નજીકમાં સગમેશ્વરની દક્ષિણ બાજુએ ખેગણા પ્રાંતમાં શંકરરાવ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ શંકરરાવ મુસલમાન થાય તો પછી હું ચર્ચિ એવું બદાનું કાઢી શિકેંએ તુમરને એ શંકરરાવ તરફ મોકલ્યો. ખેગણા પ્રાંત ધણે જ વિકટ અને ભયંકર હતો. શિકેં તથા શંકરરાવે પ્રપંચ કરીને ત્યાં તુમરને દાર માર્યો અને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. તે પછી શિકેંનું રાજ્ય તો ગયું જ. પછીથી સન ૧૪૭૩ માં મહમ્મદ ગવાને પદાઢી પાયદળ લાવીને ખેગણા તથા આખો કોકણ દેશ જીતી લીધો અને શંકરરાવનું રાજ્ય પણ જીતી લીધું ને તેના બંદોબસ્ત માટે પનાળામાં પોતાનો એક મુખો મૂક્યો. એ શંકરરાવની અટક જણ્યાઇ નથી. જણ્યાઇ હોત તો તેના વંશને દાદા ક્યાં છે તે શોધી શકાત. એ શંકરરાવ શિકેંથી પણ બળવાન હતો અને આખી કોકણપટ્ટી તેના તાબામાં હતી. ત્રણસો સગાયક વદાણોની ફરિયાદ સેના તેની પાસે હતી અને ધરિાન તથા અરબસ્તાનના મુસલમાન વેપારીઓ કોકણનાં બંદરોમાં આવડિ વેપાર કરતા. આ રીતે મુસલમાની રાજ્યના વખતમાં મરાઠા સરદારો નિરાશ ન થતાં સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે ધીમે ધીમે પ્રયાસ કરતા હતા. તેમજ સાગી લગાઇ આપવાની તાકાન ન હોય ત્યારે યુક્તિપ્રયુક્તિથી યત્નને દરાવવાની કળા પણ જૂના વખતથી જ તેઓ બજાતા હતા. શિકેં અને શંકરરાવના દાબવાથી તેની બાતી વસે.

શિકે' ન મ સિરકાઈ દેવી ઉપરથી પડેલુ છે તેઓ ધણુ વરોં સુધી બહિરવગદ નામે કિલા ઉપર રહ્યા હતા તેમના વાઘોજી નામના પુરુષને નિજમચાહીના વખતમા સુયરી પ્રાતની સરદેશમુખી મળી પછી તેઓ જાવળી પ્રાતમા આનીને રહ્યા મટાબજેશ્વર એ પ્રાતમા આવેલુ છે અગ્રેજોના કેમગમમા આવ્યા પહેલા આ પ્રાત ધણુ ભાગે અનત્ર એટલે મરાઠા લોકોના તાળામા હતો આ શિકે' મરદારો વિગતપુરની સત્તાને બિનકુલ ગણુકારતા નહોં તેથી પોતાના ભરોસાના કહ્યાંકના સરદાર ભારેને તેનો બદોબસ્ત કરવા સુયતાને મોકલ્યો ભારેએ એ કામગિરી બરાબર બજાવી શિકે'ને પદબ્રષ્ટ ક્યો (૧૫૭૮) શિકે'ના જોડીદાર યુજર મહિતે તથા મહાકિક- નો પણ તેણે બદોબસ્ત કર્યો પછીથી શુગારપુર નામે ગામમા મુરોં નામે સરદાર સ્વતંત્રતાથી રહેતો હતો તેની પાસે જઈને શિકે' આ ત્યા તેમનો નિવાસ ધણુ વર્ષ રહ્યો શિવાજીએ જાવલીની માથે શુગારપુર પણ જીત્યુ અને મુરોં ત્યાથી ન્હાસી છૂટ્યા તેના વારખારી શિકે'ની સાથે શિવાજીએ મ્નેદ જોડી એ તાલુકો તેને ધનામમા આપ્યો અને તેની દીકરી પોતાના દીકરાને માગે લીધી શિવાજીની ખીજ સ્ત્રી સોખરાનાથ પણ શિકે' કુટુંબની હતી શિવાજીની દીકરી રાજકુવરબાઈ શિકે' કુટુંબના ગણેશરાજેને આપી હતી આ રીતે શિકે'નુ કુટુંબ ધણુ વૃન્ન અને ઉચ્ચ પ્રતિનુ હતું

(૨) ઘાટગે—આ કુટુંબ મૂળ ખટાવ દેશનુ રહીશ હતુ અને મનવડીની દેશમુખી તેમના પાસે હતી આદ્યણી રાજ્યના વખતમા તેઓ સરદેશમુખ થયેના કમરાજે ઘાટગે એ તેમના મૂળ પુરુષ- તેમની પાસે મનસગદારી પણ હતી ઇસાદિમ આદિતશાહે સન ૧૬૨૬ મા નાગોજરાવ ઘાટગેને સરદેશમુખ બનાવ્યા તથા ' સુઝાર ગવ ' એવો કિતાબ આપ્યો તેમની પાસે બગીર પણ મોગી હતી ' સર્ગરાવ, ' ' પ્રતાપરાવ ' વગેરે કિતાબો પણ આ કુટુંબને મળેલા.

(૩) ઘોરપડે—એમનું મૂળ નામ લોસલે. કોકણને એક કિલો ઘોરપડી ( પાટલા ઘો ) ની મદદથી ઉપર ચડી તેમણે સગ કર્યો ત્યારથી તેઓ ‘ઘોરપડે’ કહેવાયા તેઓ દેશમુખ હતા કાપશી-કર, સોડરકર, મુધોળકર, ધનનાડકર તથા ઝૂતીકર એવી તેની અનેક શાખાઓ છે. આ કુટુંબ બહુ જ જૂનું હોય તેને ‘હિંદુ-રાવ’ નો તથા ‘અમીર ઉલ્ ઉમરાવ’ નો કિતાબ અને કોલ્હાપુર પ્રાંતની સરદેશમુખી મળેલા. માયોજી ઘોરપડે વિજયપુરના આદિત્ય-શાહને છોડી શિરાગુને મળ્યા અને તેના દીકરા સંભાજી, બગી-જી તથા માયોજીએ મરાઠી રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવામા સારો ભાગ લીધો. આ માયોજી સંભાજીને સંભાળતાં હાથમાં મરાયો હતો. મુધોળના બાજી ઘોરપડેએ શિવાજી સાથે વિરોધ કરેલો હતો.

(૪) મોહિતે—ખીજા નાના કુટુંબો ધનુમાં છે. મોહિતે, યુજર, માને, ડકે વગેરે કુટુંબોએ અનેક પરાક્રમે કરેલા છે. હુંખીર-રાવ મોહિતે શિવાજીના મેનાપતિ હતા. શાહજીની ખીજી સ્ત્રી તુકાબાઈ તે આ મોહિતે કુટુંબની કન્યા તેનો પુત્ર બ્યંકાજી તાંબ-વરમાં રહ્યો તેથી મોહિતેનું વજન તાંબવરમા ધણું વધ્યું. મસવડમાં માને કરીને સરદાર પ્રસિદ્ધ હતા. વિજયપુરના હરગારમાં તે નામાદિન શિવેદાર હતા. ડકેએ એ મૂળ ચાંદાણુ હતા. હરજપુરની પ્રદેશાઈ તેમને મળવાથી તેઓ ડકે કહેવાયા. તેમની પાસે મનસબદારી પણ હતી. હાથમાં પણ તેનું કુટુંબ જતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દીકરા હુરજરાજે ઉપર શાહજની પ્રીતિ ધણી હતી. શિવાજીએ સન ૧૬૬૮ ના સુમારમા હુરજરાજેને પોતાની દીકરી આપી. તે કર્ણાટકમા રઘુનાથ નારાયણ હુનમંતે પામે રહી તે પ્રાતનો ખંદોખસ્ત રાખતો. ગણોજી સિંઘે તથા મહાદજી નિજાળકર એ ત્રણે શિવાજીના જમાઇઓ રાજ્યને ધણા ઉપયોગી થયેલા. તેમણે સંભાજીને પણ મદદ કરેલી. હુરજરાજે કર્ણાટકમા જીજના સુબેદાર તરીકે બહુ વર્ષ સુધી હતા. જીજના ઘેરા વખતે તે મરણ પામ્યા (૧૬૯૪).

(૬) મોરે—મોરે અને ધુળપ એ એકજ. તેઓ મૂળ હિંદુસ્તાનના ચતુર્ધાપના રહીશ. આ કુટુંબ ધણું પ્રાચીન છે અશોક (મૌર્ય) ના એ વંશજ જણાય છે. ચાલુક્ય પુલકેશીએ સન ૫૫૦ ના સુમારમા મૌર્યને જીત્યાની હકીકત મળી આવે છે. પછીથી મોરે નામનો સરદાર કર્ણાટકમાં નાયક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. યુસુફ આદિલશાહે તેને ૧૨૦૦૦ પાયદળની સરદારી આપી નીરા અને વારણા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જીતવા મોકલેલો. એ પ્રદેશ શિર્ડે, ગુજર, મોહિતે, મહાડિકે વગેરે મરાઠી સરદારોના તાબામાં હતો. આ સરદારો આદિલશાહને મણકારતા નહો. લાંબા વખતથી તેઓ લડવા કરતા. મોરેએ એ પ્રદેશ કબજે કર્યો, ને તેને આદિલશાહે ચંદ્રાવને કિતાબ આપી જીવળીના રાજ્ય બનાવ્યા. તે તરફનો માવળાનો વિકટ પ્રદેશ પણ તેણે જીતી તાબામા લીધો. પછીથી પણ વિજનપુરને અનેક વખત સારી મદદ કરવાથી આદિલશાહને તેમના પર વિશેષ લેરાસો બેઠો અને તેમને 'ધુળપ' એવો બહુ માનનો કિતાબ આપ્યો. યશવંતરાવ મોરેએ આદિલશાહ વતીની લડાઈમાં જુરાન નિજમશાહીનું લીલું નિશાન કબજે મેળવ્યું (૧૫૨૮-૨૯). તે નિશાન મોરેને બક્ષિસ મળ્યું. સાત પેઢી સુધી મોરેએ જીવળીમા રાજ્ય કર્યું. એ પ્રાંતનો લૂઓ જંગલી ભાગ તેણે સંપન્ન કર્યો. હુનમંતરાવ, સૂર્યરાવ અને ચંદ્રાવને શિવાજીએ જીત્યા. વિજયદુર્ગમાં રહેતા મોરે કુટુંબના ચાનંદરાવ ધુળપને આજીજ બાહ્યગંવ પેશ્વાએ

આરમાર ( દરિયાઈ કાફલો ) નો મુખો બનાવેલો ( ૧૭૫૪-૧૭૬૪ ). મોરે સરદારો આદિલશાહ સાથે નમ્રતાવે વર્તતા અને આદિલશાહ પણ તેમની પાસેથી વિશેષ ખંડણી લેતા નહિ.

(૭) વાડીના સાવંત—સાવંતવાડીનામનાન્દાના સંસ્થાનના રાજાઓ બોસલે કરીને થયા. તેઓ સાતારાના બોસલેની પેઠે પોતાની ઉત્પત્તિ ઉદેપુરના કુટુંબથી ગણાવે છે. તેમનો મૂળ પુરુષ ભાંગસાવંત પંદરમા શતકમાં દક્ષિણમાં આવ્યો અને તે વાડી પ્રાંતના હોંબડે ગામમાં રહ્યો. તે વખતે એ ભાંગ વિજયનગરના તાબામાં હતો. વિજયનગરનો પરાજય થતાં તે વિજયપુરના તાબામાં ગયો. તે કુટુંબ પરગણાની દેશમુખી એક પ્રશુને આપવામાં આવી હતી. એ પ્રશુ તે કારણથી તે ભાંગમાં પુરકળ રહેલો હોઈ તેને આ સાવંતો માથે ભારે અક્રમક આવેલી. એ પ્રશુ દેશમુખ પાસે દળવી નામનો મરાઠા સરદાર સેનાપતિ હતો. પછીના વખતમાં આ દળવી તથા સાવંતે મળી જઈ એ દેશમુખને હરાવ્યો. સન ૧૬૨૭ માં જેમ સાવંતે વિજયપુરના મુલતાન પાસેથી કેટલાક પ્રાંતોની દેશમુખી મેળવી તેના વંશજોએ પછીથી પ્રશુ દેશમુખનો પુરેપુરો નાશ કર્યો અને આખા કુટુંબ પ્રાંતની દેશમુખી મેળવી. દેશમુખીના કામ ઉપરથી પણ કુટુંબો ‘દેસાઈ’ અને ‘સરદેસાઈ’ પણ પછીથી કહેવામાં. એજ ધોરણે આ સાવંતો પણ સરદેસાઈ કહેવાયા, અને હજી પણ કહેવાય છે.

શિવાજીના વખતમાં લખમ સાવંત પરાક્રમી હતો. તેણે પ્રથમ વિજયપુરની મદદ લઈ શિવાજીને ઉ વિરોધ કરેલો, પણ પછીથી આપણું કાંઈ ચાલતું નથી એમ જોઈ, તેણે પીતાંબર શેણવીને શિવાજીની પાસે મોકલી મુલેદ કરી. ( ૧૬૫૯ ). એ મુલેદને પરિણામે શિવાજીએ તેમના કિલ્લા તથા ચાણાઓ તેમને પરત સોંપ્યાં અને ત્રણ હજાર લાકર સાથે તેમણે મદદ કરવી એમ હતું. પણ

એ સુસેહ બહુ વખત ચાલી નહી. શિવાજીએ રાગણાને પ્રસિદ્ધ ગઢ લીધો એટલે આ સાવતે વિજયપુરની મદદ લઈ ફરી લડાઈ જગાડી. એ લડાઈ સંભાળના વખત સુધી ચાલુ રહી વિજયપુરનો પરામય થનાં તેણે એ રંગજેમનો આશ્રય લીધો, પરંતુ સમય પ્રમાણે વર્તીને તે ઘણે ભાગે બધાથી અવગ રહીને સ્વતંત્ર કારભાર કરતો હતો. એ વખતે ખીજે એમ સાવત એ કુટુંબમાં આગેવાન હતો તેણે ચરાડા નામે ગામમાં નિવાસ કર્યો હતો એનું જ નામ પછીથી મુંદગવાડી પડ્યું. એ સાવતે મેનાપતિ, દરકદાર, આશ્રિનો વગેરે વતન દઇ વસાવ્યા પછીથી સાતારાના શાહુ મહારાજનું સ્વામિત્વ એમણે સ્વીકાર્યું હતું.

(૮) ફલટણના નિંબાલકર—આ કુટુંબ ઘણું જૂનું છે. છમો સાતસો વર્ષથી તે રાજ્ય ભોગવે છે. નવમા શતકના આરંભમાં ધારમાં પરમારવંશી જન્મી રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તે ગાદીએ મુંજ, હોજ વગેરે પગક્રમી રાજાઓ ઘણા ગયા. દિલ્લીના સુલતાને તેના પર અનેક હુકમ કરેલા. તે વખતે નિંબરાજ પરમાર દક્ષિણમાં આવીને રહ્યા. નિંબરાજ જે ગામમાં રહ્યા તેને નિંબાલક અને તે પરથી તેના વંશજો નિંબાલકર કહેવાયા. પછીથી તેમણે ફલટણ વસાવ્યું અને વતન મેળવી ત્યાં રહ્યા. મહંમદ તખલખના વખતમાં તેમને તાવકનો કિતાબ અને ફલટણની દેશમુખી મળ્યાં. પછીથી નિંબાલકરનું મહત્વ આદિલશાહીમાં વિશેષ થયું.

જૂદા જૂદા ભાગમાં જૂદા જૂદા કુટુંબો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. તેમાં અધવ તથા બોસલે નિજમશાહીમાં અને ડફ્તે, ઘાટજે, ધોરપડે, મોરે, તથા નિંબાલકર આદિલશાહીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. એ બધામાં તે વખતે નિંબાલકર પ્રમુખ હતા. તે કુટુંબમાં જગપાળરાવ નાવક બહુ શરવીર થયા. સન ૧૫૬૯ ના અરસામાં તે વીથ વર્ષની વયે ફલટણનો કારભાર ચલાવના હતા. બોસલે દરસાલ નિયમિત રીતે શંશુ-મહાદેવની યાત્રાએ જતાં અને તેના શુક્રામ. રસ્તામાં

નિંબાસકરને ત્યાં થતો. એક વખત બાલાજી બોસશે અને તેના બે પુત્ર આવેજી તથા વિડોજીએ જગપાળરાવની મુલાકાત લઈ કામગિરી માગી. જગપાળરાવ અને આવેજી સમવયસ્ક હતા, તેમણે આ બોમયે લાઈઓની હિમત, જીવાની તથા ધૈર્ય જોઈને બંને બાઈઓને પોતાની પાસે રાખ્યા અને બારમો હેનની આસામી બાધી આપી. તેની પહેલાં આવેજી દેવગિરીમાં જાવને ત્યાં નદાની નોકરી કરતા હતા. નિંબાસકરે તેને આશ્રય આપવાથી બંનેનો મંજૂર વધ્યો. જગપાળરાવ આજીવાણુનો મુલક વધારતા હતા આ કામમાં આવેજી તથા વિડોજીએ તેને સારી મદદ કરી. એમ કહેવાય છે કે મન ૧૫૬૦-૬૨ ના અરમાં જગપાળરાવનું લગ્ન કરે કોલકાપુર તરફ કોઈ ભાગ જતાનું હતું, તેવામાં તેના ઉપર આદિજગાદનું લગ્નચઢી આવ્યું. લગાઈ થઈ તેમાં આ બોસયે લાઈઓએ જીવની પરવા ન કરતાં ઉત્તમ શૈર્ષ દાખવી જગપાળરાવનો પક્ષ સંભાળ્યો. પરિણામે બોસયે ઉપરની પ્રીતિ ધણી વધી અને વિજાપુરના દરબારમાં તેની કીર્તિ પ્રસરી. આ હકીકત નિમ્નમશાહીમાં પહોંચતાં તેમણે બોસયેના વતન જન્મ કર્યા હતાં તે છોડી મૂકી પરત આવ્યાં અને રાજે એવો કિતાબ આપ્યો. બોસયે લાઈઓ તથા નિમ્નમશાહીમાં ગયા. અને આ રીતે બોસયેના લાઈઓએ જોઈ જગપાળરાવે પોતાની બહેન માલોજીને આપી. આ બાઈ તે શાહજીની માતા દિવાબાઈ. નિંબાસકર નેવા ઉચ્ચ પરમાર રજપૂત કુળના હતા, તેવા જ બોસયે પણ ઉદેપુરના ઉચ્ચ કુળના હતા એવી ખાત્રી ઉપરથી આ સગપણ થયેલું. આ મંજૂરથી બોસયેનું મહત્ત્વ વધ્યું અને નિંબાસકર નેવા વજનદાર સરદારની સહાયથી શાહજીનો શિવાજી પછીનો પ્રયાસ સરળ થયો. જગપાળરાવના આશ્રયને લીધે જ નિમ્નજાણુ લગ્ન શાહજી સાથે થયું અને પછી જ્યારે શાહજીએ શાહજીનાં સાથે લગાઈ કરી ત્યારે પણ જગપાળરાવે તેને સારી મદદ કરી. આ લગાઈમાં જ જગપાળરાવ સન ૧૬૨૬ માં અદમદનગર નજીક મરણ પામ્યો.

પછીથી તેના મોટા દીકરા મુધોજીરાવ કૂલટણનો અધિકારી થયો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. મોટી સ્ત્રીને સામ્રાજીરાવ અને જગદેવરાવ તથા ન્હાની સ્ત્રીને બ્રમ્હજીરાવ અને સમ્રાજી એ પ્રમાણે સંતાન હતાં. આ સાવકા ભાઈઓમા કલ્હ થયો અને તેથી સામ્રાજીરાવ તથા જગદેવરાવ એ બંને ભાઈઓ. ઘર છોડી મા સાથે વિજયપુર જઈ રહ્યા. આ દગ્ગારમા ખટપટ કરી તેમણે વતનમાથી બે ગામ સ્વતંત્ર મેળવ્યા. આ રીતે નિંજાલકરની જગીર કુટુંબકલહના પરિણામે પડી. તે પછી મુધોજીરાવ આસપાસ બખેડા કરવા મા.યો તેથી તેને આદિવશાહે હરાવ્યો અને બંડખોર કરાવી સતારાના કિયામાં કેદ રાખ્યો. ત્યાં તે સાત વર્ષ રહ્યો, અને તેટલો વખત કૂલટણની જગીર જમ કરી. મુધોજીરાવે નાની સ્ત્રી તથા તેનાં છોકરાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા હતાં. શાલજીએ પ્રયાસ કરી મુધોજીને કેદમાથી છોડાવ્યો. તેને લીધે તે બંને વચ્ચે ઘણો પ્રેમ થયો, અને શિવાજી વેરે મુધોજીએ પોતાની દીકરી આપી. તેમનું લગ્ન ૧૬૩૯ ના અરસામાં થયું જણાય છે.

શિવાજીએ પછીથી સ્વતંત્ર થવા માટે જે પ્રયાસ કર્યો, તેમાં મુધોજીની મદદ હતી; પણ વિજયપુર દરબારને તે પસંદ ન હોતું. મુધોજીનો ધરાદો એવો હતો કે મારી ગેરહાજરીમા કૂલટણની જગીર બ્રમ્હજીને મળે. પણ તેની મોટી સ્ત્રીના દીકરા તેમ થવા દેવા રાજ નહોતા. છતાં મુધોજીએ ખટપટ કરી બ્રમ્હજી માટે પરવાનગી મેળવી, તેથી મોટી સ્ત્રીના દીકરાઓ લડવા ઉઠ્યા. એ લડાઈમાં એક વડના ઝાડ નીચે મુધોજી તેના દીકરાના હાથે મરાયો. (૧૬૪૪) હજી પણ એ વડ ‘બાપમાર’ વડ તરીકે ઓળખાય છે, અને બ્રમ્હજીને પકડી વિજયપુર લાવ્યા. બાપના અપરાધ માટે તેને જીવતો મારી નાખવાનો હુકમ થયો. પણ માને, ઘાટગે, ઘોરપટે, વગેરે સરદારોએ વિનંતિ કરી એ હુકમ રદ કરાવ્યો. પછીથી બ્રમ્હજીએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. આદિલશાહની દીકરી સાથે લગ્ન કર્યા



અને પરવાનગી મેળવી કૂલટણુ આવ્યો. (૧૬૫૧) કૂલટણુમાં આજ પણ બગાડનો છુમટ છે. બગાડને પછીથી જિગ્મબાઇએ પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવી શાંતિમાં લીધેલો અને તેના વેરે શિવાજીની દીકરી સમુબાઇને પરણાવેલી. કૂલટણુના આ કટવાથી અને બગાડના ધર્માન્તરથી શિવાજીને અસર થયેલી, એ કહેવાની જરૂર નથી.

(૯) સિંધબેડના બાધવ—દેવગિરીના રામદેવ પાદવના આ વંશજો. રામદેવનો પુત્ર શંકરદેવ અને તેનો પુત્ર ગોવિંદદેવ. આ ગોવિંદદેવે હુમન મંગુને બ્રાહ્મણીરાજ્ય સ્થાપવામાં મદદ કરેલી. પછીથી એ બ્રાહ્મણ પગેરે ભાગમાં ફેટલોક મુલક મેળવી રહ્યો. તેના દીકરા ઠાકુરજીને ખાનદેશમાં દેસમુખી મળી. તેના દીકરા ભૂપણદેવે ખીલે ફેટલોક મુલક મેળવી પોતાનું વજન વધાર્યું. તેના દીકરા અચ્ચેજીને દિવાન કુંબરસેને પાંચ હજારની મનસખદારી આપી. તેનો દીકરો વિઠ્ઠલદેવ તાલિકોટની લડાઈ વખતે મુસલમાનોના પક્ષમાં હતો. તેના દીકરા લખૂજીએ ચાંદનીખીને સારી મદદ કરેલી. તેની પામે દસ હજારની મનસખ હતી. લખૂજીની સ્ત્રી માલસાબાઈ અને તેની દીકરી જિગ્મબાઇ. જિગ્મબાઇથી તેનો સંબંધ નોંસલે સાથે બેઠાયો. લખૂજીનો દીકરો અચ્ચેજી, તેનો દીકરો સુતાજી, અને તેનો દીકરો શંભુસિંગ. ધનોજી બાધવ જે પછીથી ઇતિહાસમાં ઘણો પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે આ શંભુસિંગનો દીકરો. ખાનદેશ ગેઝેટિયરમાં આ બાધવ કુટુંબનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે.

૫. લોસલેનું પૂર્વવૃત્ત—આ કુટુંબ ઘણું જ પ્રાચીન છે. તેના મૂળ માટે પુષ્કળ ચર્ચા ચાલેલી હોવા છતાં નિશ્ચયાત્મક માહિતી દશ મુધી મળેલી નથી. તેની ઉત્પત્તિ ઉદેપુરના ક્ષત્રિય રાજાઓથી જણાય છે. નિંબાલકરે અને જાધવે તેના સાથે સજાઈ મંબંધ કર્યો તે પરથી જ તેના ઉચ્ચ કુળ માટે સંશય રાખવા કારણ નથી. ઘણો મરાઠા કુટુંબો ઉત્તરમાંથી આવેલાં છે, તે જ પ્રમાણે આ પણ આવ્યું

હોય એ સંભવિત છે. એમ જણાય છે કે રાણા લક્ષ્મણસિંહનો પૌત્ર મુજનસિંહ ઉદેપુર છોડી સોંધવાડે આવ્યો અને ત્યાં ચાપ પેદા મુધી રહ્યો. તેનો વંશજ દેવરાજજી સન ૧૪૧૫ માં નર્મદા આળગી દક્ષિણમાં આવ્યો. ભોસાળના નામ ઉપરથી તેનો વંશ ભોસલે કહેવાયો. ભોસાળના વંશજ પૈકી ખલકલ્લુ તથા મલકલ્લુ દક્ષિણમાં આવી નિમ્નમશાહીની નોકરી કરેલી. તે દરમિયાન દોડ હજાર સવારની મનસખ-દારી મળેલી. એ બંનેને ખેલોજી તથા માલોજી પણ કહેતા. માલોજીના મરણ વખતે તેનો દીકરો બાબાજી ભોસલે સગીર હતો. એટલે બાપું વનન સરકારમાં જન્મ થયું, અને બાબાજી મોટો થતાં તેણે કૃષ્ણા તથા ભીમા નદીને કાંઠે કેટલાક ગામોની પટેલાઈ લીધી. પછીથી બીજાં વિશેષ વતનો પણ મળ્યા અને નિમ્નમશાહીમાં તેમની ચાલી થઈ. બાબાજી સન ૧૫૩૩ માં જન્મ્યો. તેના દીકરા માલોજી તથા વિઠોજી. તેના જન્મ ૧૫૫૦ તથા ૧૫૫૩ માં થયા. એ બંને લાઇએએ લખૂજી બધવની પામે ખારગીર તરીકે નોકરી સ્વીકારેલી. (૧૫૭૭) ત્યાં તેમણે લખૂજીની સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી. માલોજી આ વખતથી વેરજમાં રહેવા લાગ્યો. એ શરીર બહુજ લઠ્ઠ હતો. તેની સવારીથી ઘોડાઓ તૂટી જતા. તેથી લખૂજી બધવે તેને દેવદી-દરવાનની મોકરી આપી. પણ તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં તે ફલટંજુના નિખાલકર પામે ગયો. ત્યાં તેણે પરાક્રમે કરી બતાવ્યાં અને જગપાલરાવ નિખાલકરે પોતાની બહેન દીપાબાઈ તેને પરણાવી વળી. તેની હોંશિયારી જોઈ લલામણ કરી તેને શિલેદારી અપાવી. માલોજીએ પછી પોતાની પાયગા વધારી સરકારની મોટી મોટી કામગિરીઓ બગાડી આપી. વિઠોજીને આ પુત્ર થયા, પણ માલોજીને એકે નહોતો. તેથી દીપાબાઈએ ઘણા વ્રત વગેરે કર્યાં. છેવટે નગરના પીર શાહશરીફની માનતા કરવાથી સન ૧૫૬૪ માં પુત્ર થયો. તેનું નામ પીરના નામ ઉપરથી શાહજી પાડ્યું. સન ૧૫૬૭ માં બીજો દીકરો થયો તેનું નામ પૂણે. તે પીરના નામ ઉપરથી શરીફજી પાડ્યું.

મરાઠાઓનો ખાસ ટેકો સ્વભાવ બોસનેમાં સારી રીતે જણાઈ આવે છે. તેમની સાથે જેઓ સહકારથી વર્તે, તેમની - સાથે તેઓ માયા રાખે; પણ જેઓ દબાવવા ઇચ્છે, તેમનો દાબ તેઓ ચાલવા દે નહીં. ઉદેપુરથી દક્ષિણમાં આવવાનું પણ આવું જ કારણ હશે. શાહજીનાં લોક, તેણે કરેલાં કામો અને શિવાજીનું ચરિત્ર જોતા પણ તેમનો સાહસિક અને દૃઢનિશ્ચયી સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. નિઝમશાહીમાં માલોજીની પ્રતિષ્ઠા વધતી ચાલી હતી તેવામાં સન ૧૫૯૯ માં હુનાશનીના તહેવારોમાં રંગચમીના દરબારમાં તે બાળક શાહજીને સાથે લઈ જાવવાને ઘેર પાન સોપારી માટે ગયો હતો. ત્યાં એક ક્ષુદ્ધક બનાવ જનનાં આ કુટુંબના ઇતિહાસમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો. શાહજી સ્વરૂપવાન અને ચપલ હતો. તેને જાંઘે લાડમાં પોતાની પામે બેસાડ્યો. જાંઘને નિઝમખાઈ નામે દીકરી હતી તે આ વખતે ત્રણ વર્ષની હતી. તે પણ દરબારમાં પિતા પામે આવીને બેઠી અને બાલસ્વભાવથી આ બંને બાળકો એક બીજા ઉપર રંગ ગુલાલ નાખવા લાગ્યાં. જાંઘે તે જોઈ વિનોદમાં કહ્યું, કે “દીકરી, તને આ વર પસંદ છે કે શું? આ જોડી બહુ મુંઝવેખાય છે.” વિનોદથી કહેલા આ શબ્દો પકડી લઈ માલોજી જાંઘની સમક્ષ બોલ્યો, કે “સાંભળો, આ જાંઘ શું બોલ્યા છે? આજથી એ અમારા વેવાઈ થયા.” સહેજ વિનોદનું પરિણામ આવું આવશે એમ જાંઘે ધારેલું નહીં. તેની સ્ત્રી માલસાજાઈને તો માલોજીના આ ઉદ્વેગપણા માટે બહુ ગુસ્સો ચડ્યો. માલોજી આપણી જરોખરીનો સરદાર નથી. પૈસા તેમજ માન બંને રીતે એ આપણી જોડી ન ચંચાલ, એટલે તેની જોડે આપણે સંબંધ ન હોય, વગેરે વાક્યો તે બોલી બિટી. જાંઘે પણ એ સંબંધ બાંધવા હું તૈયાર નથી એવો જવાબ માલોજીને આપ્યો. માલોજીને તેથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. પોતાનું કુળ દલકુ. ન છતાં કેવળ પૈસા ન હોવાના કારણે આ સંબંધ થતો નથી એમ કામતાં, તે કોઈ પણ ઉપાયે એની દીકરીને શાહજી માટે લેવાના નિશ્ચય ઉપર

આવ્યો. માસોજી તુલસીપુરની ભવાની માતાનો એકનિષ્ઠ ભક્ત હતો. તેની ઉપાસના કરતાં દેવીએ દર્શન દઈ તેને વચન આપ્યું કે 'તારો મનોરથ સિદ્ધ થશે, અને તારા કુળમા શ્રી સાંખનો અવતાર શક ચલાવનાર થશે.' આ વચનના ખરાપણા માટે દેવીએ નજીકના રાફડામા દ્રવ્ય બતાવ્યું. જે જોદતાં માસોજીને 'એ પ્રમાણે દ્રવ્ય મળ્યું અને તે શ્રીગોદેમા શેષાપ્પા નામકને ત્યાં લાવીને મૂક્યું. પછી ઘણા પ્રકારના દાન ધર્મ કરીને તેણે કર્તિ વધારવા માંડી. ઘેડાઓ ખરીદીને પાપમા વધારી. શ્રી શિખર મહાદેવમાં એક તળાવ બંધાવ્યું. તથા વેરળના કૃષ્ણશ્વરના દેવળને સમરાચું. આવા ઘણાં કામો કરીને તેણે જાંઘવ પાસે કન્યાની પુનઃ માગણી કરી. પણ જાંઘવે પોતાનો આગ્રહ છોડયો નહીં. ત્યારે દરબાર મારફત દબાણ ચલાવવાના ધરાદાથી જગદેવરાવ દ્વારા માસોજીએ દરબાર પાસે આ વાત મૂકી. શાહજી આ વખતે ઉછરતી ઉમરનો પણ સારો દેખાવડો અને આશાજનક હતો. અને મરાઠાઓ રાજ્યને ઘણા ઉપયોગી છે, તથા માસોજી પરાક્રમી છે એમ જાણી દરબારે માસોજીને પાંચ હજારની મનસખદારી, 'રજો' એવો કિતાબ, શિવનેર તથા આઠલુના બે કિલ્લાઓ અને પુના તથા મુપા એ બે પરગણાં જાગીર તરીકે આપ્યાં. તેમજ જાંઘવને કહીને જિજ્ઞાસાઈ પણ શાહજી વેરે અપાવી. આ રીતે બે બંનેનાં લગ્ન સન ૧૬૦૪ ના એપ્રિલમાં ઘણાજ ઠાઠથી થયાં. લગ્નસમારંભમાં દરબાર પોતે આવેલા. માસોજી સન ૧૬૧૯માં મરણ પામ્યો. શાહજી તે વખતે રાજ્યની ઉચ્ચપાયેલ કરવામાં પડ્યો હતો.

ભોસલે કુટુંબનો સંબંધ આદિલશાહીમાંના નિંબાલકર સાથે થયોજ હતો. પત્નીથી નિજમશાહીમાં જાંઘવ સાથે થયેલો. એ બંને રાજ્યમા પગપેસારો થાય એવા હેતુથીજ માસોજીએ જિજ્ઞાસાઈ લેવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો. રંગપંચમીના દરબારનું તો બહાનું મળ્યું. વરતુતઃ એ બંને રાજ્યમાં પોતાનું વજન વધારવાનો માસોજીનો પ્રયત્ન મુગથી હતો. માસોજીથી ચડતું કામ શાહજીએ અને શાહજીથી ચડતું કામ

શિવાજીએ કર્યું. એટલે માલોજીના વખતથીજ સ્વરાજ્ય માટે વાતાવરણ ધીમે ધીમે તૈયાર થવા લાગ્યું.

નિમ્નમશાહીને મોગલો સાથે વિરોધ ચાલતો હતો તે વખતે પોતાનો પક્ષ સમજા કરવાને માલોજીને આ જગીર વગેરે આપેલાં, એ જગીરનો ધણો ભાગ મૂળ મોગલોનો હતો તેથી તેને સંભાળી રાખવાને માલોજીને ધણો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. એટલે કદાચ મોગલો ઉપર દાખ બેસાડવાને આ જગીર માલોજીને આપેલી હશે, પણ એમ થવાથી માલોજીને મોગલો, નિમ્નમશાહી તથા આદિલશાહી એમ ત્રણ રાજ્ય સાથે પ્રસંગ પડ્યો અને અનેક યુક્તિઓ કરી તેણે પોતાની જગીરનું સંરક્ષણ કર્યું. આ પ્રયત્નમાં એ કુળના રાજકીય ગુણો વધતા ચાલ્યા. માલોજીની મદદમાં શાહજી હતો જ. એટલે શાહજીને -હાનપણથી એ પ્રકારનું અપ્રતિમ સિદ્ધાંત મળ્યું.

૬. મરાઠાઓના ઉદયની સિદ્ધતા—અત્યાર સુધી આપેલી હકીકતથી એટલું તો જણાઇ આવ્યું હતું કે મરાઠા લોકોની પ્રતિષ્ઠા રાજદરબારમાં ઉતરોત્તર વધતી ગઈ. શાહજીના વખતથી લવિષ્યના કામનો ખરો આરંભ થયો. સમગ્ર મરાઠા સરદારો અને દેશમુખોને એક કર્તવ્ય તરફ જોડવાનું કામ પ્રથમ શાહજીએ અને પછી શિવાજીએ કર્યું. બાહ્યશીરાજ્યના અમલ તથા મરાઠાઓને લડાઈ તથા રાજકારભારનો અનુભવ મળવા લાગ્યો અને એ રાજ્યની પાંચને બદલે ત્રણ શાખા થતાં મરાઠાઓની ઇચ્છા વધતી ચાલી. એ ત્રણેના વિમલમાં પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપવું તેમને સુગમ પડ્યું. એટલું જ નહીં, પણ તેમના પગર એ ત્રણેને ચાલે જ નહીં એવી સ્થિતિ થઈ પડી. મોગલ બાદશાહોએ આ રાજ્યોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, એ મરાઠાઓને બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યું. બારોબાર મુસલમાની સત્તાનો નાશ થતો જોઈ તેમને સ્વરાજ્યના અંકુરો ફૂટવા લાગ્યા. અકબર, સલીમ તથા શાહજહાંએ અસંત પરિશ્રમ કરીને દક્ષિણ દેશ અને ખાસ કરીને અહમદનગરનું

રાજ્ય કબજે કરવામાં પોતાની જ શક્તિનો નાશ કર્યો. એ વિકટ, તેના પહાડી ભાગોમા ઉત્તરના વૈભવી લશ્કરને શાવું મુકે અને કદાચ એ દેશ છતાંય તો પણ તેને તાબામા રાખવો ઘણું કઠણ, આવો વિચાર કરીને એ બાદશાહો જે આ ભાજગડમાં પડ્યા, ન હોત, તો કદાચ તે તેમના લાલનું ચાત. પણ જે થયું તે મરાઠાઓને માટે બહુ જ લાભનું થયું તથા બાદશાહોએ સતત પ્રયત્ન કરીને જે દેશ છલ્યો, તેના ઉપર પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાની પછી તેમને દુરસદ જ મળી નહી, અને ચાલતો વહીવટ બદલાવી નવીન વહીવટ સ્થાપવાનું કામ પણ તેમણે કર્યું નહીં. ઐરંગઝેબ જેવા કુશળ પુરુષર્થી પણ મરાઠાઓને દાખમા રાખવાનું બન્યું નહીં. રજપુતાનના પ્રદેશ મપાટ હોઈ લશ્કર લાવવાને અનુકૂળ હોવાથી તથા તે નજીક હોવાથી રજપુતો ઉપર તેની સત્તા જમી, પણ દક્ષિણમા તેમ બન્યું નહીં. ઉત્તર, દક્ષિણ દેશ—જનવા—માટે—જે—લડાઈઓ વગેરે ચાલી તેથી મરાઠાઓને યુદ્ધકળાનું અને બીજું શિક્ષણ મળ્યું. રાજ્યની ઉચ્ચ પાથવો કેમ થાય છે, પહાડી પ્રદેશમા લડાઈ કરવા માટે શી શી તૈયારી રાખવી પડે છે, મોગલોએ કઈ કઈ જૂઓ કરી તથા આપણે દેગ આપણે કબજે રાખવામાં કઈ કઈ બાબતોની જરૂર છે તેનું તેમને અનાયાસે શિક્ષણ મળ્યું.

હિંદુસ્તાન આખામા મુસલમાની સત્તા દેલાયતી જતાં એકલા મહારાષ્ટ્રમા જ સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય સ્થપાયું, અને બીજે કયાં કેમ ન સ્થપાયું તે સવાલ વિચારવા જેવો છે. તેને માટે જોઈતી ઐતિહાસિક માહિતી બીજા ભાગોની જોડે મળી આવી નથી, તો પણ એક જે વિશેષ કારણો તો તેનાં સ્પષ્ટ છે. એક તો મહારાષ્ટ્રની કુદરતી સ્થિતિ જ બીજા કરતા ઘણી જુદી છે. તે સમયમાં એવા પહાડી પ્રદેશમાં બંદોબસ્ત કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડતું હતું. રસ્તા વગેરે ન હોતા. વિકટ કિલ્લાઓનો આશ્રય લઈ ત્યાંના લોકોને લડવા માટે અનુકૂળતા હતી. બીજું પહાડી પ્રદેશના લોકો પણ વિશેષ કરડા હોય

છે. એ માટે સ્થાન્ય મોગસોના પક્ષમાં લાવ્યો અને તેને તથા તેના સંબં-  
સરખામણી વિરગસોએ મોટી મોટી મનસજદારીઓ આપી ( ૧૬૨૧ ).  
મળાટ અને ગહજી તથા બાધવ વચ્ચેનો વિરોધ વિશેષ વધી પડ્યો. વળી  
તે બાધનાર સાથે પણ શાહજીને પછીથી બગાડ્યું. મુર્તુજી (નિમ્નગ-  
તી મા ) ધણી કુશળ હતી. તેનો વિશ્વાસ શાહજી ઉપર વિશેષ  
સાધ્યો. એક બીજા આજાજી અનંતની પણ તેને મદદ હતી. એ  
તેની સલાહ પ્રમાણે મુર્તુજી તથા તેની મા ચાલ્યાં. મોગસો રાજ-  
જીની પર ચડી આવ્યા અને એમ જણાવ્યું કે તેની સામે ટકી શકાશે  
વળે એટલે મુર્તુજી તથા તેની માને લઈને શાહજી માલુલીના કિલ્લા  
ઉપર ગયો. એ કિલ્લો શાહપુર સ્ટેશન પાસે છે. પહેલાં શાહજીએ  
એ કિલ્લા ઉપર પોતાનું કુટુંબ રાખ્યું હતું. શાહજી ત્યાં રહી રાજ્ય-  
કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. બાધવ આ વખતે મોગસોની તરફે લડતો  
હતો તેણે આ કિલ્લા ઉપર ઘેરા ધાવ્યો, અને તે છ મહિના મુધી  
રહ્યો. શાહજીએ મોગસોનાં ઘણાં માણસો માર્યાં અને તેને પુષ્કળ  
હેરાન કર્યાં. પણ મુર્તુજીની માએ મોગસો સાથે સલાહ કરી તેથી  
શાહજીને કંટાળો આવ્યો તેથી તે શરીફજીને મુર્તુજી પાસે મૂકી કેટ-  
લાક વિશ્વાસુ માણસો લઈ વિજાપુર જવા ચાલી નીકળ્યો (૧૬૨૭).  
તેની સાથે નિમ્નગાધ પણ હતી. તે ગર્ભવતી હોવાથી થોડા ઉપર  
ચેસીને બધાં જોડે ચલાવું નહોતું. તેથી બુનરના કિલ્લા ઉપર શ્રી-  
સંવાસરાવ નામે એક કારભારી સ્વતંત્ર પછે રહેતો હતો તેને ત્યાં  
માટેજાગીને રાખી, અને શાહજી ફેલટણ ગયો. બાધવ તેની પાછળ  
જણાવે હતો, પણ તેને ફેલટણની મદદ મળશે એમ જણીને તેણે તેનો  
હતું એછાડી દીધો. નિમ્નગાધ બુનરના કિલ્લામાં તે પછી પાંચ  
મહિના રહી.

છે, અને શાહજીનું વજન નિંબાજીકર વગેરેની મદદથી વિજાપુરમાં પહે-  
પછીના ૫ સાઈ હતું. તેના કારભારીઓ મુશર જગદેવ તથા રણદુલા-  
રજી શાહજીને મદદ આપી નિમ્નગાધીને હાથમાં લેવાની

હતી અને એ રીતે નિજમશાહીનો મળે તેટલો મુલક આદિલશાહીમાં ભેળવી દેવાનો વિચાર હતો.

શાહજીને પ્રથમ પુત્ર દ્વૈલતાબાદમા થયો (૧૬૨૩) તેણે નામ શંભાજી હતું જન્મ્યું અને શાહજી વચ્ચે વૈમનસ્ય હોવાથી જિજ્ઞાસા ઉપર પણ શાહજીની વિશેષ પ્રીતિ નહોતી ફક્તજી જતા શાહજીએ તેને જીન્નરમા રાખી એમ કહેવાય કે શાહજીએ તેને ગસ્તામા છોડી દીધી અને શાહજીની પુઠે પડતા જન્મ્યું તેને મળી ગયો. તેણે તેને જીન્નરના કિલ્લા ઉપર પહોંચાડી અને ત્યાં સન ૧૬૨૭ ના વૈશાખ માસમા મરાઠી રાજ્યના આપનાર શિવાજી છત્રપતિનો જન્મ થયો.

સન ૧૬૨૭ ની સાલ મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમા મહત્વની છે. શિવાજીનો જન્મ થયો, જહાગિર બાદશાહ મરણ પામ્યો અને શાહજી જહાગીરે બેઠો તે પહેલાં ઇબ્રાહિમ આદિલશાહ મરણ પામેલો, અને મળીકબર પણ તે જ વર્ષમા મરણ પામ્યો. એટલે શાહજીએ એ બંને રાજ્યો લઈ લેવાની ધારણા કરી. જન્મ્યું આ વખતે વિજયપુરના નવિનશાહનો આશરો લેવા આવ્યો, પણ તે મોગલોમા લગેલો હોવાથી શાહે તેને ત્યાં તેનો દીકરો અચ્ચેજીને વિશ્વાસ-ધાતથી માર્યા. મોગલો સરદારો આ અપકૃત્યથી બહુ ગુસ્સે થયા, શાહજીને હવે અનુકૂળતા થઈ તે બંને તેટલા ડુંગરી કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી પોતાનું બળ વધારતો આવ્યો.

સન ૧૬૨૮મા ખાનજહાન લોદી શાહજીના વિરુદ્ધ બંડ કરી દક્ષિણમા આવ્યો. આ લોદીને નિજમશાહીના સરદારોએ તથા શાહજીએ સારો આશ્રય આપ્યો. શાહજીના તેથી એ લોદી તથા દક્ષિણના મુસલમાન રાજ્યોનો બંધોસ્ત કરવા બંને દક્ષિણમા આવ્યો. આ વખતે મરાઠવા લખૂજી જન્મ્યુંની સ્ત્રી તેના દિયરને લઈ શાહજીને મળી અને શાહજીએ લખૂજીની પાંચ હજારની મનસબદારી જગદેવગવને આપી ત્યારપછી જન્મ્યું મોગલોની જ નોકરીમા રહ્યા.



લોદીના પક્ષના સરદારોને ફેડવાનો પછી શાહજહાંએ પ્રારંભ કર્યો. તેમાં શાહજહાં પણ લોદીની પક્ષની જોઈને અને બાંધવનું દષ્ટાન્ત જોઈને એ હજાર માણસ સાથે તે પક્ષમાં ગયો. બાદશાહે તેને ૭ હજારની મનસબદારી આપી અને તેની પાસે હતી તેજગીર કાયમ કરી. આ વખતે અદમદનગર પણ તેના તાબામાં આવ્યું. વિડોજીના દીકરા ખેસોજી તથા ખીજા કેટલાક મરાઠી સરદારોને પણ બાદશાહે આ વખતે નીમણુકા બાંધી આપી. આ રીતે મુખ્ય મુખ્ય સરદારો આ પક્ષમાં આવી જતાં બાદશાહે નિજમશાહી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. નિજમશાહીમાં આ વખતે મલીકબરનો પુત્ર ફત્તેખાન વજીર હતો. તેને પક્ષમાં લેવા કેટલીક જગીર આપી, અને એ જગીરમાં શાહજહાંના પુત્ર તથા મુખા પ્રાદ પણ આપ્યા. શાહજહાંને તેથી ખરાબ લાગ્યું અને તે દિવાન મુરારપંત મારફત દિલ્લિપુરના અમલિશાહની પાસેથી મોટું લશ્કર લઈ મોકલ્યો ઉપર ચડી આવ્યો. ફત્તેખાનને પણ તેણે પોતાની બાબતમાં વાળી લીધી. એવામાં દક્ષિણમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો અને શાહજહાં દક્ષિણની કામગીરી મહોબતખાનને સોંપી પોતે દિલ્લી ગયો. મહોબતખાનને આ સંઘનાએને હરાવી દોલતાબાદનો કિલ્લો જીત્યો કર્યો. નિજમશાહ તથા ફત્તેખાનને પકડી ગ્રાસિયર મોકલાવ્યા અને બધો મુલક ખાલસા કર્યો. આ લડાઈમાં જગદેવરાવ મોકલેલી પક્ષમાં હતો. તે પછી મોકલેલો વિજયપુર સાથે લડાઈ જોડી, પણ તેમાં યશ મળ્યો નહિ; તે હાર્યા અને ત્વજાનપુર પાછા ગયા. આ તકનો લાભ લઈ શાહજહાંએ નિજમશાહીનો મુનસ્દાર કરવા જખરજરત પ્રયત્ન કર્યો. એમ કરવામાં તેણે જે જે કાગો કર્યા, જે જે ધોરણો બાંધ્યાં, અને જે જે ચતુરાઈ વાપરી, તે બધી બાલ શિવાજીને દષ્ટાન્ત રૂપ થઈને સ્વાભાવ સ્થાપન કરવાની તેનામાં શક્તિ આવી. શાહજહાંની આ વખતની હોશિયારીથી તે મનમાં લાવશે તેને ગાદીએ બેસારશે એવી તેની કીર્તિ પ્રસરી. એકંદરે તેની હકીકત જોતાં

પણ તે જ પક્ષ લેતો તે પક્ષનું કામ ધણા જ ઉત્સાહથી કરતો નિંજમશાહી નીચે જેટલો મુલક હતો તેટલો બધો તેણે કબજો કરીને હુમરી કિલ્લાઓને આશરે રહી મોગચો જોડે લડવાની સમજા તૈયારી કરી અને ગાદી ઉપર જૂના વયના એક છોકરાને બેસાડીને કેટલાક મુત્સદીઓની મદદથી કારભાર તેણે પૂર્વવત્ ચાલુ કર્યો એ લામમા દિવાન મુરામ્પત તથા સેનાપતિ રણદુનાખાનની તેને મદદ હતી.

બાધવ સાથે અણુખનાવ ચાલુ રહેવાથી નિંજમખાધ સાથે પણ શાહજીને અણુખનાવ હતો તેથી શાહજીએ સુપાના બાજુ મોહિતેની દીકરી છુકાખાધ સાથે બીજી લગ્ન કર્યું ( ૧૬૩૦ ) આ લગ્ન હરતી રીતે જ નિંજમખાધને ગમ્યું નહીં એથી તે તેને પિયર જઈ રહી, પણ મોગલોએ શાહજીનું અપમાન કરવાના હેતુથી તેને કેદ પકડી પાછળથી મોગલોને મમળધુ કે નિંજમખાધની સાથે તેને અણુખનાવ છે અને તેથી શાહજીને ઉલટું ફીક લાગ્યું છે એટલે મોગલોએ તેને છોડી મૂકી.

નિંજમશાહીમાંથી કેટલોક મુલક મોગલો આપણને આપશે એવી ધારણા વિજાપુરના આદિલશાહને હતી પણ તે પાર પડી નહીં, અને ઉત્કૃષ્ટ તેને એમ લાગ્યું કે હવે મોગલો આપણા રાજ્ય ઉપર ચડી આવશે તેથી તેણે તથા તેના સરદારોએ શાહજીના પ્રયત્નને ટોકા આપ્યો એ બધાની ધારણા એવી હતી કે આપણા દક્ષિણના રાજ્યો બને તેટલા બળના બનાવવા અને મોગલોને નર્મદાની પેલી બાજુ રાખવા મુરાર જગદેવ લશ્કર લઈ શાહજીની મદદે આવ્યો અને એ બંનેનું લશ્કર દૈવતાબાદ ઉપર ચડ્યું. આ ચડાઈમાં શાહજીને ઘણો યશ મળ્યો એમ માનવાતી દક્ષિણનો ઘણો મુલક જીતીને નિંજમશાહી તેણે ફરી ઉભી કરી મોગલો જોડે સમી ઉભા રહી ન ગડતા હુમરી કિલ્લાઓને આગે રીતે તે લડ્યો તેના ચપલ લોડસ્વારોએ દર વર્ષ સુધી એ રીતે લડીને

તે સમજી શક્યો કે વિજયપુર અને ગોંવલકોડા બંને શાહજીને મદદ આપે છે અને પ્રથમ એ બંને રાજ્યોનો જીદાબસ્ત થયા સિવાય શાહજી શાત થશે નહીં. તેથી તેણે આખા દક્ષિણનો એક પ્રાત ખાનદેશ હતો તે તોડી દોલતાખાદ અને નગર એવા બે પ્રાત બનાવ્યા ( ૧૬૩૪ ). સન ૧૬૩૫ માં મોગલ લશ્કર શાહજીની પછવાડે પડ્યું પણ તે હાથ આવ્યો નહીં. ત્યારબાદ શાહજીના જાતે તાખડતોખ દક્ષિણમાં આવ્યો. ખાન ડૌરાન, ખાન જમાન અને શાહિસ્તખાન જેવા નામાકિત સરદારોના હાથ નીચે લશ્કરના તેણે ચાર ભાગ પાડ્યા અને જરૂર પડે તો વિજયપુર ને ગોંવલકોડા ઉપર પણ ચડવાની ગોંવલ રાખી. શાહજીના કિલ્લાઓ લેવા તેણે શાહિસ્તખાનને મોકલ્યો. આ રીતે સઘળા બરાબર તૈયારી જોઈને મહંમદ કુતુબશાહ એકદમ ગભરાઈ ગયો, અને દર સાલ ખંડણી આપવાનું કબજા કરી તેણે મોગલોની તાબેદારી સ્વીકારી ( ૧૬૩૬ ). આદિલશાહે આખું બીકણપણ બતાવ્યું નહીં. તે લડવા તૈયાર થયો. બાદશાહે ત્રણ બાજુથી તેના પર લશ્કર મોકલ્યું. આ લશ્કરે ભયંકર પ્રલય શરૂ કર્યો. આદિલશાહે પણ બરાબર તક જોઈ શાહપુરનું તળાવ ફોડી નાખ્યું. આસપાસનો સઘળો પ્રદેશ પાણીથી તરત બોળ થઈ ગયો અને મોગલ લશ્કર નિરુપાય થઈ પરત આવ્યું.

આ બાજુ શાહજી પછી એકલો પડી ગયો. તેના મજબૂત કિલ્લાઓ મોગલોએ કબજે કર્યા એટલે તેણે બાદશાહને શરણે જઈ નોકરી રહેવાની માગણી કરી. પ્રથમ મનસખદારી આપેલી, છતાં તેણે ઇમાન રાખ્યું નહીં, તેથી બાદશાહે જવાબ દીધો, કે અમારા રાજ્યમાં તમને રાખીશું નહીં, પણ વિજયપુરમાં રહો તો અમને અડચણ નથી. એટલે શાહજી વિજયપુર આવ્યો અને મુરાર જગદેવ તથા રણદુલ્લાખાનની લલામણુથી તેને ત્યાં જગીરદારી મળી. બાદશાહે પછી વિજયપુર ઉપર ચડાઈ ન કરતા નિજમશાહીનો મુલક તેની સાથે મળીને વહેંચી લીધો.

૨. નિળમશાહીની વહેંચણી અને શાહજીનો દાવ—

બાદશાહ અને વિજયપુર વચ્ચે એ વખતે જે તહ થયો તેની કલમો આ પ્રમાણે હતી:—(૧) બાદશાહનું વર્ચસ્વ સ્વીકારવું તથા તેના હુકમો પાળવા. (૨) નિળમશાહીનો અંત આવ્યો એમ સ્વીકારવું અને તેનું રાજ્ય બંનેએ વહેંચી લેવું. મોગલોનો મુલક તથા તેના અધિકારીઓને કોઈ પણ જાતની અડચણ થવા દેવી નહીં. (૩) સોલાપુર, વાંગી, પરિંડા, ભાલકી, ચિદ્ગુપ્તા અને પુના તથા ચાકણ સહિત કોઠણ એટલા ૮૦ લાખની ઉપજનાં પરગણાં આદિલશાહે રાખ્યાં. બાકીનો મુલક મોગલાઈ રાજ્યમાં ભેળવી દેવો, અને આદિલશાહે નજરાણા દાખલ ૨૦ લાખ રૂપિયા બાદશાહને આપવા. (૪) કુતુબશાહના મુલકને આદિલશાહે અડચણ કરવી નહીં. (૫) એક બીજાના નોકરને કાઢ્યે શીટાડવા નહીં તેમ આશ્રય આપવો નહીં. (૬) શાહજી લોસલે જુનર, ત્રિંબક અને બીજા કેટલાક કિલ્લાઓ બળજબરીથી દબાવી બેઠો છે, તે બાદશાહને પાછા ન સોંપે ત્યાં સુધી તેને આદિલશાહે આશ્રય આપવો નહીં. આ પ્રમાણે કલમો શાહજીનાં બાદશાહે સમારંભથી સોનાના પતરા ઉપર કોતરાવી આદિલશાહ તરફ મોકલી આપી. (તા. ૬ મે ૧૬૩૬).

ગોવલકોંડના સુલતાન તરફથી પણ માણીપત્ર અને ૪૦ લાખ રૂપિયા આવ્યા. તેણે દરસાલ ૪ લાખ ખંડણી આપવાનું પણ સ્વીકાર્યું. પછી બાદશાહે એ ખંડણી અર્ધી માફ કરી.

અકબરના વખતથી (ચાલીસ વર્ષથી) ચાલતા કજીઆનો આ પ્રમાણે કામનો નિકાલ થયો. મોગલાઈ હદ હવે સ્પષ્ટ રીતે દરી ચૂકી અને જમી તકરારો મટી ગઈ. હવે દક્ષિણમાં શાંતિભંગ થવાનું કારણ એક માત્ર શાહજી રહ્યો. ઉદ્ગીર અને ઝોસા એવા બે કિલ્લા હજી બીજા કેટલાક બળવાખોરોના કબજામાં પણ હતા. આદિલશાહે બાદશાહને જણાવ્યું કે, “આપ હવે પરત જાઓ, કેમકે મોટા લશ્કર સાથે અહીં રોકાવાથી લોકોને ખેતી થતી

નથી શાહજી પાસે પાચ કિ'ના છે તે હું જલદી લેઈ લઈ આપને તામે સોપીશ " આ પરથી બાદશાહ તા ૧૧ મી જુલાઈ ૧૬૩૬ ના રોજ દોષતાબાદ છોડી માંડવગઢ ગયો ને ત્યાંથી ત્રીજે જ દિવસે તેણે ઐયાર ગજેખને સુખે દેરાવી મોકલ્યો. બાદશાહને આ બાબતની કૃતક્ષી કાગળ હતી તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

મોગનાઇ તાબામાં તે વખતે ખાનદેસ, વરાડ, તૈનગણ અને અદમદનગર એવા ચાર જીદના હતા એ જીદનાઓમાં ૬૪ કિલનાઓ હતા અને વસ્તુ ૪ કરોડ રૂપિયા આવતું ઐયાર ગજેખે બધો ખર્ચ તેટલામાં રાખવાનો હતો. આ કિ'નાઓ પૈકી ૧૦ કિલનાઓ હજી જીતવાના હતા અને બધા મનસખદારોએ પોતાના લશ્કરો લઈ ઐયાર ગજેખને મળવું એવો બાદશાહનો હુકમ હતો. ઉદ્દગીર તથા ઐસાના કિલ્લા લેવાને શાહજીદાએ ખાનડૌગનને અને શાહજીના કિલ્લા લેવાને ખાનજમાનને મોકલ્યો હતો. ખાનડૌરાને તો એ કિ'ના ત્રણ મહિનામાં ઠમજે કરી લીધા, અને ખાનજમાન પણ તેના કામમાં ફાળ્યો. તેની મદદમાં કરાર પ્રમાણે વિજયપુરનો સેનાપતિ રણદુલ્લાખાન પણ હતો. એ લશ્કર જીતીને ઉપર ચડ્યું વગસાદને લીધે એક માસ સુધી તેનાથી નદી ઉતગઈ નહીં તેથી તે લોહગાવ તરફ ગયું. શાહજી ત્યાંથી ન્હાસી કોંઠાણા-તોરણા તરફ ગયો. પણ વગસાદને લીધે લશ્કર તેની પછવાડે પડી શક્યું નહીં. શાહજી પછી કોંઠાણામાં ઉતર્યો, પણ ત્યાં તેને આશ્રય મળ્યો નહીં. મોગન લશ્કર કોંઠાણામાં ગયું એટલે તે કોંઠાણામાંથી ચાલી આવી માહુલી ગયો. લશ્કર પણ માહુલી આવ્યું. શાહજી માહુલી છોડી મનરજત ઉપર ગયો. લશ્કર ત્યાં પણ તેની પછવાડે પડ્યું. શાહજી અને તેના સાથીદારો તેથી સામાન પડતો મૂકી નાહા. લશ્કર સાથે તેના કમ્પક ભેટો થયો. પણ શાહજી છટકી ગયો. લશ્કરના ઘોડા એટલા ચાકી ગયા કે તેના પગ ઉપડે નહીં. શાહજી ફરી માહુલી આવ્યો અને કિલ્લો બંધ કરી અંદર ભગઈ રહ્યો. ખાનજમાન દોડતો કિલ્લા ઉપર આવ્યો અને દરવાજો

જાવીને બેઠો શાહજીએ પછી થાકીને તન્નુ કહેણુ મોકલ્યું અને  
 ૭ કિ'નાઓ મોગનોને સોપી દીધા તથા પોતે વિંજપુરની નોકરીમા  
 રહેનાનું હાગ્યું ૧૬૨૬ ના ઑક્ટોબર સુધીમા આ પ્રમાણે બન્યું  
 અને ખાનખાન દૌનતાબાદ આવ્યો.

શાહજીનો પિતરાઈ લાઇ બેનોજી પણ શાહજી જેવો હતો.  
 તેને નિળમસાદાંમા મનમઘદારી હતી મન ૧૬૨૮મા તે પોતાના  
 બે લાઇ માનોજી તથા પરમોજીને લઇને શાહજીદાને મળ્યો ત્યા  
 તેને પાંચ હજારની મનમઘદારી મળી સન ૧૬૩૩ મા બેનોજી બાદ  
 શાહની નોકરી છોડી વિંજપુરને આશરે ગયો ત્યા રહી મોગનોની  
 નેટ લાંતા તેની સ્ત્રી ગોદારરીમા ખાન કરવા ગયેની તેને મોગનો  
 પકડી ગયેના બેનોજી ચાલ લાખ દડ ભરી તેને છોડાવી લાગ્યો  
 પત્રીથી મોગનો સાથે વિંજપુરને તહ થતા તેને વિંજપુરમાથી રજા  
 મળી તેથી તે મૂળના વેરણ ગામે આવી રહ્યો અને મોગનોનો મુન્ક  
 લૂટવા લાગ્યો બ્યારગજીએ તેની મતાઈ રહેવાની જગા શોધી કાઢી  
 તેને સન ૧૬૩૬ મા મરાવ્યો.

આ રીતે સન ૧૬૩૭મા શાહજીનું પ્રથમ પગક્રમ પડ થયું  
 મરીકખરના મરણ પછી દસ વર્ષ સુધી નિળમસાદી ચલાવવાને  
 તેણે જે સાહસો ઉઠાવ્યા તથા કારરથાનો રચ્યા, તે બધું તેના પુત્રને  
 કેવી રીતે માર્ગદર્શક થયું તે ઉપર આપેની વિગતવાર હમીકતથી  
 સમજી શકાશે આ મુદતમા તેણે ત્રણ રાજ્યો સાથે કારરથાનો કર્યા  
 અને દસ વર્ષ સુધી કોઇને પણ દાદ ન દેતા તેણે ત્રીન વેગથી એક  
 સરખી દોડાદોડ કરી ઘણે અંશે સ્વતંત્રપણેજ મવળો કારભાર કર્યો  
 ખુદ શાહજીદા બાદશાહ બ્યારે ખસસ કરીને તેની છાતી ઉપર  
 આવીને બેઠો, ત્યારે જ તેણે પોતાનો ક્રમ બદલ્યો તેમ ન થયું હોત,  
 તો શિવાજીનું કામ કદાચ તેણેજ કરી વાળ્યું હોત શાહજીદાએ  
 પણ તેને ઝાળખી જઈ તેને વિંગેર નાસ ન દેતા વિંજપુરમા રહેવા  
 દઈ સમાધાન કર્યું દસ વર્ષની આ ધમાલચી બધા મુતસદીઓને તેની

ચાકાકી જણાઈ આવી. તે લોકર પણ મોટું અને સારું રાખતો. દ્રવ્ય સંચય પણ તેણે ઠીક કરેલો. તે જેવો કુશળ તેવો જ ધોરણ બાંધી ચાલનાર હતો. લખતા વાંચતાં પણ તેને આવડતુ. તેને વ્યવસ્થા કાઢી જતનું નહોતું. એમ કહી શકાય કે શિવાજીની રાજ્યરચાપનાને આરંભ વાસ્તવિક રીતે શાહજીથી જ થયો.

નિજમશાહીની પુના તથા સોપાની જગીર શાહજી પાસે હતી. તેજ જગીર આદિલશાહે કાયમ કરેલી અને નવા મળેલા પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કરવાને મુરાર જગદેવની મદદમાં તેને આપેલા. આ પ્રાંતોની તેને સારી માહિતી હોવાથી એ કામ તેણે સારી રીતે બજાવ્યું. મુરાર જગદેવે તેથી તેને માટે સારી લલામણુ શાલ પાસે કરી અને તેને કર્ણાટકમાં રણદુલ્લાખાન પાસે મદદમાં મોકલાવેલા. રણદુલ્લાખાનને પણ તેણે ધણી સારી મદદ કરી. તેથી તેને શાહે કર્ણાટકના કોબાર, બેંગલુર, હિસકોટા, બાલાપુર અને શિરાએ, પ્રાંતોની જગીર આપી અને વરાહનાં બાનીશ ગામની દેશમુખી તથા ઈંદાપુર, બારામતી તથા માવળામાંથી કેટલોક ભાગ જગીર તરીકે આપ્યો. મુરાર જગદેવ અને રણદુલ્લાખાનનો તેના ઉપર સારો ભાવ હતો. શિવાજીએ પછી બંક હિંમતના છતાં શાહજીને વિશેષ ત્રાસ ન થયો તેનું કારણ આ જો સરદારો હતા. વીંજપુરના દરબારમાં શાહજીની છાપ બહુ સારી પડેલી અને તેથી તેની મદદમાં પણ બહુ સરદારો હતા. તેનો ઉત્કર્ષ સદન ન કરનારા ધોરપડે જેવા પણ કેટલાક સરદારો હતા. હુસિયારી અને પરાક્રમથી જેમ જાધવ સાથે તેને વિરોધ થયેલો, તેમ બીજા પણ કેટલાક સાથે બનેલું. સૈન્યબળ અને દ્રવ્યબળ હોવાથી તે યશસ્વી થયો.

સન ૧૬૩૮ માં અને તે પછી રણદુલ્લાખાન વીંજપુર પરત આવતાં શાહજી એકલોજ કર્ણાટકમાં મુખ્ય અમલદાર હતો. પ્રથમ તે બેંગલુરમાં રહેતો, અને પછીથી કેટલોક વખત કોબારમાં રહ્યો.

નવીન જીતેલા મુલકની વસુલ વગેરેની વ્યવસ્થા રીતસર કરવાની હતી. મદ્રાસ ઈલાકામાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણોને આ વખતમાં શાહજીએ આપ્યા. તેમજ જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થા તથા અંધાધુંધી ચાલતી હતી તે દૂર કરવાની હતી, તેથી પોતાના ભરોસાના કેટલાક હોશિયાર બ્રાહ્મણોને તેણે ત્યાં આપ્યા. દેશમુખ, દેશપાડે, કુળકર્ણી, શિરસ્તેદાર વગેરે નામો કર્ણાટકમાં પણ આ વખતથી રહે થયાં. કર્ણાટકમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તેની ધારણા હતી. એ કારણથી ત્યાંના હિંદુઓ સાથે તે ઘણી માયાથી વર્તેલો. ધનસંચય તે કરતો, પણ તે કરવામાં તે રૈયતને દુભવતો નહીં. દરેલી રકમ વિગતપુર મોકલી ખાકીનું દ્રવ્ય તે સંભાળી રાખતો. પુનાની નગીર ઉપર પણ તેની વિશેષ લક્ષિત હતી. પોતાને કર્ણાટકમાં જવાનું ચત્તં તેણે પુનાની વ્યવસ્થા દાદાજી કેડંદેવને સોંપી.

૩. બાલપણ અને માતૃશ્રીનો સહવાસ:—સન ૧૬૨૭ના એપ્રિલ માસની ૧૦ મી તારિખે ( સંવત્ ૧૬૭૩ના વૈશાખ સુદ પાંચમે ) રોહિણી નક્ષત્રમાં જન્મરત્ના કિશો શિવનેરમાં મરાઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર જગપતિ શિવાજી ભોંસલેનો જન્મ થયો. શાહજી તે વખતે શિવનેર નહોતો. નારો ત્રિંબક હનુમંતે, ગોમાજી નાઈક, ખાલુસંબળ વગેરે પિયર પક્ષના માણસો જિજ્ઞાષાની જોડે રહેતા. ગોમાજી નાઈકને ખાસ તહેનાતમાં લગ્ન સમયથી જ તેના પિતા તરફથી રાખવામાં આવ્યો હતો. ગર્ભમાં પડેલા સંસ્કારો પછીથી જન્મના માં પણ આવે છે એ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત શિવાજીના દાખલા પરથી પણ દેખી શકાય છે. જિજ્ઞાષાનો સ્વભાવ માની તથા હકીકતો હતો. પતિની તેના પર અપ્રીતિ હોવા છતાં તે પિયર પક્ષે જઈ રહી નહીં. પોતાને દીકરો થાય તે માટે તેણે શિવાજી નામની એક દેવીની માનતા કરી હતી; અને શિવાજી નામ પણ તેણે તે દેવીના નામ પરથી પાડ્યું. પહેલો પુત્ર શંભાજી પતિની જોડે હતો એટલે આ પુત્રનો તેણે કાળજી રાખી સંભાળ લીધી. સન ૧૬૩૦ માં શાહજીએ



ખીજ સ્ત્રી કરી અને તેનાથી તેને સન ૧૬૩૧ માં પુત્ર થયો તેનું નામ વ્યંકેજી પાડ્યું. શાંલાજી અને આ વ્યંકેજી બંને દીકરા બાપના લાડકા હતા અને તે તેમની પાસેજ રહેતા. જિજ્ઞાબાઈની પાસે તો પછીથી શાહજી કવચિત્ જ આવતા.

ન્હાનપણથી જ શિવાજીને માનું લ્હેણું વિશેષ હતું. રાજદર-બારના બાહ્ય આડંબરનો તેને પવન લાગેલો નહી. તેના દિવસો ગામડાંઓમાં અને જંગલોમાં ટાક તરકામાં ગયા. મોગલ બાદશાહ અકબરના જન્મ તથા શિવાજીના જન્મ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે. બંનેનો જન્મ પિતા દેશેદેશ ભટકતા હતા તેની સ્થિતિમાં વનવાસમાં થયો. બંનેએ બાલપણમાં પિતાનાં દર્શન કરેલાં નહી. આ દાખલા ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે ન્હાનપણમાં સંકટો પડે તે બાવી ઉદયનાં ચિહ્નો છે.

શિવાજીનું ન્હાનપણ કેવી રીતે પસાર થયું તેના સામાન્ય નિર્ણય કરી શકાય છે. ૫-૬ વર્ષ સુધી તે શિવનેરમાં હતા. શાહજી તે વખતે નિજમશાહીની ખટખટમાં ગુંચાગો હતો. તે પછીથી જિજ્ઞાબાઈ દૌલતાબાદ અને વિજયપુર ગયેલાં, અને ત્યાંથી તે શિવાજી મહિન મોગલોના હાથમાં પકડાવેલાં. સન ૧૬૩૫ માં માહુલીના ઘેરા વખતે તે પતિની બેડે હોવાં બેઠ્યો, અને ત્યાંથી છુટ્યા પછી તે મન ૧૬૩૬ માં ખુતામાં રહેવા આવ્યાં. પછીથી તે લગભગ ત્યાં જ રહ્યાં, અને શિવાજીનું શિક્ષણ વગેરે ત્યાં જ ચાલ્યું. પછીથી સન ૧૬૪૦ માં તથા સન ૧૬૪૨-૪૩ માં શિવાજીનો કેટલોક વખત વિજયપુર અને કલ્યાંટકમાં ગયો.

ન્હાનપણનો કેળવણી એ જણને હાથે અપાત. એક માતા જિજ્ઞાબાઈ અને ખીજ કારભારી દાદોજી કોંડદેવ. જિજ્ઞાબાઈનું પૂર્વ ચરિત્ર અગાઉ જણાવેલું છે. પતિએ ત્યાગ કરવાથી તેના કુદરતી માની સ્વભાવમાં ઉશ્ચેડો વધારો થયો હતો, અને દદતા, ધૈર્ય તથા સાદસ વગેરે ગુણો આવ્યા હતા. ખીજના મોહ તરફ બેઈ દિવસો

ગાળવા તે તેને અત્યંત અયોગ્ય લાગ્યું, અને સ્વતંત્રતાથી ગ્રી શકાય તેટલા માટે તેણે પુનામાં પોતાની અગીરમાં ગહેવાનું સ્વીકાર્યું આ સ્થિતિમાં તેનો સગવો આધાર નથા પ્રાણનો વિસામો એક શિવાજી હતો. તેનો મવળો જીવ તેનામાં રહેતો તેના બધા અપ- માન અને દુઃખનો બદલો એક તેના જીવનથી વાળી લેવાનો હતો. શિવાજીને પણ માના સિવાય બીજું કોઈ એકી નહોતું. તેના બધા કાઠ પૂરનારી, તેનું સવળ દૈવત અને સર્વજ્ઞ એ માતામાં હતું. કંઈ પણ કામ કરવાનું મનમાં આવે, તેને જો માતા અનુમોદન આપે, તો કૃતકૃતતા લાગે માતા પણ મહત્વના કારણ સિવાય તેની ધ્વજને આડે આવે તેની નહોતી. રાજકીય ઉચ્ચ પાયા તેણે જોઈ હતી અને પિતા તથા પતિના કાર્યો તેને વિદિત હતા. એટલે શિવાજીની દલના જોઈ તેને યોગ્ય વલણ આપવામાં આવે, તો તે પોતાનું તથા કુળનું માફ નામ કાઢશે એમ તેને લાગ્યું તેણે પૂર્વજોના કૃત્યો, શૂરવીરતા, વૈભવ, પ્રયત્નો વગેરેની વાતો શિવાજીના કોમળ મનમાં ભરી હિંમતભર્યાને બહાદુરીના કામો કરવાને તેનામાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો. “શત્રુઓનો પરાજય કરીને કુળનો ઉદ્ધાર કરનાર પુરુષ આપણા કુળમાં થવાનો છે, એવું દેવીનું વરદાન છે, પણ તે ક્યારે ખરૂં પડશે તે કોણ જાણે,” એવા ઉદ્દગારો તે વખતે વખત શિવાજી પાસે કાઢતી કયા પુરાણો સાલજનાનો શિવાજીને ભારે શોખ હતો ચિત્રનંદ, ઢેહુ, આળદી વગેરે ઠેકાણે તે વાગવાર દેવદર્શને જતો, આસપાસ કોઈ પણ ઠેકાણે કયા હોય તો ત્યાં તે દોડીને પણ પહોંચે મહાભારત સાલજનું તેને ઘણું ગમતું પુરાણ તથા હરીશ્ચરિત્ર પણ તેને ઘણું ગમતા માતાના સહવાસમાં તેને એ શોખ લાગ્યો. એ વખતે ગમાયલું મહાભારતના રસિક પ્રસંગો બાળકોને કહેવાનો માર્ગત્રિક પ્રચાર હતો. જિજ્ઞાસુ તથા કેંડેવે આનો સારો લાભ લીધેલો. તે વખતની કેળવણીમાં ગમાયલું મહાભારતની આવી કથા-ઓનું મુખ્યત્વે કહેનાતી સસાર પહેવારના દરેક પ્રસંગમાં ઉપયોગી

ચાય તેવા અનેક ઉત્તમ પ્રસંગો તથા નીતિ આ એ અંથમાં લેવા છે તેમાંથી વહેવાર ડહાપણ તથા બળ પણ મળી આવે છે. શિવાજીના ચરિત્ર ઉપરથી આ દૃષ્ટિકતની સાબિતી થાય છે.

માતાએ શિવાજીને આવું શિક્ષણ આપ્યું, એટલુંજ નહીં પણ તે વખતની સ્થિતિની પણ તેણે માહિતી આપી. જિજ્ઞાસુ જાતે ઘણી મહત્ત્વકાંક્ષી અને શૂરવીર હતી. તેની દુષ્ટી અવસ્થામાં તેને કોઈ આધાર ન હોવાથી તેને સ્વાશ્રયની ટેવ પડેલી. પુરાણોની બહા-દુરીભરી વાતો સાંભળી પોતાને ખાસ કામગિરી માટે ઈશ્વરે મોકલેલ છે એમ શિવાજીને લાગતું ગયું. જિજ્ઞાસુને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું, અને ઘણા કામો તેણે જાતે જવાબદારી લઈને પણ કરેલાં. કેટલાક કાગળોમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એવા કાગળો થોડા મળેલા છે. પણ તે વખતના કાગળો થોડાજ હોય; અને છતાં જે કાગળો મળેલા છે તે મહત્ત્વના છે. શાહજી કણાઉકે તરફ હોવાથી સધળો કારભાર તેના ઉપર જ હતો. દરોહ કેડાંદેવની સાથે તેનો મત દંમેશાં મળતો આવતો. શિવાજીને રાજ્ય મળ્યા પછી પણ રાજ્યની મસલતમાં તથા મહત્ત્વના ફેરફારોમાં તેનો હાથ દમેશા રહેતો. શિવાજીના રાજ્યનો એ એક મોટો આધાર જ હતી. તેણે કેટલાક વાધાઓનો જાતે નિકાલ કરી આપેલો તથા કેટલાંક ઉત્પન્ન વગેરે બાંધી આપેલાં તેના દાખલા મળી આવેલા છે. સંસાર સુધારાના કામમાં પણ તે અગ્રણી હતી. કૃષ્ણજીનો બાળજી નિઃશયકર મુસલમાન થયેલો તેને પાછો સ્વધર્મમાં લઈ તેણે વેવાઈ કરેલો. શાહજીના મરણ પછી શિવાજીના આગ્રહ પરથીજ તેણે પતિ માથે સતી થવાનું બંધ રાખેલું. દરેક પ્રસંગે શિવાજી માતાનો આશીર્વાદ લઈ કાર્યારંભ કરતો, અને તે પણ પરમેશ્વર પર લેવોસો રાખીને મોટાં સાહસિક કાર્યો કરવા તેને પ્રેરતી. કામ સફળ થતાં માતા તરફથી મળતી રાખાણીથી શિવાજીને જે ઉત્સાહ તથા કૃતાર્થતા લાગતાં, તે ખીજ દેશથી લાગતાં નહીં. એકંદરે શિવાજીના આખા જીવનમાં જિજ્ઞાસુ

તેને કઠણ પ્રસંગમાં માર્ગદર્શક, સંકટના પ્રસંગમાં સંરક્ષક અને વિજયના પ્રસંગમાં વરદાયક-પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપનારી-અધિ-દેવતારૂપ હતી.

માતાની કેળવણીનું મહત્ત્વ ઘણું છે. જે જે પુરુષો કીર્તિમાન થઈ ગયા છે, તે તે માતાનાં નિઃસીમ હકત હતા અને મહત્ત્વે! કરવામાં તેમને માતાનું જ પ્રોત્સાહન હતું. બાબર અને અકબર, શિવાજી અને આધવરામ પેશવા, તથા નેપોલિયન અને અલેક્ઝાન્ડર વગેરેના ઉદાહરણો એ વાતની સાક્ષી આપે છે. તેમા પણ માતાએ જેટલા દુઃખો વધારે વેઠેલા, તેટલું તેનું પ્રોત્સાહન વિશેષ સખળ થયેલું. તે જ રીતે, ન્હાનપણમા સંકટો આવવાથી પણ મોટપણે મહત્તા મળે છે એમ અનુભવથી જણાઈ આવે છે. પૃથ્વીની પીઠપર જે અનેક નરતનો નીપજેલા છે તે સર્વનો ન્હાનપણુનો ઇતિહાસ એવું જ કહે છે. બાબર અને અકબરની હકીકત પરથી તેની ખાત્રી થશે. સંકટો ભોગવતાં માણસને ફુનીઆનો અનુભવ પાડે અને જલદી થાય છે, અને એ અનુભવ જ ભવિષ્યમાં તેની ઉન્નતિ કરવામાં મદદગાર નીવડે છે. સ્વરાજ્ય માટે વાતાવરણ તૈયાર હતું, માત્ર એક યોગ્ય નેતાની જરૂર હતી. તે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવામાં શિવાજીની ન્હાનપણુની સ્થિતિ કારણભૂત હતી, અને—તેથી—જ—સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું કામ તેને હાથે સિદ્ધ થયું.

૪. શિવાજીનું શિક્ષણ અને તે વખતની સાક્ષરતા—  
હાલમાં એવા ઐતિહાસિક કાળો મળી આવેલા છે કે જેના પરથી શિવાજીને વાચતાં લખતા આવડતું હતું એમ નિઃસંશય કહી શકાય. ખસો અઢીસો વર્ષ પહેલાં મરાઠા જાતિને લખતાં વાચતાં આવડતું હતું. મરાઠા એટલે શુદ્ધ નહીં પણ હાંચિયો હતા. તેને રાજકીય ઉચ્ચપાયલો કરવી પડતી, અને ઘણા મોટા વ્યવહારો ઉકેલવા પડતા. આવી જાતિને લખતા વાંચતા આવડવું જ જોઈએ. હાલની સ્થિતિ ઉપરથી તે વખત માટે અનુમાન કરવું એ બૂલ છે. એ જાતિના

અનેક કવિઓ પણ થઈ ગયા છે. તુકારામ સારૂ લખી જણાતા. તેજ વખતના કોનોખા, સંતાઈ, નાવજ માળી, શિવજ કાસાર વગેરેના સ્વકસ્તે લખેલા તુકારામના અભંગો આજ પણ તેના વંશજો પાસે મોજી છે. કેટલાક માનલાવપંથી મરાઠાઓ કવિ તેમ જ અંચકર્તા પણ હતા. સિદ્ધાન્તજોધના કર્તા શાહામુનિ મરાઠા હતા. ખુદ શિવાઈના કુટુંબમાં પણ બાગાઈ, માલોઈ, વિડોઈ, શાહજી, જિજ્ઞાષાઈ, રામરામ, શાહ, બીજો શિવાઈ, તંબવરનો શાહ અને પ્રતાપસિંહ એ સઘળાંના હસ્તાક્ષરો મળી આવ્યા છે. શિવાઈના પણ “સુતને વિશેષ શું લખવું ?” એવું પતની-છેવટે લખેલા અનેક પત્રો મળી આવ્યા છે. તંબવરનો શાહ અને પ્રતાપસિંહ તે સંસ્કૃત પણ સારૂ જણાતા.

હાલોઈ કેડંદેવે શિવાઈને લખતાં વાચતા શિખવાડવું એમ ઘણી બખરોમાં જણાવેલું છે. વળી ગાયન, વાદન, પુરાણવાચન, સંસ્કૃત, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે પણ તેણે શીખવ્યાં હતાં એમ જણાય છે. તે વખતના ઘણા મરાઠા સરદારોને પણ લખતાં વાચતાં આવડતું હતું. અંબરે, બોસલે, ગાયકવાડ, સિંધે વગેરેમાના ઘણા-ખરા પુત્રો બચ્ચા હતા. આ લોકો અથવા શિવાઈ જાતેજ સઘળું લખતા એમ નહોતું, પણ દરેકને ત્યાંના કારકુનો ઉપર દાખ રાખવા તથા કામ બરોબર કરાવવા પોતાને પણ લખતાં વાંચતાં આવડવું જ જોઈએ. હાલની પેઢે દર પાંચ પાનાં નિર્બંધ લખતા આવડે અને તેની પરીક્ષામાં પાસ થાય એવો નિયમ દરેકને માટે તે વખતે લાગુ પડતો નહોતો. એ લોકોને તો રાજ્યની ગોટી ઉચ્ચ પાચ્યો કરવાની અને હંમેશા દરતા રહી કિલ્લાઓ, લડાઈ તથા મહેસુલ વગેરેનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. એટલે જરૂર પૂરતું લખવા વાંચવાનું તેઓ જાણી લેતા. ખાસ લેખન-કલા ઉપર ધ્યાન આપવા તેમને અવકાશ જ નહોતો. કારકુનને મોટેથી તેઓ હકીકત કહે અને કારકુન લખી લાવે એ લખેવું વાંચી છેવટે સમાપ્તિનું પોતે કાંઈક લખી સદી કરે, એવો તે વખતે રિવાજ હતો.

કેટલાક પત્રો કારકુનો અથવા પ્રધાનો જ લખતા હશે, કેટલાક નીચે છેવટે ચોડું પોતે લખતા હશે, અને કેટલાક ધણા મહત્વના પત્રો આખે આખા પોતે લખતા હશે. હાલ પણ દેશી રજવાડામાં આવી જ રીત ચાલુ છે.

પુરુષોને જ લખતાં વાંચતાં આવડતું એમ નહીં, પણ સ્ત્રીઓને સુદાં આવડતું. શિવાજીની માતૃશ્રી જિજ્ઞાષા, કરવીરના શાંભાજીની સ્ત્રી જિજ્ઞાષા, રાજરામની સ્ત્રી તારાબાઈ, અહલ્યાબાઈ હોશ્કર, અને બાલાજી વિશ્વનાથની સ્ત્રી રાધાબાઈ, તથા દીકરી અનુબાઈ, ગોપિકાબાઈ અને આનંદીબાઈ એ સર્વેને લખતા આવડતું. આ ઉપરથી તે વખતની સુશિક્ષિતતાની કલ્પના આવી શકશે. પુસ્તકો વિદ્યાનું તે વખતે મહત્ત્વ નહોતું. પ્રત્યક્ષ અનુભવ એ શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ હતું.

શિવાજી, શાહજી અને અમરજી જેવા પુરુષના શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ અનુભવ હતું. તે દુનિયાના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી પરિપૂર્ણ થયું હતું. જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ, જૂદા જૂદા પ્રસંગો, અને જૂદી જૂદી અડચણોથી તેમનામાં આનુર્ય અને સામર્થ્ય આવ્યાં હતાં. --મેટા ધર્મગ્રંથો અને ઇતિહાસો તેઓ ખીમને મુખેથી સાંભળી લેતા. તે પાસે મોટા વિદ્વાન અને નિષ્ણાન પુરુષો હોવામાં હાજર રહેતા. આ રીતે એ લોકોનું શિક્ષણ હાલના કરતાં ધણા ઉંચા પ્રકારનું અને ઉપયોગી હતું. કલમખલાદુર દહેવરાવવાની હોંશ શિવાજીને કદી થઈ નહોતી. તેને સંસ્કૃત સુદાં સમજાતું. કથા પુરાણનું સંસ્કૃત સ્ત્રીઓ સુદાં તે વખતે સમજતી. સંસ્કૃત તથા મરાઠી બાપાનું અભિમાન તેને એટલું હતું કે પોતાની તેરમા વર્ષની ઉંમરે તેણે “પ્રતિપત્યંદ્રરોએવ” એવી મુદ્રા ધારણ કરેલી. અને દરબારની બાપા સંસ્કૃતમય કરવાને તેણે કેટલો પ્રયત્ન કરેલો તે જોઈએ, તો તે જાણ્યુત અને સુશિક્ષિત હતો એમ માનવામાં જરા પણ સંશય રહેતો નથી. અર્થાત્ તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું કે નહીં એ શંકા જ અસ્થાને છે. માતાપિતાને લખતાં

વાંચતાં આવડે અને પુત્રને તેઓ ન શિખવાડે એ સંભવતુ જ નથી. કદાચ તે માટે તેને વિશેષ શોખ ન હોય, અગર રાજ્યખટપટની ધમાલમાં તેને અવકાશ પણ ન મળ્યો હોય. તેમનો લખેલો આજો કાગળ મળી આવવો કાંઈક છે. પણ તેની અગત્ય પણ શી છે? મોગલ ખાદશાહો બધા સાઈ શીખેલા અને વિદ્વાન્ હતા. કદાચ તેમાં એક અકબર જ અપવાદ રૂપ હતો !

૫. માવળા પ્રાંત અને શિવાજીનો આરંભ—માતાપિતાના ગુણ શિવાજીમાં બરાબર ઉતર્યા હતા. લગ્નની તો તેને બિલકુલ ખબર જ ન હોતી. આત્યંત વિકટ ડુંગરોમાં જટકવાથી તેનામાં અસાધારણ સાહસ આવ્યું હતું. માવળા પ્રાંતનો બંદીખસ્ત તેને રાખવાનો હતો. પુનાને લગતા બાર માવળા હતાં અને ખીખ બાર માવળા જુનરને લગતા હતા. આ માવળામાં સલાન્દ્રિની અનેક ખીણો હતી. એ ખીણો વચ્ચે નદીઓ વહેતી અને સ્વિત્ઝર્લ્ડની ખીણોની પેઠે એ નદીઓ ઉપરથી તે ખીણોનાં પણ નામ પડેલાં. આ ખીણોમાં ધણાં વરોંથી ક્ષત્રિય મરાઠાઓનાં ધણાં કુટુંબો રહેતાં, ને એ ખીણોની દેશમુખી તેઓ કરતા. બ્રાહ્મણી રાજ્ય વખતે આ લોકોએ આ ભાગ વસાવેલો અને વતનો મેળવેલાં. આ પ્રાંતનું નામ માવળા હોવાથી આ લોકો ‘માવળા’ કહેવાયા. ‘માવળા’ એટલે ખેડુત, ગદ્દ, અને અશિક્ષિત, જંગલી એ સમજા ખોટી છે. તેની રહેણી કરણી ઉપરથી જ તેઓ ક્ષત્રિય જણાઈ આવે છે. તેઓ ખાનદાન, આખરદાર, વતનદાર અને ધણાખરા શિક્ષિત, વ્યવહારકુશળ તથા શ્રીમંત હતા. કયાં પુરાણોનો અને સંતોની કવિતાઓનો તેમને સારો પરિચય હતો. તેઓ પોતપોતાના ટાપુ પુરતો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરતા. તેની મદદમાં પ્રત્યેક દેશપાંડે અને બ્રાહ્મણ કુલકર્ણી ( તલાટી ) રહેતા. પહાડી મુલક હોવાથી આ દેશમુખો સરકારને ધણી વખત ભારે પડતા. તેમનાં અનેક કુટુંબો પ્રખ્યાત હતાં, અને તેમની રહેણી કરણી ઉત્તરહિંદના ક્ષત્રિયોને મળતી હતી. તે કદી કોઈથી હારતા નહીં. જીવની પરવા ન કરતાં

કેવળ માન ખાતર તેઓ ગૂઝતા. તેમનું શૈર્ષ ધણું હતું. વતનના સંબંધમાં માહોમાંહે અથવા બીજાં કુટુંબો સાથે તેઓ હંમેશાં ટોટા કરતા અને ખૂન તથા મારામારી સહેજમાં થઈ જતાં. એ ટંટા વળી વંશપરંપરા પણ ચાલતા. મુખ્ય સરદારો અથવા પંચાયતો કોઈ કોઈ વખત તેનો નિકાલ કરતા, પણ તેનો અમલ ઘણા ભાગે થતો નહીં. લગ્નસમારંભ જેવા પ્રસંગે એકાએક શત્રુપક્ષની ધાડો આવી પડતી, અને તેટલા માટે એવો પ્રસંગ નિર્વિધને પાર પડે તો મોટું ભાગ્ય ગણાતું. સ્ત્રી પુરુષનું અથવા બાળકોનું ખૂન થાય, કોઈ તેમંથી નહાસી જાય, કોઈ દેશાવર ફરે, અને કોઈ બહારવડું ખેડી શત્રુનું વેર લે, આવી સ્થિતિ એ લોકોની શિવાજી પહેલાં સો વર્ષથી નિદાન ચાલતી હતી. હંમેશાં એવા પ્રસંગો આવતા હોવાથી તેમાંથી કેમ છૂટવું તેના ધલાળે સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓને પણ જે તે વખતે આવડતા. જંગલમાં ખાધાપીધા વગર છુપાઈ રહેવું, તાપમાં અથવા થંડા પવનમાં રાતના વખતે પણ ફર ફર નહાસી જવું, શત્રુપક્ષની ટોળાને તોડી પાટી પોતાની ટોળી જમાવવી, પોતાની ટોળાને ઉત્પન્નના બાંધી દેવાં, અને કોઈ વખત હોકારા કરી વખત વિનાડવો, અગર કોઈ વખતે સામે મેદાંએ લડાઈ કરવી. આવી જ ટેવો સો દોઢમે વર્ષથી તેમને પડી ગઈ હતી અને શિવાજીને તે રાજ નજરે પડતી. કોઈ કોઈ વખતે શિવાજીએ આવી સુક્તિઓ વાપરેલી, તે પરથી તેને કેટલાક કપટી ગણે છે, પણ પૂર્વની આ સ્થિતિનો વિચાર કરતા શિવાજીએ તો એવી રીતિઓ બંધ પાડેલી અને દેશમાં સારી વ્યવસ્થા બાંધેલી એમ જણાઈ આવે છે.

સ્કોટલેન્ડના ડુંગરી પ્રદેશની સ્થિતિ પણ આવીજ છે. સર વૉલ્ટર સ્કોટ જેવો લેખક અહીં હોતો, તો તેણે આ પ્રદેશની અનેક મનો-રંજક નવલકથાઓ રચી હોત. અફઘાનિસ્તાન અને સિંધુતટમાંની પ્રાચીન સ્થિતિ પણ આવી હતી. શિવાજીના આરંભના પ્રયાસોની માહિતી આજ મુઘી મળેલી નહોતી. માત્ર મોટે, અફઝુલખાન,



માહિસ્તખાન, દિલ્હીના ખાદશાહની મુલાકાત વગેરે પ્રસંગો અદ્ભુત રીતે બખરકારોએ વર્ણવેલા હતા. પણ તેમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નહોતી એ અદ્ભુત બનાવોને આકર્ષક બનાવવાની ઈચ્છામાં ખરી બિના છુપાઈ જતી હતી. આન્ટ ૬૬ વગેરે અગ્રિજ લેખકોએ પણ ધણા ભાગે એ બખરોનું અનુકરણ કર્યું અને અંદર પેતાની ભાવનાઓ પણ ઉમેરી. તે વખતના કાગળો વગેરે મળી આવવાથી હવે એ બાબતો ધણી બદલાઈ ગઈ છે, અને ખરી માહિતી કેટલેક અંશે પણ મળી આવી છે. એ વખતના કાગળપત્રોના કેટલાક ભાગ આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને હજી ખીજા બહાર આવશે. એ અસલ કાગળો વાંચના તે વખતની ખરી મહત્ત્વની માહિતી આપણને મળી શકે છે. હાલ જેવી રીતે એકંદરે સરકારી કાગળોમાંથી અમુક કાગળો ચૂંટીને બહાર મૂકવામાં આવે છે, તેવી રીતના એ કાગળો નથી. એ તો જેવા મળ્યા તેવા જ બહાર મૂકેલા છે. જેમ જેમ પાછલા કાળમાં જન જન્મ્યે, તેમ તેમ કાગળો ઓછા મળ્યા આવે છે.

એ કાગળોમાં અનેક માવળાદેશમુખોની હકીકતો છે. શિવાજીને કાણે કેવી મદદ કરી, તેવી ખટપટો કરવી પડી, અને શેકોના મન તેણે કેવી રીતે વાળ્યા એ હકીકત અનેક જૂદા જૂદા ઉત્તરેખો પરથી કંઈ કંઈ જાણે નીકળી આવે છે. એકાદ જાના સરખા કાગળ પરથી પણ ધણા પ્રકાશ મળે છે, અને અનેક છૂટા છૂટા ઉત્તરેખોની એકવાક્યતા કરતા ધણી વાતોતો ઉકેલ થઈ શકે છે. ધણાખરો કાગળો તકરારી કાગળો કરેલા નિકાલના છે, અને તે નિકાલ મોટા ભાગે દાદોજી કોંડદેવે કરેલા છે. એ ઉપરથી દાદોજી કોંડદેવની કામગિરીનો પણ અંદાજ આવી શકે છે.

શિવાજીએ સન ૧૬૩૮ માં શરૂઆત કરી. તેની પહેલા એક વર્ષે નિજામગાહીનો નાસ થયો અને શાહજી કર્ણાટકમાં ગયો. કર્ણાટકમાં જતા પહેલા તેણે વિજાપુરની વતી નવીન મળેલા મુલકની દિવાની સધા મુલકી વ્યવસ્થા કરી આપેલી. એ કામ તેણે પુનાઆ

પોતાની જગીરમાં રહીને કરેલું. એજ સાલમાં દાદોજી કેડંડેવ વગેરેની સલાહથી પોતાની જગીરની વ્યવસ્થા હવે પછી કેમ રાખવી તેને માટે પણ તેણે ધોરણ દરાવી આપ્યું હતું. એ વખતે શિવાજી નાનો હતો. પણ આ રચનાઓ કરતી વખતે અને તેની ચર્ચા વખતે તેની હંમેશા હાજરી હતી. બાળપણના આ સંસ્કારથી તેને ભવિષ્યના કાર્યને માટે સિદ્ધિ મળ્યું. સન ૧૬૩૬ માં શાહજી રણદુલ્લાખાનની જોડે શ્રીરંગપદ્મજી હતો એટલે તે પહેલાં શિવાજીએ ભવિષ્યના કાર્યની યોજના કરેલી હોવી જોઈએ. કેમકે સન ૧૬૩૬ ના ઓકટોબરમાં પ્રસિદ્ધ ઘયેલા એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે શિવાજીનું પ્રસિદ્ધ મુદ્રા-વાક્ય છે:—

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव चर्चिष्णुर्विश्ववंदिता ।

शाहसूक्तौ: शिवस्यैवा मुद्रा भद्राय राजते ॥

“આ મુદ્રા બાજુ જે કે પ્રતિપદાની પેઠે અસ્પ છે, તોપણ તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને બંધા લોકોને વંદનીય થવાની છે. એ (મુદ્રા) શાહજી પાસેથી શિવાજીને મળ્યા, અને કેવળ લોકહિત માટે તેણે ધારણ કરેલી હોવાથી (તે) શોભે છે.” આ પ્રમાણે તેના માર્મિક અર્થ હતો અને રાજચિહ્ન તરીકે તે આગળ પાછળનો ઘણો વિચાર કરીને, ઘણા કાલા માણસોની અનુમતિથી, જવાબદારી ઓળખીને ધારણ કરેલી હતી. શિવાજીના દરેક કાગળમાં તેના છેક છેવટના વખત સુધી આ મુદ્રા મુકાયેલી છે. સન ૧૬૩૬ ની અગાઉ વર્ષ કે છ મહિના પહેલાં આ મુદ્રા ધારણ કરેલી હશે. એટલે આ બધી યોજના શાહજીના વિચારમાં હતી, અને જિજ્ઞાસુ તથા દાદોજી કેડંડેવે શિવાજીના હાથથી તે પાર પાડવાની હતી. શિવાજીની કુશળતા માટે તેને ખાતરી હતી અને તેને હાથે એ યોજના પાર પડશે તે બદલ તેમને શંકા ન હતી. આ પ્રમાણે માસોજીએ જે બહાદુરીથી પોતાનું વજન દરબારમાં સ્થાપેલું અને જે બહાદુરી શાહજીએ વિશ વર્ષ સુધી પ્રલક્ષ આચરી બતાવી, તેજ બહાદુરી શિવાજીએ પણ આગળ ચાલુ રાખી આરં-

બેઠું કાપી પાર પાડવાનું હતું. એનો આરંભ સન ૧૬૩૭-૩૮ માં પુનામાં થયો.

પુના શહેર શાહજીની જાગીરમાં આવેલું હતું અને ત્યાં જ રહેવાનો વિચાર તેને ધણા વખતથી હતો. ખીજી સ્ત્રી ક્યાં પછી એ શહેરમાં એક હવેલી ખાંધવાની તેને જરૂર લાગેલી. સન ૧૬૩૬ માં નિળમશાહીની ખટપટ પૂરી થતાં તેણે દાદોજી કોંડદેવ માર્ફતે ત્યાં એક હવેલી ખંધાવી. પણ જિજ્ઞાસાનો માની સ્વભાવ જોઈ ત્યાં ખીજી સ્ત્રીને લઈ સાથે રહેવું અશક્ય જણાયું. તેથી પુનાની જાગીર શિવાજીને માટે સ્વતંત્ર રાખી શાહજી પોતે વિજયપુર તથા કર્ણાટકમાં જ રહ્યા, અને પુનાની વ્યવસ્થા દાદોજી કોંડદેવને સોંપી. શાહજી ફરી આ બાબતુ આવ્યો જ નહીં.

૬. દાદોજી નરસ પ્રભુ અને સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા—દાદોજી નરસ પ્રભુ આ તરુણ અને સાહસિક પુરુષ આરંભમાં જ શિવાજીને મદદગાર મળ્યો. તેણે શિવાજીની નોકરી ધણા વિષમ પ્રસંગોમાં પણ ધણી બહાદુરીથી, મોટા સાહસથી અને જીવની દરકાર ન રાખતાં ખર્ચી. એ વિજયપુરની ફોહડખીણ તથા વેલવંડ ખીણનો દેશપાંડે કે કુલકર્ણી હતો. સન ૧૬૪૫ માં તેને વિજયપુરના અધિકારીએ લખ્યું કે, “શિવાજી અમારી સાથે બેઠાની કરી તમારા હાથમાં રહી માવજાઓને એકઠા કરે છે, યાણાં જમાવે છે અને કિલ્લાઓ લઈ લે છે. હમણાં જ એક કિલ્લો જપ્તરીથી લઈ તેણે તેનું રાજગઢ નામ આપ્યું. તમે પણ એમાં સામેલ છો અને શિવાજીને મદદ કરો છો. સરકારી દોહાણું વસુલ આવ્યું નથી અને તમે જમે તેવા જવાબો આપો છો. આવી રીતભાત તમને ઘટતી નથી તો રીતભાત સુધારો અને બરણું મોકલી આપો. એમ નહીં થાય તો તમને વિજયપુર બોલાવી ગરદન મારવામાં આવશે અને તમારો હક્ક નાશુદ્ધ કરવામાં આવશે.”

આ હકીકત ઉપરથી શિવાજીએ સન ૧૬૪૫ માં રાજગઢનો કિલ્લો ખાંધી લીધો હતો એમ જણાઈ આવે છે. એ જ બાબતમાં

પછી શિવાજીએ દાદોજી નરસ પ્રભુને પત્ર લખેતો, કે ‘વિન્નપુર્ના  
આવા હુકમથી અમારા પિતા ગલરાય છે, પણ શ્રી રાહિડેશ્વર તમારા  
અને અમારા કુળદેવ છે, તેની કૃપાથી આપણું કાર્ય સફળ થયું છે  
અને હજી પણ હિંદી સ્વરાજ્યની આપણી ઈચ્છા તેજ પૂર્ણ કરનાર  
છે, તો પિતાને ગલગવા દેશો નહીં તેમને ધીરજ તથા દિલાસો  
આપશો. દાદોજીની હાજરીમા તમે, અમે અને તમારા પિતાએ જે  
શ્રી રાહિડેશ્વર સમક્ષ સબધ જોડ્યો છે તે વજ્રલેપ છે અમે અથવા  
અમારા વશજો-છોકરાનાં છોકરા પણ એમા ફરકાર કરીશું નહીં  
આવું રાજ્ય થાય એવી શ્રી રાહિડેશ્વરની ઇચ્છા છે માટે પિતાને  
તે પ્રમાણે જણાવશો.”

આ હકીકત ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે શિવાજીના  
સ્વરાજ્ય મેળવવાના આ પ્રયાસમા દાદોજીની પણ સ મતિ હતી  
કેટલાક જણાવે છે કે દાદોજી એ બાળનમા વિરુદ્ધ હતા, પણ તે આ  
પત્રપરથી ખોટું કહે છે ઉનડું તે આરભથી માર્ગદર્શક અને પ્રેરણા-  
હક હતા માતા જિજ્ઞાસાની તો તેને મદદ હતી જ, એટલું જ નહીં,  
પણ તેનું તો પ્રેરણાહન હતું માતાના શબ્દને તો એ પ્રમાણુ વાક્ય  
ગણુતો ઈશ્વરની આપણને મદદ છે એમ જ નહીં પણ સ્વરાજ્ય  
મેળવવાની તેની આત્મા-ઇચ્છા છે એવી શિવાજીની માન્યતા હતી  
એમ આ પત્ર પરથી જણાય છે

આ પછી દાદોજી નરસ પ્રભુ તરફ એક મહિને ફરીને  
વિન્નપુર્ના અધિકારીઓએ લખ્યું કે, “તમે અમારા તરફ બેઇમાન  
થયા છો તે બદલ અમને દિલગિરી થાય છે જતા મહેરબાની રાખી  
તમને જણાવીએ છીએ કે ખેતીવાડી આગાદ કરી સરકારી મહેસુલ  
મોકલી આપશો અને તમારો હક્ક હોય તે બીનતકરાર લઇ લેશો  
તમારી કસુર બદલ તમને માફી આપવામા આવે છે અમારા તરફથી  
તમને કશી ઇચ્છા નહીં થાય.”

આ પંત્રપરથી એમ જણાય છે કે શિવાજીની સામે આ અધિકારીઓ લડવા ઇચ્છતા નહોતા, તેમ બીજા લોકોને પણ અડચણ કરવા ઇચ્છતા નહોતા. સમાધાનીથી જ નિકાલ લાવવાની તેમની ધારણા હતી. બીજી રીતે શિવાજી જે વ્યવસ્થા કરતો હતો તે આ લોકોને ઈષ્ટ પણ હતી. લડાઈ કરવા જતાં શાહજી જોડે થયેલી ખટપટ તેઓ હજી ભૂલ્યા નહોતા. એટલે મહામદ આદિલશાહના વખત સુધી તો શાંતિ જ રહી. પછીથી અશ્વી આદિલશાહના વખતમા અફઝલખાન વગેરેની સલાહથી લડાઈઓ થઈ.

૭. કાનોજ તથા બાજી સર્જેરાવ દેશમુખ—રાહિડખીણનો કાનોજ જેથે દેશમુખ હતો. શાહજીએ તેને પુનામાં શિવાજી પાસે રાખેલો. એ બાજી પાસલકરનો જમાઈ થાય. એ જાનેને શિવાજીએ મેળવી લીધા. આ કાનોજના પૂર્વજોની થોડી હકીકત અહીં આપવાથી તે વખતના દેશમુખોની સ્થિતિની કેટલીક કલ્પના આવશે.

રાહિડખીણની દેશમુખી વિગતપુર પાસેથી મેળવી એલોજી જેથે તથા બાજી જેથે આવતા હતા. તેવામાં એજ દેશમુખીના બીજા હમદાર જોપડેએ તેમના પર હસ્તો કરી એલોજીને ઠાર માર્યો. બાજીએ એમાથી છટકી જઈ પોતાનાં ભૈરાં છોકરાને સમુદ્રકિનારે સુરક્ષિત મૂકી આવી વેર લેવા બાર માણસો એકઠાં કર્યા. આ માણસોને તેણે કરેલી મદદના બદલામાં પોતાના વતનનો કેટલોક ભાગ આપ્યો. એ બધાએ મળાને જોપડેને ત્યાં લગ્ન ચાલતાં હતાં તે વખતે હસ્તો કર્યો. મંડપ ઉઠાડી મૂક્યો અને સાઠ માણસોને કાપી નાખ્યાં. આ સંબંધે કાજી પાસે ફરિયાદ જતા તેણે જોપડે તથા જેથે વચ્ચે વતન વહેંચી આપ્યું. પછીથી વળી જેથેએ કેટલીક ખટપટ કરી પોતાનું વતન વધાર્યું. એલોજીનો પૌત્ર કાનોજ ખરાકમી નીકળ્યો. તે આદિલશાહને સરણ આપતો નહીં. તેને સાત દોકરા હતા. સર્વથી નાના દોકરા નામકજીને આદિલશાહે મેળવી લઈ તેના નામનું વતન

કરી આપ્યું. તે પછી જે મોટા લાઘવોએ મળી નામકજીને મારી નાખ્યો. એટલે નામકજીનાં માણસોએ એ જે લાઘવોને મારી નાખ્યા અને નામકજીની સ્ત્રી સગર્ભ હતી તેના નામથી દેશમુખી મળી. એ સ્ત્રીને પુત્ર થયો ત્યારે તેને મારવા કાનોજીના બીજા દીકરાએ આવ્યા. પણ એ બાધ મરાણી અને તેના પુત્રને ધાવે નસાડી મૂક્યો. એ પુત્રની સલાહ બાજુ પાસલકરે લીધી અને તેનું નામ કાનોજી બીજે પાડ્યું.

પછીથી પાસલકરે તેને પોતાની દીકરી પરણાવી જમાઈ કર્યો. આ વેર હજી રામ્યું નહતું તેવામાં કાનોજીને બાંદલ દેશમુખો સાથે વાઘો પડ્યો. બંને પક્ષે ધણા માણસો એકઠા કરી લડાઈઓ કરી અને તેમાં ધણાં માણસો માર્યા ગયા. એક દિવસે તો જ્યેનાં ત્રણસો માણસ મરાયાં. એટલાં બધા માણસોને જાતવાર એકઠાં કરી ધર ઉપરનો કાટ વાપરી બાળવા પડેલાં. પછીથી એ કજીએ શિવાજીના વખતમાં મટ્યો. કાનોજી શિવાજીને જઈ મળ્યો અને શિવાજીએ બાંદલ દેશમુખનો પરાલવ કર્યો. કાનોજીના દીકરા બાજીએ વિશેષ પરાક્રમ કરવાથી શિવાજીએ તેને સર્જેરાવનો ઇલકાબ આપ્યો. આ જ્યે દેશમુખના દક્તરોમાં શિવાજી તથા દાદોજી કોંડદેવ માટે આવો ઉભોજ છે:—“કાનોજીએ શિવાજી મહારાજની સવારો સાથે નોકરી કરેલી. તેઓ પુનામાં મહારાજ પાસે રહેતા. રા. દાદોજી કોંડદેવ શિવાપુર આવ્યા, તે વખતે કૃષ્ણાજી બાંદલ બળજબરીથી ખંડણી ઉધરાવતો હતો. કાનોજીએ તેને ખંડણી આપી નહીં, તેમ પોતાના મુલકમાં પેસવા પણ દીધો નહીં. એટલે શિવાજી મહારાજની હાજરીમાં મુસલમાની લશ્કર ચડી આવ્યું. એ લશ્કરનો પરાલવ કરવા મહારાજે માણસો એકઠાં કર્યા તથા કાનોજીને બોલાવ્યો. કાનોજી સવારો તથા માણસો લઈ આવ્યો અને લશ્કર જોડે લડાઈ ચાલી. એ લડાઈમાં કાનોજીના દીકરા બાજીએ ધણું પરાક્રમ બતાવ્યું તેથી મહારાજે તેને સર્જેરાવ બનાવ્યો. બાંદલનું લશ્કર તેમાં મરાયું અને નાહું અને મહારાજે પછી તેનો ધણો મુલક હસ્તગત કર્યો. પછીથી અફઝલખાન

ચઢી આવ્યો તેને ખડોજી બોપડે મળ્યો અને મહારાજને પકડી લાવવાની તેણે કબુલાત આપી. અફઝુલખાને તેને દેશમુખી આપી. એટલે કોનોજી પોતાના દીકરાઓ સાથે મહારાજ પાસે પુના ગયો. ત્યાં લશ્કર વગેરેનો જમાવ કરી સૌ પ્રતાપગઢ આવ્યા. અફઝુલખાન તે વખતે મરાઠો અને ખડોજીનો પરાલવ થયો. પછી શાહિસ્તાખાન પુના ઉપર ચઢી આવ્યો તે વખતે પણ બાજી સર્જેરાવે ઘણી મદતની મદદ આપેલી. મહારાજે પણ તેની સારી કદર કરી. બાદશાહની દિલ્લીમાં મુલાકાત લેવા વખતે પણ બાજી સર્જેરાવ સાથે હતો. આ રીતે બાજી સર્જેરાવે મહારાજની નોકરી એકનિઃશયી બનવી."

પછીના સમયમાં પણ આ વતન માટે ઘણી તકરારો થઈ. બોપડે તેમને ઉપદ્રવ કર્યાજ કરતા. શંભાજી તથા રાગરામના વખતમાં શિવજી જેથે મોગલોને જઈ મળેલો. દેશમાં ચતુઓ હોય ત્યારે આના પ્રકારો બને છે.

૧ શિવાજી વખત પ્રમાણે લોકોને બચાવના ઉપાયો બતાવતા, એ હકીકત સર્જેરાવને તેણે લખેલા એક પત્ર પરથી મળી આવે છે. તે પત્રમાં શિવાજીએ જણાવ્યું છે કે, "બસુસોથી બાતમી મળી છે કે મોગલ લશ્કર તમારા બાગ ઉપર ચાલ્યું આવે છે તો તમે તમારા દરેક ગામમાં તાકીદ કરીને માણસો, છોકરાં, ઢોર વગેરેને ડુંગરોમાં સંતાવાની જગા હોય ત્યાં નસાવી મૂકશો. એમાં બિલકુલ ઢીલ કરશો નહીં. આ સમાચાર મળતાંજ અમલ કરશો. વિલંબ થશે તો લશ્કર જે નુકસાની કરશે તેનું પાપ તમારે માથે ચડશે. માટે ગામેગામ ફરીને, રાતોરાત જઈને લોકોને બચાર આપશો. એક પળની પણ ઢીલ કરશો નહીં. તમે તમારી જગાએ હોંશિયારીથી રહેજો. અને દરેક ગામે પણ જે બદોબસ્ત માટે માણસો હોય તે ડુંગરો ઉપર ચોકશી રાખતાં બેસી રહે અને લશ્કરને દૂરથી આવતું દેખી તેની નજર ચૂકવી નહાસી જાય. " આ પત્ર સન ૧૬૬૨ ના નવેમ્બરમાં

સખેલો છે. એટલે શાહિસ્તખાન પુના ઉપર ચઢી આવ્યો તે વખતનો છે. સન ૧૬૬૩ના એપ્રિલ માસમાં શિવાજીએ શાહિસ્તખાન ઉપર હાથો મારેલો.

૮. બાજી પાસલકર:—કાનોજની ખેડે આ બાજી પણ માવળાઓમાં આમરદાર ગૃહસ્થ હતો. ઘણા લેખો ઉપર આ બંનેની તથા દારોજની સાક્ષીઓ છે. દેશમુખો વચ્ચેના કચ્છાઓ પનાવવામાં આ અમલો હતો. તેણે અનેક કચ્છાઓના નિકાસ કરેલા. દુ.ખો દેશમુખોને તે આશ્રય આપતો અને તેમનું સંરક્ષણ કરતો. કાનોજને એવી રીતે તેણે રાખી જમાઈ કરેલો. બાજીજી હુંઝારાવતું પણ તેણે એજ પ્રમાણે રક્ષણ કરેલું. દેશમુખોના કરજ માટે તથા સારી વર્તણૂક માટે તે જામીન થતો. આવો માણસ ઉપયોગી જણી શિવાજીએ તેને દાયમાં લીધો. માવળાઓની બધી વિગતવાર માહિતી શિવાજીએ જાણેલી, અને પ્રમંત્ર પડતાં તેનો ઉપયોગ પણ થતો. સન ૧૬૪૦ થી ૧૭૧૭ સુધી આ બાજીએ સારી નેઠેરી કરી.

દેશમાં ઉચ્ચ પાયલ માલતી હોવાથી જૂદા જૂદા ઠેકાણાના દેશમુખો પરસ્પરની સદાય માનતા. અમોજી વણગોજી નાઈક નિબાળકરે એજ રીતે કાનોજની મદદ માગેલી.

૯. દારોજ કોંડેવ, તેનું ચરિત્ર અને તેની કામગિરી—  
ત્રો. જહુનાથ સરકારે દારોજ માટે નીચે પ્રમાણે લખીકત મુસલમાની ઇતિહાસ પરથી જણાવેલી છે:—

“ પુના અને તેની આસપાસની ખેતાની જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવા શાહજીએ દારોજ કોંડેવ નામે એક ગૃહસ્થને રોકેલો, તેની તહેનાતમાં એક હજાર સવારો હતા. સીદી હવાઝ નામે એક માણસ એ લશ્કરની સંભાળ માટે હતો. અને શિવાજી તથા જિગ્મખાઈની સંભાળ રાખવાનું દારોજને ખાસ સોંપ્યું હતું. દારોજએ તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, જહારના લોકોને બોલાવી પુના શહેરમાં તેણે વસાવન



કરી, શિવાજી માટે એક દુવેલી બંધાવી અને તેને ખરાબર કેળવણી આપી. શિવાજી માટે તેણે એક ઉત્તમ શિક્ષકને રોકેલો અને તેને ઘોડાપર બેસતાં, લડાઈ કરતા તથા ખીજ કેટલીક કળા ઘોડા વખત-માં શીખવી. જેમણી પ્રાણીઓ મરાવીને તથા મહેસુલની રકમ નિશ્ચિત કરાવીને તેણે મુશક પણ આપાદ કર્યો. વળી શિવાજીના નામથી એક ઉત્તમ ખાગ બનાવી તેમાં તેણે ઉમદા ફળઝાડો તૈયાર કરાવ્યા. દાદોજીની આ કામગિરી, શાહજીને બહુ પસંદ પડી. તેણે તેને પોશાક તથા બહિસ આપી તેનું માન વધાર્યું અને તેના પગાર-મા સાતસો દોનનો વધારો કર્યો. પણ શિવાજીના બખેડા આ દાદોજીને પસંદ પડ્યા નહીં અને તેણે વિષ ખાધ પ્રાણત્યાગ કર્યો. શિવાજીની ઉંમર તે વખતે ૧૭ વર્ષની હતી. દાદોજીએ દ્રવ્યનો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો તે શિવાજીને મળ્યો. એજ દ્રવ્ય વડે તેણે માવળાના પચિસ હજાર માણસો તૈયાર કર્યા અને રથામરાવ નીલ-કંઠને પેશવા તથા રાધવ બખ્ષાજીને ચિટ્રનિસ નીમ્યા. શાહજીએ પછી પુત્રની ચોખ્ખતા જોઈ પોતાની જમીનની બચત્થા ગખવાની તેને પરવાનગી આપી. ”

આ દહીકત ઉપરથી દાદોજી કૌંડદેવ માટે ઉપયોગી માહિતી મળે છે અને તે મુસલમાની ઇતિહાસ ઉપરથી મળેલી હોવાથી વિશેષ મિત્રતી છે. દાદોજી માત્ર કારકુન નહોતો, પણ કુશળ મુત્સદી અને યશાદાગ નોકડ હતો, અને શિવાજીને રાજ્યકારભારમા તેણે ઠીક માર્ગ બનાવેલો હતો. પહેલા તે ભોસળે કુટુંબના ગાયોનો કુલકર્ણી હતો, એટલે બાલપણથી તેને તે કુટુંબની માહિતી હતી. મરણ વખતે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી, અને એ બધો વખત તેણે ભોમયેના વહીવટમાજ ગળિયો. કાગળ પત્રમા તેને “ સુબેદાર નામલદ ” અથવા “ મહાલા-નિદાય સુબેદાર ” તરીકે લખવામા આવતું. એ રીતે એ કૌંડાણા કિલ્લાનો સુબેદાર ( હાલ જેને ક્યેમ્પર કહે છે તે ) હતો. આસ-પાસના દાણમા કૌંડાણા એ મધ્યજિંદુ બેસે છે અને ત્યાંથી એ

બધા લાગે ઉપર બદોબત્ત રાખી શકાય એમ છે. કોંડાણની નજીકમાં જ શિવાપુર છે તે શિવપટ્ટણ પણ કહેવાતું. સન ૧૬૫૦ ના મુમારમાં તે કેટલોક વખત શિવાજીની રાજધાનીનું શહેર હતું. પ્રથમ દાદોજી પુનામાં રહી કારભાર ચલાવતો પછી કોંડાણા લાકરી ચાણું ચવાથી અને તે પુનાથી દૂર પડવાથી શિવાપુર વસાવી ત્યાં કેટલોક વખત શિવાજી સાથે દાદોજી રહેલો.

ઉપર આપેલી હકીકતમાં બે નજીવી બાબતોમાં તફાવત છે. દાદોજીના મરણ વખતે શિવાજીની ઉંમર ૧૭ વર્ષની ગણીએ તો તેનું મરણસન ૧૬૪૫ માં થયું ગણાય. પણ હાલમાં એમ કહેલું છે કે તેનું મરણ સન ૧૬૪૭ ના ઑક્ટોબરમાં થયું. બીજી તફાવત એ છે કે દાદોજીએ શિવાજી ઉપર નારાજ ચર્ધ વિષયાન કર્યું એ પણ સંભવતું નથી. શિવાજીનાં આ તોફાનોમાં શાહજીનો હાથ નથી એમ વિજાપુરને બતાવવા માટેજ વિજાપુર તરફ આવું લખી મોકલ્યું હશે, અને તે શાહજીએ જણાવ્યા પ્રમાણે મુસલમાની ઇતિહાસમાં લખાયું. દાદોજીના મરણ પછી તરત જ શાહજીને કેદ કર્યો તે પરથી પણ આ અનુમાન ખરું દે છે.

દાદોજી પ્રસંગ પડતાં લડવામાં પણ કંઈ કમી નહોતો. એવા ઉલ્લેખ મળી આવ્યો છે કે, કોનોજી જેથે પુનામાં મદારાજ પાસે રહ્યો, એટલે દાદોજી શિવાપુર આવ્યો. તે વખતે કુલ્યાજી બાંદલ ખંડણી ભેતો ફરતો હતો. દાદોજી તેના ઉપર ચડ્યો, પણ હારીને પાછું આવવું પડ્યું.

એવા દાખલા પણ મળેલા છે કે દાદોજીએ કરેલો નિકાલ કોઈ પક્ષકારને પસંદ ન પડ્યો હોય. કુલ્યાજી નામક અને સિલકર વચ્ચે વતન સંબંધે વાંધો પડતાં દાદોજીએ તપાસ કરીને નિકાલ આપેલો કે બંનેએ વતન અર્ધો અર્ધ વહેતી ખાવું. પણ કુલ્યાજીએ સોયના નાકા જેટલી જમીન આપવાની પણ ના પાડી, તેથી કુલ્યાજીને દાદોજીએ મરાવી નાખેલો.

દાદોજીને દેશસ્થિતિની પણ સારી માહિતી હતી. તથા મુસલમાની રાજ્યોની ખટપટ અને શાહજીનો પ્રયાસ તેણે ધણાં વર્ષ જોયેલાં. તેની નિરીક્ષણશક્તિ પણ તીવ્ર હતી. શાહજીને લશ્કરની ભરતી કરવામાં તથા મુદ્દસામગ્રી એકઠી કરવામાં તે બહુ ઉપયોગી થતો. તેણે જોયું કે દેશમાં લડવૈયા લોકો ઘણા છે. માત્ર તેની શક્તિ પરસ્પરના ટંટાઓમાં વ્યર્થ વપરાઈ જાય છે. ટંટાઓનો નિકાલ કરતા તેને બહુ મુંઝવણ પડેલી. એટલે તેણે એ લોકોની શક્તિનો શુભ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવા અને ટંટાનું ચૂળ કારણ મટાડવા વિચાર કર્યો. શિવાજીને આજળ રાખી તેણે આ ટંટાઓના નિકાલ ક્યાં પણ તેના વતનની પણ સારી વ્યવસ્થા રહેવી શક્ય ન હોતી, એ વ્યવસ્થામાં દાદોજીનોજ મુખ્ય હાથ હતો. દાદોજીના આ રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યની લોકોને હજી પણ કંઈપણ નથી આવી અને હવે આવનાર પણ નથી. મુસલમાની રાજ્ય વખતનાં વતનો તથા ઈનામોની તેણે નવીન સંનિદા કરી આપેલી. રાજ્યને સ્થાયી કરવાનું આ સાઈ સાધન હતું. દેશમુખોને તાબે કરવાને તેણે દેહલીક વખત લગાડ્યો. પણ કરેલી. તે પોતાની સહી દાદો કોંડેર એ પ્રમાણે કરતો. પણ ખંધા તેને “દાદોજી કોંડેર” એમ માનથી બોલાવતા તથા લખતા. માવળા દેશમુખોના ટંટાઓ મટાડી તેનો તેણે એક સબ બનાવેલો. કેટલાકને તેણે મુકિતથી શિવાજીના પક્ષમાં લીધેલા અને કેટલાકને લગાઈમાં હરાવીને લીધેલા. શિવાજી બારથી સોળ સત્તર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેણે પોતાની આ કામગિરી શિવાજી મારફત કરાવેલી. સારાશ કે શિવાજીના રાજ્યના આરંભનો પાયો શાહજીની પુનાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવામાં દાદોજીએ આપ્યો.

શિવાજીના શિક્ષણને માટે દાદોજી જેવો અત્યંત શુદ્ધ દિલનો, પ્રામાણિક, ધાર્મિક અને લોકહિતેચ્છુ પુરુષ શાહજીને મળ્યો એ તેનું મોટું ભાગ્ય હતું. તે વખતને અનુરૂપ લગાયક કળા, જમીન મહેમુલ તથા તેના હિસાબ, અને લશ્કર જમાવી પોતાનો તથા દેશનો

ખયાલ કરવાની અને લોકોને સંતુષ્ટ રાખવાની યુક્તિ એ તેણે શિવાજીને સમજાવ્યું. તેની જ સાથે ધર્મ અને નીતિનું પણ યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું. મહાભારત, ભાગવત વગેરે ગ્રંથો તેણે શિવાજીને સંભળાવ્યા, અને તેમાંની લઝાઝબોનાં તથા ધર્મનીતિના ઉદાત્ત તત્ત્વો તેણે સ્વીખવ્યાં. એ રીતે શિવાજીનો લાવી હિન્નતિનો પાયો દાઢોજીને હાથે રચાયો. દાઢોજીનું વર્તન અત્યંત પવિત્ર અને પાપભીરુ હોવાથી શિવાજીનું મન તથા જીવિ પણ તેવા સંસ્કૃતિવાળા થયાં. શિવાજીને તેણે ૧૦-૧૨ વર્ષનું શિક્ષણ આપ્યું, પણ તે વખતે શિવાજી વય, અનુભવ અને ધૃતિમાં તેને મોટે જરાખર લાગક હતો. દાઢોજીની સતી સ્ત્રી પણ પતિનિષ્ઠ સાધવી હતી. પત્નીનું મરણ થતાં-તે નિશ્ચેષ્ટ ગ્રંથ જતા પોતેજ શિક્ષા ભોગવવાના હેતુથી જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે હાથ પ્રુક્ત્યો રાખવાનું પ્રત લીધું હતું. આ ઉપરથી તેની દૃઢતા તથા પાપ-ભીરુતા જણાઇ આવે છે. તેણે કરેલા નિકાસો ઉપરથી તે નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયી જણાઇ આવે છે. મરતી વખતે તેણે શિવાજીને ધણો ઉમદા બોધ આપેલો. તેના મરણથી શિવાજીને તથા તેની માતા જિજ્ઞાષાને ઘણું દુઃખ થયેલું. તેના આદર્શો વિસરી જવા યોગ્ય નહોતા.

વાંચન, લેખન ઉપરાંત ઘોડા ઉપર બેસતાં, તીર ફેંકતાં, લાલો મારતાં તથા તલવાર અને પદ્મ બેસતાં પણ શિવાજીને યોગ્ય શિક્ષણ રાજીને દાઢોજીએ સ્વીખવ્યું હતું. તેથી શિવાજીમાં સાદસ અને ઉદ્યોગની ટેવ પડી હતી. વળી પુનામાં મોટી હવેલી બાધી તેને રહેવાની પણ સારી સગવડ કરી આપેલી. એ હવેલી પુનાની કરખા \* બેંગા

\* પુના શહેર સંજમાં કૅલ્લીક માંડતી હમણાં મળી આવી છે. મુસલમાની અમલ પહેલાં તેનું 'પૂતક' એવું નામ હતું. અને તે હાલની રાનિવાર પેઠાની જગ્યાએ હતું. મુસલમાની અમલમાં તેનું પુનેવાડી નામ પ્રદયું તે વાગેના પટેલ તથા કલકર્ણીના વંશજો દંજ પણ ત્યાં રહે છે. આસપાસ ખીજા અનેક ગામો હતાં અને તેનો સમાવેશ ધામે ધામે પુના શહેરમાં થતો ગયો. હોદગામ કરીને એક ગામમાં લુહારામનું સાસરું

ગણપતિ પાસે હતી. તેને રાજમહેલ કહેતા અને બહારના બગીચાને રાજબાગ કહેતા. શિવાજી ન્હાનપણથી જ સાદસપ્રિય હતા. ડુંગરોમાં ભટકવામાં તથા ગામડાના લોકોની સોજન કરી ટાઢ તરસ વેઠી સવારી કે શિકાર કરવામાં તે હંમેશાં મગ્યા રહેતા. માહિતગાર માણસોને સાથે રાખીને પોતાની બગીચની તથા આસપાસની દરેક મહત્વની જગ્યા અને કિલ્લાઓ તેણે બારીકાપથી જોયેલાં. દરેક કિલ્લા ઉપર કેવો બંદોબસ્ત છે તેની માહિતી મેળવેલી, ખૂણા-ખોચરાઓમાં ભટકીને કેઠીઓ તથા ધુપા રસ્તાઓ જોયેલાં. ઘણા દેશ-મુખો માથે ઝોળખાણ તથા મમલતો કરેલી, અને કોણ આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે તથા કોણ અડચણ કરશે તે જોઈ રાખેલું. આ રીતે તેની તૈયારી થતી હતી. શિવાજીનાં આ માદસો જોઈ દારોજીને ધાસ્તી લાગતી, પણ પછીથી એ ધારતી નીકળતી ગઈ. તેને લાગ્યું કે શિવાજીમાં અપૂર્વ ગુણો છે, અને તે જે કરવા ધારે છે તેમાં નિષ્ફળના મળે, તોપણ તે ભૂગણુરૂપ છે. જ્યારે શિવાજીએ કિલ્લાઓ વગેરે કબજે લઈ તોફાન ઉઠાવ્યું, ત્યારે વિજયપુર દરબારને હુલવાથી આપણું સર્વસ્વ નાશ પામશે એ ધાસ્તીથી તે ગભરાયા. વળી તે વખતે શિવાજીની ઉંમર પણ તેટલી હિમ્મત અને સાદસિકતાને લાયક નહોતી. તેથી તેણે જાગીરની વ્યવસ્થાનું ઘણું ખર્ચ કામ શિવાજીને માથે નાંખ્યું, અને તેમ કરીને તેમાં તેને રાહી રાખવા ધાર્યું. એ નવીન કામમાં શિવાજીને કીક અનુભવ મળ્યો અને તે આગળ ઉપર તેને બહુ ઉપયોગી થયો.

શિવાજીએ આ વ્યવસ્થા કરતા કરતા આટલી વાતો પર વિશેષ

હતું, અને તે ગામમાં તેના કીર્તન વખતે શિવાજી જતા. એ લોહગામ અને તેની આસપાસનો ભાગ પુનાકરજો કહેવાતો. એ ઉસ્માના દેરામુખં શિતોલે અને દેરાપાડે હોલપ હતા. હાલ પણ તેના વંશને ત્યાં જ રહે છે. પેશવાના વખતમાં પુનાનો વિસ્તાર ઘણો વધી પડ્યો ને તેની અનેક પેઠા નિર્માણ થઈ.

લક્ષ આપ્યું કે (૧) જમીનવેરા લોકો ઉપર કેવી રીતે લાગુ કરવો, (૨) વેરાની રકમ કેવી રીતે વસુલ કરવી, (૩) રાજ્યકારભાર કેવી રીતે ચલાવવો અને (૪) લોકોના ટંટા કેમ પતાવવા. અનુભવ પરથી તેને એમ જણાયું કે પ્રભને ખેતીવાડી કરવામાં આનંદ લાગવો જોઈએ, અને દરેક ગામને પોતપોતાનો કારભાર ચલાવવાને પૂરેપૂરી છૂટ હોવી જોઈએ. એથી સરકારની જવાબદારી ઓછી થાય છે અને લોકોને સંતોષ મળે છે. શિવાજીએ સ્વરાજ્ય પછીથી પણ એજ ધોરણ પકડ્યું. એમની જાગીરમાં ચાર પ્રકારની સુધારણા કરવાની જરૂર હતી:—(૧) બદોજસ્ત માટે લશ્કર રોકવું, (૨) વાઘ વર જેવાં જંગલી જનાવરોથી ખેતીને તથા લોકોને થતો ઉપદ્રવ બંધ કરવો, (૩) મહેસુલ નક્કી કરીને તથા સવલતા આપીને ખેતી સુધારવી અને (૪) ટંટા બંધોગ સમાવી ઈર્ષ લોકોને ઉદ્યોગ ધંધે લગાડવા.

-(૧) લશ્કર:—શાહજીની મૂળ જાગીર પુના તથા મુપા પ્રાંતની હતી અને પાછળથી કલ્યાંટકની કામગિરી બદલ તેને ખાતામતી, દિંડાપુર અને માવળ પ્રાંત મળ્યા. માવળા દેખારમાં મનસ્વી પણ પ્રામાણિક, મહેનતુ અને ચપલ હતા. એ લોકો શિવાજીને બહુ ગમ્યા અને દ્વિદોષ દેશના બદોજસ્ત માટે તેનો સારો ઉપયોગ કર્યો. બિનકવાયતી એક પામદળ લશ્કર તેણે તૈયાર કર્યું અને તેના ઉપર હકુમત રાખવાના દરજ્જા દરાવી આપ્યા. ગામેગામ ચોક્કી પહેરા ગેઠવીને ચોરાની બીંતિ મટાડી, અને પોતાની હદના કિસ્મા વગેરે દુરસ્ત કરી તેના ઉપર લશ્કર ગોઠવ્યું.

(૨) લોકોને જાહેર કર્યું કે જે કોઈ વાઘ વરને મારી લાવશે તેને ધનામ આપવામાં આવશે. એટલે ઘણા વાઘ વર મરાયા અને તેનો ઉપદ્રવ મટ્યો.

(૩) ખેતી સુધારવાને માટે દ્વિદોષ દેશના ઘણા ઉપાય કર્યા. ગામેગામ કરીને તેણે મવીકંબરની ખેડે જમીનની માપણી તથા જાતવારી કરી

અને પાકના પ્રમાણમાં મહેસુલ લેવાનો દાવ કર્યો. ધણાં વર્ગો સુધી કરની માફી આપવાથી લોકોએ ખેતીમાં ધણો વધારો કર્યો. ગામની તથા મોકિની માલિકીની હદ દરાવી આપી, અને જૂદા જૂદા કામ માટે જવાબદાર માણસો નીમ્યા. આ રીતે દાદોજીએ સઘળી બવરચા કરી, તેથી જ્યાં ગાદ જંગલ હતું ત્યાં પણ જાગત તથા વસ્તી વધી અને દર વર્ષમાં તો મુલક આપાદ તથા ફળદ્રુપ થઇ વસુલ પણ ધણું આવવા લાગ્યું. એટલે જે મુલક અહમદનગર તથા વિજાપુરના કલહને લીધે ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો, તે ધણું જ ઉત્પન્ન આપનારો થોડા વખતમાં થઈ પડ્યો.

(૪) ટંટાઓના નિકાલની કેટલીક હકીકત પ્રથમ આપેલી છે. એ વખતે સરકારની વ્યવસ્થા જરાજર ન હોવાથી મોકિમાં સગાં સગાંના તથા વતનના કજીઆ સેંકડો વર્ષ ચાલતા, અને એ કજીઆઓમાં જ તેમનું સઘળું બળ વપરાઇ જઇ જીને ધણી સૂઝતો નહીં. શિવાજીની સમક્ષ પુરાવા લઇ દાદોજીએ મોકિના આરા ટંટાને સમાધાનકારક નિકાલ કર્યો. દર વર્ષની અંદર ટંટાનું મૂળ નીકળી ગયું અને દેશમાં સ્વચ્છતા થઇ. લોકો તેથી ખેતીવાડીના સુધારા ઉપર લક્ષ આપવા લાગ્યા. ટંટાઓનો નિકાલ અંદર અંદર આ રીતે કરી શકાય તે લોકોને પછી સૂઝ્યું અને તે ધીરણે ખીજાં કામેમાં પણ સંપ્રશક્તિનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સૈન્યની પહેલાં જેવી રીતે માણસો જમને જંગલો વગેરે કાપી સૈન્યને માટે રસ્તા સાફ કરે છે તેવી જ રીતે દાદોજીએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું આ આરંભનું કામ કર્યું.

(૫) તે વખતના અમલદારો પણ ખેતીવાડીની આપાદીનું આ કામ કાળજીપૂર્વક કરતા. લોકોને જણાવવામાં આવતું કે “નવીન રજા-ઝાડો ઉછેરવામાં આવે તો દર ઝાડે એક ઝાડ ધનામ આપવું અને બાકીનાં નવાં ઝાડો પૈકી રાજભાગ ત્રીજો લેવો (જો પાક ઉતરે તો). વડિલોએ વાવેલાં ઝાડો દેશમુખોને ઇનામ તરીકે મળવાં. આ બાબત કાંઈએ અદેશો ન રાખતાં નવીન ઝાડો ઉછેરી સુખી થવું.”

આટલું કામ થયા પછી શિવાજીના મનમાં આનંદ કે સંપૂર્ણ મરાઠાઓનું એક સામ્રાજ્ય કરવું. તોરણા કબજે કરીને અને વિશેષ બલવાન સરદાર ઉપર કર બેસાડીને તેની શરૂઆત તેણે કરી. વિજયપુર દરબારને તેટલા ઉપરથી શક પડ્યો. સામ્રાજ્યની આ કલ્પના તેને સન ૧૬૪૪ ના મુમારે એટલે સત્તર વર્ષની વયે આવી. રાહિડેશ્વર સમક્ષ તે માટે પ્રતિષ્ઠા લીધાની દકીકત અગાઉ આવેલી છે. એટલે સામ્રાજ્યની કલ્પના પરિપક્વ થયા પછી એ કિસ્સો લીધેલો. શરૂઆતમાં દાદોજીએ કરી રાખેલું આ કામ ઘણું ઉપયોગી થયું એગણીશ વર્ષની ઉમરે તોરણાને કિસ્સો તેણે લીધો તે વખતથી સામ્રાજ્યનો આરંભ થયો. રાજ્યનો આરંભ તો તે પહેલાંજ થયો હતો. શિવાજી આ આરંભને માટે યોગ્ય અને સર્વ રીતે તૈયાર છે તે જોઈને તથા તેનો ઉદ્દેશ સફળ થવાનો છે એવી ખાત્રી રાખીને દાદોજી સન ૧૬૪૭ માં ઘણી શાંતિથી મરણ પામ્યો. અર્થાત્ તેનો શિવાજી સાથે એ બાબતમાં મતભેદ હતો અને તેથી તેણે વિવિધ કાર્ય એ દકીકત કેવળ કાલ્પનિક છે. દાદોજી પછીથી તેનું કામ તેના દીકરા કૃષ્ણજી કરતો હતો.

૧૦. સ્વરાજ્યની કલ્પના કેવી ?—આપણે આપણા સ્વપરાક્રમથી ઉદ્દેશ કરી નામ કદાહીએ, એવી વૃત્તિ જે બોમલે કુળની હતી, તે માત્રોજીએ સિદ્ધ કરી બતાવી. પછી શાહજીએ તેમાં કેટલો ઉમેરો કર્યો તે અગાઉ જણાવેલું છે. પ્રત્યક્ષ સ્વરાજ્યની કલ્પના તો શિવાજી અને માતા જિજ્ઞાસાબાઈના મનની જ હોવી જોઈએ. કોઈ કોઈ કારકુનો તથા માવળાઓ તેમાં સામેલ હતા. દાદોજીની બધી કળા તેની પોપક હતી. ગુપ્ત મસલતોમાં પણ તે ઘણા ભાગે સામેલ હશે; કદાચ ન પણ હોય.

સન ૧૬૨૬ થી ૩૬ સુધીનાં દસ વર્ષ શાહજીએ નિઃશય-શાહીના નામથી પણ વસ્તુતઃ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી રાજકારભાર કર્યો. અનેક પ્રયત્નો રચ્યા. આદિલશાહી તથા કુતુબશાહી સાથે કોઈ વખત



સમાધાન રાખીને અને કોઇ વખત દબાણ કરીને તેણે પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું તથા શાહજહાં જેવા પરાક્રમી મોગલ બાદશાહને પણ દસ વર્ષ સુધી હાથ આપી નહીં. એ દસ વર્ષ સુધી મોગલોની સાથે બે લાખ ફોજ તેની હાતી હિપર હતી. શાહજી પાસે નિમ્નમ-શાહીના માણસો શિવાય પોતાનાંજ ૪૦-૫૦ હજાર માણસો હંમેશા તૈયાર રહેતાં. હાથમા મુળદાક દ્રવ્ય હોય, તો દેસનાજ લાવેલા લોકોને નોકરીમાં રાખીને તેની મદદથી હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય સ્થાપન કરવું શક્ય છે, એ મોટી શોધ જે પછીના સો વર્ષે દુષ્ટે તથા કુલાધવે જગતને બતાવી, તે શાહજીએ પોતાની મજે જ તે વખતે અમલમા આણી હતી. તેનો પરાજય શાહજહાંથી લીધે જ થઇ શક્યો નહી. તેવો જ પ્રકાર શિવાજી અને ઐરંગઝેબ વચ્ચે બન્યો. જે કામ લડાઇથી થયું નહીં, તે યુક્તિથી શાહજહાંએ કર્યું. વિજયપુરને વચમાં નાખીને શાહજીનું કોઇ પણ રીતે સમાધાન કરી તેણે નિમ્નમશાહી ડુબાડી. આદિલશાહીની વહેંચણીમાંથી મજેસો મુલક વિજયપુરે શાહજીને જાગીર તરીકે આપ્યો; કેમકે તે મુલક તેની પાસેથી લેવો શક્યજ નહોતો; અને તેની રાજધાન્યવસ્થા પણ તે પ્રદેશ વિકટ હોવાથી કરવી શક્ય નહોતી. એજ પ્રદેશમાં શાહજીની વડિલોપાન્નિત જાગીર હતી. એ જાગીરમાંજ શિવાજીએ પ્રથમનાં દસ વર્ષ માતા સાથે ગાળ્યાં. આ રીતે સ્વનંત્ર રાજ્યસ્થાપનાનો પ્રયોગ શાહજીથી જ શરૂ થયેલો. પણ તે વ્યક્તિ પુરતો અગર તો કુટુંબ પુરતો હતો. સ્વરાજ્યની વિસ્તૃત કલ્પના તેના મનમાં નહોતી જ.

શાહજીનો જન્મ મુસલમાની રાજ્યમાં થયો. તેનાં બધાં પરાક્રમો અને બધી દિકમતો મુસલમાની રાજ્યોને તારવામા વપરાયાં. અને મુસલમાની ધર્મ માટે તેના મનમાં વૈર નહોતું. શિવાજી જે ગોપ્રાક્ષણ પ્રતિપાત્રક થયા તે તેની કલ્પનામાં નહોતું. બહુ બહુ તો દક્ષિણમાં મોગલોને પેસવા ન દેવા, બધાં રાજ્યોએ મળી તેમને ન્દરાવવા, તથા તે રાજ્યોમાં પોતાના જેવા સરદારનું પ્રબળ જમાવવું,

એટલો જ તેનો વિચાર હતો. મુસલમાનોને કેવળ હાંકી કાઢવા એવો વિચાર તેનો નહોતો એ વિચાર તો શિવાજીને જ પ્રથમ આવ્યો.

તે વખતના મુસલમાની રાજ્યમાં ન્યાય અપવાદ રૂપ હતો. એટલું અંધેર ચાલતું કે કલ્પનામાં પણ ન આવે. પૈસા મળે એટલે એકનું વતન ખીજને અપાતું. સ્ત્રીઓ ઉપર બળાકાર, હિંદુઓનાં ખુન, દેવળો ભાગવા, ગોવધ કરવો, વગેરે અપકૃત્યો ખુલી રીતે થતા. જિજ્ઞાસના પિતા તથા ભાઈને નિન્નમથાહે દાર મારેલા. તેને પોતાને પણ પકડી લઈ ગયેલા. એકોજને પણ ઔરંગઝેબે દાર મારેલો. આબરસર ધંધો કરી સ્વતંત્રપણે નિર્વાહ ચલાવવાનું કે ધર્મચરણ કરવાનું કોઈ સ્થળ રહેલું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં સન ૧૬૪૨-૪૩ માં શિવાજીને વિજયપુર જતાં ગોવધ વગેરે જોઈ જ કલ્પના આવી. એજ સમયમાં શિવાજીના સસરા મુધોજી નિખાલકર મરાઠા અને તેના દીકરા બળજીને મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવો પડ્યો. શિવાજીને તેથી પણ ગુસ્સો આવ્યો. મુસલમાની રાજ્ય માટે લોકોના મનમાં ધાસ્તીભરી છાપ હતી અને એ છાપ ઉપર એ રાજ્ય નભતું હતું. વાસ્તવિક રીતે તેની કેટલી શક્તિ હતી તે તો શાહજીએ જોઈ લીધું હતું. વિચાર કરતા એ છાપ અને ઉપરથી દેખાતો ડાંગ શિવાજીના મનમાંથી નીકળી ગયાં, અને તેણે જૂદીજ દિશા પકડી. સ્વામિભાન તથા સ્વતંત્રતા તેનામાં જન્મીત થયાં.

એ જન્મિતમાં માતા જિજ્ઞાસા તેની સાથે સમત હતી. એ બાઈની સ્થિતિ એકંદરે કેવળ નિરાધાર હતી. બાપ અને પતિ બંને સાથે વિરોધ હોવાથી તેનું બધું જોર શિવાજી ઉપર હતું. ઉત્તમ કુળથી પણ મઠી જાય એવું કંઈ પણ અલૌકિક પરાક્રમ શિવાજી કરે તો જ આપણી ઉન્નતિ અને જીંદગીનું સાર્થક છે એમ તેને લાગતું. આ સ્થિતિમાં આસપાસનાં માણસો સાથે એજ ચર્ચા કરીને તેણે લવિધ્યના ઉદોગનો માર્ગ ધીમે ધીમે વિચારી કાઢ્યો. શિવાજીની આ વિચાર તથા ચર્ચામાં હંમેશા આગેવાની હતી. તેની માતાએ

તેજ ધારણે તેના બાલપણથી ઉછેર કયો હતો. બાલપણનાં તેના મિત્રોનો જોઈ તેના મનની વૃત્તિ વિશેષ થતી ગઈ. એટલે જે હકીકત શાહજીએ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી, તેજ જિજ્ઞાસાએ ઉપાડી અને તેમાં પોતાનો ઉમેરો કરીને તે પાર પાડવા તેણે શિવાજીને સોંપી.

શિવાજીના આરંભનાં કાર્યોની મથાવોગ્ય માહિતી અઘાપિ મળી નથી. અગાઉ આવેલાં નામો ઉપરાંત બીજા પછુ દેશમુખો તેની મદદમાં હશે. સામાન્ય લોકોની આજસુધીમાં એવી સમજ થઈ હતી કે શિવાજી અને તેના સોબળીઓ લૂંટફાટ કરીને બટકતા ફરતા. પછુ તે સમજ હવે દૂર થવા લાગી છે. ન્દાનપણમાં શિવાજીની ટોળા લૂંટફાટ કરતી ફરતી નહોતી, પણ વ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિ હયાત ન હતી. એ માટે તેણે ઘણા પુરુષો સાથે મસલતો કરેલી, ડુંગરો, કિલ્લાઓ વગેરે ફરી ફરીને જોયેલા, અને જૂદા જૂદા ઠેકાણાની અવ્યવસ્થા મટાડીને વ્યવસ્થા કરેલી. મુખ્ય દેશમુખ શિવાજીના પક્ષમાં આવતો—એટલે ત્યાંનો દેશપાંડે તથા ગામના પટેલ અને કુલકર્ણીઓ આપોઆપ આવતા. વિરહ પડેલા દેશમુખો માટે શિવાજીએ બીજો જ માર્ગ લીધેલો. હાદાજી નરસ પ્રભુ અને કાનોજી જેથે વગેરેને સાથે લઈને શિવાજીએ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી બધા દેશમુખોને ફાડેલા, એ હકીકત અશ્વમેધખાન જાણતો હતો. અને તેથી શિવાજી ઉપર તે બળી રહ્યો હતો. એ બંને વચ્ચે એકદમ કલેશ તેથી જ ફાટી નીકળ્યો.

૧૧. પ્રથમારંભની સફળતા—આ પ્રમાણે શિવાજીને ઉત્કૃષ્ટ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મળ્યું તે હોદાજી કેંડેવની કુશળતાથી. તે ઉપરાંત કેટલાક-કારકુનો અને માવળાઓ તેના મિત્ર હતા. એ બધા મસલતો કરતા ને કારસ્યાનો રચના. આબાજી સોનદેવ, રઘુનાથ બ્રહ્માજી કેરડે તથા બાલકૃષ્ણપંત મજમુદાર એ કારકુનો અને ઘેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે, બાજી પાસલકર, કાનોજી જેથે, તથા ગોમાજી પાનસબળ એ માળવા બંધુઓ તેના મિત્રો હતા. એ બધા મળીને મુલકમાં ફરતા, વિકેટ માર્ગો જાણના, દેશસ્થિતિ જોઈ લેના અને

લાયક માણસોની ઓળખાણ કરી લેના. આ બધા માણસો ઉપર શિવાજીનું વજન સારું પડતું તેના મનમાં આવેલું કે "વડિલોએ મેળવેલું ખાતું તે યોગ્ય નથી, પણ સ્વપરાક્રમથી નવી દોલત મેળવવી જોઈએ. એમ કરે તોજ જીવનની સાર્યકતા. નસીબ ઉપર આધાર ન રાખવો. પુરુષપ્રયત્ન બળવાન છે, નસીબ તો પામળું છે. જે પ્રયત્ન કરે છે તેનેજ ધર્મીર સદાય કરે છે, માટે પ્રયત્ન કરવો. પરિણામ પ્રભુ આપશે." હરિજીની સલાહ લેતા તેમણે કહ્યું કે, "વડિલોએ જે મેળવ્યું છે, તેટલું જામ નહીં એ ખાસ જોતા રહેજો." શિવાજીએ આ શિખામણનો ગુણુ માત્ર પકડી લીધો, દોષ જોયો જ નહીં. મિત્રોની મસલત પ્રમાણે પછી લોકોની મુલાકાતો તેણે લેવા માંડી. કોઈને પત્ર લખી તેડાવ્યા અને કોઈને જાતે જઈ મળ્યા. અમારા પ્રયત્નમાં અનુકૂળ થાઓ એવી તેણે બધાં પાસે માગણી કરી. ઘણાઓએ તેમાં અંમતિ આપી અને સાથે જોડાઈ કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું. આ પ્રમાણે શિવાજીએ બધાને પોતાના તરફ વાળી લીધા.

સન ૧૬૩૮ માં તેણે શરૂઆત કરી. પ્રથમ માવળના ખાર પ્રાંતો કબજે કર્યા. એ પ્રાંતના દેશમુખોને પત્રો લખી બોલાવી મસલત કરી પક્ષમાં લીધા. જેઓ અનુકૂળ થયા તેમને સન્દિ આપી અને અનુકૂળ ન થયા તેમને હરકોઈ ઉપાયે તોડી પાડ્યા. સન ૧૬૪૬ સુધીમાં આટલું કામ થયું. આ કામમાં જે મુતસદીએ શિવાજીને મદદ આપી તેને ડખીર ( યુક્તિકુશળ ) એવો હોદ્દો આપ્યો. આ રીતે સોનોપત ' ડખીર ' કહેવાયો. જે માણસે એ લોકોને મેળવી લીધા તેને પેશવા ( મુખ્ય પ્રધાન ) નો હોદ્દો મળ્યો. એ રીતે શામરાજ નીલકંઠ પેશવા થયો, અને જે નાના સરખા લોકરની મદદ વડે કેટલાંકને લડાઈમાં હરાવ્યા, તે લોકરની વ્યવસ્થા રાખનારને સખનીસનો હોદ્દો મળ્યો. એ રીતે રઘુનાથ બદશાજ દેરડે સખનીસ થયો. આ પ્રમાણે દેશ તાબે આવતાં ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખવાની પણ જરૂર જણાઈ, અને તે માટે અમાંત્યનો હોદ્દો ગોરવવામાં આવ્યો. એ

રીતે બાલકૃષ્ણપંથ અમાલ્ય થયો. આ અધિકારીઓ સન ૧૬૪૩ ના સુમારે નીમાયા. મન ૧૬૪૬ સુધી શિવાજી પાસે લયદળ-ઘોડેસ્વાર લશ્કર નહોતું, માત્ર પાયદળ હતું. સન ૧૬૪૧ માં શાહજી વિજાપુર આવેલા, તેની મુલાકાતે શિવાજી ગયેલા અને ત્યાં એવી કાંઈ હકીકત બનેલી કે શિવાજીએ ત્યાંથી પરત આવ્યા બાદ પોતાનો ઉદ્યોગ વિશેષ બળથી ઉપાડ્યો.

શાહજી, જિજ્ઞાષા, શિવાજી અને દરદાજી દેંડેરેવ તથા માવળા દેશમુખો, તેના પ્રભુ દેશપાડેઓ અને સરદાર કુટુંબોઃ આ બધામાં એક વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને તે રીતે મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ તૈયાર થયું હતું. તેનું પરિણામ શિવાજીના પ્રારંભને ચોપક થયું અને તેથી સાહસિક રાષ્ટ્રકાર્યો થઈ શક્યા. એ બધાનો જો કે છુદ્દિપુર-સર એક હેતુ માટે પ્રયત્ન ન કરેવાય, તોપણ તે પરસ્પર માર્ગદર્શક અને સહાયક તો થયાં જ. શાહજીના પ્રયત્નથી સ્વરાજ્યનો નમૂનો વેકિલા લક્ષમાં આવ્યો, દરદાજીએ મુલકની વ્યવસ્થા અને પ્રજાની આબાહી કરી, સરદારોએ ઔદિક કાર્યો અને પારમાર્થિક હેતુઓની સાકળ જોડી તથા પોતાની ઉજ્જવલ નિરપૂહ વાણીથી લોકોમાં આત્મપ્રત્યય અને વીર્યતેજની પ્રેરણા કરી, અને જિજ્ઞાષાએ સંકટો વેડી જે નિઘય કરેલો તે નિઘયના જોરથી તેણે શિવાજીને અપ્રતિમ પ્રેરણા આપ્યું. શિવાજીના અંગનો પ્રત્યેક કણ આ પરિસ્થિતિથી બંધાયો અને તેથી પ્રચંડ કામ ઉપાડવાનું તેનામાં સામર્થ્ય આવ્યું, અને તેને માટે જોઈતાં સાધનો તથા માણસો તેણે મેળવ્યા. આ રીતે જે તૈયારી થઈ તે કાંઈપણ કસોટીને માટે પુરેપુરી અને યોગ્ય હતી.

સન ૧૬૪૬ સુધી મુલકી તથા ન્યાય ખાતાં કારેલા નહોતાં. કાંઈ કિલ્લો હજી કબજામાં આવેલો ન હોવાથી કિલ્લેદારો રાખવાની પણ હજી જરૂર પડી નહોતી. માવળાઓનો જે મુલક કબજામાં આવ્યો તેમાં બે સત્તા શરૂ થઈ. શિવાજીએ જે અધિકારીઓ નીમ્યા,

તે સિવાય શાહજીના નીમેલા અધિકારીઓ તેમાં ચાલુ હતા જ. શિવાજીનો પ્રધાન શામરાજ નીલકંઠ, ત્યારે શાહજીનો દાદોજ કેડંડેવ હતો; અને શિવાજીનો અમાત્ય ( મજમુદાર ) બાલકૃષ્ણપંત ત્યારે શાહજીનો નરસો સુંદર હતો. માવળા દેશમુખોને વશ કરવાનું કામ તો શિવાજીનું ચાલુ જ હતું. દેશમુખો એ સત્તાના ખરા પ્રતિનિધિ હતા અને તેને હાથમા લેવાની પ્રથમ જરૂર હતી. તેઓ હાથમાં આવ્યા એટલે સત્તાનો ખરો પાયો નખાયો. માત્ર એ વાત વિળપુર દરબારને પસંદ કેમ પડી તે મમળતું નથી. નહીં તો તેણે એકદમ જ શિવાજીપર સ્વારી કરી હોત. પછી શિવાજીને કિસ્તાની જરૂર જણાઇ તેથી તેણે તોરણનો કિસ્તો પ્રથમ કબજે કર્યો. બાંદલને વશ કરવામાં એ કિસ્તો બહુ ઉપયોગી થયો.

માવળા પૈકી વજનદાર દેશમુખોની મદદ શિવાજીને તરત જ મળી. ઘાટ ઉપરના માવળાઓને બાજી પાસલકરે અને નીચેનાઓને તાનાજી માલુસરેએ વશ કર્યા. કોઠણના આ દેશમુખો 'રાવ' કહેવાતા અને મૂળ ક્ષત્રિય હતા. શિવાજીએ તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે માવળ પ્રાંત તાબામાં આવ્યો અને તેમાં ખેતીવાડીની વ્યવસ્થા થઈ. શિવાજીના રાજ્યનો આ મૂળ પાયો થયો. એ પ્રાંતમાં સેંકડો વર્ષથી અંધાધુંધી ચાલતી હતી, તે મટાડી દાદોજ કેડંડેવના ધોરણ પ્રમાણે શિવાજીએ તેની વ્યવસ્થા બાધી દીધી. આ રીતે રાજ્ય-સ્થાપનાનો પહેલો પ્રયોગ થયો અને તે શાહજી તથા વિળપુર દરબારને પણ પસંદ પડ્યો. તે પહેલાં કદાપિ આ વિકટ પ્રદેશમાં વ્યવસ્થા થઈ નહોતી.

સારાંશ કે હાલના પુના જિલ્લાને લગતી જે શાહજીની જાગીર હતી, તેટલા ભાગમાં એક ન્હાનું પણ વ્યવસ્થિત અને નમૂનાદાર, નામનું પરંતંત્ર પણ વસ્તુતઃ બની રીતે સ્વતંત્ર, એવું રાજ્ય ઇ. સન ૧૬૩૯થી ૧૬૪૬ સુધીમાં સ્વતંત્ર સ્થપાયું. તે એટલું વ્યવસ્થિત થયું કે વિળપુરના કરતાં લોકોને તેમાં વધારે સુખ અને વધારે વિશ્વાસ લાગ્યાં.

લોકોની સ્થિતિ સુધરી, લૂંટ, ચોરી તથા ધારો બંધ પડી શાંતિ થઈ અને સરકારી કાર વખતસર આવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે શિવાજીની ધારણા પ્રમાણેનું ન્હાનું રાજ્ય સ્થપાયું અને ભવિષ્યના વિસ્તૃત ઉદ્દેશોનો પાયો નખાયો. તેનું સ્વરૂપ એ કે ગર્લમા હલુ, તોપણ શિવાજીને તેના ભવિષ્યની કલ્પના હતી. શાહજી કે દાદોજીને તેની કલ્પના ન હતી પછી શિવાજીએ પ્રધાનો વગેરે નીચી સર્વ વ્યવસ્થા અંતર્ગત કરીને સન ૧૬૪૬માં 'જનપતિ' એવી પદવી ધારણ કરી.

## પ્રકરણ ૬

### રાજ્યસ્થાપનાની તૈયારી અને પરિસ્થિતિ.

૧. પાયાની મજબૂતી તથા વ્યવસ્થા—શિવાજીનો પ્રથમ માર્ગ સન ૧૬૪૫માં પૂરો થયો. પછીના સાત વર્ષ પાયો મજબૂત કરવામાં ગયા. પ્રથમારંભ માત્ર પોતાની જાગીર પુરતો હતો. પણ આસપાસનો બધો મુલક પણ તેવો જ હતો એટલે તે બધા મુલક જોડીને કિલ્લા, લશ્કર રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે ગોઠવવાનું હતું. જુનનરથી લસઈ, લસઈથી રામપુર, રામપુરથી ઇંદાપુર, અને ઇંદાપુરથી જુનનર એટલો પ્રદેશ આ સાત વર્ષમાં મેળવ્યો. એના કિલ્લા મજબૂત કરી સંરક્ષણની પુરતી તૈયારી કરી, લશ્કર વધાર્યું અને રાજ્યવ્યવસ્થા બાધી. આટલું કરવામાં વિજયપુર તથા મોગસો સાથે તેને કેવી અવગ્રમણ થઈ અને તેનું કેવું પરિણામ આવ્યું તે આ પ્રકરણમાં દર્શાવવામાં આવશે.

સન ૧૬૪૬માં નવીન ઉદ્દેશની શરૂઆત થઈ. તે પછી તરતજ દાદોજી મરણ પામ્યો. એ વખતે શિવાજીની ઉંમર ૧૯-૨૦ વર્ષની હતી. તેના આયુષ્યની પ્રથમ વિધી એ વખતે પૂરી થવા આવી હતી. હવે પછીના બધા વર્ષો તેણે સ્વરાજ્ય સ્થાપના માટે ગાળ્યાં. શિવાજી

સ્વતંત્ર કારભાર કરે છે એવું જાહેર થતાં જ લોકો પોતાની મેળે તેની તરફ આવવા લાગ્યા. તેમાં કેટલાક તો આશ્રય મેળવવા માટે આવવા લાગ્યા. હવે પછીનો પ્રયત્ન તેણે બહુ જ વ્યવસ્થા પૂર્વક અને ધણી સાવધતાથી કર્યો. માત્ર વિચાર કરીને તે બેસી રહ્યો નહીં, પણ જેમ જેમ સિદ્ધિ મળતી ગઈ તેમ તેમ પ્રયત્ન વધતો ચાલ્યો. લોકોનાં મન તેણે આકર્ષી લીધા. દેશકાલ, પરિસ્થિતિ, અને બસાબસ જોઈ તેણે એવા પ્રયત્નો કર્યા કે પાછા પડવાના પ્રસંગો આવ્યા જ નહીં. વળી દરેક કાર્ય અમુક મુદતમાં જ પાર પાડવું એવો પણ તેના નિર્ણય હતો. હંમેશા સાવધ અને સાશંક રહીને તથા સહાયકોની સલાહ લઈને લાંબો વિચાર કરીને દરેક કામ હાથમાં લેતો. ભવિષ્યમાં પણ તેણે એજ પદ્ધતિ ચાલુ રાખેલી. જે તે વખતના કાગળો જોતાં તે આપણને જણાઈ આવે છે.

વિજયપુરની સાથે હવે ખુલ્લું વેર થયું. તે પહેલાં પણ વિરોધ તો હતો જ. પણ તે વિરોધને માત્ર અણબનાવ કહી શકાય. તે અણબનાવ સમી થયો તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. શિવાજીએ શરૂઆત કરી તે વખતે ધાટ ઉપરના કિલ્લાઓ ઉપર હુમલો નહોતાં, તેમ તે કિલ્લાઓની દુરસ્તી પણ નહોતી. એ કિલ્લેદારો બહારના રાજાઓને ન ગણકારતાં આસપાસના પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવતા. નિજમશાહી પડી લાગતાં આ અવ્યવસ્થા વધી પડી. તેવામાં મોગલો અને વિજયપુર વચ્ચે લડાઈ ચાલી. એ લડાઈ મોટી લાગે શિવાજીની જગીરને લગતા જાગોમાં ચાલતી હતી. તેથી આ કિલ્લેદારોને હાથમાં લેવાનો શિવાજીએ વિચાર કર્યો. એવા હેતુથી કે આ કિલ્લેદારો તાબામાં આવે તો તે કિલ્લાઓની દુરસ્તી કરી ખંદોબરત જોડવાથી થોડા ખર્ચ અને થોડા ભોજે આપણી જગીરનું સંરક્ષણ થાય, અને આપણે ધૃષ્ટિ હેતુ પાર પાડવાનો પાયો મજબૂત થાય. પ્રત્યક્ષ મોગલો કે વિજયપુરની સાથે સીધો પ્રસંગ શિવાજીએ આ શરૂઆતમાં લીધો નહોતો. ખીજે વિચાર એ કરેલો કે આસપાસના મરાઠા સરદારોને



વશ કરવા. તેમની સાથે સ્નેહમંબંધ જોડવો અગર તેમને તાબે કરવા. આ દ્વિવિધ ધોરણ ઉપર તેણે આરંભ કર્યો અને તે તેણે હવે પછી જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે પાર પાડ્યો.

૨. વિશિષ્ટ કૃત્યો:—(૧) તોરણાનો કબજો (૧૬૪૬). પુનાથી સુમારે વિશ મૈલ ઉપર તોરણાનો કિલ્લો છે. પાછળ જણાવેલા ત્રણ અનુયાયીઓની મદદથી ત્યાંના કિલ્લેદારને સાધી તે કિલ્લો દસ્ત-ગત કર્યો, અને તેની દુસ્તી અપાટન'ધ કરી તથા માવળા લોકોને એ કહા કરી બદોબસ્ત ગોઠવ્યો. એ કિલ્લામાંથી વળી જે દ્રવ્ય મળી આવ્યું તે તેને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યું. દેવી લવાનીએ પ્રસન્ન થઈ સદાય કરવા માટે જ આ દ્રવ્ય આપ્યું એમ તેને લાગ્યું. પછી તેણે દારૂગોળો પણ લઈ ત્યાં રાખ્યો અને એ કિલ્લાનું નામ પ્રચંડગઢ દરાવ્યું.

(૨) રાજગઢ બાંધ્યો:—પછીથી તરતજ શિવાજીએ તોરણાથી નીશ માર્હલ ઉપર રાજગઢ નામે બીજો કિલ્લો બાંધ્યો. એનું બાંધ-કામ મોરોપંત પિંગળેની દેખરેખ નીચે થયું, હવે વિજયપુરને સંશય પડ્યો. પણ જાગીરના રક્ષણ માટે આ કિલ્લાઓની જરૂર છે અને તેને લીધે તેમને પણ લાભ છે એવું શિવાજીએ તેમને જણાવ્યું. વિજયપુર દરબારે શાહજીને પૂછ્યું પણ તેણે જણાવ્યું કે મારી એ બાબતમાં સંમતિ લીધેલી નથી. તેણે દાહોજ કોંડદેવને લખ્યું કે શિવાજીને સમજાવવો. આ બનાવ ૧૬૪૬ માં બન્યો હોવો જોઈએ. એ પરથી એમ સમજાય છે કે રાજગઢ બાંધવાની સરખાત તોરણાનો કબજો મળતાં પૂર્વે કરેલી હોવી જોઈએ. કેમકે તેવો કિલ્લો કાંઈ એક વર્ષમાં બાંધી સકાય નહીં, અને રાજગઢ બાંધતા તોરણા સહજ મળી આવ્યો જણાય છે. એ કિલ્લો બાંધવાનું કે તાબામાં લેવાનું દારણ એવું હતું કે બાંદલ દેસમુખ શિવાજીને અનુકૂળ નહોતો અને તેને કબજે કરવા માટે કિલ્લાની જરૂર હતી. આ રીતે આ બે કિલ્લાથી મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (સામાન્ય)નું મુદ્દત થયું.

(૩) શંભાજી મોહિતે—સન ૧૬૪૭ માં દાદોજી મરણ પામ્યા, અને શિવાજીએ જગીર પેટે કંઈ પણ રકમ શાહજીની માગણી છતાં મોકલી નહીં, તેથી તથા પુત્રના આ કામોમાં મારો કંઈ હાથ નથી એમ વિજયપુરને જતાવવા શાહજી વિજયપુર છોડી તંજાવર ચાલ્યો ગયો. અહીં પુત્રનાં પણ કેટલાંક શાહજીનાં માથાસો હતા. તેને શિવાજીનું વર્તન પસંદ નહોતું અને તેઓ તેને માનતા ન હોતા. તેમાં શંભાજી મોહિતે (શાહજીની ખીજ સ્ત્રીના ભાઈ) સુપાની જગીરની દેખરેખ ઉપર હતો, તે અગ્રણી હતો. તેણે શિવાજીને મદે-મુલ મોકલ્યું નહીં તેમ મુલાકાતે પણ આવ્યો નહીં. તેની પાસે ત્રણસો સવારોની પાગા હતી. શિવાજીએ એક દિવસ માવળા લોકોને એકઠા કરી મધરાતે તેના ઉપર હાપો માર્યો અને તેને કેદ કરી તેના મુલક તથા પાગા આંતર્યા લીધાં. તેના ખજાનામાંથી દ્રવ્ય, જવાહિર, વસ્ત્રો વગેરે ધણું મળ્યું. શિવાજીએ એ મોહિતેને પોતાના પક્ષમાં રહેવા સમજાવ્યું. પણ તેણે ના પાડી તેથી તેને કહ્યુંટક મોકલી દીધો.

(૪) ફિરંગીજી નરસાણા અને આકથુ—હવે શિવાજીની છાપ જેના તેના પર સંજ્ઞક પડવા માંડી. લોકોએ જાણ્યું કે, “કવળ નીતથી વર્તશે તેનું જ એ રાખશે. અન્યથા વર્તનારને કો દાનિ જ કરશે. ખુદ આમાની પણ તેણે મર્યાદા રાખી નહીં. આઠા પાળશે તેને જ એ સંભાળશે.” પુત્રનાની ઉપરે આકથુ કિલ્લો ફિરંગીજી નરસાણાના તાબામાં હતો. પુત્રના રસ્તામાં એ કિલ્લો હોવાથી તે હેવાની જરૂર જણાઈ તેથી ફિરંગીજીને મેળવી એ કિલ્લો લીધો, અને ફિરંગીજીને જ ત્યાંનો કિલ્લેદાર રાખ્યો. તે આખર સુધી વફાદાર રહ્યો.

(૫) કોંડાણા અથવા સિંહગઢ (૧૬૪૮ ?)—કોંડાણાનો મજબૂત ને વિકટ કિલ્લો એક મુસલમાન કિલ્લેદારના તાબામાં હતો. શિવાજીએ એ કિલ્લેદારને પૈસા આપી કિલ્લો છોડવો અને પોતાના કબજામાં લઈ સિંહગઢ નામ આપ્યું. આ બધું સલુકાબધી રક્તપાત થયા સિવાય બન્યું.

(૬) પુરંદર (૧૬૪૮)—આ કિલ્લો નીલકંઠ નામક નામના બ્રાહ્મણ કિલ્લેદારના તાબામાં હતો. તે દાદોજી કેાંડેવનો રતેડી હતો, અને શિવાજીના કુટુંબ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ હતો. એને પિયોજી અને શંકરોજી નામે બે ભાઈ હતા. એ બે ભાઈ વચ્ચે ટૂંકા યતાં તેનો નિકાલ કરવા તેમણે શિવાજીને વિનંતિ કરી. શિવાજીએ સુપા પ્રાંત તરફ જવાનું બ્હાનું કાઢી લઈ પુરંદર ઉપર ચડાઈ કરી અને કિલ્લો કબજે લઈ ત્રણે ભાઈઓને વનન બાંધી આપ્યાં.

(૭) કલ્યાણ પ્રાંત તથા તેના કિલ્લા (૧૬૪૮)—પછી ધીમે ધીમે વધારે દિગ્મતલખાં કૃત્યો થવા લાગ્યાં. નિગમશાહી પડી ભાગતાં કોકણનો આ ભાગ (કલ્યાણપ્રાંત) વિજયપુરના તાબામાં આવ્યો હતો. તેમના તરફથી ત્યાં મુલ્કાં અદમ્મદ રહેતા. તેના તાબામાં ધણા કિલ્લા હતા; પણ બંદોબસ્ત સારો નહોતો. એક વખત કોકણ-માંથી કેટલોક ખજનો વિજયપુર જતો હતો તેના ઉપર શિવાજીએ અચાનક હાપો માર્યો અને ખજનો રાજગદ લઈ ગયો. તેનીજ સાથે કાંગારી, તિકોના, લોદાગદ વગેરે કિલ્લાઓ પણ કબજે કરી ઉત્તર માવળા પ્રાંત પણ હસ્તગત કર્યો. બીજી બાજુ આખાજી સોનરેવે કલ્યાણ પ્રાંત ઉપર હલ્લો કર્યો, અને તે પ્રાંત તથા કિલ્લાઓ કબજે લીધા. શિવાજી જાતે પણ કલ્યાણ આવ્યો અને આખાજીની હેશિયારી જોઈ તેને ત્યાનો મુબેદાર નીમ્યો. આખાજીએ એ કિલ્લેદારની પુત્રવધૂ શિવાજીને બેટ ધરી; પણ તેને તેણે યજ્ઞાજ્ઞ માન સાથે પાછી મોકલી આપી. શિવાજીના ઉચ્ચ વર્તનની આથી સૌ ઉપર ડાપ પડી.

(૮) દક્ષિણ કોકણ અને કિલ્લાઓ—શિવાજીએ કોકણ ઉપર સવારી કરી તે વખતે જજીરામાં ફોતેખાં શીદી કરીને અધિકારી હતો. તેની પાસેના કેટલાક સરદારોએ શિવાજીની હકીકત સાંભળી તેને કહેવરાવ્યું કે આ તરફ આવો તો તમે તથા ચેત્સાજાના કિલ્લા આપને અપાવીએ. તે ઉપરથી શિવાજીએ એ બે કિલ્લાઓ મેળવ્યા અને ત્યાંની વ્યવસ્થા કરી બિરવાડીમાં કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યાંથી દરિ-

દરેશ્વરના દર્શન કરી પરત આવતા ગોવળદાસના સાવંતની મુલાકાત થઈ. તેની કદર કરી નોકરીમા રાખ્યા અને તેની પામે ત્રણસો હોનની કિંમતી તલવાર હતી, તે પૂરી કિંમત તથા બક્ષિસ આપીને લીધી અને તેનું નામ 'બવાની' રાખ્યું તે મળ્યા પછી શિવાજીને ઘણો યશ મળ્યો. મારે તેની હમ્મેશા પૂજા થતી એ જ સવારીમા રાખીનેા ડુંગર સીદી પાસેથી લીધા અને તેના ઉપર ન્હાનો કિંલો હતો તેને બદલે લિંગાણા નામે મજબૂત કિંલો બાંધ્યો એ જ કિંવાતું પછી ૧૬૬૨ મા રાયગઢ નામ આપ્યું.

દક્ષિણ કિનારા ઉપર રાગપુર નામે નગર તે વખતે દ્રવ્યવાન હતું. પણ શીદીના અમલથી ત્યાંની પ્રજાને ત્રાસ હતો. સન ૧૬૪૮ મા શિવાજીએ તેના પર સવારી કરી તે કબજે લીધું અને ઝુનેદગારોનો ઇન્સાફ કરી સત્તા ખેસાડી એ વખતે વિજયદુર્ગ, મુવર્થુ, દુર્ગ, રનાગિરિ, ખારાપાટણ વગેરે ઠેકાણે પણ તેની મત્તા થઈ, અને વિજયદુર્ગમા નવો કિંલો બાંધ્યો.

(૩) આ કૃત્યોના લાભ—(૧) બાળાજી આવજી ચિદનિસ--આમાજી હુગિ ચિત્રનામનો એક પ્રભુ જંજીરાના શીદી પાસે દિવાન હતો તેના ઉપર ઇતરાજ થતા તેને તથા તેના લાઇને શીદી સરકારે ઠાગ માર્યા અને તેના સ્ત્રી પુત્રોને મજબૂતમા ગુલામ તરીકે વેચવા દુકમ કર્યો આમાજીની સ્ત્રી ગુનમાઇ ધણી ચતુર હતી તેણે ખલાસીઓના મન મેળવી લઈ પોતાને મસ્કત ન લઈ જતા રાગપુર લઈ જવા સમજાવ્યું. રાગપુરમા ગુલબાઇનો લાઇ વિસાજ શંકર મોટો વેપારી હતો તેણે આ માણસોને ઝોળખાણુ ન કાઢતા ખવાગીઓ પાસેથી વેચાતા લીધા ગુલબાઇને ત્રણ દોકરા દત્તા બાવાજી, ચિમનાજી અને શ્યામજી એ ત્રણેને વિસાજીએ સાફ શિક્ષણ આપ્યું શિવાજીની સવારી વખતે બાલાજી એક દારકુનનું કામ કરતો શિવાજી મારે તેણે સાબળેલું અને તેણે પોતાની હકીકત શિવાજીને જણાવેલી રાગપુરમા ઝુનેદગારોનો ઇન્સાફ ચાલતો તેને

તે વખતે બાલાજી પણ તેમાં આવ્યો અને તેણે પોતાની હકીકત કહી. તેજ વખતે તેની મા પણ દોડતી આવીને પગમાં લોટી પડી તે તેણે બધી પૂર્વ સ્થિતિ વિદિત કરી. શિવાજીએ તે વખતથી આ કુટુંબને પોતાને આશ્રયે લીધું અને બાલાજીની હોંશિયારી જોઈ તેને ચિટનીસનું કામ સોંપ્યું (૧૬૪૮). પછીના દરેક વ્યવહારમાં એ હાજર હતો.

(૨) લોક સંગ્રહ—શિવાજીના હાથ નીચે કન્યાણુથી રાજપુત સુધીના ઠાકણુનો ભાગ અને તેના કિલ્લાઓ આ ત્રણ ચાર વર્ષમાં આવી ગયા. મંકટ સમયે પક્ષભેદ મરી જાય છે અને જે આગેવાન આવ છે તેને બધા સહાય કરે છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. શિવાજીને તેથી જ એકદમ યશ મળ્યો અને તેની સત્તા બધે ઠેકાણે પ્રસરી. વળી દ્રવ્યનો મંગ્રહ વધવાથી તેણે માણુમો પણ વધાર્યા. સભ્યાદ્રિનો પ્રદેશ ધણે વિકટ, ત્યાંના રહેવાળી માવળા તથા ઠાકણુઓ વરસાદમાં પણ કિલ્લા ઉપર ચઢી શકે અને ગાઢ જાડીમાં પેસી શકે. દ્રવ્ય આપી રાજી કરીને એ લોકોને રોક્યા. તેના આગેવાનો ચેસજી કંક, તાનાજી માણુસરે, પાસલકર, દેશપાડે વગેરેને મરદારી તથા કિતાબો આપ્યા અને લશ્કર જમાવ્યું. લામક માણુસો જ્યાંથી મળે ત્યાંથી આપ્યા, અને તેની સાથે રહીને કિલ્લાઓ વગેરે લીધા. ધાસના ભારા લઈ માણુસો કિલ્લા ઉપર રોજ જાય, તેની સાથે એવા ભારમાં તરવારો સંતાડી પોતે પણ ગયા, અને એવી રીતે હુલ્લા કરી દોષ પણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી કિલ્લા લીધા. જેમ કિલ્લા લેવાના ગયા, તેમ તેના ઉપર બંદોબસ્ત મારે હવાલદાર, સરનોબત વગેરે અધિકારીઓ ગોઠવ્યા. આ પ્રમાણે શિવાજી પાસે સારા સારા માણુમો યુદ્ધજ્ઞ એકઠા થયા અને તેને યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવી દીધા. આગ્રજી સોનદેવને તો કન્યાણુના સુખા તરીકે નીમ્યો હતો. તેના લાઈ નિલા મોનદેવને મજમુદાર બનાવ્યો. આનંદજી દત્તોને સુરનિશી આપી. અને ગંગૂ મંકાજીને વાકનિશી આપી. માણુકોજી દેશમુખ સરનોબત હતો તે મરણ પામતાં તે જગ્યાએ નેતાજી પાલકરને નીમ્યો અને લશ્કર ધણું વધાર્યું. રાધોજી ભંડારજી

કારડે લાકરનો સળનીસ હતો અને ચેસજી કંકને પાયદળનો સર-  
નોખત બનાવ્યો. બાલાજીના ભાઈ ચિમનાજીને ફકનિશી (દફતરનું  
કામ) આપી અને બીજા ભાઈ શ્યામજીને રાયગદના કામ ઉપર  
રાખ્યો. શ્યામરાજ નીલકંઠને હાથી, ઝેંટ, તોપખાનું, વગેરે  
સરંગમનું કામ આપ્યું એજ શ્યામરાજ પછીથી પેશ્વા થયો.

આ અરસામાં વિજયપુરના પાંચસો સાતસો પદાણુ શિવાજી પાસે  
નોકરી માટે આવ્યા. શિવાજીની ઇચ્છા તેમને રાખવાની ન હોતી,  
પણ જોમાજી નાઈકની સલાહ લેતાં તેણે કહ્યું કે, "તમારી કીર્તિ  
સાંભળીને એ લોકો આવ્યા છે, માટે તેને પાછા વાળવા એ યોગ્ય  
નથી. આપણે હિંદુઓને જ રાખવા અને બીજી જાતિનાઓને ન  
રાખવા એ નિયમ પણ સારો નથી. રાજાને તો અદારે વર્ણ અને  
ચારે જાતિ બધાં સરખાં. સૌ પોત પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે."   
એ સલાહ શિવાજીએ સ્વીકારી અને તે માણસોને નોકરીમાં રાખ્યા.

૪. શાહજીની કેદ:—સન ૧૬૪૬માં શાહજી વિજયપુરની  
કર્ણાટકની સવારીમાં ગયો. તે પહેલાં શિવાજીએ તોરણાનો કિલ્લો  
લીધાના ખખર મળેલા, પણ તેનો કંઈ નિકાલ આવેલો નહીં.  
પછીથી શિવાજીનાં એક પછી એક પરાક્રમે બહાર આવતાં ગયાં.  
ખજનો લૂટ્યો, કિલ્લા લીધા, અને હસ્તાણના સુબેદારને કેદ કરી તે  
પ્રાંત લીધો. આ ખખરો મળતાં વિજયપુરના શાહની આંખ ઉઘડી.  
મુદત્તાં અહમદે પણ વાતો કરી. શાહને લાગ્યું કે શાહજીની સંમતિથી  
આ બધું ચાલે છે, માટે શાહજીને દબાવીએ, એટલે શિવાજી ઠંડો પડી  
જશે. વળી રણદુલાખાન ખરત આવ્યા પછી કર્ણાટકમાં પણ શાહજીનું  
પ્રબળ વધ્યું હતું એટલે તે કારણથી પણ શાહજીને બોલાવી લેવાની  
જરૂર હતી. તેથી શાહે બાજી ધોરપડેને તેને પકડી લાવવા માટે  
ગુપ્ત હુકમ મોકલ્યો. એ ધોરપડે પણ શાહજીના જેવાજ વિજયપુરનો  
એક સરદાર હતો અને કર્ણાટકમાં રહેતો હતો. તેણે શાહજીને

પોતાને ધેર જમવા બોલાવ્યો અને દગો કરી પકડીને વિજાપુર આવ્યો (૧૬૪૭). શાહે તેને કેદ રાખ્યો. શાહજીની શિવાજીનાં આ કામો માટે સંમતિ ન હોતી એમ કેટલાકોનું માનવું છે, પણ હાલમાં મળી આવેલા કેટલાક કાગળો પરથી તેની છુપી સંમતિ હતી એમ માનવા કારણ રહે છે. વળી ધોરપડેએ તેને દગો કરીને પકડ્યાના સંબંધમાં પણ મતભેદ છે. પણ શાહજીએ એ બોરપડેનું 'વેર સેવા શિવાજીને જણાવેલું', અને જ્યારે શિવાજીએ તેને દાર માર્યાના ખજર મળ્યા ત્યારે તેને સંતોષ થયેલો, એવી હકીકત મહીસુરના અંગ્રેજ લેખકે લખેલા ઇતિહાસમાંથી મળે છે.

શાહજીની કેદની ખજર મળતાં શિવાજીને ભારે વિચાર થઈ પડ્યો. તેને પોતાને પણ વિજાપુરના શાહે તેડું મોકલ્યું હતું. પણ તેનાં માતૃશ્રી અને મિત્રોની સલાહ થઈ કે ત્યાં જતું નહીં. 'શિવાજીની સ્ત્રી સહ્યાદ્રધે પણ ત્યાં જવા ના પાડી તેથી શાહજીને છોડ્યવા તેણે એક યુક્તિ ધડી. મોગલ સરકાર સાથે હજી તેને બગડ્યું ન હોતું. ઇરાદાપૂર્વક તેણે બગડ્યું નહોતું. ભવિષ્યમાં આવેા પ્રસંગ આવશે અને તે વખતે મોગલોના ઉપયોગ કરવાનો છે એવી તેની ધારણા હતી. શાહજીહાંને દક્ષિણનાં આ નાનાં રાજ્યો તોડવાં હતાં અને શિવાજીનાં આ તોફાનો તેથી તેને લાવતાં હતાં. શિવાજીએ તેના તરફ વકીલ મોકલી પોતે નોકરી કરવા ઇચ્છા દર્શાવી. શાહજીહાં તથા ઔરંગઝેબ બંને શાહજીને ઓળખતા હતા અને શિવાજીની હકીકત પણ તેમણે સાંભળી હતી. એમને લાગ્યું કે આ લોકોને હાથમાં લેતા વિજાપુર એકદમ હાથમાં આવશે. એટલે શિવાજીની માગણી તેમણે તરત જ સ્વીકારી અને શાહજીની બધી ભૂલો માફ કરી તેને નોકરીમાં રાખવા તથા શિવાજીને પાંચ હજારની મનસબદારી આપવા જણાવ્યું. શિવાજીએ તેની જ સાથે પોતાની વડિલો-પાર્શ્વિત સરદેશમુંબી તથા ચોયાધની માગણી કરી. પણ બાદશાહે જણાવ્યું કે તમે જાતે આવીને મળો ત્યારે તેના નિકાલ થશે. શાહ-

છને છોડી મૂકના માટે બાદશાહે વિઝપુરના શાહને લખી મોકલ્યું (૧૬૪૯) અને બાદશાહનો હુકમ થવાથી શાહજીને પૂરી ગમવાની વિઝપુરના સુલતાનની છાતી ચાલી નહીં વળી તેના તથા તેના દીકરાના સર્વે પરાક્રમ તે બાંધતો હતો, અને બાદશાહ સાથે વેર બાધવાને પણ ને તૈયાર નહોતો સુલતાન જતે ઘણો શાત અને ભોળો હતો. વળી તેને શરીરમાં પણ સર્વ પેરો હતો એટલે તાકાદ પણ બિલકુલ ઇતી નહીં સરદાર રણદુલાખાન તથા મુરારપત પણ શાહજીને છોડવા ઇનતેજા હતા આ ઉપરથી સુલતાને જમીન લઈ તેને ૨૬ માથી છૂટો કર્યો અને વિઝપુરમાં રહેવા હુકમ કર્યો આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ તે વિઝપુરમાં રહ્યો સન ૧૬૫૩ માં તેને કર્ણાટક જવાની ગ્લ મળી આટલા સમયમાં શિવાજીએ વિઝપુરને કંઈ ત્રાસ આપ્યો નહીં, અને વિઝપુર તરફથી શિવાજીને પણ કંઈ તાકીદ થઈ નહીં દિલ્હીની નોકરી સ્વીકારનાનું પણ તેણે લખાણ કર્યું માત્ર એ યુક્તિથી આવેલું સકટ દરમિયાન અને કંઈ અવકાશ પણ મળ્યો.

૫ એ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના ખેલ—દક્ષિણમાં શાહજીની બહાદુરી પૂરી થતા શિનાજીની શરૂ થઈ, તે વખતે તે જ દેશમાં શાહજહાના પુત્ર ઐયર ગજેમની પણ બહાદુરી ચળકવા લાગી સન ૧૬૩૬ પછીથી દિલ્હના ઇતિહાસમાં આ બંનેના ખેલ શરૂ થાય છે. એમના દાવપેચથી મોગન-મરાઠા ઇતિહાસમાં જ નહીં પણ આખા દિલ્હના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ફેરફાર થઈ ગયો છે એ બંનેના સ્વભાવ, આશન અને પગપગ વચ્ચે ગ્યાયલા પ્રપચો જેટલા ખુના થશે તેટલો વિશેષ પ્રકાશ મળશે ઐયર ગજેમ નવ કોઈ મોગો હતો અને શિનાજીની પછી પણ મત્તાવીશ વર્ષ જીવ્યો જગતના ઇતિહાસમાં મોગન બાદશાહોના જેટલા પરાક્રમી અને વૈભવી બાદશાહો બીજા કોઈ થયા નથી બમો વર્ષ મુઘીમાં તે માદીએ આવેલા એક પછી એક ઇમે બાદશાહ સરખા પરાક્રમી થયા એવો પ્રજાર કથાય જોનામાં આવ્યો નથી. એ ૭ પુરોમાં પણ પ્રખ્યાતિની દૃષ્ટિથી બે કોઈને પ્રથમપદ આપવું હોય



તો તે શાહજહાનેજ અપાય. એ જોટલો પરાક્રમી હતો તેટલોજ પ્રગત-  
પાલનમાં દક્ષ હતો. તેના પુત્રોમાં બધાથી નામાકિન ઐયરંગજેજ હતો  
અને તે શિક્ષણ, અનુભવ, ધર્માભિમાન, મહત્વાકાંક્ષા, નિર્ભયતા વગેરે  
બાબતમાં શિવાજીની સમાન હતો. એ જાને વચ્ચે લિન્નતા પણ  
થાળી હતી. જાને કપટી હતા, પણ ઐયરંગજેજ પોતાનું કપટ બીજાને  
દુભવવામાં વાપરતો ત્યારે શિવાજી પોતાનું કપટ બીજાને મુખી કરવામાં  
વાપરતો. ઐયરંગજેએ એ કપટના પરિણામે સત્તર વર્ષનો પરિશ્રમ  
છતાં પોતાનો, કુટુંબનો અને રાજ્યનો કાયમને માટે નાશ વડોરી  
લીધો, જ્યારે શિવાજીએ સૌજન્ય અને કાપટ્યનો પાત્રિસ વર્ષ થોડા  
ઉપયોગ કરીને જેવાની સાથે તેવા ચઢીને પેતાનું, કુટુંબનું અને  
રાષ્ટ્રનું દીર્ઘકાળનું કલ્યાણ કર્યું. આ રીતે આ બે વ્યક્તિઓનો બેસ  
આકર્ષક અને બોધપ્રદ છે. એની દક્ષિણે જોમ જોમ વિગેરે જાણી  
જશે, તેમ તેમ વિશેષ ખુલાસા મળતા જશે. ઐયરંગજેજની હકીકત  
મુસલમાની રિવાજમાં આપેલી છે. સન ૧૬૩૬ થી ૧૬૪૪ સુધી અને  
સન ૧૬૫૨ થી ૧૬૫૭ સુધી તેર વર્ષ પર્વત તે દક્ષિણના કારભાર  
ઉપર હતો અને તે વખતની રીત પ્રમાણે તે સ્વતંત્ર અધિકારી હતો.  
એમ કહીએ તો ખજા ત્રણે. શિવાજી પણ તે સમયમાં પ્રાથમિક  
આરંભ કરતો હતો. એ આરંભની હકીકત સમજવા પહેલાં ઐયરંગ-  
જેજની ખટપટ રખાટ ખ્યાલમાં રહેવી જોઈએ. એક બાજુ શાહજહાં  
અને બીજી બાજુ વિઝાપુર તથા ગોવળકોંડા સાથે તે કેવી રમત રમતો  
હતો એ ખ્યાલમાં આવે, તો શિવાજીએ પણ તેને ઓળખીને  
વખતોવખત કેવી કેવી રચના કરી તે તરત સમજ થકારો.

૬. ઐયરંગજેજનો દક્ષિણનો કારભાર—સન ૧૬૩૬ થી  
૧૬૪૪ સુધી પ્રથમ આઠ વર્ષ તેણે કારભાર કર્યો. એ આઠ વર્ષમાં  
તેને મરાઠા સાથે વિશેષ સંબંધ પડ્યો નહીં. પિટોળના દીકરા  
બેલોજી બોસલેને તેણે હાર માર્યો અને બામલાણ પ્રાંત જીત્યો. તેના  
હાથ નીચે મુસિદ કુલીખાન કરીને દિવાન હતો. પણ મોટો લાઇ

દ્વારા ઐરંગઝેબના કારભારની ખામીઓ ગણાવીને પિતા પાસે હંમેશાં ચાલી કરતો તેથી શાહજહાનું મન ધીમે ધીમે બદલાતું ગયું. તેવામાં મોટી દીકરી જહાનઆરા બિમાર પડી અને તે સારી થતાં બાદશાહે આનંદોત્સવ કર્યો તેમા લાખ લેવાને ઐરંગઝેબ દિલ્લી ગયો (૧૬૪૪). બાદશાહે ત્યાં જ તેની સુબેદારી ખેંચી લઈ તેની નીમણૂક પણ બંધ કરી. ઐરંગઝેબે તેથી રાજનાશું આપ્યું. પણ નવરો થઈ તે દ્વારાની સાથે લડવા લાગ્યો, અને તેથી બાદશાહને ત્રાસ થયો. એટલે બાદશાહે તેને ૧૬૪૫માં ગુજરાતના સુબા તરીકે મોકલ્યો. ત્યાં તે બે વર્ષ રહ્યો અને ત્યાં ચાલતા બખેડા બખઠી સમાવી દીધા. એ પ્રાંતમા તેણે એવો દાબ બેસાર્યો કે અફઘાનિસ્તાન સાથે લડાઈને પ્રમંગ આવતાં તેને જ ત્યાં મોકલવો ફીક લાગ્યું. સન ૧૬૪૮માં ત્યાંથી તે પરત આવ્યો અને તેને મુલતાનના સુબા તરીકે મોકલ્યો. ચાર વર્ષ તે ત્યાં રહ્યો. ત્યાંથી ફરી સન ૧૬૫૨માં તે દક્ષિણના સુબા તરીકે આવ્યો. આ વખતે તેને ત્રાસ આપવાની ખાતર જ આ નીમણૂક થયેલી. એ નીમણૂક પ્રમાણે તે પાંચ વર્ષ દક્ષિણમાં રહ્યો. તેટલા વખતમાં તેણે જે જે કામો કર્યા તેની બધી વિગતો સમજતાં શિવાઈની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ પણ સમજી શકાશે. શાહજહાંની માંદગીના ખખર મળતાં તે રાજ્ય મેળવવાની ખટપટ માટે સન ૧૬૫૮ માં દિલ્લી ગયો તે પછી તે દક્ષિણમાં સન ૧૬૮૨ સુધી પરત આવ્યો જ નહીં.

આ પાંચ વર્ષ સુધી ઐરંગઝેબે મરજી મુજબ કારભાર કર્યો. ઐરંગઝાબાદ નજીક તે હંમેશાં હરણુ, નીલગાય વગેરેના શિકારે જતો. વળી ખંડોળાતું દેવળ તેણે તોડી પાડ્યું. હિંદુ ધર્મને ઉન્નત અને બધા ઉપર અવિશ્વાસ આ બે મુખ્ય દોષોને લીધે લલિત્યમાં તેનો વિનાશ થયો. આ દોષોને પાયો દક્ષિણના આ કારભાર વખતે નખાયો. શિવાઈને પણ આ કારણોથી અને ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મ તથા રમપૂતો પ્રત્યે તેણે કરેલા બગથી તેને માટે વધારે ચીડ આવી.

ઐરંગાબાદમાં તખ્તાને કાઢી તેણે એક હવેલી બાંધી જે આયમગિગી મહેલ કહેવાય છે વળી ત્યાં તેની સ્ત્રી દિવાદાસબાનુની એક કબ્ર તાજમહેલના નમૂના ઉપર બાંધી. તેને જણાઈ આવ્યું કે મોગલાઈ નતા અહીં જાગી નથી જો કે આ મમયમાં લડાઈઓ વગેરે ચાલેવી નહોતી, તો પણ એતીના વધારો થઈ દેશ આબાદ થયેયો નહીં. ઉત્તર દેશ ઉજડ થઈ પડ્યો હતો અને ઉત્પન્ન થોડું આવતું હતું. તેનું કારણ એ હતું કે અધિકારીઓની બદલીઓ વારવાર થતી હતી અને નાનાયક માણસો આવતા હતા ખાન ડોહાન, જયસિંગ, હમસામખાન, શાહ નુરાજખાન, મુરાદખાન અને શાહિસ્તખાન એ અધિકારીઓ ૧૬૪૪ થી ૧૬૫૨ સુધીના આઠ વર્ષમાં આવેલા. બીજા બાણુ શિવાજીનું કામ એકલે હાથે સંપાદાબંધ ચાલતું હતું. આ મોગલ અધિકારીઓની જગોએ જો કાઈ પણ એક બળવાન માણસ આટલા વર્ષમાં આવ્યો હોત, તો કદાચ શિવાજીને વધારે અડચણ થઈ હોત. ખાનડોહાન જુદા અને કા હતો તેણે રૈયતને એટલો ત્રાસ આપેયો કે તેના મગપુની જાતગી મળતા સૌએ આનંદિત્સવ કરેલો. હસિયામખાન તો વગી એટલો જુદા હતો કે થોડા ઉપર પણ બેસી શકતો નહીં. તેણે પણ કઠોર વર્તનથી પ્રજાનું વેર વધાર્યું હતું. તે એટલો દ્રવ્યલોભી હતો કે દ્રવ્યને માટે તેણે કિસ્વામાં ભરી રાખેલી લડાયક સામગ્રી પણ વેચી નાખી. શાહનવાજખાન અને મુગદખાને તો બન્યું જ નહીં. એક વર્ષમાં એ બંનેએ એટલું ધાધમ મચાવ્યું કે તેને ખસેડવા પડ્યા. આવા અમલદારોથી મુલક આબાદ થવાને બદલે ઉજડ થયો અને બાદશાહને પણ તુકસાન થયું. પ્રદેશ પહાડી અને જંગલમય હોવાથી ખેતીવાટી પણ ઘણું ઠેકાણું થતી નહોતી. વરમાદ વખતસર ન થતા દુકાળ પણ વારવાર પડતા, અને વસુધ પૂરે પાંધર કદી આવતું નહીં બદોમગત માટે ખર્ચ ઉલટું વિશેષ રાખવું પડતું. શાહજહાનના વખતમાં તપાસથી કરી વસુધની રકમ બાર લાખ એછી કરી હતી, પણ તે સુધા પૂરી આવતી નહીં એકંદરે આ

જિલ્લા હતા અને તેનો આકાર ત્રણ કરોડ બાસક લાખ રૂપિયા હતો. સન ૧૬૫૨ માં તેમાંથી એક કરોડ રૂપિયા મુરકેલીથી આવ્યા. આ લાગમાંથી રૂપિયા ૩૭૫ લાખની ઉપજનો મુલક ઐરગજેખતે અને તેના કુટુંબને જાગીર તરીકે આપેતો હતો એવી જ જાગીરો ખીજ પણ કેટલાકને અપાઈ હતી એ જાગીર ઉપરાંત રોઠડ પગાર પણ ઐરગજેખતે મળતો જાગીરનું ઉત્પન્ન વખતે એણે આવતું, પણ આ રોઠડ પગાર તો કાયમનો હતો.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી ઉપજ થોડી અને ખર્ચ વધારે હતું અને દરસાલ બાદસાહેને કેટલીક રકમ ઉતરી દક્ષિણમાં મોકલવી પડતી શાહજહાને તે ખિલકુલ ગમતું નહોતું તેથી ઐરગજેખતે તેણે ખાસ તાકીદ આપેલી કે ખેતી સુધારી ઉત્પન્ન એટલું કરો કે ત્યાંનું ખર્ચ સાથે જ મળી આવે એમના આવવાને વખતે એકંદર ખર્ચ ૩૧ લાખ હતો તે પૈકી ૨૫ લાખ તેના પોતાનો અને ૬ લાખ ખીજે ખર્ચ હતો જમીન મહેસુલ ૨૫ લાખ આવતું, અને ખંડણી ૬ લાખ આવતી. બાકીના લગભગ ૨૦ લાખની તૂટ પડતી. આ તૂટ દોવનાખાડના કિલ્લામાં ભરી રાખેલી રકમમાંથી પૂરી કરતા. એ કિલ્લામાં ૮૦ લાખ રૂપિયા શાહજહાંએ એકઠા કરી રાખ્યા હતા. તેમાંથી હવે ૪૦ લાખ રહ્યા હતા. આ રૂપિયા ઉપાડવાના સંબંધમાં તેને શાહજહાં સાથે વાધો પડ્યો. હાથ નીચેના માણસો પણ નાખુશ થયા અને તેની ફરિયાદ શાહજહાં પાસે ગઈ. શાહજહાંને લાગ્યું કે ઐરગજેખતે માણસોને દેરાન કરે છે અને પૈસા ખાઈ જાય છે. ખેતીની કે જમીનની સુધારણા કંઈ વર્ષ ૭ મહિનામાં થઈ જાય નહીં એ સુધારણા માટે મુસીદ કુલીખાને ટોડરમવના જેવી પદ્ધતિ લાગુ કરી, પણ તેને બે ત્રણ વર્ષ લાગ્યા. વળી લગકરમાં તેમજ ખીજ નોકરીમાં નાલાયક માણસો લરાયા હતા તેને દૂર કરી તેણે લાયક માણસો લાંબા તથા તેના પગાર વધારી આપ્યા. તોપણનામાં તેણે સુધારો કર્યો એ રીતે ઐરગજેખતે ધણી

મહેનત કરી, પણ બાદશાહે મંત્રોત્તર થયો નહીં. ઉત્તરોત્તર તેનો સંબંધ બગડતો જ ચાલ્યો. તેના બાઈઓને તથા તેનાં છોકરાં ઉપાને જન્મ દિવસ વગેરે નિમિત્તે કંઈ કંઈ ખર્ચો મળતો. પણ ઐરંગઝેબને કે તેનાં છોકરાને કોઈ પણ ચળતી નદી, તેની કંઠથીક નીમણુંકો તથા અવસ્થા પણ બાદશાહે મંજૂર રાખી નહીં. ઐરંગઝેબની વળા ખીંચ એક માગણી હતી કે વિઘ્નપુર અને ગોવળકોંડાના મુલ્કના સાથેનો પગલ્યવદાર બારોબાર વળીએ મારફત ચાલે. તે તેની મારફત ચલાવે. કેમકે તે મુલ્કનાનો કરાર બરાબર પાળે છે કે નહીં તે જોવાની તક ઐરંગઝેબને જોઈતી હતી. પણ તે માગણી બાદશાહે કબુલ રાખી નહીં અને વિઘ્નપુર તથા ગોવળકોંડા સાથે જે વર્તન ઐરંગઝેબે ચલાવ્યું તે તેને પસંદ પણ પડ્યું નહીં. આમ ચાલતાં આખરે ઐરંગઝેબ કંટાળી ગયો અને મુઝાયો. તેનો વિચાર વિઘ્નપુર અને ગોવળકોંડાનો જડમૂળથી નાશ કરી આખો દક્ષિણ દેશ જીતી લઈ દિલ્હી સુધેનચાલે થવાનો હતો.

૭. ઐરંગઝેબની ભયંકર આકાંક્ષા અને ગોવળકોંડા ઉપર તરાપ—ગોવળકોંડાનું રાજ્ય નાનું પણ ધનાઢ્ય હતું. મુલક ફળદ્રુપ, નહેરોનાં પાણી અને માણુઓ ઉલોખી હતાં. તેની રાજધાનીનું શહેર હૈદરાબાદ હીરામાણિકના વેપારનું આદિસ્થાન હતું, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં એટલો ઝવેરાનો વ્યાપાર ખીંચે કોઈ જગ્યાએ ન હોતો. નિર્મળ તથા ઈંદોરમાં પોલાદના શ્ચો, તલવારો, લાસા વગેરે ચતાં અને આખા હિંદુસ્તાનમાં વપરાતાં. મજબૂતીપટ્ટણના વજુકોના મોટા પગારો આખી જરાનપુર તથા દિલ્લીના બાદશાહી કારખાના-

વગેરેના વેપારથી બદલીને તો ત્યાં લાંડા લાયે રહેતો.

ઐરગજે આલ્યો કે તરતજ તેને ચોવગડાડના સુલતાન સાથે વિરોધ પડ્યો. તેની ખડણી એ લાખ હોન હતી પણ તે પૂરે-પૂરી કદી આવતી નહીં. અર્ધો રકમ રોકડ અને અર્ધો રકમના હાથી વેવા દરાવેલું હતું પણ તે પ્રમાણે કદી આવતું નહીં. ઐરગજે ખડણીના બદલામાં કેટલોક મુલક કાયમ તરીકે રાખવા માગ્યો. હોનની કિંમત પ્રથમ ૪ રૂપિયા હતી અને હાલ ૫ રૂપિયા હતી. પ્રથમના લાવ પ્રમાણે ખડણી ૮ લાખ રૂ. થતી. ઐરગજે ૧૦ લાખ રૂ. માગ્યા અને પાછલા વર્ગના દેવા પેટે વિશ્વ લાખ રૂ. એકી સાથે આપવા માગણી કરી જે વાર્ષિક ખડણી પણ પૂરી આપવા નાગજ, તે વિશ્વ લાખ રૂ. એકી સાથે કેમ આપે ? એ ઉપરાંત એ મુલતાને તે વખતમાં કહ્યુંટકનો શ્રીરંગરાયનો કેટલોક મુલક પરવાનગી મિલાવ્યું હતી લીધો હતો માટે મોગી રકમનો દંડ ઐરગજે માગ્યો. તેવામાં એ સુલતાનના દિવાન મીર જુમ્લાના કામનાનું એક નવીન પ્રકરણ ઉપસ્થિત થયું.

મીરજુમ્લાનું મૂળ નામ મહમદ સૈયદ એ સન ૧૬૩૦ ના સુમારે ઈરાનમાંથી આવી દક્ષિણમાં હીરાનો વેપાર કરવા લાગ્યો. તેમાં તેને સાંગે નફો મળ્યો અને તે પ્રધાન થયો. હરકોષ કામ આગ્રહથી પાર પાડવાનો તેનામાં ગુણ હતો અને તે લડાઈમાં પણ કુશળ હતો. સુલતાને તેને કહ્યુંટકનો પ્રદેશ હતવા મોકલ્યો. તેણે યુરોપિયનો પામે નવી તોપો કરાવી કહ્યુંટકપર ચડાઈ કરી. કડાપા પ્રાત તથા ગંડીકાટા કિલ્લો હતો લીધો અને તે લાગના અનેક મોટા મોટા મદિરા લૂંટી પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવી મદિરામાંની તાબાની નૃતિઓ ગળાની તેની તોપો બનાવી અને હીરાની નીલ ખાણો ગોધાવી તથા જૂની ખાણોમાં નીલ કામ કરાવી તેણે અપર પાટ દ્રવ્ય મેળવ્યું. પછી તેણે લરકા તથા તોપખાનું વધાર્યું અને જાગીર વધારી કહ્યુંટકનો જાણે નવન ગઝલ બન્યો. તેની સંપત્તિ તથા

શક્તિ ત્યારપછી સુનતાનની આખમા ખૂચવા લાગી અને એ બને વચ્ચે વમનરંધ્ર થયું. છતેના મુલકનો તથા મેઘવેલી મપત્તિનો ભાગ તે સુનતાનને આપતો નહોતો અને આટલી સત્તા મળ્યા પછી દિનાન-ગીરીની તેને ઠંઠ ગજ્જ નહોતી. સુનતાને તેને પકડી તેની આખો ખેંચી લેના પ્રયત્ન કયો, પણ તે નેતી જઈ કથુદ્ધક આલ્પો મયો અને ગોવગકોડા બંદાર આ યો જ નદી તેને છત્તવા માટે સુનતાને તેના ઉપર લશ્કર મોકલ્યું એટલે મીંગલુમ્ના આશ્રયસ્થાન શોધવા લાગ્યો. વિજયપુરના આદિલશાહને નજરાણો આપી તેણે તેને વસા કયો અને ધરાનના શાહ બેડે પણ વહેનાર ચના યો તેની ઇચ્છા એવી હતી કે કોઈપણ ઉપાય મેળવેલી મપત્તિ લઈ ધરાન પહોંચી જવું ચંદ્રગિરીના રાજા બેડે પણ તેણે સ્નેહ બાળ્યો. પ્રથમ તો તેણે કુતુબશાહના લશ્કરને લાચ આપી થડુ પાડ્યું અને ખીજ બાજુ મોગલ શહેનશાહની મદદ માગી. ઔરંગઝેબ તો ગોવગકોડાને તોડી પાડવા તત્પર હતો અને તેમા મીંગલુમ્નાના મીથ વચનોથી તે વિશેષ લમચાયો. મીરજુમ્લાએ એકદમ ઔરંગઝેબને ન વળગતા શાહ-જહાંને પોતાને નોકરીએ રાખવા લખ્યું આ રીતે પ્રપચ કયો, પણ શાહજહાંની નોકરીમા તે જનાર છે એમ બાણી કુતુબશાહ અને આદિલાહ અને મીડાવા અને એ બનેના લશ્કર તેમના ઉપર ચડ્યા. મીરજુમ્લાનો દીકરો મહમ્મદ અમીન તથા તેનું કુટુંબ ગોવગકોડામા હતું તેને સુનતાને કેદ કરી તેની મીલકત જપ્ત કરી (૧૬૪૫) ઔરંગઝેબને આવું કારણ બોધવું જ હતું તેણે તત્તજ એ કુટુંબને છોડવાના ગોવગકોડાપર સવારી કરના બાદશાહની પરવાનગી માગી આ પહેલાજ બાદશાહે તેની નીમણક કરી મોકલી હતી અને તેને તાબડોતોખ આવવા જણાવ્યું હતું એ કદમ ઔરંગઝેબે કુતુબશાહ તરફ મોખ્લે અને મીંગલુમ્નાને તથા તેના કુટુંબને મપત્તિ સાથે સુરક્ષિતપણે દિની મોકલવા જણાવ્યું. સુનતાન કદાચ ના પાડ્યો એમ માનીને ઔરંગઝેબે પોતાના દીકરા મહમ્મદને લશ્કર લઈને પણ તાબડોતોખ તેની

સાથે મોકલ્યો. સુલતાને તરત તો હુકમ માન્યો નહીં. તેણે આદિલ-શાહને મદદે બોલાવ્યો. આદિલશાહે લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું પણ મોકલ્યું નહીં. પછી ઐરંગઝેબ જાતે તેના ઉપર ચડ્યો. એજ વખતે શિવાજીએ મોગલોના મુલક ઉપર પહેલવહેલી સવારી કરી જુનર શહેર લૂટ્યું. પણ ઐરંગઝેબને તે વખતે શિવાજીનું કાઈ મહત્ત્વ ન હોતું. રાજ્ય ઉપર લશ્કર આવેલું જોઇ કુતુબશાહે મીરજુમલાનાં માણસોને છોડી મૂક્યા અને બાદશાહની માંડી માગી. પણ ઐરંગ-ઝેબે લશ્કર પાછું ન વાળતા તોપોનો મારો શરૂ કર્યો, અને લશ્કરે તે શહેર લૂટ્યું. કુતુબશાહ ચેતીને નહાસી ગયો એટલે બચ્યો. પછી ગોવળકોડાને ધેરા ઘાલ્યો. કિલ્લામા અને બહાર લડાઇ શરૂ થઈ. બિચારા કુતુબશાહે તે માટે વિનંતિ કરી પણ ઐરંગઝેબની મરજી તેનું રાજ્ય આપું ગળા જવાની હોવાથી એ વિનંતિ પર તેણે લક્ષજ આપ્યું નહીં. તેણે બાદશાહને લખ્યું કે, આ પ્રદેશ ધણો સુંદર અને ફળદ્રુપ છે. આવો પ્રદેશ આ મૂર્ખ રાજાના હાથમાં રહે એ દુર્ભાગ્ય!" તેણે તે છતી લેવા પરવાનગી માંગી. તેણે વળા લખેલું કે, "કુતુબ-શાહ નીચ છે, ધર્મશ્રષ્ટ છે, દયાની તેને કદર નથી. રૈયત - તેનાથી કંટાળેલી છે, મુસલમાનોને તે હેરાન કરે છે, વ્યસની પણ ધણો છે, તેને શિક્ષા ન કરીએ તો આપણા કર્તવ્યમાં ખામી ગણાય. એ રાજ્ય આણું રાખવાની જૂલ હવે ન કરવી જોઈએ. એજ. આવો વખત ફરી આવશે નહીં."

શાહજહાંને એ વિચારો ગમ્યા નહીં. તેને લાગ્યું કે કુતુબશાહ આપણા જેવાજ રાજા છે. દિવાન બંડ કરે તો તેને સજા કરે તેમાં તેનો શો વાક? અને એ માટે તેનું રાજ્ય ખાલસા કરી લેવું એ તો મોટું પાપ ગણાય. શાહજહાં પાસે શાહજહાં દ્વારા હતો તે ઐરંગ-ઝેબ જેવો દુષ્ટ નહોતો. ગોવળકોડાના વઝીરે તેની મારફત બાદ-શાહને બધી હકીકત સમજાવી તેથી બાદશાહે દંડ લઈ તહ કરવા જણાવ્યું. એ હુકમ આપ્યો તે વખતે કુતુબશાહ કેવળ આજીજી કરી



રહ્યો હતો. તેની વૃદ્ધ મા ઐરંગઝેબને પગે પડી હતી. તે બધી બાકી આપતો હતો, અને દંડ દેવા પણ તૈયાર હતો. પણ ઐરંગઝેબે બાદશાહના હુકમના ખબર કુતુબશાહને આપ્યા જ નહીં, અને તેની પાસેથી એક કરોડનો દંડ માગ્યો. આટલી મોટી રકમ તેનાથી અપાય તેમ નહોતું. તેણે ઐરંગઝેબનાં બધાં કાળાં કામો દારાની મારફત બાદશાહને જણાવ્યાં. બાદશાહને તેથી બહુ ગુસ્સો ચડ્યો અને તેણે જાહેર હુકમ મોકલ્યો કે, “આ પત્ર દેખતાં ગોવળકોંડાં છોડી ચાલ્યા જવું.” આ હુકમ વાંચી ઐરંગઝેબને કેવું લાગ્યું હશે ?

તે ધેરો ઉઠાવી કેટલેક અંતરે જઈ રહ્યો. અને કુતુબશાહે બાદશાહને લખી જણાવ્યું કે આ વખતે તમારો હુકમ બરાબર પળાયો છે. એટલે બાદશાહે જણાવ્યું કે ગોવળકોંડાંનું રાજ્ય ચાલુ રાખવું. દંડ ૨૫ લાખ પ્રથમ કહેલો, પણ પછીથી તેમાંથી ૧૦ લાખ મારફ કપાં. બાકી વિશ્વ લાખની હતી તેની પણ મારી આપી. ઐરંગઝેબ લાંબી નીકળી પછી ઐરંગબાદ ગયો. ત્યાં મીરજુમલા તેને મળ્યો. તેનો ભભોકો એ વખતે પણ સ્વતંત્ર રાજા જેવો હતો. સાથે ૬ હજાર સવાર, ૧૫ હજાર પાયદળ, અને ૧૫૦ હાથી તથા તોપખાતું હતું. ઐરંગઝેબને અને તેના પુત્રને તેણે પુષ્કળ નજરાણું કર્યું. તે પછી તે તરતજ દિલ્લી ગયો અને બાદશાહ પાસે ૧૫ લાખનું નજરાણું કર્યું. વજર રણદુસ્તાખાન તે વખતે મરણ પામ્યો હતો એટલે બાદશાહે તેની વજરની જગ્યાએ નીમણૂક કરી.

૮. ઐરંગઝેબની આદિલશાહી ઉપર તરાપ—મહંમદ આદિલશાહના હાથ નીચે વિજાપુરના રાજ્યમાં સારો વધારો થયો હતો અને દિલ્લીના બાદશાહ તેની સાથે મિત્રલાભે વર્તના હતા. મીરજુમલા વજર થવા પછી તેણે ન્હાના મોટા સઘળા અમલદારોને હીરામાણેક અને રત્નોથી વશ કરી લીધા અને ખુદ બાદશાહને પણ એમ લાગવા માંડ્યું કે આવા રત્નો જે દેશમાં પાકે છે તે દેશ આપણે કબજે કેમ ન હોય ? ખીજના દક્ક ઉપર તરાપ મારવી

નહીં એવી દારાની સલાહ હવે તેને નકામી લાગી, અને ઐરંગ-જેખને મીરજુમલા સાથે સાફ હોવાથી તેની સલાહ પસંદ પડવા માંડી. મીરજુમલાને દક્ષિણ દેશની સંપૂર્ણ માહિતી હતી તેમ અહીંના ક્યો માણસ એ પ્રદેશને માટે લાયક હતો એ પણ તે જાણતો હતો. તેથી દરેક બાબતમાં તેનાં કારસ્થાનો હવે ફાવવા લાગ્યાં. બાદશાહે તેની સલાહ માનીને ઐરંગજેખના માર્ગે ચાલી પોતાના વંશનું તથા દેશનું ભાવી બદલાવી નાખ્યું. ઐરંગજેખે હવે ગોવળ-કાંડાનો બદલો વિજાપુર પાસેથી લેવાની ધારણ કરી. મહમંદશાહ મરણ પામતા તેની જગાએ તેની બેગમે અલીશાહને ગાદીએ બેસાડી. એ બહાનું કાઢી ઐરંગજેખે બાદશાહને રખ્યું કે “અલી એ મહમંદશાહનો ખરો દીકરો નથી માટે અને વિજાપુર ઉપર સવારી કરી તે પ્રદેશ કબજે લેવા પરવાનગી આપો.” તેણે સરહદ ઉપર લશ્કરનો પણ જમાવ કર્યો.

વિજાપુરના અધિકારીઓને તેણે લાકડો આપી ફોડવા માંડ્યા અને કેટલાક અધિકારીઓ તે પ્રભાણે એ પક્ષમાં લગી પણ ગયા. શિવાજીએ પણ વકીલ મોકલી વિજાપુરને છતવામાં મદદ કરવાથી શું મળશે તે માટે પૂછાવેલું. એટલામાં દિલ્હીથી પરવાનગી આવી અને ઐરંગજેખને તે માટે સઘળા સત્તા મળી. મદદમાં શાહિસ્તાન પણ આવ્યો અને મીરજુમલા જાતે પણ આવ્યો. વિજાપુર ઉપર ચકાઈ કરવાનું વાસ્તવિક કાંઈ કારણ નહોતું. તે સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું અને તેનો વારસ પસંદ કરવાનો તેને અધિકાર હતો. દિલ્હીના બાદશાહની પરવાનગીની પણ તેમાં જરૂર નહોતી. પણ મીરજુમલા દક્ષિણમાં આવી પહોંચતાં જ તે તથા ઐરંગજેખ વિજાપુર ઉપર ચડ્યા અને જોર શહેરને ઘેરા લાલ્યો. એ શહેર તે વખતે ઘણું આબાદ હતું. શીદી મર્જન નામનો સરદાર તેનું રક્ષણ કરતો હતો. તેણે ત્રીસ વર્ષથી સામગ્રી એકઠી કરીને દિલ્લો જમાવ્યો હતો. તો પણ કેટલાક દિવસ પછી મોગલોના મોટા લશ્કર અને

તોપો આગળ એ કિલ્લો ખાખખવા નામ્યો શીદી મર્જાન લડત મરાયો અને કિલ્લો કમજો થયો તેમાથી ખાર લાખ ર રોખડા અને આ નાખ ર નો દારજોનો મળ્યો શિવાજીને એ મખધમા ઐરગજોને જણાવેલુ કે, “કાઠથી નદી જતાપતો બેઠ્ઠો મજાન કિલ્લો ઈશ્વરકૃપાથી થોડા જ વખતમા જતાયો છે ખીજને તે જીતના વાં ગયા હોત.” વિજયપુરનુ નરકર લઈ ખાનમદમ તથા અધિકુરખાન આવેલા, પણ તેને મોગન સરદાર મહોબતખાન તથા દિલ્હીખાને હરાવા પડી કચ્છાણીના કિલ્લાને બેરો નાખ્યો ખહારથી વિજયપુરનુ લશ્કર પણ ચડી આન્યુ મોગન પક્ષના મજાન પૂત સૈન્યે તેની સાથે લડાઈ કરી ઘણુ મૌર્ય બતાયુ પુષ્કળ રજપૂતો મરણુ પામ્યા પણ જીવો વિજય થયો ત્રણ મહિને એ કિલ્લો હમ્મ ગત થયો આ ગીતે એ મહત્વના કિના આવના હવે વિજયપુર લેવાની પણ તૈયારી હતી તેવામા વિજયપુરના સુનનાનની ખટપટથી ખાલ્લાહનો હુ મ આ થો કે વિજયપુર સાથે તલ કરી એકદમ પગ આવવુ ઐરગજોને તેથી બહુ લાગી આન્યુ, પણ શુ કરે ? નિરુપાયે તે તલ કરી પાછો ફર્યો તકમા દોઢ દરોડ ર દંડ રો અને બેઠ્ઠર કે યાગી વગેરે કિનાઓ તથા નિજમશાહીના કિનાઓ અને ખાગીખાત મોગનેને આપવા ઠ્યા એ દડ પૈખી અર્ધો દરોડા ખાલ્લાહને માફ કર્યા પછી થોડા જ વખતમા આલજલ્લા અચ્ચા નક લયકા માફગીમા સપડાયો અને ઐરગજોને તે સ્થિતિમા દક્ષિણમા પડી ગડેલુ રીક નામ્યુ નહી.

૮ શિવાજીનો મોગલો સાથે સબંધ—વિજયપુર સાથે લ વાની તૈયારી ચાલતી હતી તે વખતે શિવાજીએ વડીન માગદત ઐરગજોને જણાવ્યુ કે, “વિજયપુરના તાનામા કેકણનો જે લાગ છે તે મને આપવાનુ વચન આપો તો હુ તમને મદદ કરવા તૈયાર છુ” આનો જવાબ ઐરગજોને હડાઉ આપ્યો શિવાજી ને ગમ્યુ નહી તેથી તેણે વિજયપુરનો પક્ષ લીધો અને મોગલોનો

જુનર વગેરે લાગ લૂંટયો. એક રાત્રે જુનર ઉપર છાપો માર્યો અને દોરીની નીસરણીથી ત્રદ ઉપર ચઢી અંદરના પહોરેગિરોને કાપી નાખ્યા. તેમણી એકહજાર રૂબા, ૨૦૦ ઘોડા તથા ઝવેરાત કાપક વીગેરે ધણુ મળ્યું. મરાઠાની ટોળાઓ તે પછી મોગલ મુલકમાં ફરવા લાગી અને ખુદ અહમદનગર સુધી લૂંટ ચલાવી. અહમદનગર પણ લૂંટ પરન્તુ ત્યાંના માણસો વખતસર એતી ગયાં. ઐરંગઝેબે પણ તે તરફ તરત જ મદદ મોકલી અને અધિકારીઓને સખત તાકીદ કરી. તેણે જણાવ્યું કે “શિવાજીના ગામો જમીન દોસ્ત કરો, લોકોને કાપી નાખો. દયા રાખશો નહીં. તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લાવો. પુના તથા ચાંદુને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો. તેને મદદ કરનારા પટેલો તથા કુલકર્ણી વગેરેનાં માથાં લિટાડી મૂકો.” સિવ તેણે સરહદ ઉપર પણ લાયક સરદારો મોકલ્યા અને તે સં જાને પુષ્કળ લરકર આપ્યું. તે બધાને જણાવ્યું કે, “લાગ મળતાં મરાઠી મુલક ઉપર હુમલાઓ કરવા. સરહદ ઉપર ખાલી પડી રહે નહીં.” સરદાર નાસિરખાને તે પ્રમાણે જખરો હુમલો કરેલો અને પુષ્કળ લૂંટ મેળવેલી. એ નાસિરખાને એકદમ શિવાજીની પાઠ પડવા પણ ઐરંગઝેબે જણાવેલું. પણ એમામું આવી લાગતા મોગલરકરથી એ પહોડી પ્રદેશમાં આગળ વધાયું નહીં અને પરત આં પડ્યું. એજ એમાસાની આખરે તો વિમ્નપુર સાથે તલ થયો. શિવા એ પછી જોયું કે એકલે હાથે લડવામાં કંઈ ફાયદો નથી. એ તેણે વકીલ મોકલી ઐરંગઝેબ પામે માફી માગી. આ વખતે દિલ્લી જવાની ઉતાવળમાં હતો એટલે તેણે પણ સમાધાનીનો જ આપ્યો. શાહ તો એ શિવાજીને જરાખર ઓળખતો હતો અને ક્યારે દગો દેશે તેનો તેને ભરોસો નહોતો તેથી તેણે હાલ તરત શામ્ય તેટલો બંદોબસ્ત રાખવા જણાવ્યું કે “તમારાં કૃત્યો વિસં યોગ્ય નથી, પણ તમે પશ્ચાતાપ દર્શાવો છો, તેથી તે દરચખર કરી છો. તમારી જે માગણી છે તે માટે વકીલ મારફત દિલ્લી લા

અને દેશમાં બંડ બખેડા વગેરે ન થાય તેવો બંદોબસ્ત કરાવશે. એટલે  
“તેનામાણું કરવામાં આવશે.”

૧૦ ઐરંગઝેબ અને શિવાજીના વિરોધી કાવાલાવા—  
ઐરંગઝેબ દિલ્લી તરફ વળ્યો કે વિજાપુર અને ગોવળકોંડાએ  
દરી માથું ઉઠાડ્યું. તેમની સાથે લડવામાં જે પૈસો તથા શ્રમ  
વપરાયાં, તે બર્થ ગયાં. વિજાપુર પામેથી દંડ અને મુલક લેવાનો  
હતો, પણ હાજરી વગર તે શેનો આપે? ઐરંગઝેબે હવે દ્વિધા  
પ્રયોગ શરૂ કર્યો. મનમાં કંઈ હતું અને બતાવવા કંઈ માંડ્યું.  
મીરજુમ્લા ઉપર ઐરંગઝેબે લખેલા ગ્રામ પત્રોમાંથી આ દકીકત  
મળી આવે છે. તેની ધારણા એવી હતી કે, બાદશાહની માદગી  
બહેર થાય તે પહેલાં એ દંડ તથા મુલક લઈ લેવો. તેટલા માટે  
તેણે મીરજુમ્લાને પરિંડાને કિલ્લો લેવા પણ મોકલેલો. બીજા બાણ  
મહેબૂબખાન તથા રાગ છત્રસાહને બાદશાહના હુકમથી દિલ્લી  
જવાનું આવ્યું, અને નાસિરખાનને કસ્યાણુ છોડી માવજા જવાનું  
આવ્યું. આ બધા સરદારો દિલ્લીના તાબાના હતા; ઐરંગઝેબના  
તાબાના નહોતા. આ રીતે એ સરદારો જતા વિજાપુર અને ગોવળ-  
કોંડાને છૂટ મળી અને તેનું લશ્કર બહાર પડ્યું. તે પોતાનો મુલક  
સહેલાઈથી પાછો લઈ લેવા માંડ્યું. વિજાપુરનો સરદાર અહમ્મુલખાન  
બેદર તથા કસ્યાણુ લેવા ચલ્યો. એવામાં ઐરંગઝેબનો મીરજુમ્લા  
ઉપર લખેલો એક પત્ર અહમ્મુલખાનના હાથમાં આવ્યો. તેમાં  
શાહજહાંની માદગીના તથા પછીથી ઉઠાવવાના તોફાનના કેટલાકે  
છુપા ખબર હતા. ઐરંગઝેબને એ દકીકત ખાસ છુપાવવાની હતી,  
પણ તે એકાએક બહેર ચર્ચામાં અને લોકો તેનો બેદ જાણી ગયા.  
અહીં ઐરંગઝેબમાં તેની સ્ત્રી દિલરાસખાનુ મરણ પામી. મીર-  
જુમ્લા પરિંડા લેવા ગયો હતો, પણ બાદશાહની માદગી બહેર  
ચતાં તેનું કાંઈએ માન્યું નહોતું અને તેટલામાં તેને દિલ્લી ચાલ્યા  
આવવાનો હુકમ થયો. તે ઐરંગઝેબને મળ્યો. પરિંડા લેવાનો રહ્યો.

વિજયપુર પાસેથી દંડ લેવાનો પણ રહ્યો; અને મીરજુમલાને દિલ્લી જવાનું આવ્યું. દ્વારએ ત્યાં ઐરંગઝેબ વિરુદ્ધ વાતો ચલાવી હતી તેથી સુક્તિ કરી ઐરંગઝેબે મીરજુમલાને કેદમાં રાખ્યો. અને પોતે તેને સાથે લઈ દિલ્લી આવવા નીકળ્યો. નીકળતાં પહેલાં તેણે વિજયપુરને લખ્યું કે, “બાકી રહેલો મુલક હવે છોડી દઈએ છીએ, દંડ પણ ૩૦ લાખ રૂ. માફ કરીએ છીએ. તમે દેશનું સંરક્ષણ કરી સારી વ્યવસ્થા રાખશો. શિવાજી કિલ્લા દબાવી બેઠો છે તેને હાંકી કાઢશો. તેને નોકરી આપવી હોય તો કહ્યુંટકમાં આપશો, પણ એ પહાડી પ્રદેશમાં આપશો નહીં. તમારા વડિલે અમારા પક્ષમાં લશ્કર મોકલવા વચન આપેલું છે તે પ્રમાણે દશહજાર લશ્કર અમારી સાથે દિલ્લી મોકલો, એટલે અમે તમને બાણગંગા સુધીના ભાગ અપાવીશું. શાહજીને અમે કદાપિ નોકરી આપીશું નહીં, તમારા રાજ્ય ઉપર કોઈ પણ દુભલો કરશે તો હું જાતે ચઢી આવી તમારું રક્ષણ કરીશ.” આ બધા મીઠા સંબોધો કેટલી કિંમતના છે તે સુલતાન જાણતો હતો. ઐરંગઝેબ તે પછી ઉત્તરમાં ગયો અને સાથે કેટલાક મરાઠા સરદારોનું લશ્કર પણ લેતો ગયો.

ઐરંગઝેબને શિવાજી માટે બહુ ખીંક લાગતી હતી. તેના બંદોખસ્ત માટે પોતાના મોટા દીકરા મોઆજમને ખાસ તેણે રાક્યો. અને તાકીદ કરી કે, “બરાબર હોંશિયારી રાખવી. હું દૂર ગયો છું એમ જાણીને તે ગમે તેવું સાહસ કરશે.” ઐરંગઝેબ હવે બાદશાહ નરીકે વર્તતો હતો. તેનો સસરો શાહ નવાજખાન તેનાં તોફાનોમાં સંમત નહોતો તેથી તેને કેદમાં નાખ્યો અને પછીના થોડા જ માસમાં તે બાદશાહ થયો.

ઐરંગઝેબનો ઉદ્દેશ જેમ નિશ્ચિત હતો, તેમ શિવાજીનો પણ નિશ્ચિત હતો. માત્ર શિવાજીનો હેતુ ઉદાપ હતો. નર્મદાની દક્ષિણ-નો ભાગ ઇ. સ. ના આરંભથી ત્યાંના રહીશોના જ હાથમાં હતો. વચમાં જો કે બાહોણી રાજ્ય થયું પણ તે રાજ્ય ધીમે

ધીમે પરકીય મરી સ્કીય થઈ ગયું હતું અને ઠેકઠેકાણે મરાઠા સરદારો સ્વતંત્રપણે વર્તતા હતા. તેમાં ભોસલેનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. શાહજી અને શિવાજીની ધારણા એવી હતી કે “દક્ષિણનો કારભાર દક્ષિણવાસીઓ જ કરે. મોગલોની એ ભાગમાં જરૂર નથી.” શાહજીને હાથે આ ધારણા પાર પડી નહીં, પણ તે પાર પાડવાનું શિવાજીએ હાથમાં લીધું. તે સફળ કરવા તેને જે જે ઉપાય સૂઝ્યા તે તે તેણે લીધા. અદ્ભુત-સાહસો ઉદાવવામાં પણ તેણે પાછી પાની કરી નહીં. ઐરંગઝેબને પણ આખો હિંદુસ્તાન તાખામાં લેવાની તેના વડિલની ધારણા પરિપૂર્ણ કરવાની ધણી હોંસ હતી. એ પાર પાડવામાં તેને આદિશાહ અને કુતુબશાહ કરતાં પણ શિવાજીની વિશેષ ધાસ્તી હતી. તેની ધારણા એવી હતી કે પ્રથમ વિજાપુર અને ગોવળકોંડા તાબે કરી શક્તિ તથા માણસોનો સંચય થયા પછી શિવાજીને તાબે લેવો. તેના મનમાં એમ પણ હતું કે ભાઈઓના ટંટામાં દિલ્લીનું રાજ્ય જે આપણા હાથમાં ન આવે, તો દક્ષિણનું રાજ્ય સ્વતંત્રપણે રાખવું.

દક્ષિણનો પ્રદેશ વિશેષ સધન અને ફળદ્રુપ હતો, અને તે તાખામાં આવ્યા પછી ઉત્તર હિંદુસ્તાન તાખામાં લેતાં વાર પણ થી ? અને કદાચ ઉત્તર દેશ ન જીતાયો તો દક્ષિણ દેશ ક્યાં કમી હતો ? એ જ હેતુથી તેણે પોતાના કુટુંબને રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા મૂળથી ઐરંગઝેબમાં કરી હતી. દક્ષિણ દેશ માટેની આ કાળજી તેના પછીના કારભારમાં પણ જણાઈ આવે છે, તેટલા જ માટે તેણે ગાદીએ બેસતાંની સાથે વિજાપુર તથા ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો હસ્ત-ગત કરવા ઉતાવળ કરી. બાદશાહ વચમાં ખિમાર ન પડ્યો હોત, તો તેણે એ બંને રાજ્યો જીતી પોતાના બાપની વિરુદ્ધ ખુલ્લું બંડ ઉઠાવી દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હોત.

શિવાજીની ધારણા એવી હતી કે વિજાપુર અને ગોવળકોંડા પોતાના કબજામાં લેવાં. એ રાજ્યો હવે સ્વતંત્ર-રહેવા. યોગ્ય ન

હતા. કોઈનો પણ તે ભોગ ચર્ધ પડવાનાં હતા, તેને હાથમા લઈ  
ઐરંગજેખ સામે ખુલ્લુ પડવું એવી શિવાજીની ધારણ હતી. એ બે  
રાજ્યોની મંપત્તિ હાથમા આવે, તો મપજ અને શરા મરાઠાઓની  
મદદથી આ વિકટ પ્રદેશમાથી ઐરંગજેખને હાકી કઢાય એમ તેનું  
ધારવું હતું. ઐરંગજેખ હિતર દેશમા જતા કેટલોક વખત શિવાજીની  
મોટી મુશ્કેલી ફર ચર્ધ અને તેને તેટલી છૂટ મળતા તે વિજાપુર  
તરફ વળ્યો. વિજાપુરમા તે વખતે અફઝુલખાન જ મુખ્ય સરદાર  
હતો. તેને જીતી લેવાય તો વિજાપુર પડ્યા જેવું હતું. પણ તેને  
જીતતા પહેલા ઐરંગજેખને ગાદી મળી અને ઇતિહાસ બદલાયો.  
ઐરંગજેખને ગાદી મળતા વિલંબ થયો હોત, તો શિવાજીએ બે  
બે રાજ્યો જીતી લીધાં હોત. તોપણ ગોવળકોડા તો તેણે લગભગ  
જીતી લીધો. પણ ઐરંગજેખ ગાદીએ આવતા તેની પ્રથમની ધારણા  
બદલવી પડી. ઐરંગજેખે તેનો પીછો પકડ્યો અને એને પ્રત્યક્ષ  
નેવા માટે શિવાજીએ દિલ્લી જવાનું સાહસ ખેડ્યું. ઐરંગજેખ  
પણ એ બે રાજ્યો ગળી જવા તેટલોજ આતુર હતો, અને અડ-  
મણો આવી ન હોત તો તે ગતે જ તે માટે ચઢી આવ્યો હોત.  
તે બે દશિયુમાં સ્વનંત્ર થયો હોત, તો શિવાજી સાથે તેને ઈંદ્ર  
સુદ થયું હોત, અને ખુદ ઐરંગજેખને પણ બે હાથ ખતાવવાની  
તક શિવાજીને મળી હોત.

### પ્રકરણ ૭ મું.

#### વિજાપુર સાથે વિગ્રહ.

૧ જવળીના મોરેનો પરાલવ—હવે શિવાજીએ પોતાની  
આડે આવનારા સરદારોને વચ કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. શાહજી  
નજરકેદમાં વિજાપુર હતો, ત્યાં સુધી આદિલશાહ ગુરસે લરાય તેડું



કોઈ કાર્ય કર્યું નહીં. પણ શાહજી છુટીને કુર્ચાટક તરફ જતાં જ સન ૧૬૫૫ માં જીવણીના મોરેને જીતવાનું મહત્વનું પગલું લીધું.

શિવાજીને દબાવવા બાજુ રયામરાજ નામના એક સરદારને વિજયપુર તરફથી મોકલવામાં આવેલો, તે વખતે શિવાજી મહાડમાં હતો અને તેની નજીકમાં જ જીવણીના મોરેનું રાજ્ય હતું. બાજુ આ મોરેને આગ્રયે રહ્યો અને એ જાનેએ મળી શિવાજીને પકડવાની બાજુ રચી. પણ શિવાજીને તેની બાતમી મળી ગઈ એટલે તેણે એકાએક વ્હી પરી બાજીને હાંબ્યો (૧૬૫૨), અને મોરેની મદદથી બાજુ વિજયપુર પહોંચી ગયો. આથી મોરેને માટે શિવાજીને ઘણું લાગ્યું. તેનું રાજ્ય છેક જ સરહદ ઉપર હોવાથી તેને અનુકૂળ કરી લેવાની ધણી જરૂર હતી. પણ સામોપચારથી તે માન્યો નહીં. તેને એમને એમ રહેવા દેતાં છટ હેતુ પાર પડે તેમ નહોતો અને તેની સામે ખુશ્તી લડાઈમાં જીત મળવી શક્ય નહોતી તેથી કંઈ પણ ચુક્રિ કરીને તેને વશ કરવાની જરૂર હતી.

શિવાજીએ અધીશ અડલાળ તથા શંભાજી કાવજી નામના એ સરદારને થોડાં માણસો સાથે મોરે તરફ તેની દીકરી વેરે સગાઈ કરવાના નિમિત્તે મોકલ્યા. અંદરથી હેતુ એવો હતો કે જીવણીપ્રાંતની અને મોરેની બધી માદિતી મેળવવી. તેઓ જીવણી ગયા અને સાં જોયું કે મોરે બસતી છે, અને તેનાં અંદરનાં માણસોમાં પણ 'શાટપુટ' છે. એટલે તેમણે મોરેને દાર મારવાનો ઘાટ પડ્યો, અને મદદ માટે આજુબાજુ માણસો ગોઠવવા તેમણે શિવાજીને લખ્યું. એક દિવસ સંકેત પ્રમાણે તેમણે ચંદ્રરાવ મોરે તથા તેના ભાઈ સૂર્યરાવને એકાંતમાં વાતચીત કરવા માટે એક બાજુ બોલાવ્યા, અને ત્યાંજ તેમને દાર કર્યો. મોરેનાં માણસોએ આ જાને ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તેઓ જંગલમાં નાસી આવ્યા અને આજુબાજુ ગોઠવી રાખેલાં માણસોથી શિવાજીએ જીવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. ચંદ્રરાવના પુત્ર બાજુરાવ અને કૃષ્ણરાવ તથા દિવાન હનુમંતરાવ

બહાદુરીથી લડ્યા. પણ હનુમંતરાવ તેમાં મરાયો અને બાકીનું બધું કુટુંબ તથા રાજ્ય શિવાજીના તાબામાં આવ્યું. જમીન લઈ તેનો નિકાલ કરવો એવી શિવાજીની ધારણા હતી, પણ તે કુટુંબે વિગ્નપુર તરફ નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. તેના કામગીરો વગેરે પકડાતાં શિવાજીએ એ બંને લાઇઓનો સિરચ્છેદ કરાવ્યો અને બાળકો તથા બૈરાને છોડી મૂક્યા. મોરેનો સઘળો સંગ્રહ શિવાજીના હાથમાં આવ્યો, અને તેનો કિલ્લો પણ મળ્યો (૧૬૫૫).

મોરેને આવી રીતે મારવા બદલ શિવાજી દોષપાત્ર હો છે; પણ એ પ્રપંચની સઘળી બાજુ રાધીજી બલ્લાળ તથા શંભાજી કાવજીની ગોઠવેલી છે; અને મોરે જેવા પ્રબળ સરદારને દબાવવાની પણ જરૂર હતી. તેને સંજ્ઞા દબાવવાથી બીજા ઘણા સરદારો ઉપર શિવાજીનો દાબ બેઠો અને રાજ્યસ્થાપનામાં સુગમતા થઈ. જાવળી પ્રાંત હાથમાં આવ્યા પછી એ બધા પ્રદેશના બંદોબસ્ત માટે લાંબા એક નવીન મંજૂર કિલ્લો ( પ્રતાપગઢ ) બંધાવ્યો. એ કામ પુરંદરનો કિલ્લો બાંધનાર મોરો ત્રિબંક પિંગળેને સોંપ્યું, ને તે તેણે બહુ જ સારી રીતે પાર પાડ્યું (૧૬૫૬). આથી તે શિવાજીની પસંદગી મેળવી તેનો જમણો હાથ થયો. તુળજાપુરની દેવીના દર્શને જવાનું હવે બહુ દૂર પડતું હોવાથી આ કિલ્લા ઉપર એ દેવીના જેવી જ એક પ્રતિમા કરાવી સ્થાપના કરી. શિવાજીની એ દેવી ઉપર ઘણી જ આસ્થા હતી.

પછી હિરડસના દેશમુખ ઉપર રાતના અપાનક છાપો માર્યો. તેણે ચૌહાડા નામનો કિલ્લો મંજૂર બાંધ્યો હતો. તે કિલ્લાને લીધે તેનું ઘણું રક્ષણ થયું. પણ છેવટે તે પોતે મરાઠાં કિલ્લો શિવાજીના હાથમાં આવ્યો. તેનો દિવાન બાજુ પ્રભુ ઘણો શરવીર હતો. શિવાજી એ તેને ઘણા ગ્રાનથી રાખ્યો અને તેનું વતન ચાલુ રાખ્યું. એ બાજુ પ્રભુએ પણ શિવાજીની નોકરી ઘણી વફાદારીથી બજાવી.

આ રીતે પૂજાળયદ સુધી શિવાજીની સત્તા પ્રસરી અને વાડીના સાવંત, શૃંગારપુરના સુવે, દક્ષિણ કાકણના દળવી વગેરે સરદારો શિવાજીની આજ્ઞામાં વર્તવા લાગ્યા.

પણ આમ થવાથી વિઙ્ગપુરના સુલતાન ઘણા જ ચીડાયા અને શિવાજીને નરમ પાડવાનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. શાહજીના તાબામાં તે નથી અને શાહજીની ઇચ્છાથી આ જાણું તોફાન ચાલતું નથી એમ તેની ખાત્રી થવાથી શાહજી ઉપર દબાણ કરવું નિર્ણય કર્યું. વળી તેનો કર્ણાટકમાં સારો ઉપયોગ હતો. તેને ત્યાંથી ખમ્બેડયો હોત, તો કર્ણાટક હાથમાંથી ખોડ્યું હોત. સુલતાન મહમંદશાહ જાહેર ખિમાર રહેતો અને સ્વભાવે શાંત હતો એટલે તેણે જેમ તેમ ચાલવા દીધું. તેની પછી તેનો લુવાન દીકરો અવી ગાદી ઉપર આવ્યો; પણ તે વખતે કારભારીઓમા ખટપટ હતી એટલે શિવાજી જેવા ઉપર લસ્કર મોકલી શત્રુતા વધારવી એ તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. વળી ઐરંગઝેબ પણ તે વખતે દક્ષિણમાં ચડી આવ્યો હતો એટલે શિવાજી તેને મળી જાય એવી પણ ધાસ્તી હતી. ઐરંગઝેબે વિઙ્ગપુર છતવા મીરજુખાને મોકલ્યો હતો અને તેણે વિઙ્ગપુરને ઘેરા ધાસ્યો હતો. પણ તેવામાં શાહજહાં મદદ પડવાથી ઐરંગઝેબને એકાએક દક્ષિણ દેશ છોડી જવું પડ્યું, એટલે મોગલોની બીજ હાથ તરત વિઙ્ગપુરને રહી નહીં. તેણે હવે શિવાજીને દબાવવાનો વિચાર કર્યો.

૨. અફઝુલખાનનો વધ—અફઝુલખાન વાઈખાંતનો સુબો હતો. વિઙ્ગપુરનો એ એક નામકિત સરદાર હતો અને મહમંદ આદિલશાહની તેના પર જાહેર કૃપા હતી. એમ જણાય કે એ મહમંદશાહનો દાસીપુત્ર હતો, અને તેની મા મહમંદશાહની રસોઇ કરતી. અફઝુલખાનના પહેલાં એ પ્રાદમાં રણદુસ્લાખાન સુબો હતો. અને તે મરણ પામ્યા પછી તે જગા અફઝુલખાનને મળેલી. શાહજી

સાથે તેનો વિરોધ હતો. શાહજીએ કણ્ઠાટકનું કનકગિરિ લેવા તેના પુત્ર શાંભાજીને મોકલેલો તે વખતે અફઝુલખાન ઉપર વેર લેવાની ઘાનત હતી, અને તેટલા માટે જ્યારે એ શિવાજી ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે શાહજીએ લાઇનુ વેર લેવા શિવાજીને સૂચવેલું કહેવાય છે. શિવાજી એ વખતે વાઈપ્રાંતની નજીકની જ પ્રવૃત્તિમાં હતો પ્રતાપગઢ, જળગી વગેરે તેની નજીક આવેલા છે. શિવાજી ઉપર ચઢી આવતા પહેલાં વિશેષ ખાતમી મેળવવા તથા બંદોબસ્ત કરવા અફઝુલખાન વિમળપુર ગયેલો, અને ત્યાં તેણે ભરકચેરીમાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે, “શિવાજી તો ડુંગરનો ઉંદર, તેને જીવતો અગર મરેલો ગમે તે રીતે પણ પકડી લાવું છું.” આવી પ્રતિજ્ઞા કરી તે બાર હજાર ચૂંટી કઢેલા માણસો સાથે ૧૬૫૯ માં શિવાજી ઉપર ચડ્યો. તે પંદરપુર, તુળગપુર અને માણકેધરને રસ્તે વાઈ આવ્યો. શિવાજી એ વખતે રાયગઢ ઉપર હતો, પણ તે પુના તરફ અફઝુલખાન ન આવે તેવો બંદોબસ્ત કરી પુરંદરને માર્ગે પ્રતાપગઢ આવ્યો. કેમકે તેનો વિચાર ખુશા મેદાનમાં અફઝુલખાન સાથે ન લડતા વિકટ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તેને ચૂંચવવાનો હતો. અફઝુલખાન પણ શિવાજી પ્રતાપગઢમાં એમ જાણી વાઈપ્રાંતમાં આવ્યો. રસ્તામાં પંદરપુરના શ્રી વિઠોબાની મૂર્તિનો તથા તુળગપુરનાં ભવાની માતાની મૂર્તિનો તેણે નાશ કર્યો. વળી મુસલમાનોના બાજી નિબાળકરને પણ પકડી આવ્યો. મંદિરો તોડવાથી લોકોનાં મન જાડું દુભાયાં અને આ લડાઇનું સ્વરૂપ ધાર્મિક થયું. લોકો પણ ખાનનો નાશ ઇચ્છવા લાગ્યા. ખાનના પક્ષવાળા પણ તેજ પ્રમાણે શિવાજીનું કાસળ કાઢવા ઇચ્છતા હતા. એટલે આ લડાઇના પરિણામ ઉપર ઘણો આધાર હતો. શિવાજી અને તેના મિત્રો તે સારી પેઠે સમજતા હતા અને તેથી તેણે જીત મેળવવા જળગી તૈયારી કરી. વાઈના કુલકર્ણી કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને ખાને શિવાજી પાસે વકીલ તરીકે મોકલ્યો, અને તેજ પ્રમાણે શિવાજીએ પણ પોતાના કારકુન પંતાજી ગોપીનાથને ખાન પાસે મોકલ્યો. શિવાજી

પાસે એક વિદ્યાસરાવ નાનજી નામનો સરદાર હતો, તેણે કુટુંબના વેશે ખાનના લશ્કરમાં રહી વખતો વખતની બધી ખાતમી શિવાજીને આપી. એ ખાતમી પરથી તથા વડીલોની વાતમીન પરથી શું કરવું તેની ગોઠવણ શિવાજીએ કરી. એ વારંવાર ખાનને કહેવરાવતો કે, “તમારા મોટા લશ્કર સાથે લડવાની મારામાં તાકાત નથી. મારો અપરાધ માફ કરી મને જીવતદાન મળશે, તો હું બધી મુશ્કેલી છોડી દેવા તૈયાર છું.” આથી ખાનને લાગ્યું કે આપણને જરૂર પડા મળવાનો છે. વાઘપ્રાંતની વિકેટતા તે જાણતો હતો અને લડાઈમાં કેટલી મુશ્કેલી પડે તે તે સમજતો હતો. એટલે વગર લડાઈએ જો શિવાજી નરમ પડી જાય તો તેમ કરવા તે તૈયાર હતો. વળી દગાખાજીથી શિવાજીને પકડવાની પણ તે પેરવી કરતો હતો. રોહિડ ખીણના દેશમુખ ખોપડે અને જેથે વચ્ચે અણખનાવ હતો. એ પૈકી જેથે શિવાજીના પક્ષમાં હતો એટલે ખાને લાલચો ખતાવી ખોપડેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. એ ખોપડેએ શિવાજીને પકડી લાવવાની કશુંકાત આપી. ગમે તે રીતે શિવાજીને કિસ્તામાંથી બદાર કાઢવો, અને જાને તો પકડીને વિગ્નપુર લઈ આવવો એવી તેની ધારણા હતી. તેનું લશ્કર વાઘથી મહાબળેશ્વર સુધી ફેલાયેલું હતું. શિવાજી પાસે તેટલાં માણસો નહોતાં, અને જેટલાં હતાં તેટલાં પણ ગીચ ઝાડી, ખીણ કે કુંગરોમાં લરાયલાં રહેતાં, એટલે એકદમ દેખાતાં નહીં. શિવાજીએ ખાનને જણાવ્યું કે હું શરણે આવવાને તૈયાર છું. ખાનના વડીલ કુખ્યાજી ભાસ્કરની તેણે સારી જરૂરાસ કરી અને પોતાના હિમ્મ હેતુ માટે સમજાવી કરી, એ આજણનું ધર્મગિમાની દિલ વાળી લીધું. કુખ્યાજીને દેશાભિમાનની ખાતર પણ શિવાજીને મદદ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું. - જાનેએ મળ્યા ખાનને મળવા બોલાવવાની ગોઠવણ કરી અને એ યોજના પૂંતાજી ચોપીનાયને પણ ગમી. ખાનને પણ લાગ્યું કે એ દુખોનો મને શું કરવાનો છે ? વડીલોએ તેને સમજાવ્યું, એક વાર તેની ખાત્રી થશે એટલે તે કહેશે ત્યાં તમારી સાથે ચાલ

તે માટે પ્રચલિત વાર્તાઓ અને કલ્પના ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. ખાન અને શિવાજી બન્ને એકમેકને પહોંચે તેવા હતા. કોઈ પણ એક હાર્યા સિવાય નિકાલ થવાનો નહોતો જ. ખાનનો નિકાલ થાય તો શિવાજીની ધારણા પાર પડે તેમ હતી, અને શિવાજીનો નિકાલ થાય તો વિઙ્ગપુરની મોટી આકૃત ટળે એમ હતી. છતાં બંનેનો વિચાર એવો હતો કે શત્રુને બનતા સુધી જીવતો પકડવો. પણ તેમ થવું સંભવિત ન હતું. એમ માનીએ કે ખાનનો વિચાર શિવાજીને જાનથી મારવાનો ન હતો, તોપણ તેની ઇચ્છા શિવાજીને પકડી લેવાની હતી એ તો નક્કી જ. અને તેના હાથમાં ન સપડાવું એવો શિવાજીનો નિશ્ચય હતો. ખાન તો શિવાજીના હાથમાં જીવતા પકડાવાનું શક્ય જ નહોતું. છતાં તે ખાનની અસાવધાનતાથી શક્ય થયું. મોરેનો બનાવ તાળે હતો, અને શિવાજી હિંદુ ધર્મના રક્ષક તરીકે ગમે તેવું કાર્ય કરતો એ પ્રસિદ્ધ હતું. છતાં તેના પર વિશ્વાસ રાખી ખાન મુલાકાતે આવ્યો, એ તેનો પ્રમાદ હતો. લડાઈના વખતમાં આવા પ્રસંગો આવે છે, અને અણીના વખતે પોતાની ખરી હકીકત છુપાવી શત્રુને ફસાવવાની કળા પણ બણીતી છે. ઇતિહાસમાં તેવાં અનેક ઉદાહરણો છે. એટલે ખાન અસાવધપણે શુમાનભર્યો અને ખેરીકરપણે વર્ત્યો. એક લડાયક સરદારને માટે તે ઘટિત નહોતું. તેનું ફળ તેને મળ્યું.

શિવાજીને મારવો અગર જીવતો પકડવો એવી ખાનની ધારણા હતી એ તો નિર્વિવાદ હતું; કેમકે તેણે દરબારમાં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. શિવાજીને ખાત્રી હતી કે જો ખાનના પંજામાં સપડાઉં, તો જીવતી તેમજ રાજ્યની આશા છોડવી જ. અને તે કોઈ પણ રીતે બચાવતી પેરવીમાં જ હતો. માર્ગ બે જ હતા, એક ખુલ્લી રીતે ખાન સાથે લડવું, અને બીજો યુક્તિથી તેને સપડાવવો. પહેલો માર્ગ ખાન લીધો નહીં, એટલે બીજો માર્ગ લેવાની જ શિવાજીને જરૂર પડી. પણ તેમાં પણ ખાનનું ખૂન કરવાનો તેનો ઇરાદો ન

હોતો. એવો જો તેનો ધરાદો હોત, તો તે માટે પોતાનો જીવ જોખમ-  
માં નાખવાની તેને જરા પણ જરૂર નહોતી. તે તો તેનાં એક બે  
માણસોજ જઈને કરી શકત, અને મુલાકાત વખતે તેવાં માણસોને  
જ તેણે આગળ ક્યાં હોત. પણ તેમ ન કરતાં તેણે જાતે મુલાકાત  
લેવાનું પોતાનું વચન પાળ્યું, તેમાં તેની ધારણા એવી હોવી જોઈએ કે  
ખાનને બોલાવી રાજરીત પ્રમાણે મળવું અને તેની સાથે વાટાઘાટ  
કરી લાભકારક સંધિ કરવી. પણ મંધિ ન કરતાં તે હક કરે તો  
તેને પકડવો અને તેના લશ્કરને તેની સંમતિ લઈ પાછું કાઢી મૂકવું.  
અગર જો એ સંમતિ ન આપે તો એ લશ્કરને હાથ બનાવવો; અને  
એ રીતે ખાનને હરાવી તેને સુખરૂપ વિજયપુર પહોંચાડવો. ખાનને  
જીવતો પકડી વિજયપુર મોકલવાથી જેટલો લાભ શિવાજીને થાત,  
તેટલો લાભ તેના વંધથી વાસ્તવિક રીતે હતો જ નહીં. પણ તે  
ધારણા ખાને પાર પડવા દીધી નહીં. મુલાકાતના મંગળાચરણમાંજ  
ખાને તેના ઉપર હુમલો કર્યો, એટલે શિવાજીને તેના ઉપર હાથ  
ઉપાડવો જ પડ્યો. આવા પ્રમંગ માટે તે તત્કાલ તૈયાર થઈ  
ગયો, એ માત્ર તેની સાવધાનતા ને સમયસૂચકતાનું પરિણામ  
છે. અર્થાત્ તેના ઉપર ખૂનનો અથવા દગાનો આરોપ પડતો નથી.  
શિવાજીએ ખાનને કહેવરાવેલું કે, “ હું શરણે આવવા તૈયાર છું.  
આપ મારે ત્યાં આવી મારું સાંભળો અને સમાધાની કરો. ” આ  
સંદેશો પાળવાનો તેનો ધરાદો નહોતો એમ માનવાને કંઈ કારણ  
નથી. માત્ર ખાને એ સંદેશ પ્રમાણે વર્તવામાં બે બૂલો કરી. કાં  
તો એ સંદેશો ખરો માનીને તેણે તે રીતે જ વર્તવું જોઈતું હતું અને  
કાં તો તેમાં લુચ્ચાઈ છે એમ માનીને તેણે એકલા ન જતાં ખુસ્તી રીતે  
માણસો સાથે આગળ વધવું જોઈતું હતું. એ સંદેશમાં ખાનને  
લુચ્ચાઈ જણાઈ નહીં, કેમકે તેને પોતાના જાજ માટે ગુમાન હતું;  
અને મુલાકાત વખતે તેણે દિવમાં કપટ રાખી શિવાજીનો ઘાટ ઘડ-  
વાનો વિચાર કર્યો. ખુસ્તી રીતે લડીને શિવાજીને કબજામાં લેવાનું

તે માટે પ્રચલિત વાર્તાઓ અને કલ્પના ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે ખાન અને શિવાજી બંને એકમેકને પટોએ તેવા હતા એમ પણ એક હાર્યા સિવાય નિકાન થવાનો નહોતો જ ખાનનો નિમન થાય તો શિવાજીની ધારણા માર પડે તેમ હતી અને શિવાજીનો નિકાન થાય તો વિઝ્મખુરની મોઠી આકૃત ટળે એમ હતી છતાં બંનેનો વિચાર એવો હતો કે શત્રુને બનતા સુધી જીવતો પકડવો પણ તેમ થવું સંભવિત ન હતું એમ માનીએ કે ખાનનો વિચાર શિવાજીને જાનથી મારવાનો ન હતો, તોપણ તેની ઇચ્છા શિવાજીને પકડી લેવાની હતી એ તો નમ્મી જ અને તેના હાથમા ન સપડાવું એવો શિવાજીનો નિશ્ચય હતો ખાન તો શિવાજીના હાથમા જીવતા પકડાવાનું શક્ય જ નહોતું છતાં તે ખાનની અસાવધાનતાથી શક્ય થયું મોરેનો બનાવ તાજે હતો, અને શિવાજી હિંદુ ધર્મના રક્ષક તરીકે ગમે તેવું કાર્ય કરતો એ પ્રસિદ્ધ હતું છતાં તેના પર વિશ્વાસ રાખી ખાન મુલાકાતે આવ્યો, એ તેનો પ્રમાણ હતો લડાઈના વખત માં આવા પ્રસંગો આવે છે, અને અણીના વખતે પોતાની ખરી ટકીકત છુપાવી શત્રુને ફસાવવાની કળા પણ બજાઈતી છે ઇતિહાસમા તેવા અનેક ઉદાહરણો છે એટલે ખાન અસાવધપણે શુમાનભર્યો અને બેશીકરપણે વત્યો એક લડાયક સરદારને માટે તે ઘટિત નહોતું તેવું કહી તેને મળ્યું

શિવાજીને મારવો અગર જીવતો પકડવો એવી ખાનની ધારણા હતી એ તો નિર્વિવાદ હતું કેમકે તેણે દરબારમા એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી શિવાજીને ખાત્રી હતી કે જો ખાનના પગમા સપડાઉ, તો જીવતી તેમજ રાજ્યની આજ્ઞા છોડી જ અને તે કોઈ પણ રીતે બચાવની પેરવીમા જ હતો માર્ગ બે જ હતા, એક ખુલ્લી રીતે ખાન સાથે લડવું અને બીજો યુક્તિથી તેને સપડાવવો પહેલો માર્ગ ખાને લીધો નહી, એટલે બીજો માર્ગ લેવાની જ શિવાજીને જરૂર પડી પણ તેમા પણ ખાનનું ખૂન કરવાનો તેનો ઇરાદો ન



તેને શક્ય લાગેલું નહીં. તેથી તેણે આવો માર્ગ લીધો, અને તેનું પરિણામ તેને બોગવતું પડ્યું.

અમરુલખાનને શિવાજી ઉપર એટલો બધો ગુસ્સો આવનાતું પણ કારણ હતું. શિવાજી જે પ્રદેશ જીતતો હતો તે અમરુલખાનની જાગીર પૈકીના હતા અને તેના જમીનદાર વગેરેને તેણે ખાન વિરુદ્ધ ઉત્કેષો હતા. ખાનને તેથી વસુલ બિલકુલ આવતું નહીં અને તેથી બીજા અમલદારો કરતાં તેને શિવાજી માટે વિશેષ ગુસ્સો આવ્યો હતો. શિવાજીને હરાવ્યા શિવાય તેનો છૂટકો જ ન હતો. વળી તે બહુ બળવાન હતો અને એ પ્રદેશનો ઘણો માહિતગાર હતો, એટલે તેણે શિવાજીને માટે વિજાપુર દરબારનું બીકું ઝીંચેલું. શિવાજીને 'ગુસ્સે કરવા' તેણે દેવજો વગેરે પણ તોડેલાં. શિવાજીને એ 'પુરુષ' કહવા માટેનું આમંત્રણ જ હતું. પણ શિવાજીની કુશળતા આગળ તે હાર્યો. તેનો નાશ થતા મરાઠા સરદારોમાં ધણું બળ આવ્યું, અને પ્રજામાં પણ અભિમાન જન્મ્યું. કહાપણ, ચતુરાઈ, વ્યવસ્થા અને દીર્ઘદષ્ટિથી શિવાજીની જીત થઈ.

માતા જિજ્ઞાસાએ આ પ્રસંગના “પોવાડા” બતાવરાવ્યા અને તે માટે ઇનામો આપ્યાં. એ પોવાડા શિવાજી તથા જિજ્ઞાસાએ પણ સાંભળેલા એટલે તેમાંની હકીકતની સત્યતા માટે ખાત્રી રહે છે. ઐતિહાસિક વિગતો સાચવી રાખવાને તે વખતમાં એવાંજ સાધનો હતાં. એ પોવાડા ઉપરથી જણાય છે કે શિવાજીના તાબામાં તે વખતે ૪૦-૫૦ કિલ્લા હતા, અને તેનું રાજ્ય લોકપ્રિય હતું. લોકોમાં તેને માટે ‘મહારાજ’ અથવા ‘જત્રપતિ’ એવાં વિશેષણો વપરાતા. દ્રવ્ય સામગ્રી પણ શિવાજી પાસે પુષ્કળ હતી અને આદિલશાહ એટલો લતજાગ તેનો દાઢ હતો.

પણ તેથી બહુ સારું થાયેલું. શિવાજીએ પોતાને મળેલા વિજય માટે ધણું દાન કર્યું. જે માણસોએ ધણું પરાક્રમ કર્યું હતું, તેને મોટી મોટી બક્ષિસો આપી રાજી કર્યાં. મરાઠી રાજ્યની ખરી સ્થાપનાનો આ વિજયથી પ્રાપ્ત નખાપો. લોકો ઉપર તેની સત્તા ખૂબ ખેસી ગઈ. અપૂર્વ કલ્પના, સાહસ, સમવસ્યકતા વગેરે મહાન પુરુષ માટેના ગુણો તેનામાં છે એવી ખાત્રી થતાં એ અદ્વતીય પુરુષ એમ તો માનવા લાગ્યા, અને તે ધારણે તે કરશે એવી સૌની માન્યતા પાત.

૩. બાજી પ્રભુત્વ પરાક્રમ—અશ્વમેધયાગના વધને તે એ લેવા હવે શિવાજી મોટા લશ્કર સાથે બહાર આવ્યો. પ્રથમ તેણે પુર પ્રાંતમાં પેસી પન્નાજાનો મજબુત કિલ્લો તેણે યુક્તિથી ખૂંચી કર્યો. તે વખતે કોલ્હાપુરમાં વિજયપુરનો મુખો રસ્તુમુજ જમાન હતો અને તેના હાથ નીચે થાણુદારો તથા કિલ્લેદારો હતા. ઘણા ભાગે હિંદુ નોકરોથી જ એ પહાડી પ્રદેશનો બંદોબસ્ત ખરાખર રહી શકતો હતો. પન્નાજા, પવનગઢ, વિશાળગઢ, ખેલણા અને રાંગણા એટલા કિલ્લા એ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ હતા. શિવાજી તે પ્રદેશ કબજે લેવાને ઘણા વખતથી ઉત્સુક હતો. અશ્વમેધયાગનો વધ ચતાંજ પન્નાજાના હિંદુ કિલ્લેદારને ફોડી તેણે અન્નાજી હતો મારફત એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. તેજ પ્રમાણે પવનગઢ પણ તેને મળ્યો, અને કૃષ્ણા નદીના કાંઠાના ભાગમાં તેણે ખંડણી લેવા માંડી. પછી ખેલણા અને રાંગણા એ કિલ્લા ઘણી બહાદુરીથી લડીને લીધા. રસ્તુમુજ જમાન આ બધું બધી વિજયપુરના મુલતાનનો દુક્રમ મેળવી શિવાજી ઉપર ચડી આવ્યો. પણ તેની પાસે વધારે માણસો નહીં હોવાથી શિવાજીએ તેને કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર હાંકી કાઢ્યો અને પોતે ખંડણી ઉધરાવતો ફેંક વિજયપુર પહોંત ગયો. તે ત્યાંથી એટલી ઉતાવળે પાછો ફર્યો કે કોઈ તેની પુક પકડી શક્યું નહીં. આ રીતે ઘણી જૂટ મેળવી શિવાજી ૧૬૬૦ માં સુવગ્ધ પાછો આવ્યો. તેના સરદારોએ રાજપુર તથા દાબોળ કબજે કર્યા.

આદિલશાહને હવે ચિતા થઇ પડી કે શિવાજીનો બદોબસ્ત ક્રમ કરવો. શીદી જૈદર નામનો એક સરદાર કલ્યાણકમા કનુલની દેખરેખ ઉપર હતો. આદિલશાહની પ્રથમ તેના ઉપર ઇતરાજ હતી, ક્રમકે તે તેના ધણીના છોકરાને રખાવી પોતે બળજેરીથી કારભાર લઇ ખેડો હતો. તેને આદિલશાહે બોલાવીને કહ્યું કે શિવાજી-ઉત્ક્રાંતે તું ટરાવે, તો તારી ઉપરની અમારી ઇતરાજ દૂર થાય. બીજા જૈદરે તે કશુંસુ આદિલશાહે તેને 'સલાબતજગ' એવો હતો. શિઆખો અને દર હજાર સવાર તથા ચૌદ હજાર પામણ બહુ બળાઓ સાથે અક્કુનખાનનો દીકરો પશું બાપતુ વેર લેવા શિઆખી તૈયારી જોઈ જજીરાના ચીદી તથા વાડીના સાવત કહ્યું તેમા સામેન થના તપર થયા પશુ શિવાજીએ તેથી ન ગભરાતા બરાબર બદોબસ્ત ગોઠવે અને બરોસાદાગ સરદારોને બોળી હુમળી તેણે જેના તેના તરફ મોકલ્યા. બધો બલજાળને શીદી તરફ મોકલ્યો. બાજી પારલકરને વાડીના સાવત તરફ મોકલ્યો. પુરધર, સિહગઢ, અને પ્રતાપગઢ તરફ મોરોપત પિગલેને રાખ્યો અને કન્યાણુ પ્રાતમા આબાજી સોનદેવ હતો જ આ રીતે બદોબસ્ત ગોઠવી તે જાતે પન્નાજાના કિના ઉપર રહ્યો. પશુ એ કિનેા ધારવા નેટલો મળજીત નહોતો. શીદી જૈદર ઠેઠ ત્યાં મુની આન્યો, અને ચોમાસુ છતાં તેણે મોરચા ગોળવી ઘેરો ધાલ્યો. બહારના માણસો સાથેનો વહેવાર તેથી બધ પડ્યો. શીદીએ ધાર્યું કે શિવાજી હવે આપણા સકળમા સપડાયો છે, અને તેથી તેણે ઘેરો બરાબર સલાખવા કામજી રાખી શિવાજીએ તેને કહેવરાવ્યું કે હું કિલ્લો તમને સોંપી દેવા તૈયાર છું, અને અભયવચન મળે તો નીચે આવી જાતે પશુ હાજર થાઉં. શીદીએ તે રીકાર્યું અને એક મોરચા આગળ શિવાજીએ તેની મુલાકાત લીધી એ મુલાકાતમા બીજો દિવસે કિલ્લો તેને સોંપી દેવો એમ હતું. શિવાજી તે પ્રમાણે ગોઠવણ કશું ન કરી પાછો ઉપર ગયો, અને તે રાતે વિજયપુરના માણસો તક થયો એમ

સમજી ગાફલ રહ્યાં. મધરાતે માવળાઓની એક ટોળી લઈ અધારા-  
માં શત્રુના ચોખી પહેરા ચૂકાવી શિવાજી કિલ્લા નીચે ઉતર્યો, અને  
વિશાળગઢ તરફ ચાલતો ગયો. કેટલાક કલાક સુધી વિઝાપુરના  
લશ્કરને તેની ખબર પણ પડી નહીં. જ્યારે ખબર પડી ત્યારે  
અશ્વજીવખાનનો દીકરો ફાઝલ મહમદ તથા શીદી જોડરનો દીકરો  
શીદી અજીજ ઉતાવળે પાછળ પડ્યા. પણ સવારને ઘણો વખત  
ગઈ ગયો ત્યારે તેને શિવાજીનો પતો મળ્યો. પરંતુ એ વખતે એ  
વિશાળગઢ ઉપર ચડતો હતો. શત્રુઓને આવી પહોંચેલા જોઈ તેણે  
બાજી પ્રભુને કેટલાક માવળાઓ સાથે તે ગદની ખીણમાં રાખ્યો  
અને કહ્યું કે હું ઉપર પહોંચું ત્યાં સુધી શત્રુને અટકાવી રાખી  
ઉપર આવવા ન દેશો. આ રીતે શરવીર બાજી પ્રભુ ખીણ વચ્ચે  
આડો ઊભો રહ્યો. શત્રુનાં માણસો ત્યાં આવી પહોંચ્યાં, પણ બાજી  
પ્રભુએ અને તેનાં માણસોએ તેમના ઉપર એવો આક્રોશ માર્યો કે  
તેમને પાછું ફરવું પડ્યું. ફરી વધારે માણસો આવી પહોંચ્યાં  
તેમણે બે વખત હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં પણ પાછું જ દડવું પડ્યું.  
પછી બપોરને વખતે ફત્તહખાન નવાં માણસો લઈ ફરી ચડી આવ્યો.  
બાજી પ્રભુનાં ઘણાં માણસો એ વખતે મર્યાદા ચૂક્યાં હતાં છતાં  
પણ તે ઘણા જુસ્સાથી તેની સાથે લડ્યો. તેનું સમજી લશ્કર કિલ્લા  
ઉપરની તોપ સાંભળવા તરફ હતું. તેનાં અર્થ કરતાં વધારે માણસો  
રણમાં પડ્યા અને તેવામાં તે પોતે પણ ગોળી લાગતાં પડ્યો; પણ  
જીવ જતાં પહેલાં તેને શિવાજી કિલ્લા ઉપર ચુખરપ પહોંચ્યા બદલની  
તોપનો અવાજ સંભળાયો. આથી મરતાં મરતાં તેને ઘણો સંતોષ  
ગયો કે ‘મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું.’ બાજીએ આ પ્રમાણે અદ્ભુત  
પરાક્રમ બતાવ્યું. માત્ર પચાસ સાડ માણસોની મદદથી તેણે શત્રુના  
મોટા લશ્કરને રોકી રાખ્યું અને બે પહેર સુધી ખીણને નાકે ઉભા  
રહી જે સામે આવ્યો તેને હાર કર્યો. તેને પચીસ જખમો થયા, છતાં  
તે જરા પણ ન ડગ્યો, અને મરતાં સુધી શત્રુને એક ડગલું પણ આગળ

આવવા દીધો નહીં આ બનાવ સન ૧૬૬૦ માં બન્યો. ઇંગ્લેન્ડે મોટે જીવ આપનાર નેસ્તને પણ મરતી વખતે આવાજ ઉઠાગાર કાઢ્યા હતા. માવળાઓએ બાણનું સખ સત્રુઓના હાથમાં ન જવા દેતા ધણી આસાપ્રાથી કિલ્લા ઉપર પહોચાડ્યું શિવાજીને તે વખતે ધણુ ત્યાગી આવ્યું અને બાણની નિ રસિમ રાજલક્ષિત માટે ધણોજ પ્રેમ થયો.

ઇતિહાસમાં મરાઠા લોકોનું સૌર્થ જતાવનારા જે નામાક્તિ પ્રસંગો છે તેમાંનો આ એક પ્રસંગ પણ ગણી સહાય શ્રીસના દેકાએ થર્માપેલીની ખીણમાં આવીજ બહાદુરી જતાવેલી એક એક નિષ્ઠ સરદારની કર્તવ્યનિષ્ઠાથી આખા રાજ્યનો બચાવ થાય, અને એવી કામગિરી કરતા એ સરદારનો જીવ પણ ગય એવા પ્રસંગો કવચિત્ જ બને છે મહારાષ્ટ્રીઓમાં આ વખતે કેટલો આવેશ આવેલો હતો તેનું માપ પણ આ પ્રસંગ પરથી ચર્ચ શકે છે.

બાણ પ્રભુને સાત પુત્રો હતા મોટા પુત્ર બાબાજીને તેની સરદારી આપી અને બીજા છોકરાઓને પણ પાવખી વગેરે આપી માવળાઓની સખનિશી આપી.

હાથમાં આવેલો શિવાજી આ પ્રમાણે બેઠી જતા આદિનશાહ અને તેના બધા સરદારો નિરાગ થઇ ગયા શીલો જોહરે તેને ત્યામ લઈ જવા દીધો એવી શકા લઇ તેને પાછો બોલાવ્યો, પણ તે વિઝપુર ન જતા કનુલ ગયો આ રીતે વિઝપુરનો ખીલો દાવ પણ ખાતી ગયો.

૪. આખાજી વિશ્વનાથ પ્રભુ—શિવાજીના આર લખા પ્રભુ મડળીની તેને ધણી સહાય મળી છે બ્રાહ્મણો કરતા પણ પ્રભુના સાહસ કદાચ તેને વિશેષ ઉપયોગી થયા આખાજી વિશ્વનાથનો જન્મ ૧૬૩૧ માં થયેલો બાણ પારલકરની સાથે રહી તે રાજ્યનું કામ હ મેશા કરતો તેની હોશિયારી નોઈ શિવાજીએ સન ૧૬૪૯ માં તેને સરદાર બનાવ્યો, ને ત્યારથી કિલ્લાઓ લેવામાં તથા લખાઈઓમાં તે હ મેશા હાજર રહેતો જીવણી જીતતી વખતે મોરેનું ખૂન થયા પછી જે

વખતે તેની ફોજ શિવાજીના લશ્કર હાર ધસી આવી, અને હાર થવાની તૈયારી હતી, તે વખતે આગાજી આગળ ધસ્યો હતો અને માવળાઓને પાછા ફેરવી ધણા જુસ્સાથી તેણે હલ્યો કર્યો હતો એ હયાના પરિણામે છત ઘાટ અને બાવળી કમળે થયું શોહિડાને કિત્નો લેવાનો શિવાજીને વિચાર થયો, તે વખતે પણ આગાજીએ ફકીરના વેશે કિ'ના ઉપર જઈ જઈ ખાતમી આણેલી એ કિ'નાના બદોબસ્ત માટે તે વખતે બાદન દેશમુખ અને આજી પ્રભુ હતા એક દિ'ત રાતે શિવાજી એ કિ'ના ઉપર કેટના માવળાઓને લઈને ચડ્યો. પ્રથમ પોતે, પછી આગાજી અને પછી બીજા માણસો ચડ્યા કિ'ના ઉપરના માણસો જાગી ઊઠ્યા અને હાથોહાથની લડાઈ ચાલી ઓળખવાની સવક થાય તેટલા માટે આગાજીએ એક ઘાતની ગળ સળગાવી મૂકી આગાજીએ આ પ્રસંગે ઘણું શૌર્ય બતાવ્યું તેને પુષ્કળ જખમો થયા, પણ તે બિલકુલ પાછો હાથો નહીં બાદલ દેશમુખ ધાવન ચઢીને પડ્યો અને આજી પ્રભુ પછી લડવા આગળ આંખો આગાજીએ તેને કહ્યું કે, “આપણે આ રીતે અરમ્પરસ લડી નિરર્થક મરી જવું યોગ્ય નથી.” આજી પ્રભુ તે પછીથી શિવાજીના પક્ષમાં આ ગયો, અને શિવાજીએ તેને સંદાર બનાવ્યો એ સંદારે પછી શિવાજીના સરક્ષણ માટે પોતાના પ્રાણ આપ્યા તે આપણે જાણી ગયા છીએ શોહિડા કિ'નો કમળે થના ત્યાંના જે માણસો નોકરીમાં રહેવા કચ્છન થયા, તેને નોકરીએ રાખ્યા અને જે કચ્છન ન થયા તેને ઘેર જના દીધા.

આગાજીએ શિવાજીની નોકરી ધણી નિષ્ઠાથી બજાવી શિવાજીના મરણ પછી શંભાજીએ ઘણા સરકારોના વતન લઈ લીધા ત્યારે તેનું દિન જુ કચનાયુ તેણે શોહિડાને ગમે તેમ સમજાવી ઔરંગ જેમના લશ્કર સામે બચાવ કર્યો. શંભાજીનો હવેલેખ અને સાલળી તેને બહુ રોડ આવેલો, અને છવની પરવા ન કરતા તેણે લડવાનું ચાલુ રાખેલું તેના પરાક્રમેથી તેને રાજરામે ધનાંભો આપેના

મોગલોના દાબોળ પ્રાંત લેવા તે શંકરાજી નારાયણ સાથે ગયેલો, ત્યાંની કામગિરીથી પણ શંકરાજીને તેને માટે સંતોષ થયેલો. ઐયારગળેબના લશ્કરે સન ૧૬૯૪ માં ન્યારે તોરણાને ઘેરો ધાલેલો ત્યારે પણ તેનું રક્ષણ આખાજીએ ઘણી બહાદુરીથી કરેલું. અને લડતાં લડતાં કિલ્લામાંથી નીકળી જતા તેનું મરણ થયું. તેનું વતન તેના પુત્ર જનનાજીને મળ્યું.

૫. ત્રીજી ચડાઈ (૧) બાજી ધોરપડે—ઉપર પ્રમાણે બેઉ પ્રસંગો વ્યર્થ જતાં અહીં આદિલશાહ જતે હવે બધું લશ્કર લઈ શિવાજી ઉપર ચડ્યો. તેણે પન્નાજા, થવનગઢ વગેરે કિલ્લાઓ લઈ લીધા, અને ચોમાસું આવી લાગતાં કૃષ્ણા નદીને કાંઠે જાવણી નાખી રહ્યો. રાંગણા અને વિશાળગઢ હજી તેના હાથમાં આવ્યા નહોતા. તેવામાં કર્ણાટકમાં બંડ બંધ્યું, એટલે તે વિચારમાં પડ્યો કે પ્રથમ શિવાજીનું બંડ સમાવવું કે કર્ણાટકનું ? તેટલામાં વાઢીના સાવંતે માગણી કરી કે મને મદદ આપો તો શિવાજીને હું શાસન કરું. શાહે તેની મદદમાં બાજી ધોરપડેને તથા બહિલોલખાનને આખ્યા, અને પોતે કર્ણાટક ગયો. આ વ્યવસ્થા શિવાજીને તો અનુકૂળ થઈ. ધોરપડેએ સાવંતથી જૂદા પડી પોતાની જગીર મુઘોળમાં હતી ત્યાં ગયો. શાહજીને તેની સાથે મૂળનો વાઘો હતો, કેમકે શાહજીને પકડવામાં તે મુખ્ય હતો. શિવાજી તેને માટે લાગજી જોઈ રહ્યો હતો. એ એકલો મુઘોળમાં અસાવધ છે એવી ખાતમી મેળવી શિવાજી તાબડતોબ ત્યાં પહોંચ્યો, અને તેને તથા તેનાં માણસોને દાર માર્યા. પછીથી તેના પુત્રને બંધી હકીકત સમજાવી શિવાજીએ પોતાના પક્ષમાં વાળી લીધો, એ હકીકત આગળ આવશે. શાહે એ ધોરપડેને બદલે ખુલાસખાનને મોકલ્યો, અને તે તથા બહિલોલખાન મળીને કદાચ શિવાજીને હરાવી શક્યા હોત. પણ તેમને બંનેને શાહે ઉતાવળે કર્ણાટકમાં મોકલાવી લીધા, એટલે સાવંત એકલો હવે શિવાજીના સપાટામાં આવ્યો. તેને શિવાજીએ હરાવ કરી નાખ્યો. પછી તેણે તથા

દળવીએ મળી ગોવાના પોર્ટુગીઝોનો આશ્રય માગ્યો. પણ પોર્ટુગીઝોને શિવાજીએ બીજી રીતે ધમકાવ્યા એટલે ત્યાંથી પણ આશ્રય ન મળતાં તે બંને શરણુ ગાવ્યા.

( ૨ ) વાડીના સાવંત—વાડીના એલખમ સાવંતને શિવાજીએ ફરી દેશમુખી આપી, અને સને ૧૬૫૮ માં તેની સાથે જે કરાર કરેલા તેજ ફરી કર્યા કે અર્ધેઅર્ધ વસુલ શિવાજીને ત્યાં ભરવું, ત્રણ હજાર માણસો નોકરીમાં મોકલવા, ગોવા પામેના કિસ્તાનું રક્ષણ કરવું, સ્વરાજ્ય વધારવા પ્રયત્ન કરવો અને અધિકારી તપાસવા આવે તેને હિસાબ ખતાવવો. વળી એમ દરારેલું કે આ કરાર પાળવામાં આવે તો વતન તથા અધિકાર આણું રાખવા.

એ સાવંતની પેઠે દળવીએ પણ શિવાજીની નોકરી સ્વીકારી. બંનેના મુલકમાં શિવાજીએ પોતાની શિશુંધી ગોઠવી. આ રીતે આખી કોંકણપટ્ટી તાબામાં આવી અને ત્યાંના નવીન શરવીર સૈનિકોમાં ભરતી થઈ. એ પ્રદેશમાં વળી કેટલાકે નવા કિસ્તા પણ બંધાવ્યા.

( ૩ ) જંજીરાના શીદી—વિજયપુરની સત્તા પૈકી કોંકણનો જંજીરા પ્રાંત શિવાજીના તાબામાં હજી આવેલો નહોતો. કોંકણનો ખીમ કેટલાક કિસ્તા જવડે હાથમાં આવ્યા, ત્યારે જંજીરાના શીદી સાથે પણ પ્રસંગ પડ્યો. જંજીરો એટલે પાણીમાં બાંધેલો કિસ્તો. કિસ્તા બે પ્રકારના, એક ડુંગર ઉપરના અને ખીમ પાણી ઉપરના. સમુદ્રની વચ્ચે બેટ ઉપર જે કિસ્તો બાંધવામાં આવે તે જંજીરો કહેવાય. તેના ઉપર મારો કરવો હોય તો જળમર્ગે વહાણોની મદદથી થઈ શકે. શિવાજીના વખતમાં પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એવા ઘણા જંજીરા હતા. હાલ જે જંજીરા સંસ્થાન કહેવાય છે, તે રત્નાગિરિ અને કુસાબાની વચ્ચેમાં પશ્ચિમ કિનારે છે. શિવાજીના વખતમાં રામપુર એ દરિયાઈ મથક હતું. અને રામપુરી ખાડીના મુખ પાસે એક વિકટ બેટ ઉપર આ જંજીરો બાંધેલો હતો. તેની ઉપરે અબી-



બાગ શહેર અને કુલાબાનો કિલ્લો હતો. કુલાબા અને મુખાઈ વચ્ચે આવેલા પાદેરી અને ઉદેરી બેટ ઉપર પણ કિલ્લાઓ હતા. એ સિવાય અવચિતગઢ, બિઝાડી, ઘોસાળગઢ, મંગળગઢ, ચંદ્રગઢ, વગેરે કિલ્લાઓ એ ભાગમાં હતા, અને ચૌધ, મરાઠ, હંઝારાજપુરી, રોહા, શ્રાવર્ધન વગેરે બદરો હતા.

શિવાજીની રાજ્યસ્થાપનામાં પશ્ચિમ કિનારો તાબામાં લેવો એ ઘણી આવશ્યક વસ્તુ હતી. શિવાજીને તે જાણાઈ આવેલું અને તે માટે તેણે તથા તેના અનુયાયીઓએ માણસો, પૈસા તથા વખત પુષ્કળ ગણ્યા. કિનારો હાથમાં આવે તો ધરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા વગેરે સાથેનો વેપાર હાથમાં આવે, અને રાજ્યનું મહત્વ તથા કીર્તિ એ વેપારને લીધે વધે. વળી મુસલમાનોને હરાવવાનું પણ એ એક સારું સાધન હતું. વિઝ્ઞપુરના સુલતાન તથા દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહને હરાવવાને શિવાજીને જેટલી કાળજી હતી, તેથી વિશેષ કાળજી આ જંગલોના શીદોને હરાવવા માટે તેને હતી કેમકે અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ, વહાંદા વગેરે દરિયામાં આવનારા લોકો ઉપર તથા પરદેશથી આવતા મુસલમાનો ઉપર દાબ રાખવા સારું તેને તે કિનારાની જરૂર હતી. વિઝ્ઞપુરના આદિલશાહને તો તેણે ઉડાવી મૂક્યો, અને ખુદ ઐરંગઝેબને પણ તેણે ધાસ્તી પમાડી, પણ આ શીદોનો બદોબસ્ત તેને હાથે થયો નહોતો. તેના મનથી એ મોટું શત્રુ હતું. તે ટક્યું નહોતું તે પહેલાં તેનું મરણ થયું. બાપનું અધુરું રહેલું કામ પાર પાડવા શંભાજીએ પણ ઘણી મહેનત કરી અને પછીથી શાહ તથા બળવાન પેશ્વા બાજીરાવે પણ તે માટે પ્રયાસ કર્યો, પણ તે પાર પડ્યું નહોતું નાના ફઝલખાને તે પછી એ શીદોઓ પૈકી બાલુમીયાને સાથમાં લઈ સુરતની નજીક તેને થોડી જગીર આપેલી, જે હાલનું સમીન સંસ્થાન કહેવાય છે. છેવટ સન ૧૮૩૪માં એ જંગલો અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું ત્યાં સુધી મરાઠાઓ અને તેમની વચ્ચે લડાઈઓ થયાં કરી, પણ કોઈએ એકમેકનો પીછો છોડ્યો નહોતો. અને પહે-

લગાઈમાં ધણી ખુવારી વેળા શિવાજી તથા તેના મોટા મોટા સરદારોએ, શાંભાજી, શાહુ અને પેશવાઓએ આંગરે, ધૂળપ તથા બીજા નામાંકિત સરદારોએ, અને છેવટે નાનાફડનવીસ સરખા મુતસદીએ એ શીદીનો પરાજય કરવાને પોતાનું સંઘર્ષ બળ અને બુદ્ધિ વાપર્યા.

બારમા અને તેરમા શતકમાં એ પ્રાંત દેવગિરિના માદવેના તાબામાં હતો. પછીથી કેટલાક વખતે તે વિજયનગરના તાબામાં આવ્યો અને સને ૧૪૨૯ ના અરસામાં તેના ઉપર શાહુશી રાજ્યની સત્તા સ્થપાઈ. પછી તે અદમદનગરના ભાગમાં આવવાથી તેને માટે પોર્ટુગીઝો, યજરાતના મુસ્લમાન અને નિઝમશાહ વચ્ચે ઝઘડા થયા. ચૌદમાં પોર્ટુગીઝોનું મુખ્ય ચાલું હતું. સન ૧૬૦૦ માં શહેનશાહ અકબરે અદમદનગર છતવાથી એ પ્રાંત ઉપર મેગલોની સત્તા થઈ. પણ તે પછીથી મલીકંબરે તે પાછો લઈ લીધો. ફરી શાહજહાંના વખતમાં તે મેગલોના હાથમાં આવ્યો, પણ બહોળસ્ત ન રહેવાથી શાહજીએ તેને પોતાની જગીરમાં ગણી લીધો. પછીથી અદિલશાહેને વહેંચણીમાં નિઝમશાહીના કેટલોક ભાગ મળ્યો તેમાં આ પ્રાંત પણ મળ્યો. અદિલશાહે તેના બે ભાગ કર્યા. એક કુત્બાણુ અને બીજો જંજીરા. પૈકી કુત્બાણુ શિવાજીના તાબામાં આવ્યો હતો.

જંજીરા એટલે એટ ઉપર બાધેલો કાસ્તો રાજપુરી ખાડીના મુખમાં એક ન્હાનો સરખો બેટ છે પણ તેનો કિલ્લો મજબુત બાધેલો છે. રાજપુરી ખાડી બહુ લાંબી નથી, પણ પહોળી અને ઉડી હોવાથી તેમાં મોટાં વઢાણો રહેવાની સારી સવડ છે. તેનાથી એક મૈલ અંતરે ઢંડા અને રાજપુરી નામે બે ગામો છે તે ઢંડા રાજપુરીના એક નામથી ઓળખાય છે. નિઝમશાહીના વખતમાં એ ગામોનો વેપાર ધણો હતો. તે વખતે આફ્રિકાથી ધણા હજારીઓ અહીં ખલાસી અથવા સિપાઈ તરીકે આવેલા. ધીમે ધીમે તેની વસ્તી વધતી ગઈ, અને તે મોટા અધિકાર ઉપર પણ આવવા લાગ્યા. પ્રસિદ્ધ મલીકંબર પણ એ જાતિનો હતો. શાહુશી રાજ્ય સ્થપાતી વખતે શીદી ચાકુત નામના

એક સરદારને નિગમશાહે એ ભાગના બંદોબસ્તનું કામ સોંપ્યું હતું. ત્યારથી જંજીરા ઉપર હબશીઓનો કારભાર થયો. બંદોબસ્તમા તેમને જળમાર્ગના વેપાર ઉપર અને મક્કા જનારા યાત્રાળુઓની આવજા ઉપર દેખરેખ રાખવાની હતી. સન ૧૫૭૧ માં ખાડીના મુખ આગળના ખડક ઉપર એ હબશી સરદારે એક મજબુત કિલ્લો બાંધ્યો. સન ૧૬૨૧માં શીદી અંબરના હાથમા કારભાર હતો તે વખતે આખો કોકણ પ્રાંત વિજાપુરને મળતા તેના ઉપર વિજાપુરની સત્તા થઈ. આદિલશાહે જંજીરાના આ અધિકારીને વજરનો કિતાબ આપ્યો. શીદી અંબર મરણ પામતા તેની જગ્યાએ તેનો દીકરો શીદી યુસુફ અધિકારી થયો. તે સન ૧૬૫૫ માં મરણ પામતા કુતેબ શીદી અધિકારી થયો. આ શીદીઓમા ધણે મંપ હોવાથી તે સહસા જતાયા નહીં.

શિવાજીએ દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કરી સન ૧૬૬૧-૬૨ માં જંજીરા જીતવા પેશવા શામરાજપંત તથા આજી ધૂળખને મોકલ્યો. તેમની સામે શીદી ખેરિયત તથા શીદી કાસમ આવ્યા. શ્યામરાજપંતનો મુકામ રાજપુરીમાં હતો. તે આ શીદીઓ સાથે વાટાઘાટ કરવા જાતે જંજીરાના કિલ્લામાં ગયો, પણ શીદી ખેરિયતે ત્યાં તેને ટેક કર્યો. ધરકર વગર તે એકલો હોવાથી તેનો કાંઈ ઇલાજ રહ્યો નહીં. એટલે તેણે "પોતે હવે પછી કદી જંજીરા ઉપર ચઢી આવશે નહીં" એવું વચન આપી છુટકારો મેળવ્યો. શિવાજીએ તેને ફરી જંજીરા ઉપર ચડવા કહ્યું, પણ પોતે વચન આપેલું હોવાથી તેણે ના પાડી. શિવાજીએ નારાજ થઈ તેને ઘેર જવા રમ આપી.

શ્યામરાજપંત એ શિવાજીનો પહેલો પેશવા હતો. તેણે લગભગ ૧૬૪૫ થી ૧૬૬૨ સુધી એ કામ કર્યું. તે પછી મેરોપંત પિંગળે પેશવા થયો. એ શ્યામરાજપંતના હાથ નીચે ઘણા પ્રભુઓ કામ કરતા હતા. તેમનાં વતનો તેણે દાખથી અથવા જળથી પડાવી લીધાં હતાં એટલે લોકમાં તે અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો. શિવાજી આગળ

તે માટે દરિયાદો પશુ ગયેલી. પછીના સમયમાં જેનાં તેનાં વતનો પાછાં મળેલાં. હાલ એ રૂયામરાજપંતના વંશજો બેર સંસ્થાનમાં છે.

શિવાજીએ પછી જાંજીરા માટે નીલોપંત તથા રઘુનાથપંતને મોકલ્યા. દરિયા સારંગ, દોલતખાન તથા માયાજી ભાટકર પશુ તેની સાથે હતા. શીદી અને મરાઠા વચ્ચે એ વખતે ઘણી આકરી લડાઈ થઈ, પણ તેમાં મરાઠા હાર્યા અને તેમને પાછા આવવું પડ્યું. ફરી સન ૧૬૬૧માં વ્યંઠાજીની સરદારી નીચે હસ્તો મોકલ્યો, અને પછીથી મોરોપંત પિંગળેને પણ તેની મદદમાં મોકલ્યો. નવા ઉંઝાં પ્રકારનાં વહાણો વધારી આ હસ્તો કરેલો, અને લડાઈ ઘણી કુશળતાથી ચલાવી. પણ સામી બાણુ શીદી ખેરિયત પણ કંઈ કમી ન હોતો. કેટલાંક વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે મારામારી શરૂ કરી, પણ પરિણામ કંઈ આવ્યું નહોતું. સન ૧૬૬૫માં ઝોરંગજેજ સાથે તહ થતાં શિવાજીને આ જાંજીરા આપવાનું હતું, પણ શીદી ખેરિયત તથા કાસમખાને બાદશાહ પાસે જઈ ખટપટ કરી અને બાદશાહે એ જાંજીરા શિવાજીને આપવાનું નામંજુર કર્યું. સન ૧૬૬૭ માં શીદી ફત્તેદમાં મરણ પામ્યો અને ખેરિયત મુખી થયો.

તેણે ફરી જોરથી લડાઈ શરૂ કરી, પણ બેમાંથી એકે પક્ષ ચાક્યો જ નહોતો. સન ૧૬૬૧ થી એક સરખાં નવ વર્ષ સુધી વ્યંઠાજીએ રાજપુરીમાં પડાવ રાખ્યો અને લડાઈ ચાલુ રાખી. છેવટે શીદીને જણાયું કે બહારની મદદ આવ્યા સિવાય આપણાથી હવે નભારો નહીં એટલે તેણે ઝોરંગજેજ પાસે મુરતના કાફલાની મદદ માંગી. એ કાફલો શીદી સંજળીના હાથમાં હતો. તેની મદદ તરતજ મળી. કેમકે ખરી રીતે જ્વેતાં આ લડાઈ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે હતી. શિવાજીએ પણ મોટો કાફલો તૈયાર કર્યો. ન્હાનાં મોટાં ચારસો પાંચસો વહાણો બંધાવી તેનું મુખ્ય ચાણું કુલાખામાં કર્યું. તેજ પ્રમાણે વિજયદુર્ગ અને મુવલ્દુર્ગમાં પણ કેટલાંક વહાણો રાખ્યાં. એ સંઘળાં ઉપર દરિયાસારંગ અને કલ્લમુક લંડારીને મુખ્ય

અમલદાર નીમી તેના હાથ નીચે કેળી લોકો ગોઠવ્યા, તથા તોપો પણ તૈયાર કરાવી આ કાફલાથી પોર્ટુગીઝ લોકો ઉપર શિવાજીનો દાખ બેઠો. તેમણે વકીલ મોકલી તહ કર્યો કે પોર્ટુગીઝના મુલકને ઉપદ્રવ કરવો નહીં, અને તેમણે તોપો, દારૂ ગોળો વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડી.

૬. શાહજી દ્વારા વિજયપુર સાથે તહ ( ૧૬૬૨ )—એક દરે આ લડાઈઓથી શિવાજીની ધાક આદિનશાહ ઉપર પૂર્ણ રીતે પડી તેને લાગુ કે શિવાજી હવે આપણા સકળમાં આવશે નહીં, તેથી તેની સાથે મૈત્રી કરવાનો તેણે મનસુબો કર્યો. શાહજી કથાક્રમા અને શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં બને પ્રબળ હતા તેમની આડે આવવું કે તેમને કબજામાં રાખવા એકેય શક્ય નહોતું એટલે શાહે વિચાર્યું કે શિવાજી જે સમજે, તો તેના પિતાની મારફત સમજે માટે તેણે શાહજીને બોલાવી શિવાજીને સમજાવવા મોકલ્યો. શાહજીના મનમાં પણ ધણા વખતથી પુત્રને મળવાની ઉત્કંઠા હતી અમરજીવન તથા બાજી ધોરપડેનું વેર લીધાથી તેના મનમાં શિવાજી માટે માન થયું હતું. શાહને તેણે કહ્યું કે, “શિવાજી મારા કલામાં નથી, છતાં પ્રયત્ન કરી જોઈ ” શાહજી ત્યાંથી તંજાવર આવ્યો, અને ત્યાંથી તુકમાઘ તથા વ્યંકોજીને સાથે લઈ તે તુળજાપુર આવ્યો. ત્યાં કુળદેવીના દર્શન કરી બોસવેના મૂળ ગામ શિંગણાપુરમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પટ્ટરપુર આવ્યો. ત્યાંથી શિવાજીને મળવા પુના જવા નીકળ્યો. શિવાજીએ પણ પિતાની મુલાકાત જેલુરીમાં લેવાનું કરાવી તે માટે ધણી ઉમદા તૈયારી કરી કેટલાક દિવસ સુધી તે પિતાની સામે પગ ચાલતો આવ્યો. પછી મોરોપત પિંચજેને આગળ મોકલી પોતે મુલાકાતનું મુહૂર્ત નક્કી કરી જેલુરીના દેવાલયમાં મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરી ત્યાં રહ્યા ધણા વર્ષોથી પિતા પુત્રની મુલાકાત થયેની ન હોવાથી પ્રથમ તેમની મુલાકાત દેવાલયમાં વિધિપૂર્વક થઈ પછી શાહજીના ચરણમાં શિવાજીએ મસ્તક મૂક્યું અને પિતાપુત્ર અત્યંત પ્રેમપૂર્વક બેઠા બાજીશીની પાલખી શિવાજી જાતે ઉંચડીને

પિતાને પોતાના તંત્રુમાં લઈ ગયો. શિવાજીની આવી પિતૃભક્તિ જોઈ સૌને અતિશય આનંદ થયો.

શિવાજી મહારાજે હાથ જોડી પછી પિતાની ઠામ માગી. તેની આવી નમ્રતા જોઈ શાહજીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેણે શિવાજીને બાથમાં લઈ ઘણાં વખાણ કર્યા અને તેના પરાક્રમે માટે તથા સહ-વર્તન માટે તેને સાજાશી આપી. ત્યાંથી બધાં પુત્રે આવ્યાં. શાહજીને ત્યાં માસ બે માસ રાખી રાજગઢ, પ્રતાપગઢ, રાયગઢ વગેરે કિલ્લા બનાવ્યા પછી રામદાસસ્વામીનાં દર્શને જઈ સૌ પુત્રનાળા આવ્યા અને ત્યાંથી શિવાજીનો ખુલાસો લઈ શાહજી વિજયપુર પાછો ગયો. વિજયપુર દરબારે શાહજીને તહ કરવા મોકલ્યો, તેથી તેના લાભને તહ થયો. શાહજીએ શિવાજીને સોગન લેવરાવ્યા કે, “ મારા જીવતાં સુધી વિજયપુર સાથે લડવું નહી. ” શિવાજીએ જીવી લીધેલો મુલક તેની જ પાસે રહ્યો, અને હવેથી વિજયપુરના મુલકને શિવાજીએ ઉપદ્રવ કરવો નહોં એમ હતું.

આ રીતે આ દસ વર્ષમાં શિવાજીના હાથમાં ઘણો મુલક આવ્યો. સન ૧૬૫૨માં તેની પાસે પોતાની જગીર ઉપરાંત આકરણથી નીરા સુધીનો લાખ, તથા પુરંદરથી કસ્યાણ સુધીના સઘળા કિલ્લા એટલેજ મુલક હતો. હવે કસ્યાણથી ચોલા સુધીની આખી ઠેકણપટ્ટી, અને લીમા નદીથી વારણા નદી સુધીનો બધો મુલક તેમાં લખ્યો. એટલે એકંદરે ૧૬૦ માસલ લાંબો અને ૧૦૦ ગાંધલ પહોળો પ્રદેશ તેના તાબામાં આવ્યો. ૫૦ હજાર પાવણ, ૭ હજાર સવાર, અને એ ઉપરાંત દરિયાઈ કાફલો એટલું તેનું લશ્કર થયું હતું. રાયગઢના મજબુત કિલ્લા ઉપર તેણે રાજધાની જેવી સવડ કરીને પોતાની બધી કચેરીઓ તેણે ત્યાં ગોઠવી હતી. વાર્ષિક કરા અને કોલ્હાપુરનાં ચાણાં તેના હાથમાં હતાં તથા ઘોરપડે, દળવી અને ઘાટગે જેવા સરદારો ઉપર તેનો દાખ પડી ગયો હતો. મુલકના બંદોબસ્ત માટે તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે નવીન કિલ્લા બંધાવ્યા હતા અને

સમુદ્ર કિનારા હિપર પણ માલવણ, મુવર્ણદુર્ગ, વિજયદુર્ગ, રત્નાગિરિ, જંજીરા, માંદેરી, કુલાળા વગેરે સ્થળે કિલ્લાઓ બંધાવી તેણે પાકો બદોબસ્ત કર્યો હતો, અને એ બદોબસ્ત માટે દરિયાઈ કારણો પણ ગોઠવ્યો હતો. એ રીતે વિજયપુરનું રાજ્ય મોટે ભાગે તેણે લઈ લીધું હતું.

વાસ્તવિક રીતે સ્વરાજની સ્થાપના હવે પૂર્ણ થઈ હતી. વિજયપુર સાથે યુદ્ધ એટલે હિંદુ મુસલમાન સાથે યુદ્ધ નહોતું. એટું યુદ્ધ તે વખતે શક્ય પણ નહોતું. શિવાજીની શરૂઆતની અડચણો જૂદી જ હતી. વિજયપુરના તાબામાં મોટા મોટા સરદારો ગુંથાયલા હતા, અને તેમને શિવાજી માટે માન કે પૂજ્યશુદ્ધિ નહોતાં. તે હોવાનું તે વખતે કારણ પણ નહોતું. એ સરદારો વિજયપુરના વંશપરંપરાના નોકર હતા અને સ્વતંત્રતા તેમને સંમત હોય તો પણ તેમાં કોઈ આગેવાન થવાને પાત્ર નહોતો. માવળાઓ શિવાજીને એકદમ મળી ગયા, પણ તેમાં તેમને વિશેષ સ્વાર્થભાગ કરવા જેવું નહોતું. શિવાજી નિષ્ફળ થયો હોત તો પણ તેમને કંઈ ખમવાનું હતું નહીં. સરદારોની સ્થિતિ તેમનાથી જૂદી હતી. તેઓ રાજ્ય વિરુદ્ધ જોડે અને શિવાજી સરખા બંડખોરની સાથે સામેલ થાય; અને કદાચ શિવાજી ન હાવે તો એ બધાની દુર્દશા જ થાય. તેમનાં વતને ખાલસા થાય, ધરખાર લૂટાઈ જાય અને વંશપરંપરાની જગીરો જેંઆઈ જઈ તેઓ લિખારી બને. આ પ્રમાણે શિવાજીના બંડને ઠેકાણે તેનું રીતસર રાજ્ય સ્વપાતાં સુધી એ સરદારો બહુ વિચારમાં રહેલા. અર્થાત્ આ દેશી સરદારોને પોતાની સત્વતા અને સામર્થ્ય બતાવવાનું કામ પ્રથમ તો શિવાજીએ કર્યું. મોહિત, ઘેરપડે, મેરે, સાવંત, દળવી, સુવે વગેરે સરદારો આરંભથી ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં શિવાજીની વિરુદ્ધ હતા. તેમને બધાને હવે ખાતરી થઈ કે શિવાજી આપણું સંરક્ષણ કરવાને યોગ્ય અને સમર્થ છે. વિજયપુર સાથેની લડાઈઓથી એ મુખ્ય અસર થઈ. શિવાજી પણ ખીજાઓના જેવા જ વિજયપુરનો સરદાર હતો, પણ એક વાર મનમાં નિશ્ચય થતાં જ

તે ખુશ્તી રીતે બાંડખોર થયો, અને જયદીથી સ્વરાજ્ય સ્થાપી બાંડખોરપણું મટાડ્યું. કેવી ચતુરાઈ અને ખૂબીથી તેણે પોતાનો એ નિશ્ચય પાર પાડ્યો, તે આગળ આવી ગયેલું છે.

૭. શાહજીનું ઉત્તર ચરિત્ર અને મૃત્યુ ( ૧૬૬૪ )—  
શિવાજીને સુરતથી પરત આવતાં સમાચાર મળ્યા કે શાહજી કથ્થાટકમાં અકસ્માત ઘોડા ઉપરથી પડતાં મરણ પામ્યા. તે સાંભળી તેને તથા જિજ્ઞાસુને બહુ દુઃખ થયું. આજ સુધી તેની સાથે રહીને અનેક કામે કરવાની તેને સવડ હતી. હવે દરેક કામની જવાબદારી સીધી પોતાના ઉપર આવી. તેના કાર્યક્રમમાં તેથી કેટલોક ફેરફાર કરવો પડ્યો. રાજ્યની અનેક ઉચ્ચ પાત્રલ તેણે આજ સુધી કરી, પણ તેમાં શાહજીનું મન ફલવવા જેવું ધરાણપૂર્વક કાંઈ જ કરેલું નહીં. પણ તે પછી મોગલો સાથે તેણે ખુશ્તી રીતે લડાઈ કરી, અને તેમાં જ્ય મળનાં પોતાના નામના સિદ્ધ પડાવ્યા, અને સ્વરાજ્યના ચિહ્નો ખુશ્તી રીતે ધારણ કર્યા.

શાહજીનું પૂર્વ ચરિત્ર પ્રથમ આપેલું છે. તેની કેદ, તેને છોડાવવા શિવાજીએ કરેલી યુક્તિ અને શાહજીએ શિવાજીને મળીને કરી આપેલો તહ એ બાબત પણ અત્રાહિ આવેલી છે. હવે કથ્થાટકમાં તેણે કરેલું પરાક્રમ અને તેની મોખ્ખતા સંબંધે કેટલુંક દહેવાતું રહે છે.

સન ૧૬૩૮ થી ૧૬૪૭ સુધી તેણે કથ્થાટકમાં વિજાપુરની સત્તા સ્થાપીને નવીન મહારાષ્ટ્રીય રાજ્ય પદ્ધતિ શરૂ કરી. બેંગલુરુમાં તેણે રહેવાનું નક્કી કર્યું અને આસપાસના લોકોને જીતી લીધા. પછી કોંકણ પ્રાંત જીતી ત્યાં મોટા પુત્ર શંભાજીને રાખ્યો. શંભાજી પછી તેનો પુત્ર સુરતસિંહ પણ ત્યાં રહેતો. તે વખતે તંત્રવરમાં રઘુનાથ નાયક, જિજ્ઞાં બચકટ નાયક, અને ત્રિચિનાપલીમાં ત્રિમય નાયક રાજ્ય કરતા હતા, અને અંદર અંદર લડના હતા. એ લડાઈનો લાલ લાઈ શાહજીએ તે ભાગ હસ્તગત કરી લીધો. સન ૧૬૪૯ માં મુસ્તાફાખાને જિજ્ઞ નગીર વિજાપુર સાથે બેઠી દીધી. પણ સન



૧૬૫૨ માં કેદમાંથી છૂટી શાહજી ફરી કહ્ણાટક ગયો તે વખતે તેણે પછીનાં દશ વર્ષમાં એ બધા પ્રાંતોમાં રાજ્યવ્યવસ્થા ફરી બાધી. દેશના વિભાગ અને પેટા વિભાગ કરી તેના ઉપર જૂદા જૂદા અધિકારીઓ નીમ્યા ને તેને દેશમુખ, દેશપાડે, કુલકર્ણી, વગેરે નામે આપ્યાં. હિસાબ માટે શિસ્તેદારો રાખ્યા અને બધા વ્યવહાર મરાઠી ભાષામાં કરવા દરાવ્યું. તંજાવર પ્રાંત તેણે કંઈ સાલમાં જીત્યો તે નક્કીપણે જણાયું નથી, તો પણ ૧૬૭૫ સુધી તેનો સંપૂર્ણ કબજો વ્યંકાજીને મળેલો નહોતો એમ જણાયું છે. એ સાલમાં વ્યંકાજીએ તેના રાજાને સદંતર દૂર કર્યો, અને ત્યાંનું પ્રાચીન સિંહાસન હસ્તગત કર્યું.

વિજયપુરની નોકરી શાહજીએ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી, તેથી તે દરબારમાં તેનું માન વિશેષ હતું. મુરાર જગદેવ, રણદુલાખાન, વગેરે સરદારોનો તેને ટેકો હતો. શર્યાનમાં રામ રાવળ નામે હિંદુ રાજા કહ્ણાટકમાં પ્રબળ હતો તેની સાથે શાહજીએ એ મોટી કટોકટીની લડાઈઓ કરી; અને તેને પરિણામે કૌલાર, બુંગલુર, ઉરુકોટા, આલાપુર તથા શિરાપ્રાંત જીતાયા, અને તે શાહજીને જાગીર તરીકે મળ્યા. પછીથી તરતજ રતનપુર, દેવગઢ, રાજદુર્ગ વગેરે પરગણાં શાહજીને મળ્યાં. આપાખાન નામનો સરદાર કનકગિરિમાં હતો, તેની સાથેની લડાઈમાં શાહજીનો મોટો પુત્ર શંભાજી મરાયો. પછી શાહજીએ તેનું વેર લેવા કનકગિરિ કબજે કર્યું. તંજાવરના અધિકારી વિજય રાધવને ત્રિચિનાપલ્લીના અધિકારી સાથે ટંટો ચાલ્યો. તેમાં શાહજીએ ત્રિચિનાપલ્લીને સહાય કરી તંજાવર મેળવી લીધું. એ જગા સારી હોઈ સર્વાનુમતે પસંદ કરી ત્યાં તુકાબાઈ, વ્યંકાજી તથા તેની સ્ત્રી દીપાબાઈને રાખ્યાં, અને ત્યાં રહેવાની જગા બંધાવી. પછીથી તરતજ ત્રિચિનાપલ્લી પણ તેને મળ્યું.

સન ૧૬૬૨ થી ૧૬૬૪ સુધી બેદનુરના ભદ્રાપા નાઈક અને શિવાપા નાઈક સાથે તેને લડાઈ ચાલી હતી. એ ભદ્રાપા ધનાઢ્ય

હોઈ વિજાપુરને ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેથી સુલતાને તેના ઉપર ચડાઈ મોકલેલી. તેમા શાહજી તથા સન્નેખાન મુખ્ય હતા. ભદ્રાપાએ લડાઈ ચલાવી, પણ શાહજી આગળ તે હત્તીચી થયો અને શરણુ આપ્યો. એટલે વિજાપુરનો મુલક તેની પાસેથી લેઈ લઈ આજીવિકા પુરતો તેની પાસે રહેવા દીધો અને બાકીનો ખાલસા કર્યો સુલતાનને આ વિજયના ખબર મળતા તેને બહુ સંતોષ થયો, અને તેણે પત્ર સખી પોશાક, અલંકારો, હાથીગોડા વગેરે મોકલી બધા અમીર ઉમરાવામા ઘણી તારીફ કરી શાહજીને બહુ માન આપ્યું. આ વિજય મેળબ્યા પછી ખીજા કેટલાક બખેડા સમાવવા શાહજી તુંગભદ્રાને તીરે બસવપટ્ટણમા આવ્યો. ત્યાં શિકાર કરવા નીકળતા હરણની પછવાડે દોડતા ઘોડાનો પગ ખાડામા પડ્યો. અને ઘોડો તથા પોતે બંને એક સાથે ગત ગ્રાણુ થયા (૧૬૬૪). પાછળ રહેલા માણસો પછી આવી બચકાજીને તેડી આવ્યા, ને તેણે ઉત્તરક્રિયા યથાવિધિ કરી. રૂઝ્દાદિવશાહ તરફથી દિવાસાપત્ર આવ્યો અને બચકાજીના નામની મનસબદારી આપી શિવાજીને ખબર મળતા તેને તથા જિજ્ઞાસાને પણ બહુ ખેદ થયો તેના મરણની જગાએ છત્રી બંધાવી અને સુલતાનની પરવાનગી લઈ તેના ખર્ચ માટે એક ગામ અપાવ્યું. તે ગામ અઘાપિ ચાલુ છે

શિવાજી તો જાતે રાજ્ય થયો, પણ શાહજીની યોગ્યતા પણ કંઈ કમી નહોતી રાજ્યની ઉચ્ચ પાયાન તેણે ઘણી કરેલી, અને મરજી પડે તેને ગાદીએ બેસારેલા શૈર્ષ, ઉત્સાહ અને સાહસ તેનામા હતાજ, પણ તેનો ખામ ખુણુ સ્વામીનિષ્ઠા હતો નિમ્નમશાહીની નોકરી કરવામા તેના ઉપર અનેક સંકટો આવ્યા, પણ તે તેણે ગણકાર્યા નહીં પછી વિજાપુરની નોકરી સ્વીકારી, તેમા પણ તેણે અનેક સંકટો વેઠ્યા ઘણી લાજગડો ઉત્પન્ન થઈ અને શિવાજીના બંડમા સામેલ હોવાના સંશયથી તેને કેદમા પણ રહેવું પડ્યું પણ છેવટે તેની સત્યનિષ્ઠાની સ્વામીને ખાતરી થઈ આદિલશાહીની સત્તા

કર્ણાટક ઉપર જમાવવા પ્રથમ ઘણાઓએ પ્રયાસ કરેલો, પણ તે શાહજી ખરી રીતે જમાવી શક્યો. કનકગિરિ, તંજાવર અને બેદુરમા તેણે કરેલા પરાક્રમ જાણીતા છે. એ પરાક્રમની વિગતવાર હકીકત મળી આવી નથી અને પુત્રની કીર્તિ વધી જતા તેના પરાક્રમો દબાઈ ગયાં. નહીતર હેદલા પચીસ વર્ષમા શાહજીએ કંઈ ઓછું કરેલું નથી. તેને મુસલમાન સરદારોનો ટેકો હોવાથી અને તેની સ્વામીનિષ્ઠા માટે ખાત્રી હોવાથી તે મોટા કામો કરી શક્યો. આદિલશાહી ઉપર તેને પ્રેમ હતો અને જીવતા સુધી તેના તરફ તે ઘણી વફાદારીથી વર્ત્યો. શિવાજી પાસે પણ તેણે પણ લેવરાવેલું કે પોતાના જીવતાં સુધી તે વિજાપુરને અડચણ ન કરે. શિવાજીનાં તોફાનો માટે પ્રથમ તેને ખરાબ લાગેલું, પણ પછીથી તેની બહાદુરી જોઈ તેને માન ઉત્પન્ન થયેલું. તેની મુલાકાત વખતે તેણે વ્યંકાજીને માટે શિવાજીને લક્ષમણ કરેલી. તંજાવર પરત આવ્યા પછી તેણે વ્યંકાજીને જણાવેલું કે, “શિવાજીએ જાત બહાદુરીથી નવું રાજ્ય મેળવ્યું છે. તેની કબજા સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો છે અને ઈશ્વર તે મૂર્ખ કરશે. કુટુંબનો વડા તરીકે તે છે અને તેને માટે તે લાયક પણ છે. તમે અહીંની મિલકતની સંભાળ રાખજો અને પ્રજાનું પાલન કરજો. અહીંની મિલકત-માંથી વિડોજી કાઢો અને તેના કુટુંબનું તથા લાઈ-શરીફજી અને તેના કુટુંબનું સંરક્ષણ કરજો. શિવાજી ઉપર કદાચ સંકટ આવે, તો મિલકત તમારા બેઠિની ગણુજો. આપણા કુળમાં હાલ હું વડિલ છું. મારા પછી શિવાજી ગણાય અને તેના પછી તમે ગણાઓ. અહીં વડિલ તરીકે તમે સૌની સંભાળ રાખજો અને સર્વની સાથે સારી રીતે વર્તજો. વડિલોપાજિત બે ચાર માણસો આપણે ત્યાં છે તેની સલાહ માનતા રહેજો.”

મુલ્કદીપણામાં શાહજી નામાંકિત હતો. એટલુંજ નહીં, પણ એ સમયમાં એની જોડી નહોતી. સાખાજી અનંત અગર ચતુર સાખાજી નામે તે વખતમાં જે પ્રખ્યાત વ્યક્તિ હતી, તેની સાથે

શાહજીને ઘણો વખત સ્પર્ધા ચાલેલી, અને શાહજીએ તેના ઉપર સરસાર્થ મેળવેલી. કેટલીક બખરોમાં એમ જણાવેલું છે કે તે વખતે રાજ્યમાં બે પક્ષ હતા. એક પક્ષમાં જાધવરાવ, મવીકંબર, કુતેખાં અને ચતુર સાખાજી હતો; જ્યારે બીજા પક્ષમાં એકલો શાહજી હતો. નિજમશાહે આ ચારેને પડતા મૂકી શાહજીના હાથમાં કારભાર સોંપેલો. સાખાજીને તથા જોડું જાણ્યું અને તેણે મેળવેલા મળી જાધવરાવને જોડાની લીધી તથા શાહજીને હેરાન કર્યો. આ લાજગડમાં જ સાખાજી મરણ પામેલો. કેટલીક બખરોમાં એમ જણાવેલું છે કે સાખાજીએ મુંગર જગદેવ પામેથી તાલિમ લીધી હતી અને નિજમશાહીમાં કોઈ મુત્સદ્દી ન હોવાથી સાખાજીને વિજયપુર પાસેથી માગી લીધા હતા. તેને માટે બખરોમાં જણાવેલું છે કે, 'સાખાજી ઘણો ચતુર, શુભુચ, કલાનિપુણ, વિનાતી, કુસળ લેખક, અને કોઈ પણ બાબતમાં કમી નહીં, એવો હશે હતો. તેણે આખા દક્ષિણ પ્રાંતની વિદેશી બાંધી તેના નિયમે ઘડ્યા. ઈનામદારોને છૂટ કેટલી આપવી, રૈયતને છૂટ ક્યારે ને કેટલી આપવી, લખાણો કેવા કરવા, વેપાર ઉપર કર કેવો લેવો, અને વેપારી મંજાળ કેમ રાખવી, વગેરે માટે પણ તેણે ધારા બાંધ્યા. વળી પડતર જમીનમાં વાવેતર કરાવ્યું. આવા કામોથી તે ચતુર સાખાજી કહેવાયો. તેનું માન શાહ પાસે ધાંલું હતું. કેવળ તેના વિશ્વાસ ઉપર બાદશાહ વર્તતા. તેણે કરાવેલું કે રૈયત ઉપર જુલમ ન કરતા તેને રાજ રાખી પૈસા લેવા, પાક બગડી જાય તો છૂટ મૂકવી, અને બળદ અગર ખેરાકની મરકેલી કોઈને હોય તો તેની સવડ કરી આપવી. તેના વખતમાં વેપાર પણ વગર ધાંતીએ ચાલતો. વર્ષો, અલંકારો વગેરે શહેરમાં અને રસ્તામાં વગર અંતરાયે લઈ જઈ ચકાતાં સ્તરનો દોરો પણ કોઈને નહીં આવે તો તેના માવીકને આપવો અને વર્ષ ૭ મહિના સુધીમાં માલીક ન જ મળે તો સરકારમાં જમા કરાવવો એવો નિયમ હતો. એમાં શૂન કરનારને મજા થતી." આ સાખાજી શાહજીના વખતમાં

હતો અને મુરાર જગદેવ તથા મલીકજરના હાથ નીચે ફળવાયલો, હતો. તેનું અનુકરણ શાહજીએ કરેલું. શાહજીની સોબનથી તેનો લાલ દાદાજી કોંડદેવ તથા શિવાજીને પણ મળેલો. આ રીતે શાહજી યુદ્ધકળામા કુશળ હોવાની સાથે રાજ્યકારભારમાં પણ નિપુણ હતો. મરેઠાઓને રાજ્ય કારભાર આવડે નહીં એમ કહેનારાઓએ આ શાહજીનો દાખલો વિચારી જોવો.

દેશાભિમાન વગેરે યુલો જે શિવાજીમાં જણાયા, તેના પણ અંકુરો શાહજીમાં હતા, અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ નિજમશાહી માટે લક્ષ્તાં થયેલો. મુસલમાની રાજ્ય તરફ તેને વિશેષ લક્ષિત હતી. તેનું પોતાનું નામ અને તેના બાઈ શરીફજીનું નામ પણ પીર ઉપરથી પડ્યું હતું. સન ૧૬૫૬ માં જ્યારે આદિલશાહ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેણે મુસલમાન રીતિ પ્રમાણે શોક પાળેલો. તે ખુદશા મનનો, નિષ્કપટી અને શરવીર પુરખોની પેઠે જ પ્રસંગ પ્રમાણે વર્તવામાં અકુશળ હતો. શિવાજી એ બાબતમાં તેનાથી ઉઘટો હતો. તે પ્રપંચી, વ્યવહારકુશળ અને બનતાં મુખી લક્ષ્વનો પ્રસંગ લાવ્યા સિવાય કામ સાધી શકતો. એ મિનલાપી અને મધુર બોલનાર હોઈ શત્રુનું પણ મન વાળી શકતો. શાહજીને તેનું આવડતું નહીં. પણ શિવાજી સરખા પુત્રને શોભે તેવો જ તે પિતા હતો એ તો નિઃસંશય.

શાહજીનું ખર્ચ બળ નિજમશાહીમાં સન ૧૬૩૩ પછી જણાઈ આવ્યું. ચાર વર્ષ મુખી તેણે મોગલોને ગણકાર્યા નહીં. સન ૧૬૦૦માં અકબર બાદશાહે નિજમશાહી છતી વિજયોત્સવ કરેલો, તે જેમ વ્યર્થ હતો એમ મલીકજરે બતાવી આપેલું; તેમ જ શાહજીએ પણ શાહજહાંને એ વખતે બતાવી આપ્યું. માત્ર આ વખતની નિજમશાહીમાં શક્તિ ન હોવાથી તેને યશ મળ્યો નહીં. તો પણ શાહજીની યોગ્યતા મોગલ બાદશાહે ઓળખી લીધી, અને તેથી જ તે તેની આડે આવ્યો નહીં. મલીકજરની પેઠે જ શાહજીની કીર્તિ પણ લોકોમાં પ્રસરી હતી. આદિલશાહને તેનું માન અને ભીતિ બને

લાગતા. માનનો ઉપયોગ કરીને તેણે કણિકાનાં તોફાનો સમાવ્યા; અને બીજી લાગતી હોવાથી તેને તેણે સ્વતંત્ર થવા દીધો નહીં. જો એ સ્વતંત્ર રહ્યો હોત, તો જે કામ શિવાજીએ ઉપાડ્યું, તે તેણે ઉપાડ્યું જ હોત. ખુદ આદિલશાહ કરતાં તેના સલાહકાર મુરાર જગદેવ અને રણદુરદાખાનને શાહજી માટે બહુ ભાવ હતો. શાહ-જહાને તેની કિંમત ઓછી હતી અને આદિલશાહને પણ ખરાબર નહોતી, છતાં એ બંનેને શાહજી માટે ચિંતા રાખવી પડતી. તેની મામે ૨૦-૨૫ હજાર માણસો હોવાથી તેની ખર્ચે બીજી લાગતી. આદિલશાહે તેને આશ્રય આપ્યો ન હોત, ને શાહજીએ ધાર્યું હોત તો આદિલશાહીનો કેટલોક ભાગ તે ખુદીથી બચાવી પડત. પણ એમ અવ્યવસ્થિત તોફાન કરવા કરતાં બચસ્વાથી કેાઈ પણ રાજ્યને આશ્રયે રહી મનસબદારી કરવી અને આખરથી રહેવું એ તેને પસંદ હતું. જ્યાં જ્યાં તે ગયો, ત્યાં ત્યાં તેનું વળતર વિશેષ પડેલું અને ખીજા સરદારોને તેને માટે મત્સર આવેલો. સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનું કામ જો કે શિવાજીના હાથે થયું, છતાં શાહજીના વખતમા તેની શક્તિ અને તૈયારી થઈ. ખુદ શાહજીને પણ સ્વતંત્રતા અનિષ્ટ હતી એમ નહોતું; દેશહિત માટે સ્વતંત્રતાની જરૂર છે અને પ્રાપ્ત કરના તે સાધ્ય છે તથા તે મેળવવાની શક્તિ આપણામાં છે એ વાત તો તેના મનમાં આવેલી જ; અને તેની પામેથી શિવાજીને મળેલી. માત્ર તેના અશ્રય કરવાની ખાસ ખટપટ તેણે મને થઈને કરી નહીં. મુસલમાની સત્તાને આશ્રયે તે વધેલો હોવાથી તેના વિરુદ્ધ ખુદ્દી રીતે બંદ કરવું તેને માટે યોગ્ય પણ નહોતું. જો તેણે તેમ કર્યું હોત, તો સફળ પણ થયું નહોત. આદિલશાહી સાથે તેને ખુદ્દી લડાઈ કરવી પડી હોત, અને સ્વશક્તિનો વ્યય કરવો પડ્યો હોત. શિવાજીના કામ માટે તેની અંદરખાનેથી સંમતિ હતી. અને તેની ઇચ્છા બજાનારા કેટલાક લામક માણસો તેણે શિવાજીની મદદમા આપેલા. જો તેની સંમતિ ન હોત, તો દસ વર્ષ સુધી તે

કેદાં પણુ રીતે બદોળસ્ત કયાં વગર સ્થો ન હોત. કેદમાં પડવા છતાં તેણે પોતાના છુટકારા માટે શિવાજીને જણાવેલું નહીં. કણાં-ટકમાં તે કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર હતો, એટલે મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી અને કણાંટકમાં વ્યકેજી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરે એવી તેની મરજ હતી. પણ મુસલમાની અમલ દૂર ચાલ, અને નર્મદાથી કન્યાકુમારી સુધી મરાઠાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય એવી મહત્વાકાંક્ષા શિવાજીની પેઠે તેના મનમાં ન હોતી. તેનું કાગળ પરંપરાગત વિચાર તથા ઉમરનું પણ હતું. જે વાતો કરતાં શાહજી અચકેલો, તે શિવાજીએ-ધણી-ખરી ખમુસ પાર પાડી. શાહજીના મનમાં પણ એટલી મર્યાદિત મહત્વાકાંક્ષા તો ખરી, કે મરાઠાઓનું મર્યાદિત રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય અને પ્રજાનો તથા પોતાના કુળનો ભાગ્યોદય થાય. આ મહત્વાકાંક્ષાને શિવાજીએ સત્કાર આપી રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપ્યું. અર્થાત્ શિવાજીને મરાઠી રાજ્યનો જેમ સંસ્થાપક ગણી શકાય, તેમ શાહજીને તેનો સંકલ્પક ગણી શકાય.

## પ્રકરણ ૮ મું.

### શિવાજી અને ઐરંગઝેબ.

૧. પૂર્વપ્રકોપ—શિવાજી અને ઐરંગઝેબ વચ્ચેનો ખેલ ઉત્તર-રાંતર જામતો ગયો. સન ૧૬૫૮ માં ઐરંગઝેબ માદી ઉપર બેઠો અને ધીમે ધીમે તેણે પોતાના ભાષ્યોના બદોળસ્ત કરી નાખ્યો. મોટા મોટા સરદારો પણ તેને અનુકૂળ નહોતા હતા ઇ. સ. ૧૬૫૯માં તેણે યથાવિધિ રાજ્યપૂર્વ ધારણ કર્યું. શાહજીનાં જીવતો હતો ત્યાં સુધી આગ્રે જ્યાંની તેની છાતી ચાલી નહીં. તે એટલો વહેમી હતો કે બધા તેને ચત્ર જેવા લાગતા. તેને હજી પણ લાગતું હતું કે શાહજીનાં લોકપ્રિય હોવાથી તે કેદમાંથી છૂટીને માદી ઉપર આવશે.

દિલ્લીનો કાઝી પણ સન ૧૬૬૦ સુધી તેના નામનો ખુતબા વાચતો નહોતો. સને ૧૬૬૧નું તેનું આખું વર્ષ સ્થિરતા કરવામાં ગયું, અને ૧૬૬૨ માં તે એટલો માદો પડ્યો કે આખા રાજ્યમાં ધાંધલો મચી રહ્યો. ખીજા બાલુ અફઘાનો તથા ધરાનીઓ ઔરંગઝેબનાં કૃત્યોથી એટલા ખીજાવા હતા કે તેઓ ક્યારે શું કરશે તે કાંઈ સૂઝતું ન હોતું. જશવંતસિંગ, જયસિંગ વગેરે ભારે પડનારા સરદારોને દર દર કાંઈ કામગિરી ઉપર મોકલી તે પોતાને વ્યવહાર ચલાવતો. સન ૧૬૬૬ માં શાહજહાં ન્યારે. મરણ પામ્યો, ત્યારે તે સ્વસ્થ થયો. પછી તરત જ આગ્રા જઈ ઘણા ઠાઠ સાથે તેણે તખ્તગીનીનો સમારંભ કર્યો. આ સમારંભ તે મોગલ શહેનશાહતની ઉન્નતિનું છેક ઉપરનું મોજું હતું. તેની પહેલાં કે તેની પછી એટલો વૈભવ એ બાદશાહતનો કદી નહોતો. જે શિવાજીને તાજામાં લેવા તે ઘણા આતુર હતો, તે શિવાજી પણ એ સાલમાં માથું નમાવી આગ્રે હાજર થયો.

આ રીતે પ્રથમનાં આઠ વર્ષ તે શિવાજી તરફ કેમ લક્ષ ન આપી શક્યો તે સમજી શકાશે. તે પછી અફઘાનો તથા રજપુતો સાથે લડાઈઓ ચાલી તેમાં ખીજાં પંદર વર્ષ ગયાં. આ સમયનો ઉપયોગ શિવાજીએ કરી લીધો. શાહજહાંને વિજાપુરના મુલ્કતાને કેદમાં નાખ્યો, ત્યારે શિવાજીએ મોગલ શહેનશાહ શાહજહાં જોડે મંબઈ જોડી તેનો છૂટકારો કરાવ્યો હતો, અને પોતે મોગલોની નોકરી સ્વીકારી હતી. વિજાપુર સાથે વિગ્રહ ચાલતો હતો, ત્યાં સુધી તેને મોગલો સાથે પ્રસંગ પડ્યો નહોતો, પણ ઔરંગઝેબે ન્યારે ૧૬૫૭માં વિજાપુર સાથે લડાઈ ઉભી કરી, ત્યારે તેણે તેને મદદ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો અને ઔરંગઝેબે પણ તેની મદદ સ્વીકારી માગણીઓ કમુલ રાખી. તેણે જણાવેલું કે, “હાલ વિજાપુરના જે કિલ્લાઓ તથા મુલક તમારી પાસે છે તે ચાલુ રહેશે. બંદર દાબોલ તથા તેની આસપાસનો મુલક પણ તમને મળશે અને એ ઉપરાંતની તમારી માગણી માટે તમે રજાર આપીને મળશો.” રાજ્યપ્રાપ્તિની



આતુરતામાં ઐરંગઝેબ આ વખતે સૌ સાથે મિત્રતા વધારવા ઇચ્છતો હતો, અને શિવાજીને રૂબરૂ મુલાકાત આપી તેને સમજાવતું હતું કે વિજાપુર માથે લડવામાં આપણને બંનેને લાલ છે. પણ એ મુલાકાત શિવાજીએ જાણીને લીધી જ નહીં. અને ઐરંગઝેબને શાહજહાં માટે પડવાના ખર્ચ મળતા એકાએક દિલ્લી જવું પડ્યું તેથી તેણે વિજાપુર સાથે ગમે તેવો તક કરી લીધો.

સન ૧૬૫૭ માં શિવાજીએ મોગલોને ચીડવવાનું પહેલું કામ કર્યું. જુનર શહેર ઉપર તેણે એકાએક હુમલો કરી પુષ્કળ લૂંટ કરી. તેજ પ્રમાણે અહમદનગર ઉપર પણ તેણે છાપો માર્યો. પણ ત્યાં બંદોબસ્ત સારો હોવાથી ત્યાંથી કંઈ વિશેષ મળ્યું નહીં. ત્યાંથી પરત પુના આવ્યા પછી તેણે ઘોડેસવારની સંખ્યા વધારી અને ખીજ બાજુ રઘુનાથપંત નામના વકીલને ઐરંગઝેબ પાસે મોકલી યથેથી બૂલ માટે માફી મળવા વિનંતિ કરી. એ વિનંતિનો જવાબ મળ્યો કે, “તમારાં કૃત્યો મારી આપવા લાયક નથી છતાં તમે પશ્ચાત્તાપ દર્શાવો છો તો દરગુજર કરીએ છીએ. તમારી માગણી માટે વકીલ મોકલશો.” એટલામાં ઐરંગઝેબ દિલ્લી જઈ બાદશાહ થયો એટલે કૃષ્ણાજી લાસ્કર નામના વકીલને મોકલી શિવાજીએ દક્ષિણ દેશનું સંરક્ષણ એકલે હાથે કરવાની માગણી કરી. ઐરંગઝેબે તેનો જવાબ મોકલ્યો કે, “હાલ દક્ષિણના બંદોબસ્ત માટે અમીર-ઉત્તમ-ઉમરાવ (શાહિસ્તખાન)ને મોકલેલો છે, તેને તમે મદદ કરશો અને તમારૂં વચન પાળશો.” આ રીતે એ બંનેનું વર્તન પરસ્પર સરખું હતું. બંને પોતાનું કામ સાધવા માગતા હતા અને અંદરનો હેતુ છુપાવતા હતા. શુદ્ધ અંતઃકરણ કોઈનું પણ ન હોતું. બંનેનો હેતુ અંદરખાતેથી વિરુદ્ધ હતો, અને યુક્તિઓ પ્રસંગ પ્રમાણે બદલાતી હતી. જુનર ઉપર છાપો માર્યો, ત્યારે શિવાજીનો હેતુ ઐરંગઝેબ સ્પષ્ટ સમજાવ્યો; પણ લાખઓ સાથે ટંટો ચાલતો હોવાથી તે વખતે તે કંઈ કરી શક્યો નહીં. સન ૧૬૬૧ માં જ્યારે મોગલ લાસ્કર શિવાજીના

તાબાનાં કસ્યાણુ તથા લીમટી લીધાં, ત્યારે બેની વચ્ચે યુદ્ધની ખરી શરૂઆત થઈ.

શિવાજીએ મોરોપતના હાથ નીચે પાવટળ અને નેતાજી પાલકરના હાથ નીચે પાવગા એ પ્રમાણે લશ્કરો મોગલ પ્રદેશ ઉપર મોકલ્યાં. તેમાં મોરોપતે જુનરની ઉત્તર સરહદ ઉપરના કેટલાક કિલ્લા જીતી લીધા, અને નેતાજીએ ઐરંગઝેબના મુખી જામ ખંડણી વસુલ કરી. મોગલો તેમની આડે જ આવ્યા નહીં.

૨. શાહિસ્તાખાનની દુર્દશા—શિવાજીએ મોગલ પ્રદેશ છૂટવા માંડ્યો જાણી ઐરંગઝેબને બહુ ગુસ્સો આવ્યો. તેણે તેનો પરાલભ્ય કરવા દક્ષિણના મુખા શાહિસ્તાખાનને ખાસ લખ્યું અને જિજ્ઞાસાપાત્રના ઠાકા જાધવરાવને પણ તે માટે મોકલ્યો. શિવાજી એ વખતે રાજગઢ છોડી સિંહગઢ ઉપર આવી રહ્યો હતો. શાહિસ્તાખાન ઐરંગઝેબની નીકળી અહમદનગર આવ્યો અને ત્યાંથી સોનવાડી, પુના, તથા બારામતીમાં મુકામ કરી તે શિસ્વજ આવ્યો. ત્યાંથી ૨૦ માઇલ દૂર રાજગઢની ખાજુમાં શિવાજીનું કેટલુંક લશ્કર પડ્યું હતું. તે લશ્કર ઉપર ખાને દસ્તો કરતાં તે ન્દાસી થયું, એટલે ખાન ત્યાંથી નીકળી પુના આવ્યો અને શિવાજીની હવેલીમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાં રહી તેણે ચાકણ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને એ કિલ્લો કબજે કર્યો. તેના બહાણસ્ત માટે ફિરંગીજી નરસાણે હતો. એ કિલ્લો સહેજે-મા લઇ લેવાશે એવી ખાનની ધારણા હતી, પણ બે મહિના મુધી તે હાથમાં આવ્યો નહીં. છેવટે એક સુરંગ ઉડાડતાં અંદર જવાને ન્દાનું સરખું બાકું મળ્યું. પણ ફિરંગીજી અને તેનાં માણસો એટલા આવેશથી લડ્યાં કે ખુદ શાહિસ્તાખાન પણ તેના પરાક્રમથી અકિત થઇ ગયો. ફિરંગીજી તેના હાથમાં સપડાતા ખાને તેનાં ઘણાં વખાણુ કર્યા, અને પુષ્કળ લાલચ આપી તેને મોકરીમાં રહેવા આમંત્ર કર્યો; પણ તેણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. ખાને તેને માન સહિત શિવાજી તરફ મોકલ્યો. શિવાજીએ તેને ઘણુંજ માન આપ્યું, અને ભૂપાળ-

ગઢની હવાલદારી આપી. ફિરંગીજી જેવાં સ્વામીભક્ત માણસો તે વખતે ધણાં નીકળ્યાં.

આકલુના અનુભવ ઉપરથી શાહિસ્તાખાને ઝૌરંગજેખને જણાવ્યું કે મરાઠાઓના આ ડુંગરી કિલ્લાઓ લેવા ધણા જ મુશ્કેલ છે. ખાન એકનિષ્ઠ, મુત્સદ્દી અને અનુભવી હતો. દક્ષિણ દેશ અને ત્યાંના ભોંકોની તેને સારી માહિતી હતી. આ કિલ્લાઓ લેવાની મમતા છોડી શિવાજીને યુક્તિથી મેળવી લેવા એવી તેણે બાદશાહને સલાહ આપી. પણ બાદશાહને તેની ખાત્રી થવા માટે વિશેષ અનુભવની જરૂર હતી. તેથી તેણે જરાવંતસિંગને ખાનની મદદ માટે મોકલ્યો. એ રીતે મોગલોની મોટી સેના પુનાની આસપાસ એકઠી થઈ.

પુનામાં ખાન શિવાજીની હવેલીમાં જ રહેતો હતો, અને નજીકમાં સિંહગઢ ઉપર શિવાજી રહેતો હતો. કપટથી પોતાનો ધાત ન થાય તે માટે ખાને બંદોબસ્ત રાખેલો હતો. શહેરને નાકે નાકે માણસો રાખી પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ હથિયારબંધ મરેઠાને અંદર આવવાની મનાઈ હતી. પણ શિવાજીએ એક યમહારિક યુક્તિ યોજી. તેનું સાહસ અને કલ્પના બંને તેમાં જણાઈ આવે છે. પ્રથમ બે બ્રાહ્મણોને શહેરમાં મોકલી ખાનની વ્યવસ્થાની બારીક વિગતો જાણી લીધી, અને તે બ્રાહ્મણો દ્વારા ખાનનો લશ્કરના એક મરેઠા શિલેદાર સાથે સંબંધ કરી તેની પાસે જનનાં કેટલાક - માણસો રાતે વાળાં વગાડતાં શહેરમાં આવે તેને માટે પરવાનગી મેળવાવી. એ જનની સાથે શહેરમાં ઘુસવાનો નિશ્ચય કરી શિવાજીએ સિંહગઢને રસ્તે હજાર પાંચસો માણસો મોકલ્યાં. તેની જ સાથે કાત્રજને રસ્તે ઠેકાણે ઠેકાણે ઝાંડ ઉપર તથા બળદના શીંગ ઉપર કાકડા બંધાવી રાખ્યા. સંકેત એવો હતો કે ઇશ્વાર તથા જ એ બંધા. કાકડા એક સાથે સળગાવવા. એટલે ખાન અને તેનાં માણસો તે રસ્તે શિવાજી ગયો છે એમ માની તે બાજુ જાય. શિવાજી જોતે, બખ્તર વગેરે ચડાવી સાથે તાનાજી તથા ચેસાજી અને

ખીન પચીએક માણસોને લઈને જનની મંડળીમાં ભળી ગયો. મધરાતે ઘણા વખત સુધી લડકરી વાગતું વાગતું રહ્યું અને તેની જ સાથે શિવાજીની મંડળી હવેલીની હાત કામવા લાગી. કાણું પાડી એ લોકો હવેલીમાં પેલા અને જનાનાનાં બેસાંઓએ પુરુષોને જોતા જ ખૂંચે પાડી. ખાનનો દીકરો તરત જ તત્તવાર લઈ દોડ્યો, પણ મરેહાઓએ તેને કાપી નાખ્યો. બેસાંઓએ જાપ્તું કે ખાન પોતે મરાયો એટલે તેમણે દીવા દોઢવી ખૂમાજૂમ કરી મૂકી. ખાન હાથમાં ભાસો લઈને આવ્યો. તેના ઉપર કેટલાક માણસો ગયા પણ તેમાંના એકને તેણે મારી નાખ્યો. ખીજાએ તેના હાથ પર ઘા કર્યો એટલે આંગળી તરી પડી અને ભાસો હાથમાંથી પડી ગયો. બેસાંના રડવા ઉપરથી શિવાજીના માણસો પણ સમજ્યાં કે ખાન મરાયો અને તેમ સમજી તેઓ પાછાં હટ્યા. પણ રસ્તો ન જડવાથી આઠ માણસો ટાંકીમાં પડી મરણ પામ્યા, અને બાકીનાં બારણા ઉધારી નહાસી ગયાં. કેટલાક પહેરગીરોને તેમણે મારી નાખ્યા. શિવાજી પણ બધાની સાથે મળી સિંહગઢ તરફ આવ્યો અને ઇશારત કરતાની સાથે જ કાત્રજના રસ્તાની મશાસો સળગી. ખાનનાં માણસો છેતરાઈને ખરેખર તે રસ્તે પાછળ પડ્યાં એટલે લડાઈનો પ્રસંગ આવ્યો જ નહોતો. (સન ૧૬૬૩).

સવાર થતાં જ મોટું લડકર ઘણા લુસ્સાથી સિંહગઢ ઉપર આવ્યું. લડકર તોપના મોરામાં આવનાં જ શિવાજીએ તેના ઉપર તોપો શરૂ કરી. અને માણસો પડવા લાગ્યાં. ઘેરો ઘાલીને પડી રહેવામાં પણ મુરકેલી હતી. ચોમાસાનો વખત હતો અને શિવાજી દગાખાજ એટલે તોપો વાપર્યાં શિવાજી કિલ્લો લેવાય તેમ નહોતું. તોપો વાપરવામાં પણ તેને ક્યાં રાખવી તે સવાલ હતો. આ વિકટ પ્રદેશમાં મરેહાઓ તેને લૂંટી પણ જાય. આમ વિચાર ચાલતા હતા તેવામાં ખાનનો હાથી તોપના ગોળાથી મરાયો. ખાન તેથી નિરાશ થઈ કિલ્લાની નજીક રહેવું દોષ રીતે દીક નથી એમ જોઈ લીધાને કાઠે જાવણી નાખીને રહ્યા.

ઐરંગઝેબને આ હકીકત જણાતા તેણે ખાનની બદલી કરી. પણ ખાનની મરજી વેર લેવાની હોવાથી તેણે કેટલોક વખત બદલી બંધ રાખવા માગણી કરી. ખીજાઓએ પણ તે માટે લવામણ કરી પણ બાદશાહે જણાવ્યું કે, “વેરના આવેશમાં તેની અકલ્પ ઠેકાણે ગહેવાની નહીં, અને તેના હાથે ડહાપણથી કામ ચલાવું નહીં.” એટલે તેણે એકદમ ખાનને નીકળી જવા જણાવ્યું.

શાહિસ્તખાન ધણે માનવંતો અને ભરોમાનો માણુમ હતો. તેણે જશવતસિંહ ઉપર પોતાના અપવરનો આરોપ મૂક્યો પણ બાદશાહે તે માન્યુ નહીં, અને પોતાના દીકરા મોઆજમને મિલિય ઉપર મોકલ્યો.

**સુરત ઉપર છાપો—**શિવાજીની રાજધાની પુના હતી તેથી મુમલમાન સુમેદારો પણ પુનામાં રહેવા લાગ્યા. મોગલોના હાલથી બચવા સાર શિવાજીએ એ રાજધાની બંધવી રાખમદમાં કરી. ત્યાંથી હવે શિવાજીએ ચકાઈ શરૂ કરી. જંજીરા નજીક દંડારાજપુરીમાં અને કમ્પાણમાં બે ભરકરો મોટુંગીઝ તથા શીદીને માટે તૈયાર રાખ્યા હતા એમ અમાઉ જણાવેલું છે; પણ તેનો અંદરનો હેતુ જુદો હતો. બહિરજી નાઇક નામે એક ગ્રામ જામુસ હતો તે જૂદા જૂદા ઠેકાણાની માહિતી લાવવામાં ધણે કુસળ હતો. તેણે સુરત બંદરની સપૂર્ણ માહિતી શિવાજીને આપી દીધી. સુરત તે વખતે ઘણું ધનાઢ્ય અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનું નાકું હતું. વેપારની ત્યાં ભારે ધમાલ ચાલતી. તેના ઉપર છાપો મરાય તો પુનાનો મોઢ મોગલોને છૂટે એવા વિચારથી શિવાજીએ તેના પર છાપો મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. નાશિક તરફનું કાઈ અગત્યનું કામ કાઢી તે ઘણી ઉતાવળથી નાશિક આવ્યો, અને ત્યાજ મુકામ છે એમ લોકોને બતાવી પોતે ચાર હજાર ઘોડેસવારો સાથે ત્યાં પ મી જાન્યુઆરી મન ૧૬૬૪ ના રોજ એકદમ સુરત પહોંચ્યો. અને એ શહેરની અપાર

સંપત્તિ તેણે ૭ દિવસ સુધી નિરાતે લૂટી, તથા સઘળા મિલકત રાયગઢ પહોંચારી. મુસલમાની લશ્કર આવ્યું, પણ તેને તેણે હાંપી દાટ્યું.

સન ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭ સુધી મુરતની અત્યંત આબાદી હતી. કાંઈ પણ વેપારી વહાણ મુરત આવ્યા સિવાય રહેતું નહોતું. સન ૧૬૬૪ માં ત્યાં બે વેપારીઓ એટલા સંધન હતા કે પૃથ્વી ઉપર તેનો ભેરો નહોતો. એક હિંદુ વેપારી પામે આઠ કરોડ રૂપિયા હતા. શિવાજીને એક ધરમાંથી ૨૨ શેર વજનનો મોતીનો કંઠો મળેલો. અમદાવાદ આફર નામના વેપારીના ૧૯ વહાણો માલથી ભરેલા હતાં. બીજા પણ એવા કેટલાય વેપારીઓ હતા કે જેના માલથી એકેકું વહાણ તો સહેજ ભરાઈ જાય.

મોગલોની પશ્ચિમ રાજધાની મુરત લૂટવા મઠિ અંગ્રેજ લેખકો-એ શિવાજીની ઘણી નિંદા કરેલી છે. પણ એ જાતે વચ્ચે ખુલી લડાઈ ચાલતી હતી અને શિવાજીની રાજધાની પુના ચાર વર્ષથી મોગલો દબાવી બેઠા હતા. ખુદ તેની હવેલી સુદાં મોગલો બધાવી પડ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં મુરત જેવું નાક દબાવ્યા વગર પુના જેવું મુખ ઉઘડવું શક્ય ન હોતું. શિવાજીની આ અજબ સુકિન સુદક્ષિણામાં ઉઘરી પ્રસંસનીય ગણાય.

બીજા બાળુ નેતાજી પણ મોગલ મુલકને ઉપદ્રવ કરતો જ હતો. મોગલો તેના બદાબસ્ત કરી શકતા નહોતા. શિવાજીના ઘરિ-યાર્ધ દારૂલાએ પણ તે વખતે ઘણું કામ કર્યું. યાત્રાળુઓથી ભરેલાં ચાર વહાણો તેમણે પકડ્યાં, અને ખંડણી લઈ યાત્રાળુઓને છોરી મૂક્યા. ખુદ શિવાજીએ-પછી અહમદનગર ઉપર છાપો માર્યો, અને ઐરંગઝેબ સુધીનો મુલક ઉગડ કર્યો.

આ વખતમાં આદિલશાહે કરેલો કરાર તોડીને શિવાજી ઉપર બે લશ્કરે કોડણ તરફ મોકલ્યાં; પણ શિવાજીએ તેના ઉપર એકદમ હલ્લો કરી તેનો પરાબલ કર્યો. એ લશ્કરનાં ૭ હજાર માણસો તે

વખતે મરાયાં. વેંગુલેનાં માણસો તે વખતમાં શિવાજીની સામે ચયાં, તેથી શિવાજીએ તે બંદર લૂટી લીધું.

ઐરંગઝેબ આ વખતે ઉપાધિમા હતો. જયશંતસિંગ મૂળથી સરળ પ્રકૃતિનો અને વ્યવસ્થિત હતો. શિવાજીને જીતવો અશક્ય છે એમ તેને લાગવાથી તે તેને રસ્તે મર્યો જ નહીં. મોઆજીએ તથા તેણે શિવાજી ઉપર ચઢી આવવાનું માંડી વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખુલ્લી રીતે જડવા છતાં શિવાજીને જય મળ્યો, તેથી તેની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત થતી મર્ધ.

વિજયપુર અને શ્રીદી બંને ચઢી આવેલા, તેની ખબર લેવા હવે શિવાજીએ દરિયાર્ધ કાફરો લઈ દક્ષિણ કિનારા ઉપર ચડાઈ કરી. એકદમ ખારસિલોર આવી ત્યાં સુરનની પેઠે તેણે મોટી લુટ ચલાવી, અને ત્યાંથી ગોઠણું જમ દેવદર્શન કરી ધણું દાન કર્યું. પછી ચારે બાજુ લરકર મોકલી મોટા મોટા સહેરોમાંથી ખંડણી લીધી. કારવારના લોકોએ તેનો કંઈક અટકાવ કર્યો, પણ તેનું કંઈ ચાલવા ન હતાં ખંડણી વસુલ કરી. આ ચડાઈ કરી શિવાજી જળ માર્ગે પરત આવ્યો. પણ એ માર્ગની તે વખતની અનિશ્ચિતતા અનુભવી હવે પછી પોતે કદી એ માર્ગે ન જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સન ૧૬૬૪ ના અરસામાં શિવાજીએ દક્ષિણના મોગલ અધિકારીને લખ્યું કે, “આજ ત્રણ વર્ષથી તમારા મોટા મોટા પોદ્દાઓ અમારા પ્રદેશ ઉપર ચઢી આવે છે, તે તમે જાણો છો. બાદશાહનો હુકમ છે કે શિવાજીનો મુલક અને કિલ્લાએ કબજો કરો. અને તમે તેને જવાબ આપો છો કે અમે જલદી કબજો કરીએ છીએ. પણ અમારા આ વિકટ પ્રદેશમાં ખાલી કલ્પનાના ઘોડા નચાવવા કહેણું છે, તો તે કબજો લેવાની વાત કેવી? ભલતીજ ખોટી બાતમીઓ બાદશાહને લખતાં તમને શરમ નથી લાગતી? કલ્યાણ અને બેદરના કિલ્લા ખુલ્લા મેદાનમાં હતા, તે તમે કબજો લીધા; પણ બાકીનો

અમારો પ્રદેશ તો વિકટ અને પહાડી છે. તેમાં નદી નાળાં ઊતરવાનો માર્ગ નથી. મારા અશ્વત્ મજબુત એવા સાહે કિલ્લા બાજુ તૈયાર છે. તેમાંના કેટલાએક સમુદ્ર કિનારા ઉપર પણ છે. બિચારો અફઝલખાન વિના કંઠણ મરાયો. એ બધું તમે બાદશાહને જણાવના કેમ નથી? શાહિસ્તખાન પણ અમારા જમનયુગ્મિત ડુંગરોમાં અને પાનાળ પહોંચેલી ખોણોમાં એક સરખાં ત્રણ વર્ષ બટાયો. 'શિવાજીનો પરાભવ કરીને જલદીથી તેનો મુલક કબજે કરે છું,' એમ બાદશાહને લંખી લખીને એ ચાક્યો. પણ તેના મરવનું કળ તેને મળ્યું. એ હકીકત સૂર્યના જેવી સૌની સમક્ષ પ્રત્યક્ષ છે. મારા દેશનું રક્ષણ કરવું એ-મારું-કર્તવ્ય છે. તમે બાદશાહને ગમે તે લખી મોકલશો, પણ એ કર્તવ્ય બળવવામાં હું કદી જૂલીસ નહીં."

સંન ૧૬૬૪ માં શિવાજીને ઉપરા ઉપર પુષ્કળ પ્રદેશ અને કિલ્લા મળ્યા. જયપત્તિસિંગને હાથે તેનો બદાબસ્ત થયો નહીં. કિનારા ઉપર કિલ્લાઓ બાધી તેણે મોતશોના તથા ખીજાં વહાણો લટકા માડ્યાં, ઐરંગઝેબે તેના ઉપર મહેકમસિંગને દશ હજાર માણોમાં માથે મોકલ્યો, પણ શિવાજીએ પ્રતાપરાવ મુર્દારની મરદારી નીચે તેની સામે વિશ હજાર માણોમાં મોકલ્યાં. બનેં વચ્ચે લડાઇ ચાલના મહેકમસિંગ મરાયો અને દશ હજાર થોડા મરેદાઓને મળ્યા (૧૬૬૪).

૩. જયસિંગ અને શિવાજી—ઐરંગઝેબને હવે ઘણી ચિંતા થઇ. શિવાજીને જેર કરવાનો ઉપાય તેને જડતો નહોતો. પ્રથમ તેણે વિજાપુરને સાથે લઈ બંનેએ શિવાજી ઉપર આઘાટ કરવા ગોઠવણ કરી. વઝીર મોકલી વિજાપુરને તેણે જણાવ્યું કે, "આપણ બંને મુસલમાન બાદશાહોએ આ સવળા તોફાનનું મૂળ જે શિવાજી તેનો સમૂળ નાશ કરવાની અને ગરીબ રૈયતને તેના ત્રાસમાંથી છોડવાની જરૂર છે. અહીંથી અમે સુરવીર ગોદાઓ અને માણસો મોકલીએ છીએ, અને ત્યાંથી તમે પણ મોકલી એ શિવમર્ધનું માથું



ભાગી તેના ગેરવર્તનનો બદલો લેશે. એક બાળુથી અમે અને બીજી બાળુથી તમે ચડાઈ કરજો." આદિલશાહે એ વાત કમુલ રાખી અને ખવાસખાનને શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. પણ શિવાજીએ ખવાસખાનના રસ્તા અંધ કરી વાળ્યા એટલે તે ગાફલ રહી શિવાજીના મુલકમાં આવ્યો. શિવાજીનું લશ્કર ત્યાં રાહ જોતું જ બેઠું હતું એ તે જાણતો નહોતો. ખવાસખાનની ખબર લઈ પછી જયસિંગની ખબર લેવી એવી શિવાજીની ધારણા હતી. તેણે એકદમ ખવાસખાનને રોક્યો અને બીજી ટોચ બાળુએ ખસવાનો પણ માર્ગ આપ્યો નહીં. તેનું લશ્કર તો હેખનાઈ જ ગયું. અમલદારોને બોલાવી તેણે લડવા માટે ઉત્કેષણ કરી અને લડાઈ ધણા જોરથી ચાલી. તેમાં શીદી સર્વર, શાહ હજીરન, નવા રોખ મિરાન વગેરે ધણા સરદારો રણમાં પડ્યા. છેવટે ખવાસખાન પોતે તલવાર લઈ ધાયો અને તેનીજ સાથે તેનું સંપત્તિ લશ્કર મરાઠા ઉપર તરી પડ્યું. મરાઠા તે વખતે હારી જઈ ન્હામી ગયા.

ઐરંગઝેએ જયવંતસિંગ તથા મોઆજીમને પરત બોલાવી જયસિંગ નવા દિલીરખાનને દક્ષિણ ઉપર મોકલ્યા. શિવાજીનો સખત બંદોબસ્ત થાય એમ તે ઇચ્છતો હતો. પણ ઉત્તર દેશમાં જોઈએ તેવી સ્વસ્થતા ન હોવાથી પોતે વિશેષ લક્ષ આપી શકેલો નહીં. જ્યારે સુરત શહેર લૂટાયાની અને મહાના યાત્રાળુઓ લૂટાયાની તેને ખાતરી મળી, ત્યારે તેને બહુજી ગુસ્સો ચડ્યો; અને આ બંને મોટા પરાક્રમી સરદારોને તેણે મોકલ્યા. એ બંને દારાના પક્ષના હોવાથી બાદશાહનો તેના ઉપર પુરતો ભરોસો નહોતો. તેપણુ દક્ષિણના અપરિમિત પ્રદેશમાં તે દગો કરી ચક્રશે નહીં એમ ધારી તેમને મોકલ્યા. તેમની સાથે લશ્કર પણ ધણું હતું અને શિવાજીનો પરાભવ કર્યા પછી વિજાપુર જતી લેવા માટે પણ તેમને સખત તાકીદ આપી હતી. પણ કમનસીબે આ બંને સરદારો વચ્ચે જોઈએ તેવી મિત્રતા નહોતી અને ઐરંગઝેએ જેમાંના એકના ઉપર ભરોસો

શિવાજી ઉપર ચઢી આવ્યો. બાદશાહને એથી શિવાજીની કેટલી દહે-  
શત લાગતી હતી તે સમજી શકાય છે.

શિવાજીની ઉંમર તે વખતે ૩૭ વર્ષની હતી શૌર્ય, વ્યવસ્થા  
અને બુદ્ધિના બળથી તેને જયપતિ પદ મળ્યું હતું. રાજ્યકારભારમાં  
પણ તેણે અપ્રતિમ કૌશલ્ય દર્શાવ્યું હતું. એ બાબતમાં તે રાજા  
શમસદ્ર સમાન હતો. આવા પુરુષને જીતવાનું કામ જ્યસિંગને માટે  
પણ સહેલું ન હોતું. શાહિસ્તખાન અને અફઝુલખાનના ઉદાહરણ  
તેની નજર આગળ હતા અને દક્ષિણ દેશ જીતવા માટે મોટા મોટા  
મરદારો પણ ફાલ્ગા નહોતા એ તે જાણતો હતો. વળી શિવાજીને  
વિજાપુર તથા ગોવળકોટ મદદ ન કરે એવી તજવીજ પણ રાખ-  
વાની જરૂર હતી જ્યસિંગને તે માટે વણી ચિંતા થતી, અને  
બાદશાહને પણ તે માટે તે વારંવાર જણાવતો. વિજાપુર અને  
ગોવળકોટની તેને સદાય ન મળે તે માટે તેણે એ બંનેની વચ્ચે  
પોતાનો મુકામ નાખ્યો. બાદશાહે તેને આમ્રદપૂર્વક લખેલું કે  
કોકણમાં જઈને શિવાજીને દરાવવો. પણ જ્યસિંગે જણાવ્યું કે  
કોકણમાં આપણે ફાતીશું નહીં અને તેમ કરવા જતા વિજાપુરનું  
હરદર શિવાજીને મળી જશે લોહગદ, પુઠ્ઠર, અને રાજગદ આ  
નણ કિસ્મતની વચ્ચે શિવાજીનો મુખ્ય દેશ હોવાથી તેટલા ભાગમાં  
જ જ્યસિંગે લડાઈ ચલાવી અને છુપી રીતે વિજાપુર સાથે મળધ  
બાધી તેને મીઠા મીઠા વચનો કહી શિવાજી સાથે મળવા દીધો.  
નહોં તે પછી તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે શિવાજી ઉપર અણુધાર્યા હલ્લા  
કરવા માંડ્યા. અને ગોવા, સુરત તથા મુંબાઈના વેપારીઓ  
પાસેથી દરિયાઈ વહાણોની મદદ માગી બાદશાહને તેણે જણાવ્યું  
કે “આપણું લસ્કર પુના તરફ હોવાથી શિવાજી કોકણમાં નિર્ભય  
છે જો ગુજરાત તરફથી ‘જળમાર્ગે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હલ્લો  
થાય તો, એ ભાગમાંથી પુષ્કળ લૂટ મળે.” કહ્યું. કદના જમીનદારો  
તરફ પણ જ્યસિંગે વકીલ મોકલ્યા ને ગોરે જેવા જે મરાઠા સર-

દારો શિવાજીની વિરુદ્ધ હતા તેના તરફ પણ વકીલ મોકલ્યા. અફ-  
ઝુલખાનના દીકરાને તેણે નોકરીમાં રાખ્યો અને શિવાજીના સર-  
દારોને પણ લાંચ આપી ફાડવા પ્રયત્ન કર્યો. સુપાના બે જમીનદારો  
એવી રીતે તેને મળ્યા. બાદશાહ પાસેથી તે વખતે સધળો અધિકાર  
તેણે માગી લીધો હતો તથા અહમદનગર, પર્સિડા વગેરે ઠેકાણાનાં  
લશ્કરોને તેણે પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં. લશ્કરનો પગાર પણ તે  
પોતાની પાસે ખર્ચતો રાખી આપતો. ચોમાસું નજીક આવતું  
હોવાથી તેણે ઝપાટાબંધ કામ લેવા માંડ્યું અને સાસવડમાં મુકામ  
રાખી આજુબાજુનો જાગ ઉજડ કરવા માંડ્યો. કુતુબુદ્દીન નામના  
સરદારને ૭૦૦૦ માણસો આપી તેણે લોહગઢમાં રાખ્યો અને એજ  
પ્રમાણે બીજા ઠેકાણે પણ લશ્કરો ગોઠવ્યાં.

શિવાજીને તેણે સંદેશો મોકલ્યો કે, “ તમે બાદશાહને શરણે  
આવશો, તો તમારૂં બધી રીતે કલ્યાણ થશે અને સત્તા પણ વધશે.  
હું વચ્ચમાં હોવાથી બાદશાહ સાથે તમને માનસદિત મેળવીશ. આપણે  
બંને હિંદુ ધર્મને માનનારા છીએ એટલે તે માટે સંશય રાખશો  
નહીં. ઈશ્વરસાક્ષીથી હું આ તમને જણાવું છું. ” દિલીરખાનને તેણે  
પુરંદર ઉપર અને દાઉદખાનને રાજગઢ ઉપર મોકલ્યો. શિવાજીએ  
પણ નેતાજીને પર્સિડા ઉપર મોકલ્યો, પણ મોગલ લશ્કર આગળ  
તેનું વિશેષ આશ્ચું નહીં. બે કે ત્રણ માણસોનો તેણે નાશ કર્યો.

૪. મુરાર બાજીનું પરાક્રમ—જયસિંગે પુરંદરનો કિલ્લો  
લેવા દિલીરખાનને મોકલ્યો. તેણે ચોપાસ મળજીન ધેરો નાખ્યો  
અને તોપો ખડી કરી. એ કિલ્લા ઉપર આ વખતે મુરાર બાજી  
નામે એક પ્રબુ સરદાર હતો. એ મુરારનો પિતા બાજી ચંદ્રરાવ  
મોરેની નોકરીમાં હતો. વિજયપુરના સુલતાને મોગલો સાથેની લડાઈમાં  
ધણું પરાક્રમ બતાવવાથી તેને ઉમરાવનો કિતાબ આપ્યો હતો, અને  
પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. તે પછી એ મુરાર બાજી ચંદ્રરાવની

નોકરીમા રહેા. ચંદ્રરાવ ઉપરના હુમલા વખતે તે શિવાજીના લશ્કર સાથે ધણા જુસ્સાથી લડેલો અને શિવાજીએ તેને તેની પાસેથી માગી લીધેલો. આ ઘેરા વખતે તેની ઉપર ૫૦ વર્ષની હતી. તેણે મોગલોને અનાજ વગેરે ન મળે તેવી તજવીજ કરી અને તેના દારૂગોળો સળગાવી મૂકેલો. પણ દિલ્હીરખાને તે કરી મેળવી ઘેરા ચાલુ રાખ્યો. મુરાર પાસે એ વખતે બે હજાર થૂંટી કઢાડેલા માણસો હતા અને હુપા રસ્તેથી જોરાકની સામગ્રી તેને મળ્યા કરતી. એ કિલ્લાના ઉપરનો કેાટ અને નીચેનો કેાટ એવા બે ભાગ હતા. તેમા દારૂગોળાની ઘણી ઉત્તમ સામગ્રી શિવાજીએ ભરી રાખેલી હતી. મોગલોએ બળ વાપરી નીચેનો કેાટ કબજે કર્યો એટલે માવળાએ ઉપરના કેાટમાં આવ્યા અને મોગલ લશ્કરે લડવાનું પડતું મૂકી લટ કરવા માંડી. માવળાઓએ આ અવ્યવસ્થા જોતાં ઉપરથી તોખનો મારો એટલા જોરથી કર્યો કે કેટલુંક લશ્કર ન્દાસી ગયું અને કેટલુંક ખૂણે ખોચરે લપાઈ ગયું. મુરાર તે પછી કિલ્લા બહાર આવી મોગલોને હાંકી કઢાડતો આગળ ધસ્યો અને કેક દિલ્હીરખાનના તંત્ર મુધી આવી પહોંચ્યો. તેનું આવું પરાક્રમ જોઈ મોગલો પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. ખાનને એટલી રીસ ચડી કે તેણે લશ્કર એકઠું કરી તેના ઉપર હલ્લો કર્યો અને ખાંને વચ્ચે આકરી લડાઈ થઈ. મુરારનાં ધણાં માણસો જખમી થયાં અને મરણ પશુ પામ્યા. મુરારની ઘલ વૂટી પડી એટલે તેણે હાથ ઉપર શોલું વીંટી ધાઝીલવા માંડ્યા. આ ઝપાઝપીમા ખાનને પણ મુરારનો એક ધા વાગ્યો. આ રીતે મારામારી ચાલતી હતી તેવામાં ખાનનું એક બાણ એકાએક મુરારને વાગ્યું અને તેનું માથું ઉડી પડ્યું. એ શરવીર પુરુષ એ રીતે મતપ્રાણ થઈ પડ્યો. કહેવાય છે કે તેનું માથું પડ્યા પછી તેના એકલા ધડે ત્રણસો માણસોને મારી નાખ્યા.

૧. શિવાજીનો એ એક નામાંકિત સરદાર હતો. સ્વામીની નોકરી બિભવતાં તેનો પ્રાણ ગયો અને તેની કીર્તિ અજરામર થઈ. તેનું

શબ માણસોએ નાયગડ ઉપર શિવાજી પાસે મોકલ્યું. શિવાજીને તે જોઈ અત્યંત દુઃખ થયું. એ પ્રમાણે મુરાર મરાયો, પણ ઉપરનો કોટ મોગલોના હાથમાં આવ્યો નહીં. મરાઠાઓએ વિશેષ બંદોબસ્ત કરી મોગલોને ઉપર આવવા દીધા નહીં. અને ઉપરથી તોપનો મારો પણ તેમણે એટલો સખત ચલાવ્યો કે નીચેનો કોટ પણ તેમને છોડી દેવો પડ્યો. પુરંદરની ઇશ્તાનમાં વચ્ચગડ (૨૬ માળ) દરીને એક ન્હાનો કિસ્તો હતો. તે બાબાજી અને યશવંતરાવ નામના બે પ્રભુ ભાઈઓના તાબામાં હતો. પણ તેની પાસે માણસો પુરતાં નહોતાં. દિલીરખાને તેને ઘેરો ઘાસ્યો એટલે તે ઉપરનાં થોડા માણસોએ જો કે ધણા જોરથી પુષ્કળ વખત સુધી ટકાવ કર્યો, છતાં એ બંને પ્રભુ ભાઈઓ મરાયા અને એ કિસ્તો મોગલોના હાથમાં ગયો. દિલીરખાને તે કિસ્તો ઉપરથી પુરંદર ઉપર મારો ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ ચોમાસું આવી જવાથી અને તોપખાતું સાઈ ન હોવાથી ઉપરના કોટ ઉપર મારો ચઢ શક્યો નહીં. ઉપરના કોટ ઉપરના માણસો પણ હવે કાપર ચર્ધ ગયા હતા અને કિસ્તો સોપી દેવાના હતા તેવામાં લડાઈની મનાઈ આવી એટલે સૌ અટક્યા.

દિલીરખાનને લાગ્યું કે શિવાજી સરણ આવશે અને પુરંદરનો કિસ્તો હાથમાં લેવાની આ મંધિ ફોફટ જશે. એટલે તેણે શિવાજીને જણાવ્યું કે, “તક કરવાની તમારી ઈચ્છા છે, પણ લડાઈ કરના પહેલાં તક માગો છો એ આશ્ચર્ય છે. આવી માગણી સ્વીકારવી એ અમારા જેવા બાદશાહી અધિકારીને મોલતું નથી. તમારા આ પહાડી પ્રદેશમાં શિકાર અને ખેલ કરવા અમે આટલે દૂર આવ્યા છીએ. અમારી એટલી તો ખાસ ઇચ્છા છે કે તમે જાતે એક વખત લડાઈમાં ઉતરો. અમે પરાણા ચર્ધ તમારા પ્રદેશમાં આવ્યા છતાં નમે અમારી ખજાને લેવા પણ નથી આવતા અને દૂર દૂર રહો છો એ યોગ્ય નથી. તમારા એ મંજીશુન કિસ્તાઓ, ગગનચુંગિત પર્વતો અને પાતાળ સુધી પહોંચનારી ખીણો પ્રત્યક્ષ જોવાની અમારી ઇચ્છા છે.

જના તમે તો ક્યાય દેખાતા નથી અને તહની માગણી કરે છે ।  
આવો વિચાર તમે પહેલા કર્યો હોત તો હીક ચાત ”

૫. જ્યસિંગ સાથે શિવાજીની મુલાકાત—સમુદ્ર માર્ગ  
પરત આવતાની સાથે શિવાજીને મોગલોની આ બધી ધમાલના  
સમાચાર મળ્યા જ્યસિંગની બરાબર તૈયારી જોઈને હવે શો ગરતો  
લેવો તે માટે તેણે પોતાના સરદારો જોડે વાટાઘાટ કરતા શરણે  
જવુ એવી સૈની સલાહ મળી જ્યસિંગનો પણ અંદરખાને એવો  
ધરાદો હતો અને તેનો ધસારો પણ એવો હતો કે બીજા કોઈ માર્ગનો  
અવકાશ રહ્યો નહોતો જ્યસિંગ કરતા પણ દિલીરખાન વધારે  
મમતી હતો એટલે બીજો ઉપાય હતો પણ નહોતો. વિજાપુરની મદદ  
લેવાને પણ સવડ નહોતી, નહોતો તેની મદદ લઈને પણ તેણે મોગલોને  
થક્યા હોત સિવાય એમાંસુ પણ નજીક આવ્યું હતું વરસાદ શરૂ  
થયો હોત, તો મોગલો નબળા પડ્યા હોત પણ તે ગાણીને જ  
દિલીરખાને પુરંદરનો ધેરો સજ્જત ર્યો હતો મુરાર બાજુ અને  
પણમો માવળાઓ તે કિ ના ખાતે મરાઠાની પણ ખાતમી મળી-  
અને હજી ધણા મોટા લડાયાઓ કુટુંબ સાથે એ કિલ્લા ઉપર  
હતા એ કિલ્લો મોગલોના હાથમાં નય, તો એ કુટુંબોની શી-  
દશા થાય તેનો પણ વિચાર શિવાજીને આવ્યો એ બધું ધ્યાનમાં  
લઈ ભવિષ્યનો માર્ગ તેણે વઢી કદાડ્યો. આજ મુઘીમાં આપત્તિના  
વખતે તેણે જે જે ઉપાયો લીધેલા, તેનાથી આ વખતે આ જૂઠું  
જ માર્ગ હતો તેણે નક્કી કર્યું કે જ્યસિંગની મુલાકાત લઈ તેની  
સલાહ લેવી દેનીની પણ આગ્રા થઈ કે “ એ હિંદુ રાજાનો પરા-  
ભવ તારાથી થશે નહીં. તેની સાથે તું તહ કર. ” એ મુલાકાત  
લેવામાં તેનો હેતુ એવો હતો કે જ્યસિંગ જેવા વીરને પોતાના પક્ષમાં  
લેવો અને ધારણ કામ ધીમે ધીમે પાર પાડવું. એટલે બીકથી નહોતો  
પણ ‘સામોપચારથી પ્રથમ કામ સાધવું’ એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે  
તેણે આ નિર્ણય કર્યો રઘુનાથ પંડિતને તેણે ‘ પોતે મુલાકાતે

આવે છે ' એવું કહેવરાવી જયસિંગ પાસે મોકલ્યો. જયસિંગ સંસ્કૃતનો જ્ઞાતા હતો એટલે આ પંડિતને શિવાજીએ પર્મદ ક્યો. જયસિંગે તેને જણાવ્યું કે, “ શિવાજીને જો ખરેખર શરણે આવવાની અને ખાદશાહની આજ્ઞામાં વર્તવાની ઇચ્છા હોય, તો હથિયાર મૂકી દહને તે અમારે સ્વાધીન થાય. ” શિવાજીએ નાઈલાજે તે કબુલ રાખ્યું અને થોડાં માણસો સાથે લઈ તે જયસિંગની મુલાકાતે ગયો. જમનાથ પંત તથા ચ્યંબક વ્યંકટેશ એ બે કારકુનો તે વખતે સાથે હતા.

આ બાજુ શિવાજી શરણે આવે તે પહેલાં પુરંદરનો કિલ્લો એકદમ લઈ લેવાને અને મરાઠાઓને બંને તેટલા હેરાન કરવાને જયસિંગે દિલીરખાન તથા કીરતસિંગને જણાવ્યું. મતલબ કે શિવાજી પાસેથી બંને તેટલો વધારે લાભ લેવાય. જયસિંગના ફરમાન પ્રમાણે એ લોકોએ જખરો દલ્લો કરી ૬૦ માણસોને માથાં અને પુષ્કળને જખમી કર્યાં. આ મારામારી ચાલુ હતી તે વખતે જ શિવાજી મુલાકાતે આવે છે એવા ખખર આવ્યા અને સેક્રેટરી હિદયસિંગને મોકલી લાગતું જ જયસિંગે કહેવરાવ્યું કે, “ શરણે આવીને અમારી આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છા હોય અને કિલ્લાઓ અમને સોંપી દેવાના હોય, તો જ મુલાકાતે આવો, એટલે અપરાધ ક્ષમા કરી જીવતદાન આપવામાં આવશે. નહીંતર અહીં આવશો જ નહીં. તમારો મુલક અને કિલ્લા લેવાને હવે વધારે વાર નથી. ” શિવાજીએ જવાબ મોકલ્યો કે, “ હું જાતે જ મુલાકાતે આવું છું. અને ખાદશાહને શરણે રહી તમે દરાવો તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું. ” આ જવાબ પછી એક કલાકે શિવાજી આવી પહોંચ્યો. રાજા જયસિંગ ચાર ડગલાં આગળ આવી તેને મળ્યો. આસપાસ હથિયારબંધ રજપુત સિપાઈઓ દગો ન ચાપ તેટલા મારે રાખ્યા હતા હતા. પણ શિવાજી કેવળ નિઃશસ્ત્ર હતો. તેની સાથે મોટા મોટા સરદારો અને વઝીરો હતા પોરાક અને દિમતી દામીના પહેરેલા હાજર હતા. જયસિંગે

શિવાજીને માન આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. અને તેના લેડા હાથમાં લઈ સરદાર આનંદરાવ તેની પામે બિભો રહ્યો. શિવાજીના આવા એકનિષ્ઠ અને વિશ્વાસુ સરદારને જોઈને સૌને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી શિવાજી અને જયસિંગ વચ્ચે પુષ્કળ વાટાઘાટ થઈ.

શિવાજીએ ધીમેથી અને નમ્રપણે જણાવ્યું કે, “બાદશાહ સાથે વિરોધ કરવામાં મેં ભૂલ કરી. જે મારો અપરાધ ક્ષમા કરશે તો પુરંદર તથા ખીજા કિલ્લાઓ હું તમને સોંપી દઈશ, અને તમને મદદ કરીશ.” જયસિંગે તેને સોગન પૂર્વક અભયવચન આપ્યું કે, “તમારા જીવનું જોખમ નહીં જ ચાલ.” તરત જ એ સરદારે અને શિવાજીનો એક માણસ મોકલી દિલીરખાનને જણાવ્યું કે, “લડાઈ તકડુખ રાખો, અને કિલ્લા ઉપરનાં શિવાજીનાં માણસોને જવા દો.” શિવાજીના માણસે કિલ્લા ઉપરનાં માણસને જણાવ્યું કે કિલ્લો ખાલી કરી દો. તેમણે તેમ કરવા એક રાતની મુદત માગી. પણ દિલીરખાનને ગમ્યું નહીં. શિવાજી બારોબાર જયસિંગને મળ્યો, અને કિલ્લો જીતવાની અણીને વખતે છોડી દેવો પડ્યો, એ તેને ખરાબ લાગ્યું. તેણે લડાઈ ચાલુ રાખી-પણ જયસિંગે મુક્તિથી તેને શાન કપ્યો. શિવાજીને તેણે ઘણા માનથી પોતાને ત્યાં રાખ્યો, જમાડ્યો અને સુવાડ્યો, અને ખીજે દિવસે રામસિંગ સાથે દિલીરખાન પાસે મોકલાવ્યો. દિલીરખાનની સાથે શિવાજી એટલો નમ્રતાથી વર્ત્યો કે ખાન તેને જે ઘોડા, તલવાર અને રત્નજડિત ખંજર બદિશ આપ્યાં. પછી દિલીરખાન જાતે શિવાજીની સાથે આવ્યો અને પોતે જ તેના હાથ જયસિંગના હાથ સાથે મેળવ્યો. જયસિંગે પણ તેને પોશાક, ઘોડા, હાથી, તલવાર વગેરે બંદિશ આપ્યા. શિવાજીએ તો તલવાર લટકાવી જણાવ્યું કે, “બાદશાહની નોકરી હું વફાદારીથી કરીશ.”

ખીજે દિવસે ચાર હજારનું લશ્કર તથા ત્રણ હજાર યૌવ ઓકરો વગેરે મળીને સાત હજાર માણસો પુરંદરનો કિલ્લો છોડીને ગયો.



અને મોગસોએ તે કિલ્લો તાબામાં લીધો. તે જ પ્રમાણે બીજા પણ પાંચ કિલ્લા તાબે લેવા માલુમો મોકલ્યા પછી ઘણીજ વાટાઘાટ ચાલી નીચે પ્રમાણે તહ દ્યો—(૧) શિવાજીએ ૨૩ કિલા તથા તેને લગતો ૪૦ લાખનો મુલક મોગસોને આપવો અને ૧૨ કિલા તથા ૪ લાખનો મુલક પોતાની પાસે રાખવો. (૨) શલાજીને જ્યોત્સિંગના હાથ નીચે નોકરીમાં મોકલવો અને (૩) જરૂર પડે ત્યારે જાતે શિવાજીએ નોકરીમાં હાજર થવું.

આ પ્રમાણે તહ કરતા પહેલાં જ જ્યોત્સિંગે બાદશાહને શિવાજી શરણે આવ્યાના ખબર મોકલાવ્યા હતા અને તેને આપવાનો પોશાક તથા માંશીનેા દુકમ મંગાવ્યો હતો. જ્યોત્સિંગના કરમાન પ્રમાણે શિવાજીએ ૭ માઇલ સુધી સામે જઈ તે પોશાક ધારણ કર્યો. તહ નક્કી થયા પછી તેણે બાદશાહને લખ્યું, કે “ હું તમારો અપ-ગ્રામી છું અને શરણે આવી જીવિન તથા મિલકતના રક્ષણની ઇચ્છા રાખું છું. હવે પછીથી તમારી નોકરી વફાદારીથી કરીશ અને તમારો દુકમ પાળવામાં બુધણ માનીશ બખેરાઓ કરી મારૂં સર્વસ્વ બગાડવાનો પ્રયત્ન કદી કરીશ નહીં. રાજા જ્યોત્સિંગે વિગતવાર હકીકત આપને જણાવેલી છે. મારા બધા અપરાધોની ક્ષમા કરી અને જીવતદાન આપો, એટલીજ આ દાસની આપના ચરણ પાસે માગણી છે. ” માંશીપત્ર મળ્યા પછી તેણે બાદશાહને લખ્યું કે, “ બાદશાહી સિદ્ધા તથા પગલાળુ આપનું મહેરબાની ભરેલું માંશીપત્ર મળતા આનંદ થયો અને જાણે જીવતદાન મળ્યું બાદશાહી પોગાકે ધારણ કરવામાં અને બુધણ લાગે છે. આ પાપી દાસના અપરાધો ક્ષમાને પાત્ર ન હતા આપે કેવળ ઉદારતાથી કૃપા કરી તે આપને જાણે છે હું હવેથી આપના હુકમો પાળવાને સર્વદા તત્પર રહીશ. રાજા જ્યોત્સિંગની રજા લઈ હું હવે ઘેર જઈ છું અને તૈયારી કરી વિજયપુર ઉપર ચડવા માટે આવું છું એ ચક્રાધ્યા વિશેષ પરાક્રમ દર્શાવી પાછલું કલંક ધોઈ નાખવા ઉગ્રિયુ છું. આપના અનેક ઉપકારોને તેથી-કંઈક પણ જલ્દી વળશે. ”

કરાવેલો નહ બાદશાહે મંજુર રાખ્યો. તેના ખખર આપતાં દિલીરખાને શિવાજીને જણાવ્યું, કે “તમને જણાવતા આનંદ થાય છે કે બાદશાહે તમારી માગણી સ્વીકારી છે. ઉપરાંત તમારા પુત્રને છ હજારની મનસખ, બે લાખ રૂપિયા બક્ષિશ અને નિશાન તથા નોખત રાખવાની પરવાનગી આપી છે. સખખ શંભાજીને તાબડ-તોબ આ તરફ મોકલી આપશો.”

રાજા જયસિંગની સાથે મનુષી કરીને એક ફિરંગી તોપખાનાના કામ માટે હતો. તેની પણ મુલાકાત શિવાજીએ લીધેલી. તેણે તે વખતની હકીકત આ પ્રમાણે લખી રાખી છે : “જયસિંગે શિવાજીના પ્રધાનોને પણ બક્ષિશો આપીને પોતાના માટે શિવાજીના મનમાં સારો વિચાર બંધાવ્યો. તેણે શિવાજીને જણાવેલું કે ‘તમે મારા શબ્દો પર ભરેલો રાખીને નિઃશંકપણે વર્તશો, તો બાદશાહ તમારા મનોરથ પૂર્ણ કરશે.’ તે પ્રમાણે શિવાજી તેના પર પૂર્ણ ભરેલો રાખી તેની મુલાકાતે આવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે આખી છાવણી સારાંક નજરે જોઈ રહી હતી. સૈને લાગતું હતું કે હમણાં કંઈ ગોટાળો થશે. પણ સાથે વિશેષ માણસો નહોં હોવાથી સૈ શાંત થયા. જયસિંગની પાસે જ શિવાજીનો તંજુ હતો અને ગમે ત્યારે ગમે સાં જવાની તેને છૂટ હતી. એક દિવસ મનુષી અને જયસિંગ પતાં રમતા હતા. તેવામાં શિવાજી અંદર આવ્યો એટલે માન આપી તેને બેસાર્થો. શિવાજીએ મનુષી તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું, ‘આ કોણ છે ?’ જયસિંગે જવાબ આપ્યો કે, “એ ફિરંગીનો રાજા છે.” પછીથી એ બંને ઘણીવાર મળેલા, અને યુરોપના લોકો તથા રાજા સંબંધી ઘણી હકીકત મનુષીએ તેને કહેલી.

આ એકંદર હકીકત જયસિંગે બાદશાહને જે રીતે જણાવેલી, તે જો કે એકતરફી છે, તો પણ મહત્વની છે. તેણે જણાવેલું કે, “અમારું લશ્કર પુના આવી પહોંચતા જ શિવાજીનાં માણસો અમારા તરફ આવ્યા લાખાં: પણ અમે તે તરફ લક્ષ જ આપ્યું

નહીં. હું જાણું છું કે તેનો સારી રીતે પરાલવ કર્યા સિવાય તેનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી. પછી કરમાજી નામનો એક તેનો માણસ દિંદીમાં લખેલો પત્ર લઈને આવ્યો અને ઘણીજ આજીજ કરવા લાગ્યો કે મહેરબાની કરીને એક વખત પત્રનો મજકુર વાંચીને ઉત્તર આપો. ત્યારે મેં તે પત્ર વાંચ્યો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, 'હું બાદશાહનો નોકર છું અને ન્હાનો છું તોપણ ઘણો કાયદો કરી આપીશ. કોઠાનું આ ભાગમાં લડવા કરતાં વિજાપુર સાથે લડવામાં વિશેષ લાભ થશે.' મેં તેનો જવાબ આપ્યો કે 'બાદશાહી લરકર આકાશના તારાઓની પેઠે અમાપ છે. તમારો પરાલવ કરવા અમે આવ્યા છીએ. તમારો પહાડી પ્રદેશ અમને વિકટ લાગે છે એમ માનશો નહીં. અમારા ધોડાઓના પગ નીચે ગમે તેવો વિકટ પ્રદેશ પણ ધૂળ મળી જશે. તમારે જે જીવ અચાવવો હોય, તો બાદશાહની ગુલામગિરી સ્વીકારી શરણે આવો. એ ગુલામગિરી કરવામાં અમારા જેવાને તો શૂંપણ લાગે છે. હવે તમે તમારા કિસ્લાઓની અને હુંગરોની આશા છોડી દો. એમ નહીં કરશો, તો તમારે હાથે તમે તમારી ખરાબી વહોરી લેશો.' શિવાજી-એ તે મંબંધી પછી ઘણા પત્રો લખ્યા અને આપણા લરકરે તેનો મુલક લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો. એટલે તેણે જણાવ્યું કે 'એક બે કિસ્લા આપું અને ખંડણી આપું.' પણ મેં તો ફરી ફરીને તેનો તેજ જવાબ આપ્યો. પછી આપણા લરકરે પુરંદરની નજીકનો રેદમાળ કિસ્લો લીધા અને બીજા પ્રતિ લેવા પણ લરકરે મયાં તથા કેટલાક લરકરે તો ફરતાં જ રહી તેના આખા પ્રદેશમાં અચાંતિ કરી મૂકી. લરકરે આ પ્રમાણે ઘણી સારી કામગિરી જમાવી. હું પોતે પણ દરેક કોઠાણે જઈ જવસ્થા જોતો હતો. આ રીતે આપણી કુશળતા જોઈ શિવાજી ખુશી રીતે જોલવા લાગ્યો કે, 'હવે મોગલ લરકર આગળ ટકાવ ચેતો નથી.' આ બાબુ પુરંદરનો ઘેરો ઘણા જોરથી ચાલુ હતો. પાંચ છુરજ અને એક કોટ લેવાવા હતા. વળી શિવાજીનો મુલક

પણ ઘણે ખરે ઉજડ થયો હતો, અને તેના લશ્કરના ઘણા માણસો-  
ને મેં લાક્ષ્ય આપી ફાડ્યા હતાં તથા આપણા બેળાના હતાં.  
જાવળીના ખેલોજી બોસલેને મોટી યુક્તિ કરીને ફાડેલો છે અને તે  
પાંચસો માણસો સાથે આપણને આવી મળવાનો છે. એટલે શિવાજી-  
ને માટે બેજ માર્ગ બાકી હતા. એક બાદશાહને શરણે આવવું  
અને બીજાને વિજાપુરને મળવું. આ બે પૈકી પહેલો માર્ગ જ  
તેના લાંબનો હતો.

“હુપા જામુમોથી મને એવી ચોકસાઈ જાતમી મળી કે આદિલ-  
શાહ ઉપરથી આપણી સાથે સારૂ રાખી અંદરથી શિવાજીને મદદ  
કરે છે. તેથી બાદશાહી લશ્કર જોકે એ જાંનેને પહોંચવાને સમર્થ છે,  
તો પણ શિવાજીને વિજાપુર જવા દેવાની મેં તક આપી નહીં.  
એટલામાં શિવાજી તરફથી રઘુનાથ પંડિત મારી પાસે ખાતગી  
વાત કરવા આવ્યો, અને આકરા સોગત બાધ તેણે શિવાજીના  
ખરાપણા માટે ખાત્રી આપી. મેં તેને જણાવ્યું કે, “બાદશાહની  
મને ખરાબાંખી નથી, એટલે ત્રાહની વાતગીત હું કરી શકીશ નહીં.  
જો શિવાજી નિઃશસ્ત્ર થઈ અપરાધની ક્ષમા માગવા આવશે, તો  
ધર્મસ્વરૂપ બાદશાહની દયા કદાચ મળશે.” રઘુનાથ પંડિત એ  
સંદેશોનો જવાબ લઈને આવ્યો કે, ‘શિવાજીનો પુત્ર શંભાજી એ  
પ્રમાણે કરવા આવશે.’ મેં તેનો જવાબ આપ્યો કે, ‘શંભાજીથી  
નહીં ચાલે.’ ત્યારે શિવાજીએ જણાવ્યું કે, ‘મારી જાંઘીનું જોખમ  
ન થાય એવી ખાત્રી બાદશાહના તરફથી નહીં તો તમારા તરફથી  
પણ મળે, તો હું તમારા શબ્દ ઉપર લરેસો રાખી તમારી મુલાકાતે  
આવું.’ મેં એવું વચન આપ્યું અને જણાવ્યું કે, ‘બાદશાહનો હુકમ  
પાળશે, તો જ અપરાધની ક્ષમા મળશે. જો એ કબુલ નહીં થાય,  
તો માત્ર તમને સરહિતપણે પરત જવા દઈશું.’

“હાવ પ્રમાણે શિવાજી મુલાકાત લેવા આવ્યો. તેની સાંમે  
ફક્ત છ બાદશાહ હતા. રસ્તામાં મેં તેને જણાવ્યું કે, ‘અધા કિલ્લાએ

મોપી દેવા હોય તોજ આવો અને નદીતર ચઢીથી પાંખા જાઓ.' તેના તેણે જવાબ મોકલાવ્યો કે, 'હું બાદશાહની નોકરી માટે આવું છું અને મારા ઘણા કિસ્લાઓ સોપી દેવાનો છું.' આ રીતે તે મુલાકાતે આવ્યો. એજ વખતે પુરંદરનો અંદરનો કેટ દિલીરખાન અને કીરતસિંગે કબજે લીધા હતા અને ત્યાંની હાથોહાથની લડાઈ મારા તંબુમાંથી દેખાતી હતી. શિવાજીએ પણ તે જોઈ પુરંદરને કિંશ્વે મોપી દેવાનું કબુલ કર્યું. મેં તે ઉપરથી જણાવ્યું કે, 'એ કિસ્વો તો અમે લઈ જ લીધો છે. હમણાં તેની અંદરના માણસોની કતલ થશે. બાદશાહને ભેટ ધરવાને વાસ્તે તમારી પામે હજી બીજા ઘણા કિસ્લા છે.' શિવાજીએ તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે, 'માણસોની કતલ નહીં ચલાવશો. હું એ હમણાં જ ખાલી કરાવી દઉં છું.' એથી તે પ્રમાણે બંદોબસ્ત કર્યો અને કિસ્વો કબજે લીધા તે આપને જણાવેલું છે. શિવાજીને મારા દિવાનખાનામાં મેં રાખ્યો અને પુષ્કળ વાટાઘાટ ચાલી. પ્રત્નોત્તરો, વિનિતિઓ, આગ્રહઓ વગેરે ઘણું થયું. મેં સાફ જણાવ્યું કે, એક પણ કિસ્વો છોડવાને હું તૈયાર નથી. પછી છેવટ આ પ્રમાણે કર્યું.—આળીસ લાખ હોન ઉત્પત્તના નાના મોટા ૨૩ કિસ્લા બાદશાહને આપવા અને ૨ જગત વગેરે ૧૨ કિસ્લા શિવાજીએ રાખી રાજનિઠાથી બાદશાહની નોકરી કરવી." શિવાજીએ વિશેષમાં જણાવ્યું કે "આજ સુધી હું બાદશાહ સાથે અન્યાયથી વર્ત્યો છું એટલે માફ મોઢું હું તેને બનાવવા ઇચ્છતો નથી. પણ મારા પુત્ર શંભાજીને તેની નોકરીમાં સોંપુ છું. અને હું અપરાધી છતાં હવે પછી બાદશાહ તરફ બેઠ્ઠિમાન ચમક નહીં. દક્ષિણમાં મને જે કામ મોપવામાં આવશે, તે હું કરીશ."

"આ તહ આપની મંજૂરી મળ્યા બાદ દરાવવાનો હતો. પણ તેટલો અવકાશ રહ્યો નહીં, અને શિવાજી એટલો જોર વખત અહીં રહેવા પ્રુથી ન હોતો. તેને સોત્રન ઉપર અભયવચન આપ્યા પછી જો હું અહીં વધારે રોકું, તો મારા વચન ઉપરથી અહીંના બધા

માણુસોનો ભરોસો બીરી જાય અને શિવાજી પણ અહીં મુલાકાત લેવા આવતી વખતે કદાચ પોતાના જીવનું જોખમ યાદ એમ માનીને પોતાની મિત્રતાની મનજી ભવચ્ચા જોડીને આગે દતો તથા લવિધ્યમા કેમ વર્તેલું તેના પણ તેણે બદોબત્ત કયો દતો એની આતમી મને પાઠ પાથે મળી હતી એટલે શિવાજીને માત્ર રાખ રાખવાથી કંઈ લાભ ન હતો.

“આ રીતે મેં લાગે વિચાર કરી શિવાજીને જવા દીધો અને કિલ્લાઓ ઝમઝમે મોપવા તાકીદ કરી તે પ્રમાણે તેણે રેહિડા હોહગઢ, ઈસાગઢ, તુંગ, નિકોના, અને દોંગણા કિલ્લાઓ સોંપી દીધા છે, અને બાકીના સોપના શંભાજીને માગ માણુસ સાથે મોકલ્યો છે. શંભાજી તે પ્રમાણે વખતસર આની ગયો છે એટલે તે કિલ્લાઓ પણ કબજે આવશે તામે થયેલા ૭ કિ નાઓની કુચીઓ આપના તરફ મોકલેલી છે અને બાકીની હવે પડી મોકલીશ.

“હજી શિવાજી પાસે ૧૨ કિલ્લા ગયા છે પણ જ્યારે બધા કિલ્લા તેની પાસે હતા, ત્યારે આપણે તેને સરણે આવવાની ફરજ પાડી, તો આપણા કરાર પ્રમાણે એ જો નહો વર્તે, તો તેના નાશ કરતા કેટલી નાશ? આપણો ઘેરો તેના ઉપર ઝાવમ છે શંભાજીને આપણે મનસબદારી આપી છે, તે બીજા તેવા સરદારોને આપેલી મનસબદારીથી વિશેષ નથી મારા ધારવા પ્રમાણે તે માટેની જગીર તેને ઐરગાબાદના લાગમાથી આપવી કે ધારીએ ત્યારે ખાલસા કરી રાકાય હવે વિજયપુરનો કેટલોક ભાગ શિવાજી પાસે રહેલો પણ વિજયપુર સાથે લડવાનો આ ચોખ્ખો વખત છે શિવાજી એ બાબત મા મદદ કરના તૈયાર છે. એટલે તે હાલ જ કરી લેવું એવો મારો મત છે આ મંત્રથી આપનો અભિપ્રાય બીજા કોઈને ન જણાવતા તામડતોખ મને જણાવશે તેજ પ્રમાણે શિવાજીની માગણી સંબંધે પણ આપનો વિચાર ખુલાસાથી જણાવશે ખુદ શિવાજીના ઉપર આપનું જે ફરમાન થાય તેમા આપ જણાવજો કે મારો કરેલો.

દરાવ કબુલ છે, અને બધા કિલ્લાઓ કબજે આવી જતાં બીજું ફર-  
માન મોકલવામાં આવશે.”

મરાઠી બખ્ષરામાં આ સંબંધે જે હકીકત આપેલી છે તે કંઈક  
આથી જુદી પડે છે. તેમાં જણાવેલું કે મોગલ લશ્કરની દુર્દશા  
શ્વેતા માંડવાથી જ્યસિંગે તદ્દ ક્યો. મરાઠાઓ અચાનકે આવી છાપા  
મારતા, રસ્તાઓ તથા નાકાંઓ બંધ કરી છુપાઈ રહેતા અને  
જંગલમાં આગ લગાડી પીછા પકડતા. આ રીતે લશ્કરને હેરાન હેરાન  
કરવાથી અસંખ્ય માણસો તથા જાનવરો મરાયાં. તેથી તદ્દ કરવામાં  
જ્યસિંગે ઘણું ડહાપણ વાપર્યું. રઘુનાથ પંડિતને તેણે કહેલું કે,  
“ઐરંગઝેબ બધવાનું પૃથ્વીપતિ છે. તેની જોડે મિત્રતા કરો. શત્રુતા  
રાખવાથી સાઈ પરિણામ નહીં આવે. અમે હિંદુ રજપૂત છીએ  
અને તમે પણ ઉદેપુરના મોટા કુળના વંશજ છો. તમે હિંદુ ધર્મ  
સ્થાપન કરો છો, તો અમને તે પર્વદ છે. તમે બાદશાહને શરણે  
આવશો તો તમને માગી અપાવી કેટલોક મુલક જાગીર તરીકે  
અપાવીશું. એ બદલ રજપૂતોની આણુ લઈ હું તમને ખાત્રી આપું  
છું.” આ પ્રમાણે કદી દિલીશખાનની સલાહ લઈ તેણે શિવાજીને  
મુલાકાત માટે બોલાવેલો. તે પ્રમાણે શિવાજી સફેદ પેશાક પહેરીને  
આવ્યો અને રાજા જ્યસિંગ તેને પ્રેમપૂર્વકે મળ્યો; તથા માનસહિત  
તેને પાસે બેસાડ્યો. શિવાજીએ પણ એ વૃદ્ધ પુરપનું ઘણું માન  
સાચવ્યું. જ્યસિંગને તેણે કહ્યું: “તમને જે કિલ્લા જોઈએ તે  
સોંપવા અને તે પર તમારું નિશાન મકાવવા હું તૈયાર છું. પણ હું હિંદુ  
છું, રજપૂત છું, અને આપ પણ હિંદુ છો, રજપૂત છો. વળી આ  
રાજ્ય મૂળ હિંદુનું છે. આપ જેવા વિદ્વાન અને હિંદુધર્મનું રક્ષણ  
કરનારા રાજા આગળ હું એક વાર નહીં પણ દસ વાર માથું નમાવવા  
તૈયાર છું; પણ મારા ધર્મની અને દેશનો માનહાનિ થાય એવું હું  
કદી કરીશ નહીં.” આ રીતે શિવાજીએ જ્યસિંગનું ધર્મોભિમાન  
જાગૃત કર્યું. એથી શિવાજીની વિશેષતા તેના જાણવામાં આવી, પણ

દિલીરખાનની સલાહ લીધા સિવાય તદ્દ કરવામાં આવે, તો હિંદુએ હિંદુ મળી ગયા એવું તે બાદશાહને લગાવશે એમ માની તેણે શિવાજીને દિલીરખાન પાસે મોકલ્યો. મુખ્ય અધિકારી જે કે જ્યસિંગ હતો. છતાં તેના પર ઘણ રાખવા બાદશાહે દિલીરખાનને તેની જોડે મોકલ્યો હતો. પુરંદર કબજે લીધા પહેલા શિવાજી આવ્યો એ દિલીરખાનને ન ગમ્યું, પણ 'જોધએ ને કિશ્ત્રા સ્વાધીન કરી આપવા શિવાજી તૈયાર છે' એમ કહેતાં તે શાત થયો અને બોલ્યો કે, 'જ્યસિંગ વડિલ છે. તે કરશે તે મને કમુલ છે.' પછી વાટાઘાટ થઈ જ્યસિંગ સાથે તહની શરતો કરી અને તે શિવાજીની અજ સાથે બાદશાહ તરફ મોકલનાં તેણે તે કાયમ રાખી.

બાદશાહે મંજુર ગંબેલી શરતોમાં ઘાટ ઉપરના વિગપુરના મુલકમાંથી ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી શિવાજીએ પદરના ખર્ચે વમુલ કરવા દ્યું હતું અને તે બદલ એક કરોડ ચાળીશ લાખ દોનનો નગરોણો દરસાલ ૧૨ લાખના હપ્તાથી આપવાનો હતો.

આ તહની કલમો બનેના લાલની હતી. તેમાં પણ ઉપર જણાવેલી છેવટની કલમ મંજુર થવાથી શિવાજીને વિગપુરના મુલક ઉપર જોધએ તેવો હાથ મારવાની સવડ થઈ. જ્યસિંગે કપટ રાખીને શિવાજીને હિંદુ નરીકે અનુકૂળતા કરી આપી એવો આરોપ પાછળથી દિલીરખાન વગેરેએ આ કારણે મૂક્યો. વિગપુર સાથેની લડાઈમાં જોધએ તેટલો યશ મળ્યો નહીં ત્યારે બાદશાહે પણ તેને ફપકા આપેલો. અને શિવાજી પણ કેદમાંથી છૂટી કરી મોકલ્યો જોડે લડવા લાગ્યો. ત્યારે બાદશાહે જરૂર માન્યું કે જ્યસિંગ અને તેના પુત્ર શિવાજીને છુપી રીતે મદદ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આવો આરોપ જ્યસિંગને અસલ હતો. જે બાદશાહની બાર વર્ષની ઉંમરથી સતત પંચાસ વર્ષ સુધી તેણે એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી, તે છેવટે આવું અપમાન કરે અને આવો સંશય લાવે, તે બદલ તેને બહુ જ ખરાબ લાગ્યું અને તે પછી તે દક્ષિણમાં જ



મરણ પામ્યો. શિવાજીના સંબંધમાં તેણે જરા પણ કપટ કરેલું જણાતું નથી. ત્રણ મહિનામાં તેણે શિવાજીને શરણે આવવાની ફરજ પાડી, એટલી જ હકીકત તેની રાજ્યનિષ્ઠા માટે બસ છે. શિવાજીને છત્તે અશક્ય હતું. મોટા મોટાઓનો તેણે ગર્વ ગાળ્યો હતો; અને અનેક આફતો વચ્ચે તેણે સ્વનંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે હજી પણ બે ચાર મહિના ખેંચી શકત અને ચોમાસામાં મોગસોને ફેરાન કરી શકત. વિજાપુરની મદદ પણ તે મેળવી શકત. ક્રમકે શિવાજી મરણ પામ્યા પછી અને રાંભાજીનો વધ થયા પછી ખુદ બાદશાહને પણ મરાઠાઓ પાસે હારવું પડ્યું હતું. અર્થાત્ જયસિંગની જગાએ ખીજે કોઈ હોત અને તે જે કરી શકત, તેના કરતાં તેણે ધણું કામ કર્યું હતું અને તે બદલ તેને શાબાશી જ મળવી ઘટતી હતી.

શિવાજીની દૃષ્ટિથી આ હકીકતનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. તેનો હંમેશનો ક્રમ એવો હતો કે ચતુરને ગમે તે ઉપાયથી હાંવવો. આ ક્રમ તેણે આ વખતે ફેરવ્યો. મોગસોની ખીજથી આ ફેરફાર કર્યો એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ તે બહુ જ સમયસૂચક હતો. અને મનુષ્યની ખાસ પરીક્ષા કરી જણતો.

જયસિંગને મળી તેની સલાહ લઈ પોતાનો હેતુ તેને સમજાવવો, અને બાદશાહનો હેતુ તેની પાસેથી સમજી લઈ તેને અનુસરીને લવિષ્યનો ક્રમ ઘડવો એવો તેનો ધરિહો હતો. અફઝુલખાન સાથે જૂદી રીતે કામ લીધું અને જયસિંગ સાથે જૂદી રીતે કામ લીધું. ગમે તેમ તો પણ જયસિંગ હિંદુ હતો, શત્રુિય હતો, રજપુત હતો. તેની પાસે નિઃશસ્ત્ર જતાં તેને ખીક લાગી નહીં. અફઝુલખાનની અને જયસિંગની મુલાકાત વચ્ચે મોટો બેદ છે. રઘુનાથ પંડિતે અગાઉથી મળી જયસિંગના મનમાં શિવાજીને મારે ભાવ ઉત્પન્ન કરેલો, અને શિવાજી પણ બે દિવસ જયસિંગને ઘેર જ રહ્યો. ખાવું પીવું, સવું બેસવું, બધું તેની સાથે જ હતું. એટલે તેને હકીકત સમજાવવાને પુરતો અવકાશ મળ્યો. કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી

હોય છે કે તેની મુલાકાત થતા તેની છાપ જ પડી જાય છે. શિવાજી પણ એવી વ્યક્તિ હતી. ગમે તેવા માણસ ઉપર પણ તેની છાપ પડતી. કમનસીબે ઔરંગઝેબની સાથે તેને એવો પ્રસંગ ન પડ્યો, નહીંતર તેને પણ તેણે મેળની લીધો હોત ચોટીક વાતચીત થતા જ શિવાજીના શુદ્ધ હેતુ માટે અને રાષ્ટ્રપ્રેમ માટે જયસિંગની ખાત્રી થઈ, અને તેને બાદશાહ સાથે મેળવી બંનેનું હિત સાધવાનો માર્ગ તેણે ખતાવ્યો. બાદશાહ તેનો યોગ્ય સત્કાર કરે અને તે મોગલ રાજ્યનો એક મજબૂત સ્તંભ બને એવી તેની ઈચ્છા હતી. અને તેથી જ બાદશાહની મુલાકાત ખાત્રી વિવેકને ખાતર નહીં, પણ આ અંદરનો હેતુ પાર પાડવા તેણે ગોઠવી. બાદશાહને તેણે લખેલી લખીકતમાંથી પણ આ વિચાર જણાઈ આવે છે કે બંને પક્ષનો તેણે ધટિત વિચાર કહેલો છે. શિવાજી ખીંધને શરણે આવેલો નથી, એ તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું. અને પોતાના જીવને કદી જોખમ થાય તો રાજ્યની વ્યવસ્થા કેમ કમ્પી તેની પણ તેણે ગોઠવણ કરી મૂકી હતી, તે પણ જણાવ્યું હતું. પણ, પછીથી બાદશાહના અવિશ્વાસી સ્વભાવથી એ બધો ઘાટ બગડ્યો. તેનો દોષ જયસિંગ ઉપર આવી શકે નહીં. જયસિંગની ધારણા પ્રમાણે જો થયું હોત, તો શિવાજી પણ ખીંજ રંજપુત રાજાઓની પેઠે જ એક માડલિક રાજ બન્યો હોત. શિવાજીએ પણ પોતાનો કરાર બરાબર પાળ્યો હતો. પાછળથી તે બાદશાહ સામે ઉઠ્યો, પણ તેની જવાબદારી જયસિંગ ઉપર આવી શકે નહીં.

જયસિંગ અને બાદશાહ વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારની નેટલી વિગતો મળી છે, તેટલી વિગત શિવાજીની બાદશાહ સાથેની મુલાકાત સંબંધી હજી બહાર આવેલી નથી. તેથી તે શા હેતુથી ગયો, ત્યાં અણબનાવ કેવી રીતે થયો અને તેમાંથી તે કેવી રીતે છૂટ્યો એ બાબત હજી પણ તર્કવિતર્ક ચાલ્યા કરે છે. તદ્દ હોયો તે વખતે બાદશાહનો પત્ર શિવાજીને આવેલો કે, “તમારો ઘણો નમ્રતાલયો પત્ર, જયસિંગ સાથેની મુલાકાત તથા કરેલાં કામો માટે મારી

માંગવા સંબંધી આવ્યો, તે વાતી હકીકત જાણી. તમે પશ્ચાત્તાપ ખતાતરી ૨૩ દિવસાઓ 'અમને સ્વાર્ધીન કરો છો અને ૧૨ કિલ્લા તથા કેટલાક મુલક તમારી પાસે' રાખવા બાદશાહી ફરમાન માગ્યો છો અને ચાળીસ લાખ હોન પેશકર્થી બદલ આપવા જણાવેા છો. તે સંબંધમા જણાવવાનું કે તમારાં કૃત્યો ભારી આપવા લાયક નથી, છતાં રાજ જયસિંગની સલામંત્રી પરથી તે બધું દરગુજર કરી માગવા પ્રમાણે કિલ્લા તથા મુલક આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે. તમે તમારા લશ્કર સાથે આવી રાજ જયસિંગને બનતી મદદ કરશો અને પેશકર્થી ભરશો, એટલે આ માગણી કાયમ રાખવામા આવશે. હાલ તમારા પુત્ર શંભાજીને પાંચ હજારની મનસબદારી આપવામા આવે છે અને તમારા માટે પોશાક સાથે આ ફરમાન બાદશાહી પંજવાણું મોકલવામાં આવે છે. તમે આ બધુ લક્ષમાં રાખી સરકારની નાની મોટી તમામ નોકરી કરશો, તો તમને પણ લાભ થશે."

આ રીતે શિવાજીને મળેલા બાર કિલ્લાઓ નીચે પ્રમાણે.—

રાજગઢ	તોરણા	લિંગલુગઢ	મહાગઢ
ધોસાળા	અક્ષવારી	ભોરપ	કુંભારી
રાયરી	પાળ	તળેગઢ	ઉદયદુર્ગ

મોગલોને શિવાજીએ જે કિલ્લાઓ આપી દીધા, તે બધાના રક્ષણ માટે જોઈતાં માણસો તેમની પાસે નહોતા. સિંહગઢ, પુરંદર અને લોહગઢ ઉપર માત્ર તેણે મજબુત બંદોબસ્ત કર્યો. બીજા કેટલાક ઉપર તેમણે થોડો ઘણો બંદોબસ્ત મોકલ્યો, અને કેટલાકના દરવાજા વગેરે બાળી નાખી કેટ પાટી નાખ્યા, અને બધા ઉપર પોતાનાં નિશાન ચક્રાર્ચ્યા. બાદશાહ તરફથી શિવાજીને એવો પણ મંદેશો આવ્યો કે "તમે દિલ્લી સુકામે રૂબરૂ આવો એટલે બાકીનો ખુલામો કરી આપીશું. મનમાં કેાઈ જાતનો વહેમ ન રાખતાં તમે બેઠીકર આવો અને નિખાલમણે મળો." આ રીતે આ તહનો અમલ થયો. શિવાજીને પણ પ્રસ્તુત સંકેત દબ્યું અને બાદ-

શાહને પણ થોડે ખર્ચે અને થોડે ત્રાસે શિવાજી તાબામાં આવ્યો તે ઠીક લાગ્યું. પછી તેને વિજયપુર જીતવાને નિરાંત મળી. શિવાજીને માત્ર જંગરા મળ્યું નહીં તે ખોટું થયું. પણ તેને ચોથાઈ તથા સરદેશમુખીનો હક્ક, પર રાજ્ય ઉપર પણ, બાદશાહે આપ્યો, તે તેને ધત્તું જ લાભકારક અને બાદશાહીને દાનિકારક થયું. આ હક્કના પરિણામે પછીના મરાઠાઓએ દિગ્વિજય કર્યો. જંગરા હાથમાં આવ્યું હોત, તો રાજ્યને ઘણો લાભ થયો હોત, અને સમુદ્ર ઉપર પણ મરાઠાઓની સત્તા થઈ હોત.

૬. આમાંનું પ્રયાણ અને કેદ (૧૬૬૬).—શિવાજીની વફાદારી જોવાનો પ્રયત્ન એકદમ આવ્યો. જયસિંગે કિલ્લાઓને અંદાબસ્ત કરી તરત જ પોતાનો મેરઘો વિજયપુર તરફ વાળ્યો અને શિવાજીને મદદે બોલાવ્યો. શિવાજી ધણું આનંદથી નેતાજી-પાલકરને સાથે લઈ મોટા લશ્કર સાથે આવ્યો અને પુલ્કળ કિલ્લા તથા મુલક હસ્તગત કરી આપ્યા. એ પ્રદેશની તેને સારી માહિતી હોવાથી જયસિંગને તે બહુ ઉપયોગી થયો. ફત્તલજીનો તાથવડા કિલ્લો વગેરે તેણે લઈ આપ્યાં અને ત્યાં વિજયપુરના લશ્કરનો તેને બેટો થયો. તેવામાં ઐયારંગજેનો પત્ર આવ્યો કે, “તમે બાદશાહી લશ્કરમાં આવ્યા છો અને કિલ્લાઓ લેવામાં બનતી મહેનત કરો છો તે માટે રાજા જયસિંગના લખવા પ્રમાણે તમને શાખાશી ઘટે છે અને તમારા માટે આ સાથે ઉત્તમ પોશાક, તથા જઙાવ કટાર મોકલેલ છે. એજ રીતે વિશેષ કોશિશ કરશો, તો હજી પણ વિશેષ લાભ થશે ” વિજયપુર તરફથી લાઈ વ્યકાજી લખવા આવ્યો હતો, પણ એ લાઈઓ સામસામા આવે, તે પહેલા બાદશાહી ફરમાન શિવાજીને દિવ્વી બોલાવવા માટે આવ્યું, તેથી તેને એકદમ જવું પડ્યું. શિવાજીએ કરેલી મદદ બદલ જયસિંગે બાદશાહ તરફ તેની બહુ પ્રશંસા લખી હતી, તેથી બાદશાહે તેને તાકીદે કિલ્લી બોલાવ્યો.

દિલ્લી જવામાં ઘણું જોખમ છે એ તે જાણતો હતો. ઔરંગ-  
ઝેબને તે સારી પેઠે જોણખતો હતો. અને પોતાના જીવનું જોખમ  
યતાં જ આજસુધીના બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ થવાનો હતો, એ પણ  
તેને વિદિત હતું. જયસિંગની તેટલા માટે તેણે સલાહ લીધી તો  
તેણે જવાથી ઘણા લાભ છે એમ સમજાવી તેની જાંઘી માટે  
દામી આપી અને તેના દીકરા રામસિંગને બંધી દફાકિત ખુલાસા-  
વાર લખી શિવાજીનો બચાવ કરવા કુશિયાર રહેવા જણાવ્યું. એ  
રીતે કરવાથી શિવાજી રાજગદ આપ્યો, અને ત્યાં બધાંની સલાહ  
લઈ થોડા વાટાઘાટ કરી દેવીની આજ્ઞા મેળવી દિલ્લી જવાનો તેણે  
નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે શિવાજીએ પોતાની ગેરહાજરી વખતે  
કેવી રીતે બંદોબસ્ત રાખવો તે માટે જે જોડાવણી કરી આપી તે  
ઉપરથી તેની કુશળતા અને દીર્ઘદષ્ટિ જણાઈ આવે છે. બધા  
કિલ્લાઓ તે જાતે જાંઘને તપાસી આપ્યો, અને દરેક ઠેકાણે બરા-  
બર બંદોબસ્ત જોડવી સહુને સાવધ રહેવા તેણે જણાવ્યું. રાજ-  
ગદમાં બધા કારભાર કરવા માટે તેણે મંત્રીમંડળ નીમ્યું અને  
જિજ્ઞાસાથી સલાહ પ્રમાણે સૈન્ય વર્તવા દરાવ્યું. આ મંડળમાં મોરો-  
પંત પિંગળે પેશવા, અનાજદાર સુરનિસ, અને નીસો સોનદેવ  
મજમુદાર એ પ્રમુખ હતા. આ રીતે પોતાના જીવને જોખમ થાય  
તોપણ રાજ્યનું કામ બંધ ન પડે તેવી તજનીજ તેણે કરી. અને  
ગમે તેવો પ્રયત્ન બને, તો પણ રાજરામને ગાદીએ બેસાડી જવાં-  
મર્દીથી રાજ્ય ચલાવવું એમ તેણે સૌને સમજાવ્યું. સાથે શંભાજી,  
તાનાજી, ખાલાજી, અને પ્રતાપરાવ વગેરે ભરોસાના તથા ખડાદુર  
માણસો લઈ તે લશ્કર, સરંજામ તથા ખજાના વગેરે સાથે દિલ્લી  
જવા નીકળ્યો. ( માર્ચ ૧૬૬૬ ).

ખાદશાહે પ્રવાસના ખર્ચ માટે એક લાખ રૂપિયા આપેલા  
હતા અને ઠેકાણે ઠેકાણે ખર્ચ મોકલ્યા હતા કે શાહજહાને જેટલું  
માન અપાય તેટલુંજ માન પ્રવાસમાં શિવાજીને મળે. ગાજીબેગ નામનો

એક સરદાર જયસિંગ તરફથી પણ સાથે નીકળ્યો હતો. ભરોંસાના પાંચસો સવાર તથા પાંચસો પામદળ સાથે લઈ પ્રથમ શિવાજી ઐરંગઝાબાદ આવ્યો. ત્યાં તેનો લપકો જોવાને ત્યાંના માણસો બહાર આવ્યાં. પણ ઐરંગઝાબાદનો અધિકારી સફશિકનખાન સામે આવ્યો નહોતો. શિવાજીને તે જરાબ લાગ્યું. તે આખું શહેર વીધી ઠેક જયસિંગને મોકલે મળ્યો. ત્યાં જયસિંગે તેને ઘણું માન આપ્યું, એટલે સફશિકન તથા ખીસ્મ અધિકારીઓ પછી મુલાકાતે આવ્યા. અને ખીસ્મે દિવસે શિવાજીએ જીતી તેની વળતી મુલાકાત લીધી. બાદ-શાહના હુકમ પ્રમાણે ત્યાં તેને બદુમાન, પોશાક અને નજરાણો મળ્યો. ઐરંગઝાબાદથી નીકળી તે આઘ્રા પહોંચ્યો. જયસિંગના પુત્ર રામસિંગને તથા મુખલિસખાનને બાદશાહે તેની તહેનાતમાં સોંપ્યા; અને તા. ૧૨ મી મે ના રોજ ગાદીએ બેસવાનો દિવસ હતો તે દિવસે દરબારમાં તેની મુલાકાત લેવા સ્વીકાર્યું. મુલાકાત કેમ લેવી તે મંત્રંધી વિચાર ચાલતા વિજયપુરના આદિલશાહ સાથે જેવી રીતે મુલાકાત થાય તેવી રીતે મુલાકાત લેવા હ્યું. શિવાજીની ધારણા હતી કે બરોબરીઆ તરીકે મુલાકાત થાય. પણ તે કાંઈ રીતે શક્ય નથી એમ રામસિંગે મમજવ્યું. શિવાજી તે પ્રમાણે દરબારમાં ગયો અને અત્યંત નમ્રતા તથા રાજનિષ્ઠા બતાવી તેણે બાદશાહી રિવાજ પ્રમાણે જમીનને હાથ લગાવી મુજરો વગેરે કર્યું. વળી પંદરસો મહોર નજરાણા તરીકે અને છ હજાર મહોર બદુમાન તરીકે ધરી. આ રીતે વિધિ થયા પછી બાદશાહે સિદાસન નજીક ગલીયા ઉપર સરદાર મંડળની સાથે જસવંતસિંગની નીચે શિવાજીને ઉભારી રહેવા કહ્યું. જયસિંગે બાદશાહને અનેક વાર લખેલું કે શિવાજીનું સન્માન કરી તેનો માનમરતબો બરાબર બળવશો અને તેને કાંઈ રીતે દુભવશો નહી. એ રીતે માન આપવા બાદશાહનો વિચાર હશે, પણ તે આ પ્રથમ મુલાકાતે કંઈ દેખાશે નહોતો. કેટલોક વખત વિચાર રહી શિવાજીએ રામસિંગને કહ્યું, “ મારે

અપમાન કરવા અને બાદશાહે અહીં બોલાવેલા છે કે શું ?” શિવાજી શું કહે છે એમ બાદશાહે પૂછતાં રામસિંગે આ વાક્ય બાદશાહને મંલજાવ્યું. પણ તેને પોતાની પાસે લાવવાનું બાદશાહને ઈજ્જત લાગ્યું નહીં અને દરબાર બંધ થતા રામસિંગને ઘેર શિવાજીને લઈ જવા કહ્યું.

આ મુલાકાત માટે મનુષી લખે છે કે, “શિવાજીને દરબાર-મા પહેલી જગ્યા આપવા જયસિંગ અને બાદશાહ વચ્ચે મોગન પૂર્વક લેખી કરાર થયો હતો; છતાં બાદશાહે એ પાળ્યો નહીં, અને સોનેરી કંઠેરાની અંદરના પહેલા વર્તુલની છેવટની જગ્યા તેને આપી. શિવાજીને તેથી ગુસ્સો આવ્યો અને તે લાલ થઈને બોલ્યો: “કરાર તોડીને માફ આપું અપમાન કરો છો ? મારી યોગ્યતાનો તમારા દરબારમાં એક પણ ગૃહસ્થ નથી ?” આ રીતે કહી શિવાજી દરબાર છોડી બહાર ચાલ્યો આવ્યો.”

આમ શહેરની બહાર હાલના તાજમહેલ પાસે રામસિંગનો ખાગ હતો. એ ખાગમાં શિવાજીને રાખવા હુકમ થયો. રામસિંગ પછી વારંવાર બાદશાહને તેના ખજર પહેલ્યાડતો અને શાંભાજી તેની સાથે દરબારમાં જતો. શિવાજી ઉપર તજર રાખવા બાદશાહે રામસિંગને હુકમ આપ્યો હતો. બાદશાહને ગુસ્સો આવવાને વાસ્તવિક શું કારણ હતું તે બરાબર સમજાવું નથી. પણ માનાપમાનના કારણે બંનેનાં મન ખગડ્યાં એટલું તો ખરું જ.

શિવાજી કાંઈ પણ લગાડી કરશે એવો બાદશાહને વહેમ આવવાથી તેણે શહેર કોટવાળ પોલાદખાનને તાલીફ આપી કે તેના રહેવાના ભાગ ઉપર અંદુકવાળા સિપાઈઓનો પહેરો રાખવો અને તેને જવા દેવો નહીં. પોલાદખાને તેથી પાંચ દગ્ગર સિપાઈઓનો પહેરો બેસાડ્યો અને તે દરોજ બાદશાહ પાસે આવીને શિવાજીના ખજર આપ્યો. પોલાદખાને જણાવેલું કે શિવાજી અને તેની સાથેના માણસો પૂછે છે કે અમે ગરીબોએ એવો ગો અપરાધ કર્યો છે કે બાદશાહ અમારા ઉપર આટલા નિષ્ફર થયા છે ? બાદશાહે એ

સાંભળી લીધું પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહોતો. તેણે અમીનખાનને પૂછ્યું કે શિવાજીએ ઈમામવર્દીખાન પાસેથી કેટલા હાથી ખરીદ કર્યા છે તે તપાસ કરી કહો. અમીનખાને તપાસ કરી જણાવ્યું કે પંદર હજાર રૂપિયાના હાથી લીધા છે પણ રકમ હજી આપી નથી.

બાદશાહે જયસિંગને શિવાજીની હકીકત જણાવેલી, અને હવે શું કરવું તે પણ પૂછેલું. શિવાજી સાથેની તેની મુલાકાતમાં ખરેખરો પ્રકાર શો બ-બો તે મંબંધે જૂદા જૂદા લેખકોએ જૂદી જૂદી હકીકત લખી રાખી છે. પણ તેમાં મત્વ કરતાં કર્પનનો અંશ વિશેષ જણાય છે. એટલું ખરું કે ‘હું સ્વતંત્ર રાજા છું’ એવું પોતાનું માન અને તે રીતે જાળવવાનો શિવાજીનો ધરિદો હતો; અને તે માન અને તેટલું ઝોલું આપવાનો ઐરઝજેખનો ધરિદો હતો. જયસિંગનો પ્રયત્ન એ બંનેનો મેળ કરવાનો હતો, પણ તે સફળ થયો નહોતો. માનહાનિ કરીને એવો મેળ કરવાનો શિવાજીનો પણ વિચાર નહોતો જ. જયસિંગનો જવાબ આપ્યો, કે “શિવાજીને અભય વચન આપી હું જામીન થયો છું તો બાદશાહે તેને હાથ કરવી એટલે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. અને એમ થશે તો અહીંના આપણો પ્રયત્ન પણ સફળ થશે. શિવાજી કાંઈ પણ ગેરવર્તન કરે તો તે માટે હું જવાબદાર છું.”

શિવાજીએ જાણ્યું કે આપણા ઉપર સંકટ આવેલું છે. એટલે એ મંદિટથી ન ગભરાતાં એણે સાદસ અને સમયમૂલ્યકતા વાપરી તેમાંથી છૂટવાની ચમત્કારિક યુક્તિ બોળી કાઢી. બાદશાહની મુલાકાત તેને દરબારમાં ફક્ત પાંચ દશ મિનિટ થઈ એટલુંજ. તેની સાથે બોલવાનો પ્રમેગ તો તેને બિલકુલ આવ્યો જ નહોતો. તેણે પ્રથમ પોતાની સાથેનાં બધાં માણસોને બાદશાહની પરવાનગી મેળવી રખા આપી દીધી. માત્ર ચોક્કાં વિશ્વાસુ માણસો રાખ્યાં. સારી સારી વાતો કરી તથા લાલચો આપીને પહેરેગરિને તેણે પોતાના કરી લીધા; અને મોટી મોટી પેટીઓ ભરી તે શહેરના અમીર ઉમરાવોને ભેટ તરીકે દરરોજ મીઠાઈ મોકલવા માંગી પહેરેગીગિ શરૂઆતમાં એ



પેટીઓ તપાસતા, પણ પછીથી વિશ્વાસ પડી જતાં તેમણે તપાસતું છોડી દીધું. બાકી રાખેલાં ખાસ માણસો પણ કંઈ કંઈ નિમિત્ત દર્શાવી ચાલ્યાં ગયાં અને વેશ બદલી શહેરમાંજ રહ્યાં. આ રીતે ગોઠવણ થયા પછી શિવાજીએ માંદા પડવાનો દોષ કર્યો અને છેવટે તા. ૨૯ ઓગસ્ટ સન ૧૬૬૬ ના રોજ સાળે હિરોજી ફરઝંદને પોતાની પયારીમા સુવારી શિવાજી તથા શંભાજી જૂદી જૂદી મીઠાઈની પેટીઓમાં બેસી છૂટી નીકળ્યા. બીજે દિવસે સવારે હિરોજી પણ દવા લેવાને બહાને નીકળી ગયો. બપોર પછી બાદશાહને ખબર મળ્યા કે શિવાજી છૂટી ગયો છે, એટલે તેણે સખ્તાઈથી તપાસ કરવાના હુકમો હોડ્યા.

ફ્રેંચ મુસાફર બર્નિયર આ સંબંધે લખે છે કે, “જયસિંગે શિવાજી સાથે સામોપાયથી કામ લીધું. બાદશાહ પણ તે રીતે કામ લે તેવા ધરાદાયી તેણે શિવાજીના ગુણ ગણાવી તેની સાથે મિત્રતા કરવા આગ્રહ કર્યો. કેમકે શિવાજીને દુલવવાનો આ વખત નહોતો. પણ બાદશાહની મામી-શાદિસ્તખાનની સ્ત્રીએ પોતાના દીકરાનું વેર લેવા તેને ઉરકર્યો; એટલે તેણે તેના પર પહેરો મૂક્યો. શિવાજી છૂટી જવાથી બાદશાહને જયસિંગ તથા રામસિંગ ઉપર વહેમ આવ્યો. પણ જનાનખાનનાં બેસંઓએ પણ તેને છોડી મૂકવા જણાવ્યું હતું.”

શિવાજી છૂટી જવાના ખબર મેળતા બાદશાહને બહુજ કેાધ આવ્યો. તેણે રામસિંગને નોકરી ઉપરથી દૂર કરી દરબારમાં આવવા મનાઈ કરી અને શિવાજીને પકડવા માટે બધા રાત્ર્યો ઉપર હુકમો મોકલ્યા. આ બાજુ શિવાજી અને શંભાજી ઘેડા ઉપર બેસી આગ્રાથી મથુરા ગયા. સીધો દક્ષિણનો માર્ગ લેવામાં તેને જોખમ હતું એટલે તેઓ વેશ બદલી પ્રયાગ, કાશી વગેરે સ્થળે યાત્રા કરતા ચાલ્યા. મથુરામાં ઔરંગઝેબ પેશવાના સાળા કૃષ્ણાજીપંત, કાશીપંત તથા વિસાજીપંત રહેતા હતા તેને ત્યાં શંભાજીને રાખી કૃષ્ણાજીપંતને

યાત્રાના માહિત્યાર તરીકે પોનાની સાથે લીધા. દાઢી મૂછો કાઢી નાખી, શરીરે રાખ ચોળી સાધુઓની સાથે લળાને ત્યાંથી કાઢી ગયા. સાથે તેવાજ વેશવાળા ૪૦-૫૦ માણસો દતા. હાથમાં પોકળ લાકડીઓ રાખી હતી અને તેમાં હીરા માણેક તથા સોનાનાં નાણા ભરેલા હતાં. કેટલાક પૈસા પગરખાંમાં તથા કપડાંમાં પણ સ્ત્રીવી લીધા હતા. કાશી, પ્રયાગ, ગયા વગેરે સ્થળે જઈ શિવાજીએ યાત્રા કરી, અને કૃષ્ણાજીપતને પરત મોકલ્યા. પ્રયાગમાં ભોસસેના કુલચુર કવિ કુલેશ દતા તેણે શિવાજીને સારી મદદ આપી. આ કવિ કુલેશ પછીથી શંભાજીને પ્રધાન થયેલો. તે ત્યાંથી જગન્નાથની યાત્રા કરી ભાગાનગર ઉપર થઈને વિજયપુરને રસ્તે શિવાજી રાયગઢ સુખરૂપ આવી પહોંચ્યો. ( ડિસેમ્બર ૧૬૬૬ ). તે પછીથી ઘણે દિવસે શંભાજી આવ્યો. કૃષ્ણાજીપત તેને ખાસ પહોંચાડવા આવ્યા, આપત્તિને વખતે તેણે ખરી મેવા બગવી તેથી 'વિશ્વાસરાવ' એવો કિતાબ તેને આપ્યો. અને પોણા લાખ રૂપિયા બહિસ આવ્યા. શિવાજીના છુટકારા માટે અને સુખરૂપ પરત પહોંચવા બદલ ઢેકાણે ઢેકાણે મોટા ઉત્સવો થયા તથા કિલ્લાએ ઉપરથી તોપો છૂટી. કેટલેક ઢેકાણે તોં આખી રાત તોપો છુટયા કરી. આ ખબર શિવાજીને મળતાં હવે પત્રી કયા કામ માટે તોપોના કેટલા અવાજ કરવા તેનો નિયમ તેણે બાંધી આપ્યો. 'જે માણસો આશ્વતના આ વખતમાં ઘણા ઉપયોગી થયા, તે બધાને' બહિસો વગેરે આપી ખુશી કર્યા. નિરાજી રાવજી, બાલાજી આવજી, હિરોજી ફર્જંદે, અને જ્યંબક સોનદેવે કરેલી અત્વંત ઉત્કૃષ્ટ કામગિરી માટે શિવાજીને ઘણું અભિમાન થયું. અને હિરોજી ફર્જંદે પાપગાની સરદારી તથા પાલખી અને અબદાગિરી આપી. એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોને અને ગરીબોને બહુ દાન આપ્યું. સયગાં ચહેરોમાં સાકર વહેંચવામાં આવી અને ઇનામો તથા બહિસો વહેંચવામાં આવ્યા. અર્થાત્ મંકટના મહત્વના પ્રમાણમાં આ છુટકારા માટે બધી જગ્યાએ ઉત્સવો કરવામાં આવ્યા. એ રીતે શિવાજીના જીવ ઉપરનું એક

મોટું મંકટ ટળ્યું અને તેનીજ સાથે નવા ઉદ્ભવના મરાઠીરાજ્ય ઉપર દય મહિના સુધી જે પ્રથમ આધાન થયો તેનો પણ નિકાલ થયો. શિવાજીને લાગ્યું કે આખી જીંદગીમાં જે કંઈ પણ બૂલ કરી હોય તેા બાદશાહને મળવા આપ્યા ગયો તે કરી છે. જો કે એ બૂલમાંથી પણ કેટલુંક શીખવા જેવું મળ્યું. તેની ઝેરદાજીમાં માણસોએ તો સૌનાં કામ ધણીજ દક્ષતાથી કર્યા. શિવાજીને ખાતરી થઈ કે સંઘના વ્યવસ્થા જરાજર સચવાઈ છે. મોમલ લરકર નજીક છતાં અને દિલ્લાએ તથા મુલક તેના તામામા હોવા છતાં કોઈએ પણ કંઈ રાજદ્રોહ કર્યો નહીં અને પોતપોતાનાં કામો દક્ષતાથી કર્યા. જાણે કંઈ જ કમીજસતી જન્યું નથી તે પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા સરળતાથી ચાલી. એટલે જા અનેલા પ્રકારથી રાજ્યને નુકસાન ન થતા લાભ થયો. શિવાજીની ઝેરદાજીમાં રાજ્ય ચલાવવાને લોકોમાં કેટલી શક્તિ આવી છે તેનું આથી માપ થયું. વળી વિશેષ લાભ એ થયો કે શિવાજીને મોમલ દરબારની માહિતી મળી. કેદમાં છતાં શિવાજી ત્યાં સ્વસ્થ બેસી રહ્યો ન હોતો. તેણે ત્યાં રહીને મોમલ દરબાર, મુલકદાર સરદાર, લશ્કર, રાજ્યવ્યવસ્થા, વગેરે સંબંધી ધણી જાતની ઉપયુક્ત માહિતી બારિકાઈથી મેળવી કે જેનો ઉપયોગ તેને પછીથી ધણો થયો. દિલ્લી દરબારનો જે વિશ્લેષણ ભય બધાને લાગતો, તે તેના મનમાંથી અને શ્લોકના મનમાંથી પછી તદ્દન નીકળી ગયો. શિવાજીએ જોયું કે રાજ્યના આધારભૂત રજપૂતો વિફરેલા છે અને બાદશાહની સત્તા ધીમે ધીમે કમી થતી જાય છે અને તે ઉપરે થયે પામશે જ. તેની દરદર્શી દૃષ્ટિએ એ સહેજ સમજાયું.

શિવાજી છૂટી ગયો તેમાં જ્યોત્સિંગનો અને ખાસ કરીને રામસિંગનો હાથ હશે એમ માની બાદશાહની તેમના પર ધિરજાજી થઈ. વળી વિજાપુરની લગાઈમાં જ્યોત્સિંગને જોઈએ તેવી જીંત મળી નહી. સામે મોટે લગાઈ ન થવાથી વિજાપુરના લશ્કરે ધણી હેરાન-

ગતિ કરી. શેવળદેઝની પછુ તેને મદદ હતી. બાદશાહ પાસે વધારે લશ્કર માગ્યું પણ મળ્યું નહીં. એટલે જયસિંગ વિગપુરનો ધેરો ઉઠાવી ઐરંગઝેબ પરત આવ્યો. બાદશાહે તેની જગ્યાએ જયવંતસિંગ તથા મોઆજીમને મોકલ્યા. અને એ વૃદ્ધ રજપુત રાજા દિલ્લી પરત જતા રસ્તામાં મરણ પામ્યો. (૧૬૬૭). મરુત્તી લખે છે કે, “ઐરંગઝેબના લખવા ઉપરથી જયસિંગ એર ખાઇ મરણ પામ્યો. ઐરંગઝેબને એથી ટાઢક થઇ. આવો માથાભારે સરદાર તેને નેહતોજ ન હોતો. ધણીવાર તે જયસિંગના કબજામાં એકથો સપડાયેલો હતો, અને તે તેને સહજ મારી શકેલો હોત, પણ તેણે તો ઉપકાર જ કર્યો. તેણે દિલ્લીના ખ્યાવ કર્યો, દારાના દીકરા મુલે-માનને તેણે પકડી આવ્યો, અને શિવાજીને પણ તેણે જ હાથમાં દીધો. આ ઉપકારોનો ખદ્દો બાદશાહે આ પ્રમાણે વાળ્યો !”

રજપુત રાજાઓનું સ્વત્વ કેટલું નષ્ટ થયું હતું તે આ ઉપરથી સમજાય છે. અને શિવાજી જે સ્વરાજ્ય મેળવવા મથતો હતો તેની કિંમત પણ તે ઉપરથી આકી શકાય છે. પછીથી દિલીશખાનની પણ બાદશાહે ખદ્દી કરી. આ પ્રમાણે વારંવાર ખદ્દીઓ કરવાથી તેનું ધણું ખગડ્યું. જયવંતસિંગને તો અગાઉથી જ શિવાજી ખણુતો હતો. એ ધણો ઉદાર, શરવીર અને હિંદુ ધર્મનો અભિમાની હતો અને તેને હાથે શિવાજીને અપાય થવા સંભવ નહોતો. વળી, તેના ઉપર પણ બાદશાહનો વિરોધ કરેલો નહોતો.

૭. પુરંદરનો તાલ મંબુર (૧૬૬૮)—બાદશાહ શિવાજી ઉપર ઘણો ગુરસે થયો, પણ અફઘાનો તથા રજપુતો સાથે લડાઈ ચાલુ થવાથી બાદશાહને સરદારો ઉપર જ આધાર રાખવો પડ્યો. શિવાજીને પણ બાદશાહની સ્થિતિનો જાતઅનુભવ થયો. એટલે તેનો ઉપયોગ હવે તેણે કરવા માંડ્યો. બાદશાહી લશ્કરની જે પ્રથમ બીતિ લાગતી, તે હવે લગભગ નષ્ટ થઇ ગઈ, અને ખુશીરીતે રાજ્યનો વિસ્તાર તથા બદ્ધિઅસ્ત તેણે કરવા માડ્યો.

દિલ્લીથી પરત આવતાં તે કુતુબશાહને મળ્યો અને તેની મદદ લઈ વિજાપુરના તથા જયસિંગને સોંપી આપેલા ધણા ખરા કિલ્લાઓ તેણે પરત લીધા. જયસિંગને તેણે લખ્યું કે, “બાદશાહે મને કહાડી મૂક્યો, નહીંતર બાદશાહની મેં કાંઈ પણ નોકરી બગાડી હોત. જાંઘીનું બેખમ જણાવાથી જ મારે ન્હાસી આવવું પડ્યું. રાજા જયસિંગ મારા મિત્ર હતા તે મરણ પામ્યા. હવે તમારી મધ્યસ્થતાથી જો બાદશાહ મારો યુનો માફ કરે, તો હજી પણ હું શંભાજીને નોકરીમાં મોકલવા અને જાને કહો તે કામ કરવા તૈયાર છું.” બાદશાહે આ માગણી મંજૂર રાખી અને શંભાજીને પાંચ હજારની મનસબદારી તથા વરાડ પ્રાંત મળ્યો. પછી કેટલાક વખતે શંભાજી પરત આવ્યો અને પ્રતાપરાવ યુવર એકલોજ ઔરંગાબાદ રહ્યો.

શિવાજીને કેદ કર્યાના બજાર મળતાં જ મોરોપંત પિંગળેએ મોગસો હસ્તક ગયેલા કિલ્લા પરત લેવા મડિલા. તોડી પારેલા કિલ્લા તેણે દુરસ્ત કરાવ્યા અને ધણાખરા કબજે લઈ લીધા. શિવાજી છૂટી આખા પછી કસ્યાણ પ્રાંત તથા યુનાની ઉત્તરના કિલ્લાઓ પણ લઈ લીધા. આ બધું પ્રવક્તા લગાઈ ન કરતાં મળ્યું. જયસિંગને તો તેણે દિલ્લીમાં જ રહેવી ક્યો હતો અને તે દ્રવ્યલોભી હતો એટલે વારંવાર તેને નજરાણા મોકલવામાં આવતા. બાદશાહ તરફ તેને સારો ભાવ નહોતોજ. શાહજહાં આગ્રાજીમ ઉદાર અને નિષ્કપટી હતો. તેના પર બાદશાહનો લેણસો નહોતો, પણ જયસિંગ ઉપર દાખ રાખવા તેને તેની સાથે મોકલ્યો હતો. બાદશાહને બીજી બાજુ રોકાવાનું ચતાં શાહજહાંને તેણે લખ્યું કે શિવાજી સાથે લગાઈતો પ્રસંગ ન લાવતાં સમજુતી કરી પુરંદરનો તહ કાયમ કરી લેવો. શિવાજીને પણ તે અનુકૂળ હતું. ખાસ લગાઈ કરવાનો તો તેનો કદાપિ આશય નહોતો. તેથી જો સાથે રહેદ રાખી તહ કરવાનું તેણે પણ કમુવ કર્યું. બાલાજી આવજીને તેણે તેટલા માટે

ઐગંગાના મોકલ્યો અને કેટલીક વાટાઘાટ આવતા પૂર્વનો પુર-  
દરનો તદ્દ જ વણા લાગે સર્વને સંમત થયો. શાલાજીને પાંચ  
હજારની મનસમદારી મળી અને તેના ખર્ચ માટે વગડ પ્રાપ્તતા એ  
પરગણા મળ્યા. શાહજાદાએ આ તદ્દ મળુ રાખવા બાદશાહને  
આમ્રદ પૂર્વક પત્ર લખ્યો અને તે બાદશાહે મલુર રાખ્યો. શાહ-  
જાદાએ આ મલુરીના ખજર આપતા શિવાજીને જણાવ્યું કે,  
“હજુરે તદ્દ મલુર ગળ્યો છે અને તમને ‘રાજા’ નો કિતાબ  
આપ્યો છે. આ રીતે તમારો સત્કાર કયો છે, તો હવે પછી વિશેષ  
કામ કરી બતાવશો. એટલે તમારા બધા મનોગ્ય સફળ થશે તમારા  
કામ માટે પણ મેં વિનંતિ કરેલી છે અને તે પણ બની આવશે.”

આ રીતે પુરદરનો તદ્દ મલુર થતા (૧) શિવાજીને ‘રાજા’નો  
કિતાબ મળ્યો, અર્થાત્ બાદશાહે તેણે ગ્રાપેયા રાજ્યની સ્વતંત્રતા  
સ્વીકારી; અને (૨) પુરદર તથા સિંહગ સિવાય પુના, ચાકલ  
અને મુપા એ જૂની જગીરના પગણ, અને જુનર તથા અહ મહ  
નગરના હક્કને બધે વરાડ્યાતમા એક નીલ જગીર એટલું શિવાજી-  
ને મળ્યું શિવાજી જ્યારે ખુશી રીતે તાબે ન થયો, ત્યારે તેને  
અનુકૂળ થકને પંજી કાઢ પણ પ્રકાશ તેને તાબામા લેવાનો. આ રીતે  
બાદશાહે ઘાટ ધડ્યો.

આ તદ્દ થતા રાજ્યવ્યવસ્થામા કેટલાક મહત્વના ફેરફાર થયા.  
મરહી રાજ્યની સ્વતંત્રતા માટે હવે કોઈને ચંકા રહી નહીં. મોગલ  
સુબાઓ, જંજરાના શીદી, વિજપુર અને ગોવળકેડાના સુલતાનો  
તથા તમામ લોકો શિવાજીને હવે ‘રાજા’ તરફ માન આપવા લાગ્યા.  
મનસમદારી સલાખવા ઐગંગાબાદમા એક કાયમની ફોજ તેણે  
ગળી અને શાલાજી સમીર હેતવાથી કડતોજ ગુજરને ‘પ્રતાપરાવ’નો  
કિતાબ આપી તે ફોજ ઉપર રાખ્યો. એ કોજથી પોતાની સર-  
હદ્તુ રક્ષણ થતું અને મોગલોની ઠીકચાલ જાણી શકાતી. શિવાજી

મોગલોનો માંડલિક થયો, પણ જોધપુર અને જયપુરના રાજા માંડલિક હતા તેનાથી તે જૂદા પ્રકારનો હતો. એ રાજાઓનું રાજ્ય ખીજા માણસો ચલાવના અને પોતે બાદશાહની નોકરીમાં હાજર રહેતા; ત્યારે શિવાજીએ પોતે નોકરી ન સ્વીકારતાં દીકરાને નામે મનસખદારી લીધી અને પોતે પોતાનું રાજ્ય સંભાળવા છૂટા રહ્યો.

વિજયપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યો જનતી ઉતાવળે ખાલસા કરવા બાદશાહની ધારણા હતી. શિવાજીને પણ તેણે છૂટ આપેલી કે એ રાજ્યોપર સવારીઓ કરી તેને બને તેટલાં નિર્બળ કરવાં. તે પ્રમાણે તેણે તેના પર હદલા કરવા માંડ્યા. પણ એ રાજ્યોએ સમજી જઈને બાદશાહ જોડે તદ્દ કથા (૧૬૬૮). એ તદ્દ વખતે શિવાજીએ શાહજાદા પાસેથી એવી કબુલત લીધી કે આ રાજ્યોનો ચોથાઈ અને સરદેશમુખીનો હક્ક તમારે વસુલ ન કરતાં અને વસુલ કરવા દેવો. આ શરત એ રાજ્યોને પરબારે હાથે નિર્બળ બનાવવાના ઇરાદાથી શાહજાદાએ મંજૂર રાખી. લાગલીજ શિવાજીએ ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી ઉધરાવવા માંડી. વિજયપુરે ત્રણ લાખ અને ગોવળકોંડાએ પાંચ લાખની રકમ આપવા સ્વીકાર્યું. આ હક્ક માટે શિવાજીની બાહુ વખતથી મોઝણી હતી. તે આ વખતે રીતસર મળ્યો અને પછીથી દરસાલ ખંડણી આવવા લાગી. આ રીતે ૧૬૬૮ ની સાલ એ શિવાજીની રાજ્યસ્થાપનાની સાલ મણી શકાય. તેની જગીર અને ધણી ખરા કિલ્લાઓ તે સાલમાં પરત મળ્યા, અને દક્ષિણનાં આ મુસલમાની રાજ્યો ઉપર તેનો કર ચાલુ થયો. ઐરંગઝેબને આ પસંદ નહોતું. જયવંતસિંગ અને મોઆજમ આ રીતે શિવાજીને તાબામાં લેવાને બદલે હિલરી મદદ કરતા હતા એ તેને ત ગમ્યું. એટલે બેજ વર્ષ આ વ્યવસ્થા ચાલી પણ તેટલા વખતમાં શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા બાંધી દીધી અને ખંડણી વસુલ કરવા શામજી નાઈકને વિજયપુરમાં તથા નિરાજરાવને ગોવળકોંડામાં વડીલ તરીકે રાખ્યા.

૮. ફરી ચુદની શરૂઆત ( ૧૬૭૦-૭૨ ).—શિવાજી જૂની આવ્યા પછી તેની અને ઐરંગઝેબની વચ્ચે કેવા કેવા દાવપેચ રચાયા તે નીચેની તારિખવાર હકીકત ઉપરથી કેટલેક અંશે સમજી શકાશે:—

તા. ૨૨ એપ્રિલ ૧૬૬૭—શિવાજી તરફથી બાદશાહને પત્ર મળ્યો કે, “ આ સુલામ આપની નોકરી કરી આપનો હુકમ પાળવા ઘણો રાજી છે. બાદશાહી લશ્કર તેના ઉપર ચડી આવે છે, પણ એ લશ્કરની સાથે ટક્કર લેવાનું સામર્થ્ય પૃથ્વી ઉપર કેનામાં છે ? મારી વિનંતિ છે કે મારા પુત્ર શંભાજીને બાદશાહી લશ્કરમાં ૪ હજારની મનસબ મળે. મનસબ ન મળે તો પણ એ બાદશાહી લશ્કરમાં નોકરી તો કરવાનો જ છે. મારી પાસે જે કિસ્સા દતા તે બધા મેં આપને સોંપી દીધા છે. અને જે કંઈ મારી પાસે બાકી હશે તે તથા મારી આખી જીંદગી આપની સેવામાં અર્પણુ છે. ”

તા. ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૬૭૦—ખાનદેશના દિવાન અમરાહ-ખાન તરફથી લખાઈ આવ્યું કે, “ શિવાજીની કેજ વરાડ પ્રાંત લૂટે છે, અને બાદશાહી મુલકમાંથી તેણે ૨૦ લાખની લૂટ કરી છે. ઐસાનો કિસ્સેદાર લખે છે કે ‘ શિવાજીનાં ૨૦ હજાર માણસો આવ્યાં છે. આખો પ્રાંત લૂટીને તેઓ વસુલાત લે છે. કિસ્લાથી બે ગાઉ તેઓ દૂર છે. કિસ્લાની દુરન્તી હું કરાવું છું. મારી બધી જાગીર તેણે લૂટી લીધી છે. નિર્વાહનું પણ કંઈ સાધન રાખ્યું નથી. મહેરબાની કરીને મને કંઈ પૈસા મોકલો. ’ બાદશાહ આ હકીકત વાંચી બોલ્યો: “ આ રીતે-વળા માણસો પૈસા માગતા આવે છે. હું કેટલાકનાં એવાં તુકસાન લરી આપું ? ”

તા. ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૬૭૦—મુરતથી લખાઈ આવ્યું કે “ મુરતમાંથી ૫૪ લાખ અને પાસેના એક ગામમાંથી ૧૩ લાખ મળી ૬૬ લાખનો અવેજ શિવાજી લૂટી ગયો છે. ”



તા. ૧ ફેબ્રુઆરી ૧૬૭૦—શેખ મુક્તેમાને બાદશાહને લખ્યું કે “રેમંડ નામનો ફિરંગી વેપારી માગે છે કે મને થોડી મદદ આપો તો હું ફિરંગીઓનો દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કરી શિવાજીની ખબર લઉં.” બાદશાહે હુકમ કર્યો કે, એ માલુમ કેવી લાયકીનો છે તે માટે સુરત લખીને પૂછાવો.

તા. ૧૨ એપ્રિલ ૧૬૭૦—પર્વતરાવે તૈયાર કરેલો શિવાજીના સંખ્યનો નકશો બાદશાહને બતાવવામાં આવ્યો.

તા. ૭ એપ્રિલ ૧૬૭૦—“શિવાજીએ ચાંદવડ ભૂટ્યું અને ફોજદાર હુદીખાનનો પરાલભ કર્યો. આ હકીકત સાંભળી ફોજદાર ફોતેજખાન નહાસી ગયો.” આ પ્રમાણે ખબર આવતાં બાદશાહે હુકમ કર્યો કે એ ફોજદારનો ‘જ’મ’ કિતાબ ખેંચી લો.

તા. ૮ એપ્રિલ ૧૬૭૦—તપાસમાં એમ જણાઈ આવ્યું કે અફઝલખાનનો માલુમ શાહ હુલાસ જે હાલ બાદશાહી નોકરીમાં છે તે દરબારની બધી કામી હકીકત વખતો વખત શિવાજીને જણાવે છે.

તા. ૮ મે ૧૬૭૦—અહમદનગર, જુનનર અને પરિંદાનાં ૫૦ ગામે શિવાજીએ ભૂટ્યાં એવી જાતની મળી.

ઉત્તરોત્તર બાદશાહનો રોષ વધતો ચાલ્યો. અને તેણે શાહનશાહને સખત હુકમ મોકલ્યો કે શિવાજી સાથે એકદમ યુદ્ધ શરૂ કરી તેનો પરાલભ કરો. પ્રથમ તેણે શાહનશાહને પદાવેલો કે તું બાપથી રિસાયો છે એમ બતાવી શિવાજીને યુક્તિથી કળમમાં લેજો. એ પ્રમાણે તેણે બે ત્રણ વર્ષ કર્યું અને દિલ્લી ઉપર બેઝિએ ચડી આવવાની પણ તૈયારી કરી. પરંતુ શિવાજી તેના પંખમા સપડાયો નહીં. તેણે માત્ર પોતાનો દાવ જરાખર સાધી લીધો. એમ પણ તે વખતે લાગેલું કે શાહનશાહ ખરેખર તેના બાપથી વિરુદ્ધ છે. કેમકે તે શિવાજીને અનુકૂળ હતો. બાદશાહનો સખતાઈનો હુકમ આવતાં તેણે દક્ષિણ કરતાં પ્રતાપરવને ત્યાંથી લાકર લઈ ચાલી જવા જણાવ્યું.

પ્રમાણે પ્રતાપરાવ લશ્કર સાથે ચાલ્યો આવ્યો અને બંધ પડેલું યુદ્ધ ફરી શરૂ થયું.

૯. તાનાજી માણસરે અને સિંહગઢ—ઝિરંગજીનો યુદ્ધ કરવાનો ધરિદો જણાતા શિવાજીએ એકદમ શરૂઆત કરી અને પોતાના બધા સરદારોને બોલાવી ઝપાટાથી કામ લેવા તાકીદ કરી. પુરંદર અને સિંહગઢ એ બે કિલ્લા મોગલો પાસે રહેલા હતા તે બેઉ લઇ લેવાનો શિવાજીએ વિચાર કર્યો. તાનાજી માણસરે શિવાજીનો બાલમિત્ર અને પરમવિશ્વાસુ હતો. તેણે પોતાના ભાઇ સૂર્યાજી તથા એક હમ્મર ચૂંટી કઢેલા માણસને સાથે લઈ સિંહગઢ કબજે કરવાની હિમ્મત કરી. શિવાજીની પરવાનગી લઈ માધ વદિ ૯ ની રાતે તે સિંહગઢ નીચે આવ્યો. એ કિલ્લાનો બહાખસ્ત મોગલોએ સારો ગોઠવ્યો હતો, અને ઉદયભાન નામે શૂરા રાઠોડ રજપુત ત્યાનો ઉપરી હતો. થોડા માણસેથી આ કિલ્લો લેવા જવું એ ધણુ મરદાનગીનું અને સાહસનું કામ હતું. તાનાજીએ પાચસે પાચસે માણસની બે ટોળી કરી એકને પોતાની સાથે લઈ તે એક અપરિચિત વિકટ રસ્તે કિલ્લો ચડવા માંડ્યો અને બીજી ટોળી ભાઈ સૂર્યાજીને આપી પાછળથી મદદે આવવા જણાવ્યું. પ્રથમ એક હુશિયાર માવળો પાટલાધોની મદદથી કેટ ઉપર ચડ્યો અને ત્યાંથી તેણે રાખેલાં દોરડાઓની મદદથી બીજા ત્રણસો માણસો ચૂપાચૂપ કેટમા ઉતર્યા. નેટલામા સહેજ સળવળાટ લાગતાં કિલ્લા ઉપરના રજપુતો જાગી ઉઠ્યા અને એકદમ લડવા સંજ્જ થઈ ગયા. બંને વચ્ચે ધણુ જ બેસબેર લડાઈ ચાલી અને પચાસ માવળા તથા પાચસો રજપુતો માર્યા ગયા. તેવામા તાનાજી અને ઉદયભાન સામે સામે આવી ગયા અને હાથોહાથની લડાઈમાં એ બંને એકબેકને હાથે મરાયા. તાનાજી મરાયા જણી માવળાઓ વાજા હટ્યા, પણ તેટલામાજ દૈવયોગે સૂર્યાજી તાજાં નવાં માણસો લઈ કિલ્લા ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેણે શૈર્ષયુક્ત વચનો કહી પાછા ફરતા માવળા-

ઓમાં આવેશ લેખન કર્યો અને એટલા જોસથી તેઓ તૂટી પડ્યા કે રજપુતોને લગભગ કાંપી નાખ્યા. કેટલાક ન્હાસી છૂટ્યા, પણ તે કિસ્સા ઉપરથી ફૂટી પડતાં મરણ પામ્યા. આ રીતે તાનાજી મરાયો પણ મદ કબજે થયો. સૂર્યાજીએ મંકેન પ્રમાણે એક ઝૂંપડીને આગ લગાવી કિસ્સો હાથ આવ્યાની હકીકત શિવાજીને રાજગદ ઉપર જણાવી. શિવાજીને તેથી-મંતોષ થયો, પણ પોતાનો સિદ્ધ જેવો મિત્ર એ કિસ્સો લેતાં મરાયો એ તે જાણતો ન હોતો. બીજો દિવસે તેને તથા માતા જિજ્ઞાષાને તાનાજીના પરાક્રમની અને મરણની ખબર મળી. 'મદ આવ્યો પણ સિદ્ધ ગયો' એ માટે તેમને બહુજ લાગી આવ્યું. -

તાનાજીનું આ પરાક્રમ ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્ત્વનું છે અને કોઈ નવલકથા કે કાવ્યને લાયક છે. સ્વામીની સેવામાં દેહ અર્પણ કરી પોતાની જીંદગીના ભોજે રાષ્ટ્રને મહાન બનાવનારા જે કોઈ કોઈ નરવીરો પૃથ્વીની પીઠ ઉપર કવચિત્ પાકે છે, તેવા નરવીર આ તાનાજી હતો. નેત્સન, ઘુસ્ત્ર વગેરે અંગ્રિજ ચોદાઓની પેઠે જ તાનાજીની ઉજ્જવલ કીર્તિ ઇતિહાસમાં ચિરકાળ ચળકવા લાયક છે. તેમાં પણ સિંદગદ સેવા જતી વખતેના કેટલોક પ્રસંગ તો ધણો જ હૃદયગ્રાવક છે. સિંદગદ લેવા માટે જિજ્ઞાષાને અત્યંત આગ્રહ હતો, છતાં તેને માટે કોઈની હિમ્મત ચાલતી નહોતી તેથી તેણે તાનાજીને ખાસ બોલાવી સૌ ના પાડતા હતા છતાં એ કામ તેને સોંપ્યું. શિવાજીને એ પસંદગી થોડી લાગી. પણ નવમીને દિવસે તેણે મદ લીધો અને ઇંદને દિવસે તેના દીકરા રાયાજીનાં લક્ષ હતાં. દેખત કાગળે આવવા તેને જણાવેલું, એટલે તે લક્ષની તૈયારી નેમની તેમ રહેવા ઈર્ષ દોડતો આવ્યો અને રાયાજીને હાથ શિવાજીને સોંપી પોતે મદ કબજે લેવા ગયો. ઉદયલાન સાંધે લક્ષનાં તેની ઢાલ તૂટી, એટલે ગળા હાથની દાલ કરી તે લડ્યો અને એ રીતે પ્રથમેનીય પરાક્રમ કરી ખરલોક ગયો. સત્તરમા અને ૧૬

અદારમા શતકમા આવા ધણા માણસો નીકળ્યા આવ્યા તેથી જ મરાઠાનું માન આજ પણ દેશમા પ્રચલિત છે. તાનાજના આ પરાક્રમ માટે તુલસીદાસ શાહિરે એક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય તેજ સમયે લખેલું પ્રસિદ્ધ છે. લોકોમા એથી જાગૃતિ આવી અને એવાં પરાક્રમે કરવાને પ્રેરણા થઇ. એમ કહેવાય છે કે એ ગદનું નામ તે વખતથી સિંહગઢ પડ્યું. તે ગદની કિલ્લેદારી પછી સૂર્યાજીને આપી.

તે પછીથી એક મહિનામા પુરંદર પણ સૂર્યાજીએ લીધો. અને મોરોપંત પિંજળે અને આખાજી સોનદેવ કલ્યાણપ્રાંત તથા માહુલી કિલ્લો લેવા ગયા. સન ૧૬૭૦ માં મોગલાઇ મુલક લૂટવાને અને કિલ્લાઓ પડાવી લેવાને શિવાજીએ સપાટો ચલાવ્યો. સુરતથી પરત આવતાં તેણે મોરોપંતને માહુલી કિલ્લો લેવા મોકલ્યો. એ કિલ્લા ઉપર મનોહરદાસ કરીને રજપુત હતો. તેની પાસે વિશેષ માણસો નહતાં તો પણ તેણે કહેવરાવ્યું કે, ‘અમે રજપુતો મરણ્યથી બહીનારા નથી. પુષ્કળ લોકોની આદુતિ લીધા સિવાય કિલ્લો તમને આપીશું નહી.’ છતાં તેના ઉપર ઘેરો ધાલ્યો અને રાતે દોરડાંની મદદથી પાંચસો છસો માણસો કિલ્લા ઉપર ચડ્યા. પણ મનોહરદાસે તે બધાની ખખર લઈ લીધી. એટલે ત્યાંથી ઘેરો ઉઠાવી કલ્યાણ આવ્યા. ત્યાંના ચાણુદાર ઉગ્રબગખાન લડાઇમાં મરાયો. અને તેટલામાં મનોહરદાસ માહુલીને કિલ્લો છોડીને ગયો અને તેની જગાએ અમલવર્દી બેગ આવ્યો. એટલે તેના પર હલ્લો કરી તેને તથા તેના માણસોને માર્યા અને એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. એજ પ્રમાણે કર્નાજા તથા લોહગઢ પણ જલદીથી લઇ લીધા અને કલ્યાણ પ્રાંત ઉપર શિવાજીની સત્તા થઇ.

૧૦. સુરત ઉપર સવારી અને ચાંદવાડ તથા સાલ્હેરની લડાઈઓ—સુરતનો સુબેદાર મરણ્ય પામતાં ત્યાંનું લશ્કર ખેંચી લીધાની ખાતરી આવવાથી શિવાજીએ પંદર હજાર માણસો લઇ તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. આ વખતે તેની સાથે સંખ્યા મોટા સરદારો

હતા. તપાસ કરતાં જણ્યું કે બદામ્પરત માટે હમરેક માણસ છે એટલે ત્રણ દિવસ સુધી નિરાંતે શહેર લટક્યું. એ વખતે અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ તથા ડચ લોકો સાથે પણ પ્રસંગ પડેલો, પણ તેની હકીકત અલાયદી આવશે. ત્રીજે દિવસે બાતમી આવી કે મોગલ લશ્કર ચડી આવે છે. એટલે 'દરસાલ બારલાખ રૂપિયા ખંડણી તરીકે આપશે' તો આ શહેરને હવે પછી લટકીશું નહીં' એવું સૈન્ય નહેર કરી શિવાજી મુસ્ત છોડી નીકળ્યો. તેના વિચાર સાદહેર મુઠ્ઠેર ઉપરથી આંદલાઝ આવી ત્યાંથી કંચનધાટને માંડે કાંકણમાં ઉતરવાનો હતો. પણ તે પ્રમાણે ચાલતાં આંદલાઝ નજીક મોગલ લશ્કરનો ભેટો થયો. તેથી મુસ્તથી આણેલી લૂટ રાખમડ કેમ પહોંચાડવી તેના વિચાર થઈ પડ્યો. પણ, આવેલી અડચણમાંથી છૂટવાની તેનામાં અપ્રતિમ ચતુરાઈ હતી. તેણે પોતાના લશ્કરના ચાર વિભાગ કર્યા. અને એ ઉપરાંત લૂટ લઈને જનારા માણસો જૂદા રાખ્યા. એ માણસોને સાચવીને અને શત્રુની દેખરેખ રાખીને બધા વિભાગે વર્તવું એમ તેણે ઠરાવ્યું; અને પોતે જાણે ઐરંગઝેબના જાણ છે એવા દેખાવ કર્યો. એમાંના બે વિભાગે મોગલ લશ્કરની આગળ પાછળ રહીને તેને હેરાન કરવા માંડ્યું. આ વખતે મોગલ લશ્કરની સરદારી દાઉદખાન પાસે હતી અને તેના હાથ નીચે એખલાસખાન તથા બાકીખાન હતા. પ્રથમ આંદલાઝ નજીક એકનો બાકીખાન આગળ આવ્યો, પણ તે શિવાજીની સામે હાર ખાઈ આંદલાઝના કિસ્સામાં છુપાઈ ગયો. ત્યાંથી શિવાજી ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો. ત્રીજે દિવસે એખલાસખાનનો ભેટો થયો. તેના પર પણ હલ્લો કરી મરાઠાઓએ તેને જખમી કર્યો. તે પછી રામચક્રદ તથા લવાન પુરોહિત નામે સરદારો અને દાઉદખાન પોતે લડવા આગળ આવ્યા. ખુદ શિવાજી અને દાઉદખાનની બે પહેર સુધી ખરેખરી લડાઈ ચાલી. તેમાં ત્રણ હમર મોગલો અને કેટલાક મરાઠાઓ મરાયા. છેવટે દાઉદખાન લડાઈ છોડી ન્હાસી ગયો અને મોગલોના ચાર હમર ઘોડા તથા કેટલાક

સરદારો મરાઠાઓના કબજામાં આવ્યા. પણ રિવાજ પ્રમાણે શિવાજી-એ તેને તરતજ છોડી મૂક્યા. આ પ્રમાણે વિનય કરી આગળ ચાલતા રાવબાગીણ નામની એક સ્ત્રી લડવા આવી. માહુર-ના દેશમુખ ઉદયરામની એ બહેન હતી. ઉદયરામનો પુત્ર જંગ-જીવન અને એ બાઈ લડવા આવતા તે દારી, અને દાનમાં તરણું લઈ શરણે આવી. તેને અડચણ ન કરતા શિવાજી ત્યાંથી આગળ વધતા સુખરૂપ રામગઢ પહોંચ્યો. લૂટનો મેળ કરતા પાચ કરોડ હોનની એકંદર ચર્ચ અને પાચ હજાર ઘોડા થયા. એ ઘોડાઓની એક અલગ પાયગા કરી અને એ ઘોડા ઉપર ચોઢીનાં નિશાનો કર્યા.

મોગલો સાથેની લડાઈ હજી પંજુ બેરથી ચાલુ હતી. પ્રતાપ-રાવ ગુજર તથા મોરોપંત પિંગળે મોગલ પ્રદેશમાં ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી ઉધરાવવા લાગ્યા. પ્રતાપરાવ વરાડમાં ઠેક કારંજ સુધી ગયા. એ શહેર તે વખતે ઘણું જ ધનાઢ્ય હતું. ત્યાંથી તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. મોરોપંત બાગલાણમાં પેદા અને ત્યાં દાઉદખાન સાથે લડી ઔદા, પટ્ટા, સાલ્હેર મુલ્હેર, ત્રંબકગઢ તથા રામનગર તેણે લીધા, અને પ્રતાપરાવે ખાનદેશમાં જઈ મોટાં મોટાં શહેરો લૂટ્યાં. આ રીતે મોગલ પ્રદેશમાંથી આ પહેલી વાર ચોથાઈ લીધી અને ગામે ગામના પટેલ તથા કુલકર્ણીઓ પાસેથી લખાવી લીધું કે, "વસુલનો ચોથો દિરસો શિવાજીને આપીશું." આ વસુલ લેવા માટે વળી પાવતીઓ આપવા માંડી અને એવી પાવતીઓ જે ખતાવે તેને ઉપદ્રવ કરવો નહીં એવો બંદોબસ્ત કર્યો.

શિવાજીનાં આ કૃત્યો સાંભળી ઐરંગઝેબને હવે શું કરવું તેની મુઝવણ થઈ પડી. જયવંતસિંગ તથા મોઆજીમ ઉપર તેનો ભરોસો ન હોવાથી તેના તરફ વિશેષ માણસો તે મોકલતો નહીં. મરાઠાઓએ માહુલી લીધા પછી મોઆજીમે બુન્નરમા વધારે માણસો રાખ્યા અને સુરતના બંદોબસ્ત માટે પાચ હજાર માણસો રાખ્યા. બાદશાહને તેથી વહેમ આવ્યો કે શાહજહાં શિવાજીની મદદથી

સ્વતંત્ર થવાં માગે છે, અને શિવાજીને તે અત્ત રીતે મળેલો છે. શાહજહાં તેને ચારંવાર વિશેષ લશ્કર મોકલવા લખ્યું, તેમ તેમ તેને વિશેષ વહેમ આવ્યો અને લશ્કર તેણે મોકલ્યું જ નહીં. માત્ર શિવાજીને વિશેષ જોર ઉપર ન આવવા દેવા તેણે જશવંતસિંગને પરત બોલાવી મહોબનખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો, અને તેના હાથમાં સઘળા સત્તા આપી. શાહજહાં પામે માત્ર એક હજાર માણસ ઔરંગઝેબનાં રાખ્યાં. મહોબનખાનની નીચે વળી દિલીશખાનને પણ મોકલ્યો. આ વખતે ઔરંગઝેબને ઉત્તરની અવ્યવસ્થા માટે ચિંતા હતી. અફઝાનિસ્તાનમાં ભારે તોફાન વાસ્યું હતું અને તેની અસર અહીં પણ આવી હતી. વળી રજપુતો સાથે પણ ઝઘડો શરૂ થયો હતો. એટલે બાદશાહ દક્ષિણની આ ગરબડ તરફ લક્ષ આપી શક્યો નહીં, તેમ લશ્કર પણ મોકલી શક્યો નહીં. ઉત્તરમાં ધાંતિ કરી દક્ષિણનાં તોફાનો મટાડવા જાતે આવવાનો તેનો વિચાર હતો.

મહોબનખાને આવતાંની સાથે કિલ્લાઓ પરત લેવાનો પ્રારંભ કર્યો અને લાગલાજ તેણે ઐઠા તથા પદ્મ એ બેઉ કિલ્લા છૂટી લીધા. અને દિલીશખાને ચાકણ તથા સાશ્હેરના કિલ્લાને ઘેરા લીધો. સાશ્હેરની મદદે પ્રતાપરાવ તથા મોરોપંત આવ્યા અને મહોબનખાને પણ વિશેષ મદદ માટે એખલાસખાનને મોકલ્યો. આ વખતે જે લડાઈ થઈ તેને સાશ્હેરની લડાઈ કહે છે (૧૬૭૨). પ્રથમ પ્રતાપરાવે મલરામણ બતાવી ન્દાસવા માંડ્યું, પણ મોગલ લશ્કર તેની પછવાડે પડતાં જ તે જોસબેરે ઉઘટ્યો, અને ધણી જ કટોકટીની લડાઈ થઈ. એ લડાઈમાં મોગલોનો પૂર્ણ પરાજય થયો. તેના નાના મોટા બાવિશ સરદારો અને દસ હજાર માણસો મરાયાં. મરાઠાઓનાં પણ ઘણાં માણસો મરાયાં. તેમાં સૂર્યરાવ કાકડે કરીને શિવાજીનો એક બાળમિત્ર અને સહાયક હતો તે મર્યો. આ સાશ્હેરની લડાઈની બખરોમાં લખેલી વિગતો વાંચતાં મરાઠાઓના પરાજય માટે માન ઉપજ્યા સિવાય રહે તેમ નથી. આધુનિક પાશ્ચાત્ય

પદ્ધતિને અનુસરીને જે તત્કાલીન લગ્નમંત્રાનાં સ્મારકો બનાવ્યાં હોત, તે આસપ્પ, લાસવાડી, ચિલિયનવાલા, વગેરે ઠેકાણાંની લગ્ન-મંત્રાની પેઠે જ શિવાજીની આ લગ્ન પણ ઇતિહાસમાં ચળકતી હોત. એ લગ્નમાં દિલીરખાન તથા એમલાસખાન જેવા અભિમાની તથા ખુદ બાદશાહના ભરોસાના સરદારો હારી ગયા ! દિલીરખાન ન્હાસી છૂટ્યો અને એમલાસખાન મરાઠાઓના હાથમાં સપડાયો ! શિવાજીના માવજાની તથા તેની પાવજાની આ લગ્નમાં સારી કસોટી થઈ. મોગલોનો પુષ્કળ સામાન તેમને મળ્યો અને સાલ્હેરનો કિલ્લો છોડી તેઓ ઐરંગઝાબાદ ગયા. પકડાયલા માણસો તથા સરદારોના જખમો વગેરે જ્ઞાતા શિવાજીએ તેને નજરાણા આપી છોડી મૂક્યા, અને જેની મરજી હતી તેને પોતાની પાસે રાખ્યા. કોઈને કંઈ પણ ત્રાસ આપ્યો નહીં તેમ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભેદ રાખ્યો નહીં. શિવાજીની આ નીતિ હાલની સુધરેલી ગણાતી સરકારોની નીતિને પણ લક્ષમાં લેવા લાયક છે. એ લગ્નમાં હાથી, ગેટ, ઘોડા તથા લગ્નનો પુષ્કળ સામાન અને જવાહીર હાથમાં આવ્યાં. અને જે જે સરદારોએ બહાદુરી બતાવી તેને મોજાક, આમૂષણો વગેરે આપ્યાં. મોગલો હવે મરાઠાનાં શરાતન અને ચાલાકી જોઈ થાકી ગયાં અને શિવાજીની તેને વિશેષ ધાર્ત્વી લાગવા માંડી. શત્રુ સામે સન્મુખ ઊભા રહી લડવાનો આરંભ આ લગ્નથી થયો.

બાદશાહે પછી તરત જ મહોબતખાન અને મોઆજીમને પરત બોલાવી લીધા, અને ગુજરાતના સુબા ખાનજહાન ( બહાદુરખાન ) ને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. ગરહાઓએ હવે અહ'મદનગર અને ઐરંગઝાબાદમાં તોફાન મચાવ્યું. બાદશાહ વારંવાર અમલદારો બદલતો ગયો, તેમ તેમ તેનો લાભ શિવાજીએ લીધો. પ્રતાપરાવને તેણે ફરી સુરત ઉપર મોકલ્યો.

૧૧. આ લગ્નઓતું પરિણામ—સન ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત ઉપર હલ્લો કર્યો, તે વખતે તેનો કોટ માટીનો હતો.



પછીથી તરત જ ઝોરંગજે તે મળજીત ઇટાનો જાંધાવ્યો. સન ૧૬૭૦ માં ફરી શિવાજીએ મુસ્ત ઉપર સવારી કરી અને તે પછી થોડા માસમાં સાહેર મુલ્હેરના કિલ્લા લીધા. તે પછી લગભગ ૧૬૭૩ માં પ્રતાપરાવે ફરી મુસ્ત ઉપર ચઢાઈ કરી. તે વખતે તેણે નીચે પ્રમાણે જાહેર પત્ર મોકલેલો:—

“ મુસ્તના ખુસદમાન અધિકારીઓ, દેસાઈ, વેપારી, મહાજન, તથા શેઠીઓ અને અગ્રિજ, ફેન્ચ તથા ડચ વખારોના કમાનો અને રૈયતને આથી જાણાવવામાં આવે છે કે:—

“ મુસ્તમાં વેપારી માલની જગત દસાઈ કેટલી ઉપજે છે તેનો ખરાબર તપાસ કરી તે ઉપજનો ચોથો હિસ્સો શરવીર મરાઠી લશ્કરની ખંડણી તરીકે લેવો એવી શિવાજી મહારાજની અમને આજ્ઞા થઈ છે, અને તે ઠાંમ માટે તેમણે અમારી નીમણૂક કરી છે. તો તે પ્રમાણે સર્વને જાણાવવામાં આવે છે કે ઇશ્વર તમને એ દુકમ પાળવાની સુખદિ આપે તો અમારા ગુમાસ્તાને બધા કાગળો ખતાવી સૌએ ખરાબર હિસાબ ચુકવી આપવો. જો એ પ્રમાણે નહીં થાય, તો અમારા શરવીર સિપાઈઓ તમારા શહેર ઉપર હલ્લો કરશે, અને તમારાં ઘરખાર જમીનદોસ્ત કરી તમારી દુર્દશા કરશે. તમે તેમનાથી છૂટી શકશો નહીં. તેમ જાણ્યાહ તમારું રક્ષણ કરશે એમ પણ તમે માનશો નહીં. વિચારો કે આ પહેલાં જે વખત અમે હલ્લો કર્યો, તે વખતે તમારું રક્ષણ કાણે કર્યું ? કોટ ઉપરની તોપો તમને બચાવશે એમ તમે માનતા હશો; પણ અમારા શરૂ લડવાઓ દાણ માત્રમાં એ કોટને ૩ પીંજે તેમ પીંજ નાખશે અને તેજ તોપો તમારાં ઘરખારોનો નાશ કરશે. સાહેર મુલ્હેરના કિલ્લા કેટલા મળજીત હતા અને તે અમે લઈ શકીશું એમ કોઈના ધારવામાં પણ નહોતું; પણ મહારાજના પુણ્ય પ્રતાપે એ કિલ્લાઓ અમારા સિપાઈઓએ એટલી ઝડપથી લઈ લીધા કે તેની વાત કરતાં પણ વિશેષ વખત લાગે. તમે એ બધું જાણો છો. આવા

અમારા લગ્નવાળા પાસે મુરતના આ કાઠનો શો હિસાબ ? તમારા પ્રખ્યાત ચોદા દિલીરખાન અને બાદશાહખાનને પણ સાહેર છોડી દેવું પડ્યું એ તમે જાણો છો.

“ તમારા શહેર ઉપર એકદમ દંત્રો ન મોકલતા આ સૂચના પ્રથમ મહેરખાની દાખલ મોકલી છે. ઈશ્વરની જે તમારા ઉપર કૃપા હશે, તો આ સૂચનાને અનુસરવાની સુશુદ્ધિ તે તમને આપશે. નહીંતર તો તમારા દાક્ત ચાલ તે ખરા. ”

મુરતના આધકારી તરફથી તેનો જવાબ નીચે પ્રમાણે આવ્યો—

“ પ્રતાપરાવ તથા મરાઠા, બ્રાહ્મણ, નામકવાડી અને ખારગીર એ સૌને જણાવવામાં આવે છે કે તમારો પત્ર હમણું જ અમને મળ્યો. રે દુષ્ટો, જે બાદશાહના ન્હાના નોકર રાજ જયસિંગે તમારા શિવાગ્રને પકડીને બાદશાહ આગળ નાક ધસાવ્યું, અને વિજાપુર અને ગોવળકોડાના મુલતાન જે બાદશાહના નોકર આગળ નાક ધસી દરસાલ ખંટણી લરી પોતાનો જવાબ કરે છે, તે બાદશાહનો પ્રભાવ હજુ પણ તમે જાણતા નથી શું ? તમારા આ ઉદ્દત શબ્દો માટે તે તમારી જીજ્ઞાસા નાખી તમને પથરમાં ચણી દેશે તે તમને કેમ સમજતું નથી ? પહેલાનું સુસ્ત હવે નથી. તમારા જેવા ઉંદરોના બદોબસ્ત માટે તેને નવીન કાટ બાંધેલો છે, અને મેગલોના શરવીર સિંહો ત્યાં જગતા બેઠેલા છે. તો આ લગતો જ ધંધો છોડી દઇને ક્યાંક ન્હાસીને છુપાઇ જાઓ. શાહમંદો સત્તર દબ્બર માણસો લઈ તમારા ઉપર આવે છે. તેનો બેટો થતાં તમારાં પ્રેત ખાવાની ગીધોને મળ પડશે. તમારો જવાબ થાય એવી જે તમારી ઈચ્છા હોય, તો આજ સુધીમાં તમે જેટલું લૂટી ગયા છો, તેટલું બધું લાવીને દિલીરખાનને મોપી દો. એટલે તે તમારા અપરાધની ક્ષમા કરી બાદશાહની મહેરખાની મેળવી આપશે. ”

શિવાજી અને ઐરંગઝેબ વચ્ચે વેર કેટલું વધી ગયું હતું તે આ પત્રો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

બહાદુરખાનને બાદશાહે સત્તર હજાર માણસો આપ્યાં હતાં, પણ તેને બધો વિચાર કરતાં તેટલા માણસોથી બદોબસ્ત થશે એમ લાગતું નહોતું. તેથી લડાઈની ખટપટમાં ન પડતાં આપણે આપણા મુલકનો બદોબસ્ત રાખી પડી રહેવું એમ તેણે ધાર્યું. પણ દિલીરખાનને તે ગમ્યું નહીં અને શિવાજીના હસ્તા વિશેષ જોરથી થવા માંડ્યા. ત્યારે તેણે શિવાજી સાથે ખાનગી રીતે સલાહ કરી અને લડાઈ બંધ પાડી ( ૧૬૭૨ ). પણ બાદશાહ તરફથી વિશેષ ભરકર આવે તેમ નહોતું એટલે તેણે ધેડગાંવમાં જાવણી નાખી. ચાળીસ વર્ષ પછી એ જગાએ ફિરોઝ બંધાયો અને તેને બહાદુરગઢ નામ મળ્યું. એ ઠેકાણેથી શિવાજી ઉપર દાખ રાખવાની મોગસોને સારી સગવડ હતી.

સન ૧૬૬૭ થી ૧૬૭૨ સુધીના આ મુદ્દકાલ અનેક પ્રકર-ણોથી ભરેલો છે. પ્રથમ જયસિંગ અને દિલીરખાન મુબેદાર હતા. એ બંને ઉપર બાદશાહની ક્ષતરાજી થઈ અને તેને બદલવામાં આવ્યા. સન ૧૬૬૮ માં જયસિંગ અને મોઆઝમ કારભાર ઉપર આવ્યા. તેણે ૧૬૬૮ ના જુન મહિનામાં શિવાજી સાથે તહ કર્યો, પણ તે દોઢ વર્ષ ચાલી સન ૧૬૭૦ માં તૂટ્યો. તે પછીનાં એ વર્ષમાં શિવાજીએ ધણા જ જોરથી લડાઈઓ ચલાવી, અને જયસિંગની જગાએ મહોબતખાન આવ્યો. તે લગભગ એક વર્ષ રહ્યો. સન ૧૬૭૨ માં બહાદુરખાનની નીમણુક થઈ અને તેણે લડાઈ બંધ પાડી.

સન ૧૬૫૭ માં ઐરંગઝેબ દક્ષિણનો મુબેદાર હતો તે વખતે શિવાજીએ જુનર ઉપર જાપો મારી જે મુદ્દની ચરઆત કરી તે ઉપર પ્રમાણે બાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું. પણ તેનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું. એ મુદ્દમાં શિવાજીના પક્ષમાં પ્રજાકીય બળ અને બાદશાહના

પક્ષમાં અવિશ્વાસ તથા મુઝવણ મુખ્યત્વે જણાઇ આવે છે. બાદ-શાહે કોઇ પણ સરદાર ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહીં. ખુદ તેનો દીકરો પણ તેની આખમા ખૂંચતો હતો. તેને લાગતું હતું કે દીકરાને વિશેષ લશ્કર મોકલીશ, તો તે શત્રુ ઉપર જીત મેળવી પ્રબળ થશે, અને પછીથી તે મારા વિરુદ્ધ જ ઊડશે. લશ્કર ન મોકલું તો શિવાજી પ્રબળ થઈ આવે. દક્ષિણ દેશ કબજે કરશે. આ મુઝવણમાં શિવાજીને કાવતું આવ્યું. છેલ્લા બે ત્રણ વર્ષમાં જે કટોકટીની લડાઇઓ થઇ તેમાં મરાઠી પ્રજાના શૌર્ય, પરાક્રમ, અને દેશાભિ-માનની ઉત્તમ કસોટી થઇ. એ લડાઇઓમાં પ્રજા તૈયાર થઇ, પ્રજાને આધારસ્તંભ શિવાજી હતો. પ્રજા ઉપર જ્યારે આ રીતે બધી બાલુથી સરખા આધારો આવે છે, ત્યારે જ તેનું ઐક્ય થઈ મંધ-શક્તિ વધવા માટે છે. આ સામાન્ય નિયમ આ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રત્યક્ષ થયો. તે વખતે મરેઠા, બ્રાહ્મણ, પ્રભુ વગેરે સેંકડો માણસો જીવની દરકાર ન કરતાં દેશહિતનાં કાર્યો કરવા લાગ્યા. આપણે બધા દેશની એક પ્રજાના અવયવ છીએ, અને દેશની સેવાને માટે આપણું સર્વસ્વ ખરચવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, એવી બાવનાથી તે વખતે એ બધા વર્ત્યા, મટિ જ બધી બાલુએથી શિવાજીનું રાજ્ય વધતું ચાલ્યું; અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી આણેલા પૈસા તથા લૂટ એક ઠેકાણે જમા થઇ રાજ્યની શક્તિ વધી. અશ્વમુક્તજાનનો વધ થયા પહેલાં શિવાજી એક બળવાખોર છે એવી સૌની કલ્પના હતી. પણ પંદર વર્ષ સુધી જ્યારે તે મોગલ બાદશાહ સાથે લડ્યો અને તેને યશ મળ્યો, ત્યારે તેનું ખરું સ્વરૂપ સૌને સમજાયું. વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના સુલતાનો જ્યારે તેને ખંડણી લરવા લાગ્યા, અને ઘણા ખરા મોગલાઇ મુલકમાંથી પણ તેને ચોથાઇ મળવા લાગી, ત્યારે શિવાજીનું રાજ્ય અને મરાઠી પ્રજા લોકોના મનમાં કાયમ થયાં. આ ચોથાઇનો હક્ક ખેસાડવામાં શિવાજીનો મૂળ હેતુ એવો હતો કે લોકોને જે એકંદર રકમ સરકારને આપવાની હોય, તેનો

એક ચતુર્થાશ શિવાજીને આપવો ને લોકો આ ચોથાઈ આપે, તેને મરેદાઓ ઉપદ્રવ ન કરે, એટલું જ નહીં, પણ ખીજ પણ કોઈ તેને ઉપદ્રવ કરે, તો શિવાજી તેનું સંરક્ષણ કરે આ ચોથાઈ વસુલ કરવામા ને ખર્ચ લાગે, તે પૂરો કરવા એક દર વસુલનો દશમો હિસ્સો પણ મરેદાશુખી તરીકે ચોથાઈની માથે લેવો એવું ધીમે ધીમે શરૂ થયું.

મોગનો સાથેની લડાઈ આ પ્રમાણે પૂરી થતા સ્વરાજ્યની સ્થાપના હવે બરાબર થઈ ચૂકી અને તે બધાને ખતાવવા મથાવિધિ રાજ્યાભિષેક કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો.



## સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં સરદેસાઇકૃત પુસ્તકો:—

### બ્રિટિશ રિયાસત-પૂર્વાર્ધ.

અનુવાદક, રા. ચંપકલાલ લાલભાઇ મહેતા.

ખી. એ. એલ. એલ. ખી.

પૃ. ૭૦૪.

કિંમત રૂ. દોઢ.

### મુસલમાની રિયાસત-પૂર્વાર્ધ.

અનુવાદક, રા. સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયી.

પૃ. ૪૩૫.

કિંમત રૂ. એક.

### મુસલમાની રિયાસત-ઉત્તરાર્ધ.

અનુવાદક, રા. સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયી.

પૃ. ૪૯૬.

કિંમત રૂ. એક.

( પ્રસ્તુત પુસ્તક હાલ સ્ટોકમાં નથી. )

### મરાઠી રિસાયત-ઉત્તરાર્ધ.

( સન ૧૯૨૬ માં બહાર પડશે. )